

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУГ'БЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ГЕОГРАФИЯ ВА ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ФАКУЛЬТЕТИ

ГЕОГРАФИЯ КАФЕДРАСИ

**“Иқтисодий ва ижтимоий география” фани
бўйича
ЎҚУВ – УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Тошкент-2018

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 6 апрелидаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланган мажмуага асосида тузилди.

Тузувчи:

ЎзМУ География кафедраси мудири, г.ф.д. Комилова Н.Қ.

Такризчилар:

Сафарова Н. - ТДПУ, “География ўқитиш методикаси” кафедраси
доценти, г.ф.н. *(турдош ОТМ)*

Рафиқов В.А. - ЎзР ФА Сейсмология институти геоэкология
лабораторияси мудири, г.ф.д. *(кадрлар буюртмачиси)*

Ўқув-услугий мажмуа ЎзМУ Кенгашининг 2018 йил _____

_____- сонли қарори билан тасдиққа тавсия қилинган.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ
ГЕОГРАФИЯ ВА ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ФАКУЛЬТЕТИ
ГЕОГРАФИЯ КАФЕДРАСИ**

“ТАСДИҚЛАНДИ”

География ва табиий ресурслар факультети

декани _____ Ш.Шарипов

**“Иқтисодий ва ижтимоий география” фани бўйича
ЎҚУВ – УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Тошкент-2018

Мундарижа

1. ЎҚУВ ДАСТУРЛАР	6
2. ЎҚУВ МЕТОДИК МАТЕРИАЛ	25
3. ГЛОССАРИЙ	262
4. ФАН УЧУН ХОРИЖИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТ	278
5. ТАҚДИМОТЛАР	280
6. ҚЎШИМЧА ЎҚУВ ВА ИЛМИЙ МАТЕРИАЛЛАР	281
7. МАВЗУНИ ЎЗЛАШТИРИШ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР	282

I.
“Иқтисодий ва ижтимоий география”нинг фанлар тизимида
тутган ўрни, тадқиқот объекти ва предмети

Режа:

1. “Иқтисодий ва ижтимоий география”нинг фанлар тизимида тутган ўрни.
2. “Иқтисодий ва ижтимоий география”нинг фанининг объекти ва предмети.
3. “Иқтисодий ва ижтимоий география”нинг таърифи ва вазифалари.
4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш тушунчалари.
5. “Иқтисодий ва ижтимоий география”нинг ички тузилиши.
6. Фаннинг асосий тамойиллари.

***Таянч сўзлар:** инсон географияси, объект ва предмет, антропосфера, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, ҳудудий ташкил қилиш, тамойил, ҳудудийлик, тарихийлик, ҳудудий мажмуа.*

География табиий фанлар туркумига оид фан ҳисобланади. Унинг тармоқларидан бири – инсон географияси (синоними: ижтимоий ёки иқтисодий ва социал география) эса иқтисодиёт, социология, тарих, сиёсатшунослик фанлари каби ижтимоий фандир. Шунингдек, географиянинг алоҳида йўналишлари орасида техникавий (масалан, картография) фанлар ҳам мавжуд. Шу боис, география табиий фанлар туркумидан ўрин эгалласа-да, унинг таркибида ижтимоий ва техникавий йўналишдаги фанларни ҳам учратиш мумкин.

Р.Дж.Джонстон инсон географияси таркибида иқтисодий, социал (тор маънода, ижтимоий жараёнлар ва аҳолини географик ўрганиш), сиёсий, маданий, тарихий ва регионал социогеография кабиларни ажратиб кўрсатган (Р.Дж.Джонстон, 1989).

Инсон географиясининг тадқиқот объекти ва предмети ҳақида турли хил фикрлар мавжуд. Илмий адабиётларда географиянинг ижтимоий тармоғи объектини қуйидагича аниқлаштириш ҳолатлари учрайди:

- ✓ инсон ҳаёти ва фаолиятига тегишли ҳудудий мутаносиблик (бу ерда табиий ҳудудий мутаносиблик ҳам мавжудлигини унутмаслик керак);
- ✓ ҳудудий мажмуалар, бу ҳам албатта инсон билан боғлиқ равишда;
- ✓ ҳудудий (территориал, географик) ижтимоий (иқтисодий, социал, сиёсий ва бошқа) тизимлар;
- ✓ иқтисодий ва ижтимоий географиянинг умумий тадқиқот объекти;
- ✓ атроф-муҳитнинг инсон томонидан ўзгартирилган қисми ёки антропосфера;
- ✓ иқтисодий район ва бошқалар.

Шундай экан, инсон географияси анъанавий иқтисодий ва ижтимоий географиянинг замонавий шакли (кўриниши) деган хулосага келиш мумкин.

А.Ю.Скопиннинг фикрига кўра, иқтисодий географиянинг объекти антропосфера (экосфера) бўлиб, бу ерда ҳўжалик фаолияти ривожланади, тадқиқот предмети эса, тизимли ёндашувлар асосида геоиқтисодий муаммолар ечимини излаш ва антропосферанинг трансформациясини ўрганишдир.

1960-70 йилларда география ҳудудий тизимлар ҳақидаги фан деган қарашлар юзага келди. Людвигу фон Берталанфи фикрига кўра, тизим бу доимо ўзаро муносабатда бўлиб турадиган элементлар мажмуасидан иборат. Ю.Г.Саушкин иқтисодий география – ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг шаклланиши, фаолияти ва ривожланиш жараёнлари ҳамда ушбу тизимларни бошқариш ҳақидаги фандир, деб таъкидлаган. А.И.Чистобаев, М.Д.Шарьгин, В.В.Воронин ва бошқалар иқтисодий ва ижтимоий география ҳудудий ижтимоий тизимларни ўрганади, деб ҳисоблайди.

А.С.Солиевнинг фикрига кўра, ҳар қандай фан алоҳида фан сифатида фаолият олиб бориши учун аввало у ўз тадқиқот объектига, ўзининг предметиға эға бўлиши керак. Бу ерда объект серқирра борлиқ, ҳодиса ёки воқеалар бўлиб, у биргина фан учун эмас, балки кўп фанлар бирикмаси учун хизмат қилади. Масалан: аҳоли айнаи пайтда, иқтисодчилар, демографлар, этнографлар, социал географлар ва бошқа фан вакиллари қизиқтиради. Аммо ҳар қайси фан намоёндаси аҳолини ўз томонидан ўрганади. Жумладан, иқтисодчилар учун аҳоли, бу асосий ишлаб чиқарувчи куч, меҳнат қилувчи субъект сифатида кўрилади, этнографлар учун аҳолининг қизиқтирувчи томони унинг миллий урф-одати, кийиниши, анъаналаридир. Демограф эса, аҳолини биосоциал категория сифатида ўрганади, яъни у аҳолининг табиий ва миграцион кўпайиши (туғилиш, ўлиш, кўчиб юриш), никоҳ, ажралиш ва бошқа томонларини илмий асосида таҳлил қилади. Демак, объект кенг қамровли тушунча, предмет эса нисбатан тор маънода бўлиб, у шу объектнинг қайси томонини ўрганишини билдиради.

Инсон географиясининг объекти бўлиб ишлаб чиқариш кучлари, уларни ҳудудий ташкил этиш, ҳудудий социал-иқтисодий тизимлар хизмат қилади. Шубҳасиз, бу объект билан иқтисодчилар ҳам шуғулланишса-да, географлар асосан ҳудудий социал-иқтисодий тизимларни (ёки мажмуаларни) турли районларда ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимои жараёнида вужудға келиши, ривожланиши ва бошқариш қонуниятларини ўрганади.

Инсон географияси предметининг асосини ишлаб чиқариш кучларининг турли даражадаги тармоқ, тармоқлараро ва ҳудудий шаклланиши, ривожланиши ва бошқарилишини такомиллаштиришдан иборат жараёнлар ташкил қилади. Бу жараёнлар ниҳоятда мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва муаммоларни ўз ичига олади: табиий муҳит ва табиий ресурслар мажмуаси, аҳолининг демографик хусусиятлари ва жойлашиш тизимлари – кичик қишлоқдан (овул) то урбанизациянинг энг ривожланган шакллариға (мегалополис) қадар, меҳнат ресурслари, бандлик ва ишсизлик, миграция жараёнлари, моддий ишлаб чиқаришнинг етакчи соҳаси, саноат ва унинг

табақалашган тоғ-кон, ёқилғи-энергетика, металлургия (қора ва рангли), машинасозлик, кимё, ўрмон-целлюлоза, енгил, озик-овқат саноати тармоқлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш мажмуаси (зироатчилик ва чорвачилик), транспорт тизими ва унинг мамлакат, минтақавий, халқаро меҳнат тақсимоотидаги, интеграцион алоқаларнинг ривожланишидаги роли, инфратузилмалар мажмуаси (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш), халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро иқтисодий интеграция ҳамда жаҳон хўжалиги тармоқларини (маҳаллий, минтақавий, халқаро) ҳудудий ташкил қилиш ва илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ ривожлантириш, такомиллаштириш ва истиқболи, минтақавий ва умумбашарий муаммолардан иборат.

Инсон географияси фанининг асосий вазифалари мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ислохотлардан келиб чиққан ҳолда талабаларга қўйидаги йўналишларда пухта билимлар беришдир:

- инсон географияси фанининг назарий асосларини ўргатиш, жаҳон сиёсий картасининг шаклланиш босқичлари, халқаро муносабатлар, халқаро ва минтақавий можаролар, уларнинг оқибатлари, жаҳон мамлакатлари тўғрисида маълумотлар бериш;

- бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш қонуниятлари ҳамда омилларини ўргатиш;

- табиий шароит ва табиий ресурсларнинг мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ривожланишидаги роли ва ўрни, улардан фойдаланиш, экологик муаммоларнинг сабаб ва оқибатларини тушунтириш;

- мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий ривожланишида эришилган илмий-техника ютуқларини ўрганиш, илғор технологиялардан фойдаланиш тажрибаларини ўрганиш ва хулоса бериш;

- жаҳон аҳолиси, меҳнат ресурслари, турли мамлакатларда меҳнат ресурсларининг сифати ва малака таркиби, миграция ва урбанизация масалаларини тадқиқ қилиш;

- жаҳон хўжалигининг таркиби (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ташқи иқтисодий алоқалар) ва ҳудудий ривожланиш хусусиятларини, халқаро иқтисодий-ижтимоий тизимлар фаолиятини ўрганиш;

- жаҳон хўжалигида айрим мамлакатларнинг тутган ўрни, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш хусусиятларини тадқиқ қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш;

- инсоният олдида турган умуминсоний (халқаро) ва минтақавий муаммолар (тинчлик ва қуролсизланиш, экологик, демографик, энергетика ва хом ашё, озик-овқат, Дунё океани ва космосни тинчлик мақсадларида ўзлаштириш ва бошқалар) ҳамда минтақавий (Орол ва Орол бўйи, Афғонистонда тинчликни юзага келтириш ва бошқалар) муаммоларни ўрганиш;

- Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрнини баҳолаш ва унинг Марказий Осиёда тинчликни сақлаш ва барқарорликни таъминлашдаги роли, ҳамда иқтисодий, сиёсий-ижтимоий тизимлардаги иштирокини баҳолаш.

Айтиш жоизки, мазкур фаннинг муайян бир барқарор, барчани каноатлантирувчи таърифи ҳозирча йўқ. Бунга сабаб – география фанининг кенг қамровлилиги, объект ва номининг даврлар мобайнида ўзгариб туришидир. Шу билан бирга, мавжуд таърифларнинг кўпчилигида ишлаб чиқариш кучлари уларнинг жойланиш хусусиятлари таъкидланади. Сабаби, иқтисодиётнинг асосини ишлаб чиқариш кучлари, инсон географиясининг моҳиятини эса уларнинг жойлашув хусусиятлари белгилаб беради.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда инсон географияси таърифини қуйидагича келтириш мумкин. Инсон географияси ижтимоий фан сифатида турли мамлакат ва районларда ишлаб чиқариш кучларини жойланиш ва ривожланиш хусусиятларини ҳамда инсон ҳаёт фаолияти ва яшаш тарзининг ҳудудий жиҳатларини ўрганади.

Шу ўринда ишлаб чиқариш кучлари ва унинг моҳияти хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Моддий бойликлар ва неъматлар ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситалари ҳамда ана шу ишлаб чиқариш воситаларини муайян ишлаб чиқариш тажрибаси билим ва маҳоратлари билан ҳаракатга солувчи кишилар жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ташкил қилади.

Ишлаб чиқариш кучларининг энг фаол ва ҳаракатчан, ҳал қилувчи таркиби – инсонлардир. Инсонлар ишлаб чиқаришнинг моддий-техника асосини, фан ва техника ютуқларини билим ва малакаларини қўллаб доимий суръатда ўзгартиради. Натижада, инсоннинг ўзи ва малакаси юксалади ҳамда ишлаб чиқаришнинг янги-янги соҳалари юзага келади.

Шунингдек, ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга географик муҳит, геодемографик жараёнлар (туғилиш, меҳнат ресурслари, аҳоли зичлиги кабилар), эҳтиёжнинг ўсиши, илмий-техника инқилоби каби бир қатор омиллар ҳам сезиларли таъсир этади. Айтиш мумкин, фаннинг ўзи XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Ишлаб чиқариш кучлари, шунингдек, жамиятнинг маънавий-интеллектуал имкониятларини ҳам ўз таркибига олади. Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиш тарихи жамият тараққиёти тарихининг асосини ташкил қилади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш жуда аниқ тушунча бўлиб, иқтисодиётнинг хомашё, ёқилғи, энергия манбалари, меҳнат ресурслари ва тайёр маҳсулотларни истеъмол қилувчиларнинг аниқ ҳудудларда жойлашганлигини ифодалайди. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш жуда кенг маънода ершарида, минтақаларда, мамлакат, иқтисодий районларда иқтисодиётнинг ҳал қилувчи тармоқлари – саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт тизимининг ҳудудий тақсимланишидир. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга табиий шарт-шароитлар, табиий ресурслардан фойдаланиш имкониятлари, аҳолининг табиий ўсиши, зичлиги, шаҳарлар, истеъмол минтақалари ва ҳудуднинг геостратегик ҳолати таъсир кўрсатади. Шулар қаторида, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга экологик муаммолар, янги ҳудудларни ўзлаштириш кучли таъсир этади.

“Худудий ташкил этиш” термини жуда кенг ва чукур тушунча бўлиб мураккаб табиий, ижтимоий-иқтисодий тизимларни ўз таркибига олади. Ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил қилиш – географик (худудий) меҳнат тақсимооти, худудий ишлаб чиқариш ва агросаноат мажмуаларини, иқтисодий районлар, аҳоли жойлашиши, шаҳарлар таракқиёти, районлараро ва район ичидаги ишлаб чиқариш алоқалари, худудларнинг мажмуали ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, антропоген фаолият ва унинг оқибатларидан иборат жамиятни ташкил этиш тизимлари ва бу тизимларнинг бошқариш мажмуасидир. Шундай қилиб, худудий ташкил қилиш тушунчаси ишлаб чиқариш кучларининг самарали жойлашиши, бошқарилиши ва истиқболини ифодалайди.

Инсон географияси (иқтисодий ва ижтимоий география) фанининг ички тузилиши тўрт асосий қисмдан ёки блокдан иборат бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Иқтисодий география – саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси, транспорт географияси қурилиш географияси, табиий ресурслар ва улардан фойдаланиш географияси ва х.к.

2. Социал-ижтимоий география - аҳоли ва аҳоли пунктлари географияси, шаҳарлар географияси (геоурбанистика), қишлоқлар географияси, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари (савдо, маданий, маиший, маориф ва бошқ.) географияси, тижорат географияси ва х.к.

3. Социал география – тиббиёт географияси, рекреация географияси, дин географияси, жиноят географияси, геопсихология, ҳулк-атвор географияси, турмуш тарзи географияси ва бошқ.

4. Сиёсий география – геосиёсат, лимология, геоконфликтология, ҳарбий география ва бошқалар.

Профессор А.Солиев фикрига кўра, мазкур фан тармоқлари ўз навбатида турли худудий кўламда (жаҳон, мамлакат, вилоят ва х.к.) ўрганилиши мумкин. Аммо шу билан бирга, фанни ундаги илмий йўналишлар билан чалкаштириш, янги фанлар “ихтиро” қилиш мақсадида уни хаддан ташқари парчалаб юбориш ҳам яхши эмас. Бу тизим-таркиб ғоясига мантқан зиддир. Чунончи, аҳоли географиясини, майдалаб аёллар ёки эркалар географияси, саноатда – кийим кечаклар ёки нон географиясига ўхшаш “фанларни” яратиш кулгили бўлса керак. Тизим кўриладиган мақсад ва вазифасига кўра, ўзининг мустақиллиги, яхлитлигини маълум даражагача сақлаб қолади. Шу боис тизимни чексиз майдалаш уни бош мақсадидан четлаштиради ва бу тизим ўзгача маъно ва моҳиятига эга бўлади. Масалан, саноат географиясида бирламчи бўлиб саноат корхонаси, аҳоли пунктлари географиясида бу мақомда алоҳида қишлоқ ёки шаҳарларни олиш мумкин. Шу нуқтаи назардан уларни янада қисмларга бўлиш мақсадга мувофиқ эмас.

Инсон географияси ягона, мукаммал тизим экан, фаннинг айнан шу кўринишда ривожланиши унинг ички ва ташқи алоқаларини кучайтиришни талаб этади. Албатта, тизим нуқтаи назаридан унинг ички алоқалари муҳимроқ, устуворроқ, зеро улар фаннинг яхлитлиги, мустақиллиги,

барқарорлигини таъминлайди. Бинобарин, иқтисодий география ҳамда социал географиянинг ўзаро алоқадорлиги жуда катта аҳамиятга эга.

Албатта, ҳар қандай фан ўзининг асосий тамойилларига эга бўлади. Зеро, ўзининг методологияси ва методи, тадқиқот предмети ва принципларига эга бўлмаган фан мустақил фан ҳисобланмайди (А.Солиев, 2013).

География фанининг энг биринчи тамойили унинг ҳудудийлигидир. Ушбу фанни ҳудудий муносабатларсиз, макон тушунчасисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо шу билан бирга ҳудудга ўзига хос борлиқ сифатида турлича ёндашилади. Масалан муҳандислик ҳамда район планировкасида кўпроқ ҳудудни ташкил этишга эътибор берилади. Бунда ер майдонининг ўзи маълум мақсадлар учун тайёрланади. Жумладан, уни барча инфраструктура шаҳобчалари билан жиҳозланган ҳолда саноатчилар учун ижарага бериш ёки сотиш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, инсон географиясида анъанавий тарзда ҳудудий ташкил этиш ибораси қўлланиб, у одатда мазмуни ва шакллари бўйича ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга яқинроқ туради. Шу билан бирга оддий жойлаштиришдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришни, аҳоли ёки хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил этиш, айти пайтда, уни муайян мақсадга йўналтириши ва энг муҳими бошқаришини ҳам ўз ичига оладики, бу ушбу тушунчанинг илмий ва амалийлигидан дарак беради. Бу ерда тизим (система) қондасига мувофиқ маълум бир воқеаликни ташкил этиш, авваламбор уни бошқариш мақсадида амалга оширилади.

Инсон географиясининг тадқиқот объектига кирувчи барча предметлар турли ҳудудий мажмуа шаклини ташкил этади. Чунончи, қишлоқ хўжалиги тармоқлари, ёкинзорлар ёки чорвачилик яйловлари, рекреация манзилгоҳлари, ўрмонзорлар ва бошқалар ареал (майдон) кўринишга эга. Саноат марказлари ва аҳоли пунктлари нукта ёки тугун, транспорт йўллари, гидрографик шаҳобчалар эса тасмасимон (лентасимон) шаклда кўзга ташланади ва худди шу тарзда ҳаритада тасвирланади. Инсон географияси айнан шу майда чизиқ ва нукталарнинг жойлашуви, уларнинг ўзаро ва ташқи муҳит билан ҳудудий муносабатларини ўрганади. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг шакли сифатида ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини (комплекслари, саноат тугунлари ва районларини) тадқиқ қилади. Аҳолини ҳудудий ташкил этиш шаклларига эса турли тип ёки йирикликдаги қишлоқ ва катта-кичик шаҳарлар, шаҳар агломерациялари ва мегаполисларни кўрсатиш мумкин. Транспортда – транспорт тугунлари, аҳолига хизмат кўрсатиш географиясидаги ҳудудий илмий-тадқиқот бирликлари ҳам ушбу соҳаларни ҳудудий ташкил этиш шаклларига киради.

География фанининг иккинчи бир муҳим тамойили комплексликдир. Бироқ, бу ерда комплекс ишлаб чиқаришни ижтимоий ёки ҳудудий ташкил этиш шакли эмас, балки масалага, фан объекти ва предметига ёндашув маъносини англатади. Айти пайтда комплекслик география фани учун алоҳида усул (метод) эмас аксинча, у асосий тамойиллардан бири бўлиб ушбу фаннинг ўзига хос ва туб моҳиятини ифодалайди.

Комплекслик тамойили ўрганилаётган объектга атрофлича ёндашув, уни алоқадорликда кўришни тақозо этади. Шу маънода ундан тизимли ва оқилона фойдаланиш лозим. Бинобарин ушбу тамойил моҳиятини мисли дарахт шаклида тасаввур қилмоқ зарур: дарахт танаси ўрганилаётган асосий муаммо бўлса, унинг шох ва шохчалари шу муаммо билан бевосита алоқадор масалалар мажмуасидир. Бунда дарахт танаси ўта йўғонлашиб, шох-шаббасиз ва аксинча, шохлар катталашиб, унинг танаси кўринмай қолмасилиги керак. Биринчи ҳолда комплекснинг ўзи бўлмайди, иккинчидан эса ҳаддан ташқари масалалардан четга чиқиб кетмаслик керак. Масалан, боғдорчиликни тадқиқ қилишда темир йўл транспорти ёки аҳолининг туғилишини ўрганиш асло талаб қилинмайди. Демак комплекслик ҳамма вақт маълум мақсад ва вазифа доирасида барча ҳодиса ва воқеаликни фақат ўрганилаётган масала атрофида ва у билан бевосита алоқадор бўлганларни таҳлил этишни кўзда тутди.

Шунингдек, географияда тарихийлик тамойили ҳам мавжуд. Бу тамойил макон ва замон бирлигида келиб чиқади. Зеро, ҳар қандай ҳодиса маълум бир вақтда ва муайян бир жойда содир бўлади. Фақат ўтмишни таҳлил этиш орқали ҳозирни баҳолаш мумкин, бу эса, ўз навбатида келажакни, истиқболни илмий башорат этишга йўл очади.

Тарихийлик тамойилининг муҳимлигини Н.Н.Баранский ҳам таъкидлаган. Бу олим “мамлакат ва районлар иқтисодий географик таърифини шундай беринги, у оёғи билан ерга – геология, геоморфология ва тупроқшуносликка, танаси билан тарих орқали ўтиши, боши билан эса сиёсат ва мафкурага таяниши, тарқалиши керак, деб уқтирган эди. Кўриниб турибдики, тарихийлик иқтисодий географик таъриф ва тавсифни асосий қисмини ташкил этади. Немис олими А.Геттнер эса тарихийлик тамойилини инкор этган. У хронологияни рад этиб, хорологияни тан олган. Бу жиҳатдан у файласуф И.Кант ғояларига асосланган. Албатта бундай бир томонламалик тўғри эмас, ҳатто анъана бўлиб қолган “Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойланиши” ибораси ҳам бу иккиликнинг чамбарчас боғлиқлигини билдиради. Бу ерда агар ривожланиш тарих бўлса, жойланиш география демакдир. Ҳар қандай ривожланиш маълум бир ҳудуд доирасида амалга ошади. Жойлашув эса, ривожланишнинг ҳудуддаги аксидан бошқа нарса эмас.

География фанининг тамойилларидан яна бири экологик ёндашувдир. экологик тамойил айниқса, ишлаб чиқаришни ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шакллари, хусусан, мужассамлашув билан уйғунлашиб кетади. Масалан, қанча ишлаб-чиқаришни мужассамлашуви юқори бўлса (корхона ёки йирик корхоналар бир жойда кўп бўлса) экологик вазият одатда бунинг акси бўлади. Демак, бу ерда “ривожланган” деган тушунча кўп ҳолларда экологик носоғлом маъноси билан ёнма-ён туради. Масалан, Украинанинг Мариуполь (Жданов) шаҳрида ёки Россиянинг Новокузнецк шаҳрида 3 тадан металлургия корхоналари мавжуд. Бу жиҳатдан айтиш мумкинки, ушбу шаҳарлар ривожланган йирик саноат марказлари ҳисобланади. Худди шундай Республикамизнинг Чирчиқ шаҳрини олайлик. 30-йиллардан бошлаб, бу ерда

турли йирик саноат корхоналари бирин-кетин курила бошланди, айниқса химия заводлари унда кўпроқ жой олади. Шунингдек, Чирчикда, собиқ Иттифокда энг йирик “Капролактам” корхонаси ҳам курилди, шундай қилиб бу шаҳар республиканинг йирик индустриал марказига, ривожланган районига айлантирилди. Аммо, шу билан бирга бу ерда яшайдиган 150 минглик аҳоли учун экологик муҳит ҳам бузилди.

Демак, экологик тамойил ҳам ўта муҳимдир. Бироқ, у асло ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга қарши турмайди. Аксинча, бу ерда жойлаштириш масалаларини кўпроқ барча омил ва шароитларни атрофлича инобатга олган ҳолда, географик экспертиза асосида амалга оширилиши лозим. Шу билан бирга экологик масалалар фақат саноат географиясидагина эмас, балки улар қишлоқ хўжалик, аҳоли ва шаҳарлар, транспорт, рекреация, тиббиёт географияси каби йўналишларни ўрганишда ҳам асосий ўринда туриши керак.

Мазкур фаннинг яна бир тамойили – демоцентризм ёки антропоцентризмдир. Чунки, барча ҳудудий иқтисодий муносабатлар асосида энг аввало инсон – моддий ва маънавий бойликларини яратувчи ва айти пайтда уларнинг истеъмолчиси жой олади. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда, илмий-техника тараққиёти ва бошқаларда инсон омили унинг талаб ва таклифи, дунёқараши муҳим ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан демоцентризм тамойили ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишда эътиборга олиниши билан бир қаторда уни ўрганиши тақозо этади. Шундай қилиб, ҳудудийлик, комплекслик, тарихийлик, экология ва демоцентризм тамойиллари инсон географиянинг мустақиллигини янада мустаҳкамлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.
2. Джонсон Р.Дж. География и географы. – Л., 1989.
3. Жекулин В.С. Введение в географию. – Л.: ЛГУ, 1989.
4. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. – М., 1970.
5. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.
6. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005 .
7. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
8. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2004.
9. www.bearingpoint.uz
10. www.Ziyo.net

Савол ва топшириқлар:

1. Инсон географияси фанининг ўрганиш объекти ва предмети нимадан

иборат?

2. Инсон географиясининг фанлар тизимида тутган ўрни аниқланг.
3. Инсон географиясига оид тадқиқотлар нималарни ўз ичига олади?
4. Инсон географиясининг таркибини тушунтиринг.
5. Инсон географияси борасида фаолият олиб борган хориж олимларини санаб беринг?
6. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш тушунчаларини изоҳлаб беринг?
7. Инсон географияси ёки иқтисодий ва ижтимоий географиянинг қайдай асосий тамойиллари мавжуд?
8. Ҳудудийлик тамойилининг моҳиятини тушунтиринг?
9. Тарихийлик тамойили ҳақида фикр билдиринг.
10. Комплекслилик тамойилининг мазмуни нимадан иборат?

“Иқтисодий ва ижтимоий география” фанининг шаклланиши

Режа:

1. “Иқтисодий ва ижтимоий география” фанининг фанининг шаклланиш тарихи
2. Ўзбекистонда инсон географияси фанининг илмий йўналишларини ривожланиши.
3. “Иқтисодий ва ижтимоий география” фанининг бошқа фанлар билан ўзаро алоқаси.
4. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг классик ғоялари.

***Таянч сўзлар:** каишфиётлар, сиёсий арифметика, ҳарбий география, иқтисодий география, ҳарбий-сиёсий вазият, социал география, сиёсий география, география жамияти.*

География фанининг ривожланиши қадимги Антик даврида мамлакатлар ўртасида ҳудудий (географик) меҳнат тақсимооти, яъни ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос табиий шароити ва ресурслари, иқтисодий географик ўрни, халқларнинг урф-одатлари ва анъанлари асосида маълум бир маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишга ихтисослашиши ва улар ўртасида товар айирбошлаш жараёнининг шаклланиши даврига бориб тақалади.

Мамлакатлар ўртасида ҳудудий меҳнат тақсимотининг шаклланиши география фанлари тизимида дастлаб иқтисодий географик тадқиқотларни вужудга келишига олиб келди. Қадимги юнон олими Страбон ўзининг ўн етти томлик “География” деб номланган асарида, аҳолининг ҳудудий жойлашуви, мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасидаги товар ишлаб чиқариш ва савдо сотиқ алоқаларини ёритган.

Айниқса, милоднинг V асридан XVII аср ўрталарига қадар бўлган даврда ишлаб чиқариш кучларининг сезиларли тараққиёти (фойдали қазилмалардан

кенг фойдаланиш, метал эритиш, ип ва шойи газламалар тўқиш, гилам, қоғоз ва чинни буюмлар ишлаб чиқариш, шамол ва сув кучидан фойдаланиш, кемачиликнинг ривожланиши ва дастлабки географик кашфиётлар, мамлакатларнинг сиёсий, савдо ва маданий марказлари сифатида шаҳарлар ролининг ортиши, фаннинг тараққиёти, ички бозорнинг шаклланиши) давлатлар ўртасидаги савдо-сотиқнинг ривожланиши натижасида Шарқий ярим шарда 3 та йирик минтақавий савдо марказларининг (Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё, Европа-Венеция, Генуя, Гинза Иттифоқи ва Яқин Шарқ) шаклланиши халқаро бозорнинг юзага келиши учун шарт-шароит ҳозирлади.

Шунингдек, капиталнинг дастлабки жамғарилиши жараёни, табиий фанлар равнақи, халқларнинг миллат бўлиб шаклланиши, Буюк географик кашфиётлар, аҳолининг миграцион ҳаракатларининг бошланиши, халқаро савдонинг кучайиши – халқаро бозорларнинг юзага келишига, мустамлакачиликнинг бошланишига ва дастлабки иқтисодий ҳамда иқтисодий географик қарашларнинг таълимот сифатида мужассамлашувига олиб келади.

Маълумки, Буюк географик кашфиётлар халқаро савдо ва илк капиталистик муносабатларнинг ривожланишига сабаб бўлган. Бу даврда ҳудудий меҳнат тақсимотининг чуқурлашиши ва жаҳон хўжалигининг шаклланиши, ўз навбатида, иқтисодий география фанининг ривожланишига муҳим босқич бўлди. Мамлакатлар ва уларнинг ҳудудий бирликлари ҳақидаги иқтисодий географик тавсиф ғарбий европалик олимларнинг асарларида ўша даврларда жуда чуқур талқин этилган. Айниқса, илк географик билимларнинг назарий жиҳатлари, мамлакатнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлган иқтисодий географик ўрин, ернинг устки тузилиши, аҳолининг таркиби, шаҳарлар, сиёсий тузум масалаларига қаратилган. Айни пайтда буюк географик кашфиётлар натижасида, кейинчалик мустамлака ёки қарам мамлакатларнинг вужудга келиши, денгиз тадқиқотларининг ривожланиши ва бошқа омиллар давлатлараро савдо-сотиқ ишларини олиб боришда тижорат географиясини вужудга келишига сабаб бўлди. Бу йўналиш даставвал энг кўп мустамлака мамлакатларига, қулай транспорт географик мавқега ва юксак денгиз кемачилигига эга бўлган Англияда ривожлана бошлади.

XVI аср ва XVII асрнинг биринчи ярмида техника тараққиёти саноатнинг ривожланишига, транспорт ва савдо алоқаларига кучли таъсир қилди. XVII аср ўрталаридан бошлаб Европада фабрика ва заводлар ишлаб чиқаришнинг бош соҳага айланиши, Англиянинг жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин тутиши, миллий хўжалик тизимларнинг байналмиллашуви ва географик меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг оқилона жойлаштириш (И.Тюнен) назарияларини юзага келтирди.

XIX асрнинг 70-йиллари ва XX аср (1913 йил) бошларига қадар бўлган босқичда йирик саноат, замонавий транспорт ва халқаро бозорлар жаҳон хўжалигининг шаклланиши ва ривожланишига олиб келади. Бу босқичда саноатни оқилона жойлаштириш – штандорт назарияларининг юзага келиши

(А.Вебер) иқтисодий географияни фан сифатида шаклланиши учун шарт-шароитларни ҳозирлади.

Иқтисодий география тушунчаси М.В.Ломоносов томонидан 1760 йилдан ишлатила бошлаган бўлсада, иқтисодий географик тасаввурлар инсониятнинг ўзлаштирувчи иқтисодиёт босқичидан бошланган. Биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимои деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши ҳамда унинг ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга ўтиши, суғорма деҳқончиликнинг “Буюк” тарихий дарёлар ва Ўрта Денгиз соҳили бўйларида юзага келиши, иккинчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимои хунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарлар ва савдо-сотиқнинг тараққиёти иқтисодий географик билимларга бўлган эҳтиёжни юзага келтирди ва иқтисодий географик тасаввурлар доираси кенгайди. Мулкчилик муносабатларининг юзага келиши, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятлари, фан, маданият, архитектуранинг ривожланиши, қадимги давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиши, бошқарув шакллари (монархия ва демократия) юзага келиши иқтисодий географияни фан сифатида шакллантирди.

Инсон географияси – (иқтисодий ва ижтимоий география) фанининг шаклланиши ва ривожланиши жамият тараққиётининг ҳудудий томонларига боғлиқ бўлган ўзгаришлар билан белгиланди. Мавжуд илмий манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, иқтисодий географиянинг вужудга келишида 3 йўналиш ёки омил асосий сабаб бўлган. Бу ҳам бўлса, энг аввало камерал статистика, тижорат географияси, сиёсий ва ҳарбий географиядир. Ушбу йўналишлар ривожланган феодализм ва капитализмни шаклланиши даврига тўғри келиб, улар кўпроқ Ғарбий Европа мамлакатлари, хусусан, Германия, Британия, Франция, Швеция, Австрия каби давлатлар ҳамда Россияда пайдо бўлди. Бу бежиз эмас албатта, чунки бу мамлакатларда фан-техника соҳасининг тараққий этиши, саноат инқилобининг рўй бериш ва дастлаб бозор иқтисодиёти муносабатларини шаклланиши ишлаб чиқаришни ва бунинг натижасида, мамлакат ҳудудлари тўғрисидаги иқтисодий билимларни ривожланишига олиб келади.

Россияда камерал статистика ёки “Сиёсий арифметика” давлатшунослик, давлатнинг бойлиги – ери, маблағи ва аҳолисини ҳисоб-китоб қилиш, уни бошқариш солиқ ва аскар тўплаш каби масалалар билан шуғулланган ҳолда, В.Н.Татишев, ота-ўғил П.П. ва В.П.Семёнов Тян-Шанскийлар фаолияти билан боғлиқ бўлди. Ўша пайтларда статистика ўз қамровига этнография ва ҳарбий география масалалари ҳамда савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланувчи тижорат географиясига доир муаммоларни ҳам олар эди. В.Н.Татишев (1686-1750) география фанини “сифат” жиҳатидан 3 га бўлган: математик география (яъни ҳозирги геодезия ва картография) табиий ҳамда сиёсий география.

1830 йилда Британияда турли географик клублар бирлашуви асосида Қироллик география жамияти (Royal Geographical Society) вужудга келди. Қироллик география жамияти дунё ҳақидаги тадқиқотларни ва географик маълумотларни ўзаро алмашиш мақсадида тузилган бўлиб, жамиятнинг асосий мақсади қуйидаги вазифаларни амалга ошириш бўлган:

- ✓ Бирлашган Қиролликда ва чет давлатда географик тадқиқотларни қўллаб қувватлаш;
- ✓ Таълимда географиянинг аҳамиятини ошириш;
- ✓ Географик маълумотларни эгаллаш ва кенг тарғиб қилиш;
- ✓ Географияга бўлган қизиқиш тарғиботи;
- ✓ Бошқарув кенгаши ва бошқа давлат органларининг географик иши.

Швецияда География Буюк Британия қараганда кечроқ ривожланди. Швеция Антропология ва география жамиятига 1870 йилларда асос солинди. Швецияда қадимий университетлар мавжуд, масалан Уппасла (1477 йилда асос солинган) ва Лунд (1666 йилда ташкил этилган). Шу боисдан бўлса керак, ушбу давлатда дастлаб университетлар ўқув дастурида география фани ўз ўрнига эга бўлди. Энг биринчи Х.Х. фон Шверин 1879 йилда Лунд олийгоҳида география фанидан маъруза ўқишни бошлади. 1910 йилда эса Уппасла, Гўтеборг ва Штокгольм иқтисодиёт олий мактабларида ҳам география фанини ўқитиш йўлга қўйилди.

Сиёсий ва ҳарбий география Россияда XIX аср ўрталарида вужудга келиб, кенг тарқала бошлади. “Сиёсий география” ҳамда “Ҳарбий география” тушунчаларини ҳам биринчи марта М.В.Ломоносов қўллаган эди. Бу йўналишлар ўз объекти ва моҳиятига кўра бир-бирларига жуда яқин турдош бўлиб, ўзаро алоқадорликда ривожланиб келди. Россиядаги Улуғ Ватан ва Қрим урушлари бошқа сиёсий воқеалар Европа мамлакатларидаги инқилобий ўзгаришлар янги давлатларнинг шаклланиши ва янги ишлаб чиқариш муносабатларининг вужудга келиши сиёсий ва ҳарбий географиянинг пайдо бўлишига замин яратди.

XIX асрнинг 1-ярмида рус ҳарбийси, профессор П.А.Язиков икки қисмдан иборат “Ҳарбий географиянинг назарий тажрибаси” мавзuida асар ёзган бўлса, шу асрнинг ўрталарига келиб ҳарбий академия бош штаби қошида профессор Д.А.Милютин (1816-1912) ҳарбий география кафедрасини ташкил этди.

Ҳарбий география фақат уруш-юришлар билан алоқадор масалаларгина эмас, балки мамлакатнинг иқтисодий ва демографик кудрати, қазилма бойликлари, улардан фойдаланиш каби муаммолар билан ҳам шуғулланар эди. Шу билан бирга ҳарбийлар жуда кўп географик экспедицияларни ташкил этдилар ва уларни ўзлари бу тадбирларда фаол катнашдилар. Масалан: рус география жамиятининг тасис этилиши ва уни фаолиятида адмирал В.П.Литке, картография ва географияни ривожланишида генерал – лейтенант В.В.Витковскийларнинг хизмати самарали бўлган. Қозоқ географи ва этнографи Ч.Валихонов, Марказий Осиёни ўрганган, В.М.Пржевалский ҳам ҳарбий зобит бўлган.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, гарчи ҳарбий география фан сифатида XVIII асрдан эътироф этилсада, ҳарбий географияга доир билимлар узоқ даврлардан буён шаклланиб келган, ўрганилган ҳамда қўлланилган. Бунга аجدодларимиз Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Хўш ҳарбий география ўзи қандай фан, у ўз ичига нималарни қамраб олади. Ҳозирги ҳарбий тузилмалар давлатлар ва уларнинг иттифоқлари ҳаёти ва фаолиятининг барча жиҳатларига дахлдор мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Шу сабабли ҳарбий фанларда қуролли урушни бошқариш усулларинигина билиш етарли эмас. Ҳарбий фанлар алоҳида мамлакатлар ва улар иттифоқларининг иқтисодий, сиёсий, маънавий ва ҳарбий имкониятларига, эҳтимолий уруш майдонининг табиий ва ижтимоий шароитига қизиқади. Буларни ўрганиш билан қатор фанлар, жумладан ҳарбий география ҳам шуғулланади. Ҳарбий география мамлакатлар ва уруш майдонларидаги сиёсий кучларни, мамлакатлар ва давлатлар иттифоқининг иқтисодий ва ҳарбий имкониятларини, уларнинг жойлаштирилишини ҳамда табиий шароитни ҳарбий фаолиятни олиб бориш ва бутун урушга таъсири нуқтаи назаридан ўрганади.

Ҳарбий география икки асосий бўлимдан таркиб топган: ҳарбий мамлакатшунослик ва уруш майдонларини тавсифлаш. Шу билан бирга ҳарбий географик тадқиқотлар одатда мамлакатларда бўлиб ўтган ёки эҳтимолий уруш майдонларини ҳам ўрганади.

Ҳарбий мамлакатшуносликнинг асосий вазифаси ўрганилаётган давлатлар ёки давлатлар иттифоқининг ҳарбий қудратини аниқлашдир. Ҳарбий куч-қудрат давлатнинг сиёсий ва иқтисодий тузилишини, унинг қуролли кучларининг тайёргарлиги ва кучли рақибга қарши муваффақиятли ҳарбий фаолият олиб бора олиш қобилиятини амалга оширади.

Давлатнинг ҳарбий қудратлилик даражаси унинг иқтисодиёти билан бевосита боғлиқ. Армиянинг барча тузилмалари ва унда қўлланадиган жанг усуллари, айтилиб ўтилади, ғалаба ёки мағлубият – моддий, иқтисодий омилларга: инсон ва қурол материалларига, шунингдек, аҳоли ва техниканинг сифати ва миқдорига боғлиқ. Шунинг учун ҳарбий география алоҳида мамлакатларни ўрганишда уларнинг иқтисодий салоҳиятига, мамлакатлар халқ хўжалигининг ўзига хослигига, уларнинг иқтисодий ва сиёсий тузилмаларига, жамият эҳтиёжларини моддий таъминлашнинг максимал имкониятларига ҳамда урушни олиб бориш учун зарур бўлган барча ишлаб чиқариш тармоқларига алоҳида эътибор қаратади. Ҳарбий география мамлакатлар ва уларнинг иттифоқларини ўрганишда қуйидагиларга: саноатнинг ривожланиш даражаси ва ишлаб чиқариш қувватига (асосан оғир ва ҳарбий саноат), қишлоқ хўжалиги, транспорт ва аҳолининг имкониятлари; мамлакатларнинг табиий бойликлар ва меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги; ишлаб чиқаришнинг географик жойлашиш хусусиятлари, аҳоли ва заҳираларнинг ривожланганлик даражаси, унинг мамлакат моддий ишлаб чиқариши ва халқ маънавий ҳаётига таъсири даражаси; давлатнинг молиявий аҳволи каби иқтисодий имкониятнинг энг муҳим элементларига қизиқади.

Мамлакатларнинг иқтисодий салоҳиятини аниқлашда ҳаракатсиз (фойдаланилмаётган) ишлаб чиқариш қувватларини, ишчи кучи заҳираларини, миллий бойлик миқдорини, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришга таъсир этувчи баъзи зарурий имкониятларни ҳисобга олиш лозим. Бу ўринда,

ҳарбий география мамлакатларнинг ҳарбий-иқтисодий салоҳиятини ҳам ўрганади. Ҳарбий-иқтисодий салоҳият мамлакатлар иқтисодий салоҳиятининг таркибий қисми бўлиб, ундан урушлар олиб боришда фойдаланиш мумкин. Бир хил умумий иқтисодий имкониятли мамлакатлардан қайси бирида ҳарбий муносабатлар кучли бўлса, ўша катта ҳарбий-иқтисодий салоҳиятга эга бўлади ва ундан яхши фойдаланилади.

Ҳарбий мақсадларда иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш даражаси – ҳарбий-сиёсий вазиятни, урушнинг ҳарактерини, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмасини аниқлаб беради. Ҳарбий география давлатлар ҳарбий қудрати асосларини тадқиқ қилишда сиёсий география ва бошқа ижтимоий фанларнинг маълумот ва йўл-йўриқларидан фойдаланади. У жамият ва давлат тузилмаларининг сафарбарлик имкониятларини ўзига хос баҳолашда ва мамлакатларнинг барча ресурсларидан мудофаа мақсадларида фойдаланишда юқоридаги фанлар кўрсатмаларига амал қилади.

Иқтисодий география фанини собиқ Иттифокда ривожланишига XX асрнинг 20-йилларида амалга оширилган бутун мамлакатни электрлаштиришга қаратилган дастурни амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган. Бу режага мувофиқ, иқтисодиётни кўтариш нуқтаи-назаридан, ҳудудлардаги маҳаллий ёқилғи ресурслари асосида йирик электростанцияларни қуриш ва уларнинг негизида металлургия, машинасозлик, химия саноати тармоқларини шакллантиришга қаратилган эди. Бу режанинг асосий мақсади, мамлакат ҳудудларида катта аҳамиятга эга бўлган оғир саноат тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантириш бўлиб, бунинг натижасида, йирик транспорт магистрал йўлларини ташкил этиш ҳам эътиборга олинган.

Мазкур режани амалга ошириш ўз навбатида, мамлакат ҳудудларининг табиий ресурслари ва шароитларини, иқтисодий географик ўрнини, аҳоли ва меҳнат ресурсларни, ҳудудий ихтисослашиш ва бошқа имконият ва шароитларни мажмуали ўрганишни талаб этади. Оқибатда, эса иқтисодий географик тадқиқотларни олиб бориш заруриятини юзага келтиради. Иқтисодий географик тадқиқотларнинг асосий илмий йўналишларида, мамлакат иқтисодиётини жадал суръатларда ривожлантириш ва саноатлаштириш мақсадида иқтисодий районлаштириш ва янги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларни ташкил этишнинг назарий масалаларини яратишга катта эътибор қаратилади. Ушбу режа асосида, Ўзбекистон Республикасидаги илк йирик гидроэлектростанцияларининг каскади Чирчиқ-Бозсу гидроэлектроэнергия каскади қурилади ва Тошкент вилоятида электроэнергетика, металлургия ва химия машинасозлик корхоналари ташкил топади. Шу даврда иқтисодий география фанининг ривожланишига Г.М.Кржижановский, И.Г.Александров, Ю.Г.Саушкин ва Н.Н.Баранскийлар ва қатор олимлар катта ҳисса қўшади ва ўзларининг илмий мактабларини яратишади.

Собиқ Иттифок олий ўқув юртларида (иқтисодиёт ва география факултетларида) иқтисодий география асосий предмет сифатида ўқитилиши

ҳам олдинги асрнинг 20-йилларига тўғри келади. Айни пайтда, иқтисодий география дунё сиёсий картасида, жаҳон ҳўжалигида, минтақалар ва мамлакатлар ҳўжалик тизимидаги муҳим миқдор ва сифат ўзгаришларини тадқиқ қилди. 1976 йилдан бошлаб иқтисодий география иқтисодий ва ижтимоий география деб юритила бошланди. Бундай ўзгариш билан проф. А.Солиев таъкидлаганидек, “...фаннинг мазмуни унинг шаклига мослаштирилди, чунки бу шаклан ўзгариш эди, моҳиятан иқтисодий география доирасида ижтимоий масалалар ҳам айна пайтда ўрганиб келинар эди”. (А.Солиев,1995, 7-б.). Бироқ, бугунги кунда мазкур фаннинг номи кўплаб ривожланган мамлакатларда инсон (инсоният) географияси деб номланмоқда.

Ўз-ўзидан маълумки, иқтисодий жараёнларнинг ҳудудий томонини, унинг жойлашувини ўрганиш иқтисодий районлаштириш масаласига олиб келади. Иқтисодий районлаштириш тушунчаси кенгроқ ва чуқурроқ XIX асрнинг 1-яримидаёқ Россияда ишлатила бошланди. Бу даврда, К.И.Арсеньев Россияни 2 марта районлаштирди. (1818 ва 1848) шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, уларнинг функционал ва генетик типлари тўғрисида илк бор асарлар яратди. Иқтисодий районлаштириш ва шаҳарлар географиясини яратувчи шахс ҳам айнан шу олим эди. Аҳоли жойлашуви ва шаҳарлар муаммоси билан В.П.Семёнов, А.И.Войковлар ҳам XX аср бошларида шуғулланишган.

XX асрни 50-йилларининг ўрталаридан бошланган илмий-техника инқилоби (ИТИ) табиат ва жамият ($T \leftrightarrow J$) ўртасидаги муносабатларни кенгайтди ва чуқурлаштириб юборди, ишлаб чиқариш тизимларида ва халқаро иқтисодий муносабатларда муҳим сифат ўзгаришлари учун йўл очилди. Табиий ресурсларни ўзлаштириш кучайди, мутлақо янги ресурслар ишлаб чиқаришга йўналтирилди. Ўзлаштирилиши мураккаб ва қийин (агроиклимий жиҳатидан) бўлган ҳудудларни жадал ўзлаштириш билан бир қаторда қадимдан ўзлаштирилган ҳудудларда чўлланиш жараёнлари ҳам кучайди. ИТИ нинг гуркираб ривожланиши, аҳоли сони кўпайишининг тезлашуви оқибатида инсониятнинг табиатга, атроф-муҳитга таъсири кучайди ва индустриал йўналишдаги антропоген (иккинчи табиат) ландшафтлар (манзара, кўриниш) юзага келди. Антропоген ландшафтларнинг тобора ҳукмрон мавқени эгаллаб бориши табиий муҳитнинг табиийлигини ёки бирламчи табиатнинг аста-секин йўқолиб боришга ва бундай табиат-жамият ўртасидаги қайта алоқалар эса мураккаб экологик инқирозларнинг юзага келишига ва умумбашарий муаммога айланишига олиб келди. Натижада, иқтисодий география тадқиқотларида экологик жараёнларни ўрганилиши кенгайди.

Иқтисодий география фани экологик жараёнларни тармоқ ва ҳудудий жиҳатдан ўрганади. Иқтисодий география фанининг вазифаси табиат ривожланишининг объектив қонуниятлари (T_0K) ва жамият ривожланишининг объектив қонуниятларини (J_0K) бир-бири билан боғлиқ ҳолда, яъни ($T_0K \leftrightarrow J_0K$) табиат – аҳоли – ижтимоий-иқтисодий тизимлар ($T \leftrightarrow A \leftrightarrow ИИТ$)

ўртасида барқарор доимий (қайта) алоқаларнинг шаклланишини, бу алоқалар ривожланиш босқичларининг амал қилиши, давом этиши ва бошқарилиши жараёнларини тадқиқ қилишдан иборат.

Инсон географияси ва унга асос бўлган фан йўналишларининг вужудга келишида бошқа олимларнинг хизмати ҳам сезиларли бўлган. Немис олими, географ ва социолог фон Ратцель ўзининг антропологиясини яратиб, сиёсий география ва сиёсий географик детерменизмга мансуб ишлар олиб борган бўлса, ундан кейинроқ француз олими Видаль де ла Блаш “Инсон географияси” нинг асосчиси бўлган. Унинг бу илмий мактабини Ратцель антропогеографиясидан фарқи шундан ибортки, у сиёсий масалаларни чиқариб ташлаган ҳолда кўпроқ инсон ва унинг фаолиятини атроф географик муҳитга мослашуви, мувофиқлашувига (посиблизмга) эътибор берган ва табиий географик омиллар – энг аввало иқлим шароитларининг жамият ривожланишидаги ролини бироз “юмшатган”. Кейинчалик Ратцель голялари асосида, географик детерменизмни сиёсий голялар билан бойитилиши, сингдирилиши натижасида ўта реакцион географик сиёсат (геополитика) вужудга келган.

Аммо бу маънодаги анъанавий географик сиёсатни регионал ёки ҳудудий сиёсат, ҳозирги географик сиёсат билан тенглаштириш нотўғри. Иқтисодий география ва умуман география фанини ривожланишида немис олими А.Геттнернинг (1859-1941 йй.) ҳам маълум даражада хизмати бор. Бироқ у асосий эътиборни ҳудудга берган ва географияда тарихийлик тамойилга қарши чиққан, география фақат ҳозирги ҳудудий воқеликни ўрганишини уқтирган. Шу боис А.Геттнер географияси “хорология” (яъни ҳудуд) тамойилига асосланган.

Шунингдек, иқтисодий географияга тегишли илмий муаммолар бошқа давлат олимлари ва турли мактаблар томонидан ҳам ўз ечимини топган. Масалан, инглиз Г.Г.Чизхольмнинг ўтган аср охирида ёзган тижорат географияси, ундан кейинроқ яшаган нидерланд Х.Бос, швецариялик Г.Бешнинг жаҳон хўжалик географияси, америкалик олимлар У.Изард ҳамда В.Леонтьевнинг ҳудудий иқтисод, француз Ф.Перрунинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда кутблар ва ҳудудий тенгсизлик назарияси, П.Хаггеттнинг иқтисодий географияда ҳудудий таҳлил, америкалик Ч.Гаррис ва французлар Ж.Божье Гарнье ҳамда Шаболар, швед Г.Александроснинг шаҳарлар географияси, АҚШ олими Д.Харвейннинг география фанининг умумназарий масалалари унинг ватандоши Г.Уайтнинг табиий ресурслар ва табиий офатларга бағишланган асарлари шулар жумласидандир.

Инсон географиясининг шаклланиши ва ривожланишда география жамиятларнинг ташкил этилиши ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган. Чунончи, бундай жамият дастлаб Парижда (1821), сўнгра Берлин (1828), Лондонда (1830), Нью Йоркда (1852) ва Австрияда (1856) йилда ташкил этилган эди. Петербургда эса у 1845 йилда ташкил этилди. Россия география жамиятнинг ташкил этилиши ва унинг фаолиятида В.П.Литке, П.Т.Семёнов Тянь-Шанскийларнинг хизмати катта бўлган. Бироқ бу ижтимоий ташкилотлар

доирасида соф иқтисодий географик масалалар кам эди. Масалан, Россия География жамиятида 4 та бўлим мавжуд бўлган: табиий география, математик география ва картография; этнография; антропология ва тарихий география; статистика ва сиёсий иқтисод.

Айтиш жойизки, инсон (иқтисодий) география фанининг шаклланишида Баранский Николай Николаевичнинг хизматлари катта бўлди. У (27.07.1881-29.11.1963) – рус географ ва картографи, география фанлари доктори, собиқ Иттифоқ даврида Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, иқтисодий география борасидаги мактаб ва олий ўқув юртлари учун мўлжалланган ўқув дарсликлар ва қўлланмалар муаллифи.

Иқтисодий география фанининг тарихий ривожланиши энг аввало шу фан номи билан юритиладиган кафедраларнинг очилишида ҳам ўз аксини топди. Жумладан, бундай кафедра биринчи марта Россияда яъни Петербург Политехника Институтида профессор В.Е.Ден томонидан 1902 йилда очилган эди. Кейинчалик у киши Россия иқтисодий географиясининг биринчи профессори, шурулар даврининг дастлабки йилларида шундай кафедранинг Санкт-Петербург Университетида ҳам ташкил қилган эди. Собиқ совет иқтисодий географиясининг асосчиси Н.Н.Баранский иқтисодий география кафедрасини 1921 йилда Коммунистлар Университетида очган. Ўрта Осиёда бундай кафедра илк бор Тошкент Давлат Университетида 1940 йилда ташкил қилинган эди.

Ўзбекистон ҳудудида дастлабки иқтисодий ва иқтисодий-географик билимлар узоқ тарихга эгалиги билан ажралиб туради. Суғорма деҳқончилик, ирригация иншоотлари, шаҳарлар ва мамлакатлар, аҳолишунослик ва ҳунармандчилик, археологияга доир маълумотлар йирик мутафаккирлар М.Қошғарий, Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Абдулла Муҳаммад ибн ат-Термизий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Зайд Балхий, Абу Абдулла Жайҳоний, Абу Абдулло Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Хорақий ва Замахшарий, Сомоний, Хафизии Аbru, Ғиёсиддин Наққош, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур кабиларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Жумладан, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” номли асарида табиат тасвирлари, ершунослик, экологик ва географик маълумотлар берилган. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг (780-847) “Ернинг тасвири” ва “Хоразм географияси” номли асарлари ер билими, картография, геодезия ва мамлакатшуносликка оид ғоят қимматли маълумотларга бой.

Ал Беруний ва Ибн Сино асарлари XVIII асрга қадар Европа олий ўқув юртларида дарслик сифатида қўлланиб келинган бўлса, Хоразмда “Маъмун академияси” ва Улуғбек илмий мактаби Марказий Осиё ҳудудидагина эмас балки, бутун жаҳонда илм-фаннинг ривожланишига беқиёс ҳисса қўшди. Айниқса, З.М.Бобурнинг “Бобурнома” асарида Фарғона водийси табиати, хўжалиги, аҳолиси ва шаҳарларига доир ғоят қимматли маълумотлар берилгани билан ажралиб туради.

Марказий Осиё ҳудудларини илмий жиҳатдан ўрганиш XVII аср охири XX аср бошларига қадар Россия империясининг ўлка бойликларини ўз манфаатлари учун фойдаланишга мўлжалланган қатор илмий экспедициялари фаолияти билан боғлиқдир. Туркистоннинг Россия империяси томонидан мустамлакага айлантирилганидан сўнг 1897 йил Тошкент шаҳрида ташкил этилган Туркистон география жамияти бутун Туркистон, жумладан Ўзбекистон ҳудуди, табиати, аҳолиси, табиий бойликлари, хўжалик тизими, шаҳарлари тўғрисида системали тарзда маълумотлар тўплаш билан шуғулланди.

1920 йилдан бошлаб Тошкентда Туркистон Давлат университетининг ташкил топиши (ТошДУ ва ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) ўлкада кенг миқёсда иқтисодий ва иқтисодий-географик тадқиқотлар йўлга қўйилишига замин яратди. Дастлаб, рус олимлари Г.Н.Черданцев, Н.Н.Кожанов, Н.К.Ярашевич, Ю.И.Пославский, А.И.Головин ва бошқалар Туркистон ҳудудини иқтисодий районлаштириш, Марказий Осиё ҳудудида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш, табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш, аҳолишуносликнинг назарий ва амалий муаммолари билан шуғулланадилар.

40-йилларда эса йирик иқтисодий-географ В.М.Четиркин Ўрта Осиёни иқтисодий географик жиҳатидан тадқиқ қилиб “Средняя Азия” номли монографиясини ёзди.

50-60-йиллардан бошлаб Ўзбекистон иқтисодий географларининг дастлабки вакиллари (З.М.Акрамов, М.К.Қорахонов, С.Зиёдуллаев ва бошқалар) Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш (Фарғона водийси. 1952 й.), иқтисодиёт тармоқлари – саноат, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва истиқболи (Самарқанд ва Қашқадарё қишлоқ хўжалиги географияси), аҳолишунослик ва аҳоли географияси, шаҳаршуносликка доир илмий тадқиқотларни амалга оширдилар.

70-йиллардан бошлаб мамлакатимиздаги таниқли иқтисодий географлар – З.М.Акрамов, А.Солиев, О.Ота-Мирзаев, иқтисодчилар – С.Зиёдуллаев, К.И.Лапкин, И.Искандаровлар раҳбарлигида ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш, ривожлантириш ва истиқболларини мажмуали ўрганувчи йўналишлар ва илмий мактаблар шаклланди.

Бу йўналишлар:

- табиий шароит ва табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш ва минтақавий экологик муаммолар тадқиқоти;
- аҳолишунослик ва аҳоли географияси, шаҳаршунослик;
- саноат тармоқлари географияси, агросаноат мажмуаси, ижтимоий-иқтисодий соҳалар ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва истиқболларининг тадқиқ қилишдан иборатдир.

Ўзбекистонда иқтисодчи ва иқтисодий географлар тайёрлашда 1950 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ФА ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгаши (СОПС), кейинчалик Ўзбекистон Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигига қарашли “Макроиқтисодиёт ва ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар

институти”, ҳозирги кунда Самарали иқтисодий сиёсат маркази (СИМС), ҳамда 1957 йил ташкил этилган Ўзбекистон ФА География бўлими, Ўзбекистон Миллий Университети Иқтисодий география кафедраси, 1972 йилдан ташкил этилган География факултети қошидаги аҳолишунослик муаммолари лабораториясининг хизмати каттадир.

Инсон географияси (иқтисодий ва ижтимоий география) бир қатор фанлар билан ўзаро алоқада бўлиб унинг тадқиқотлари ва хулосаларидан кенг фойдаланади. Хусусан, бундай алоқадор фанлар тизимини иккига бўлиш мақсадга мувофиқ.

1) Табиий фанлар – яъни табиий географик фанлар тизими, геология, биология, тупроқшунослик ва тармоқлар экологияси;

2) Иқтисодий ва ижтимоий-гуманитар фанлар, яъни жаҳон иқтисодиёти, микро ва макроиқтисодиёт, саноат иқтисодиёти, агросаноат иқтисодиёти, транспорт иқтисодиёти, менежмент ва маркетинг, ташқи иқтисодий алоқалар ва халқаро муносабатлар, статистика, ахборотлар технологияси ва информатика, фалсафа, тарих, мамлакатлар миллий иқтисодиёти, иқтисодий-географик фанлар тизими, табиатдан фойдаланиш иқтисоди, ижтимоий экология, социология ва халқаро ҳуқуқ.

Кўриниб турибдики, иқтисодий география фани кўплаб фанлар билан узвий алоқада бўлсада, бу фанлар билан қўшилиб кетмайди ва мустақил фан бўлиб, жамиятни ҳудудий ташкил этиш ва бошқаришни мажмуали ўрганиши билан ажралиб туради.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг классик ғоялари. Маълумки, халқаро савдо назарияси асослари XVIII аср охирлари XIX аср бошларида машҳур иқтисодчилар Адам Смит ва Давид Риккардо томонидан шакллантирилган. Адам Смит ўзининг “Халқлар бойлиги сабаблари ва уларнинг табиати тўғрисида тадқиқотлари” (1776 й.) китобида мутлоқ устунлик назариясини шакллантирди ва халқаро эркин савдони ривожланишидан манфаатдор мамлакатлар ундан мустақил равишда экспортёр ёки импортёрлигидан қатъий назар албатта ютишини кўрсатди. А.Смит “Алмашиниш ҳар бир мамлакат учун фойдали эканлигини, ҳар бир мамлакат унда мутлоқ устунликни топишини” исботлади. Халқаро савдода мутлоқ устунлик бу мамлакатда ишлаб чиқаришда бошқа мамлакатда мумкин бўлмаган кам меҳнат сарфлаб товар ишлаб чиқаришдир.

Д.Риккардо “Сиёсий иқтисоднинг бошланиши ва солиққа тортиш” (1819 й.) китобида у халқаро ихтисослашув мезонларини ажрата туриб, икки давлат ўртасида қайси доирада алмашиниш мақбуллигини кўрсатади. Ҳар бир мамлакат ўз манфаатидан келиб чиқиб ишлаб чиқаришда устунлик берадиган ёки нисбатан кам фойда берадиган соҳага ихтисослашиши мумкин. Унинг мулоҳозалари таққослама (нисбий) устунлик назариясида ўз аксини топади.

Д.Риккардо халқаро алмашинув барча мамлакатлар учун зарур ва манфаатли эканлигини кўрсатиб берди. У шундай баҳо ҳудуди (зонаси) ни аниқладики, унинг ичида алмашиниш ҳамма учун фойдалидир.

Жон Стюарт Милл ўзининг “Сиёсий иқтисод асослари” (1848 й.) ишида алмашиш қандай баҳода амалга ошишини кўрсатди. Миллнинг хулосасига кўра алмашиш баҳоси талаб ва эҳтиёж қонуни асосида белгиланади ва ҳар бир мамлакатни экспортдан оладиган фойдаси импорт тўловларини қоплаш имконияти даражасида бўлади. Бу Миллнинг халқаро қиймат қонуни ёки халқаро қиймат назарияси эди. Халқаро қиймат назарияси кўрсатадики, мамлакатлар ўртасида товар алмашишини мўтадиллаштирувчи баҳо мавжуд. Бу бозор нархи талаб ва эҳтиёжга боғлиқ.

Буржуазия сиёсий иқтисоди классик назарияси тараққиёти ҳақида янги сўзни Готфрид Хаберлер айтди ва у нафақат меҳнатни, балки ишлаб чиқаришнинг барча омилларини аниқлаштириб берди.

Ҳозирги замон халқаро савдо оқими тузилиши ва йўналишлари ҳақидаги тасаввурларга швед иқтисодчи олимлари Эли Хекшер ва Бертил Олинлар асос солди. Уларнинг таққослама устунлик ҳақида тушунтиришларича у ёки бу мамлакатда маълум маҳсулотларга эгалик муносабати ишлаб чиқаришни таъминланиш омиллари даражасига боғлиқ. Э.Хекшер ва Б.Олин ишлаб чиқариш омиллари – меҳнат, ер, капитал, шунингдек у ёки бу товарларга ички турли талаблар баҳони тенглаштириши теоремасини олға сурдилар. 1948 йилда америкалик иқтисодчилар П.Самуелсон ва В.Столперлар **Хекшер–Олин** теоремаси исботини такомиллаштирди. Яъни ишлаб чиқариш омиллари бир турлиги, техникалар бир хиллиги, халқаро товар алмшишда товарларни тўлиқ сафарбарлиги ва рақобат мамлакатлар ўртасида нарх омилларини тенглаштиради.

Бундан кейинги ташқи савдо назарияси тараққиёти Америкалик иқтисодчи В.Леонтевнинг “Леонтевнинг ўзига хос фикрлари” номли ишида ўз ифодасини топди. Ўзига хос фикрлар шундан иборатки, Леонтев Хекшер–Олин теоремасидан фойдаланиб, урушдан кейинги даврда Америка иқтисодиёти капиталдан чиқариш турларига ихтисослашганини кўрсатиб берди. Бошқача айтганда Америка экспорти импортга қараганда бир мунча меҳнат талаб ва кам ҳаржроқ.

Бу хулоса АҚШ иқтисодиёти ҳақида аввалги тасаввурларни чиппакка чиқарди. Умумий хулосага кўра, у ҳамиша капитални керагидан ортиқлиги билан характерланади ва Хекшер–Олин теоремасига биноан АҚШ капитал талаб товарларни импорт эмас, экспорт қилиши кутиларди.

В.Леонтев кашфиёти кейинги йилларда кенг акс-садо берди. Турли мамлакатлар иқтисодчилари “Леонтевнинг ўзига хос фикрлари” мавзусида баҳс-мунозараларга киришдилар. Натижада тенглаштирувчи устунлик назарияси янада ривожланди. У техника прогресси ва уни тақсимотда нотекислиги, иқтисодий воситаларни ферменли эмаслиги, иш ҳаки масаласида ва бошқаларда мамлакатлар ўртасидаги фарқларни ўз ичига олади.

Ғарб тадқиқотларида халқаро савдо муаммоларида шунингдек мультипликатор (кўпайтирувчи) ташқи савдо назарияси ҳам кенг ёйилди. Бу назарияга мувофиқ ташқи савдо (айниқса экспортда) миллий даромад ўсиш

динамикаси, бандлик ҳажми, истеъмол ва инвеститсион фаолликка самарали таъсир қилади.

Ҳар бир мамлакатда мультипликатор маълум сон боғлиқлигига қараб, маълум коэффициент турида акс этиши ва ҳисоблаб чиқилиши мумкин. Бошланғич экспорт буюртмаси маҳсулот ишлаб чиқаришни бевосита кўпайтиради, натижада буюртмани бажарувчи соҳаларда иш ҳақи ҳам кўпаяди. Сўнгра иккиламчи истеъмол сарфлари ҳаракатга келади.

Бевосита ишлаб чиқаришни жойлаштиришга оид илмий ғоялар даставвал Германияда яратилган. Масалан, немис мулкдори **Иоган Генрих Тюнен** XIX асрнинг 20-30-йилларида ўзининг қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш бўйича илмий фикрларини махсус асарида баён қилди (русча номи «Изолированное государство» 1826 й.). Тюнен ғоясининг асосий моҳияти ягона шаҳар, яъни истеъмол маркази атрофида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини маълум тартибда етиштиришни ҳудудий ташкил қилишдан иборат. У бу ғояни амалга татбиқ қилиш учун хўжалик билан шаҳар ёки бозор (унинг мисолида бу шаҳар – Мекленбургдаги Росток) ўртасидаги масофа, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг нархи, қиймати ва ер рентасига асосланади. Ер рентаси эса унга қўйилган маблағ ва олинган даромад нисбати билан белгиланади.

Юқоридаги шартлар ёрдамида И.Тюнен шаҳар атрофида қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашув тизимини ёки ҳудудий мажмуасини яратади. Бу тизим адабиётда **“Тюнен халқалари”** номи билан машҳур. Чунки, турли маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган ҳар хил тармоқлар истеъмол маркази атрофида халқасимон жойлашади.

“Тюнен халқалари”ни қуйидаларни ўз ичига олади:

- **биринчи** халқа – боғдорчилик, сабзавотчилик ва қисман сут чорвачилиги;
- **иккинчиси** халқа – ўрмон хўжалиги (ўша даврда ўтин учун);
- **учинчи** халқа – картошка, арпа етиштириш ва уруғчилик;
- **тўртинчи** халқа-юқори унумдор ғаллачилик ва сут-гўшт чорвачилиги;
- **бешинчи** халқа – ғаллачилик;
- **олтинчи** халқа – яйлов чорвачилиги.

У биринчи бўлиб ердан фойдаланиш масалаларини кўтариб чиқди ва илмий адабиётга “иқтисодий макон” тушунчасини киритди. Олим ўзининг абстракт моделида маҳсулотнинг бозорга – истеъмолчига арзон ва сифати бузилмаган ҳолда етказиб беришга катта эътибор беради. Шундай қилиб, И.Тюнен қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришнинг дастлабки илмий пойдеворини яратувчиси бўлди ва шу маънода уни қишлоқ хўжалиги географиясининг асосчиси сифатида эътироф этиш мумкин.

1909 йилда Тюненнинг ватандоши – Алфред Вебер “Саноат штандорти тўғрисида” номли асарини чоп эттирди. У ўзининг диққат-эътиборини саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришга таъсир этувчи омилларга қаратди. Шу мақсадда Вебер омилларнинг таъсир кучига қараб, табақалаштирди, асосий ҳал қилувчи омилни аниқлади.

А.Вебер саноат штандортинииг асосчисидир. Штандорт эса – корхонанинг ўрнашган жойи ёки корхонанинг оптимал (стандарт) жойлашган нуктаси маъносини англатади. Жойлаштириш омили у ёки бу корхонани қуришда кўзда тутилган иқтисодий самарадорлик, фойда нуктаи назаридан баҳоланади. Бу фойда, Вебер фикрича асосан хом ашё маҳсулотни реализатсия қилиш, транспорт ва ишчи кучига кетган ҳаражатлар нисбати ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидан ташкил топади. Кейинчалик у хом ашё ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ омилни умумий транспорт сарф-ҳаражатларига киритди. Чунки, маҳсулотнинг таннархига хом-ашёни келтириш, маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ ҳаражатлар ҳам киради.

Натижада, саноат штандортини белгиловчи иккита омил –транспорт ва ишчи кучи (меҳнат ресурси) олинди. Вебер кейинроқ уларга яна бир муҳим омилни қўшди – у ҳам бўлса агломерация омилidir.

Транспорт омилига маҳсулот ёки хом-ашёнинг вазни, ташиладиган масофа, меҳнат ресурсида иш ҳақи, агломерация омилида эса корхоналарнинг бир жойда тўпланиши ҳисобга олинади.

А.Вебер илмий адабиётда ўзининг “штандорт назарияси”, “жойлаштириш омили” ва “агломерация самарадорлиги” тушунчаларини киритганлиги билан машҳурдир. Агломерация самарадорлиги – бу асл моҳиятига кўра мужассамлашув (концентрация) самарадорлиги бўлиб, у ҳозирги кунда корхоналарнинг йириклашуvidан, яъни миқёс, масштаб иқтисоди асосида эмас, балки корхоналарнинг кооперация ва ихтисослашув (“хилма-хиллик”, ёки сифат иқтисоди) натижасида эришилади.

И.Тюнен (қишлоқ хўжалиги) ва А.Вебернинг (саноат штандорти) ғоялари абстракт шароитларни ҳисобга олган ҳолда яратилган бўлсада, уларнинг илмий аҳамияти ҳозиргача йўқолмаган. Бу олимларнинг ғояларини “омиллар таҳлили” шаклида умумлаштириш мумкин. Омиллар эса ҳудудда айрим жойларни танлаб олиш ва пировард натижада ҳудудий мужассамлашув ва ҳудудий нотекисликларни ёки географик тенгсизликни келтириб чиқаради.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий ташкил этиш муаммоларига ҳақидаги ишланмалар немис олими Валтер Кристаллерга тегишли. У 1930 йилларда ақолининг ҳудудий тарқалиши ва жойланиши масалаларини ўрганиб, ўзининг “Жанубий Германия марказий ўринлари” номли китобини ёзди. Марказий ўринлар турли йирикликдаги шаҳар ва бошқа аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, улар ўзига хос таъсир доираси, хизмат кўрсатиш радиусига эга. Идеал ҳолатда ҳар хил миқёсдаги марказий ўринлар географик муҳитда олтибурчак шаклга эга ва улар асаларининг уясини эслатади.

Кристаллер учун ҳам ҳудуд барча шароитлар бўйича бир хил бўлиши, яъни ҳудуд теп-текис, аҳоли, аҳоли манзилгоҳлари, йўл ва бошқалар бир хил жойлашган. Ана шундай идеал манзарадан келиб чиққан ҳолда у ўзининг илмий ғоясини яратди. В.Кристаллер номи билан “Марказий

ўринлар”, иерархия, шаҳарлар классификацияси каби тушунчалар, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштиришга оид илмий фикрлар боғлиқ. Бошқа, ёш ва истеъдодли немис олими Август Лёш ўзидан олдинги ватандошларининг илмий ишланмаларини умумлаштириб (у А.Вебернинг ўқувчиси эди), барча хўжалик тармоқларини жойлаштириш тўғрисида иш олиб борди. А.Лёш ғояларининг моҳияти унинг махсус китобида (русча номи “Географическое размещение хозяйства” – М. 1959) баён этилган. Китобнинг асл нусхаси. қўлёзмаси 1940 йилда нашр қилинган.

А.Лёш қишлоқ хўжалигининг ареал, майдон сифатида, саноатнинг эса нуқтасимон ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини асослаб берди. У биринчи бўлиб “бозор муҳити ёки макони”, “иқтисодий ландшафт” (ҳозирги кунда – иқтисодий район) тушунчаларини яратди ва фанга киритди. Агар аввалгилар, хусусан И.Тюнен ва А.Вебер алоҳида корхона, тармоқни ўрганган бўлишса, А.Лёш ишлари барча хўжалик соҳаларини қамраб олди ва ўз моҳиятига кўра микроиқтисодий бозор муносабатлари, унинг таъсир доираси ҳақиқий район ташкил қилувчи омил эканлиги таъкидланди, математик усулларни кенг қўллади.

Таъкидлаш жоизки, И.Тюнен ва А.Вебер ғоялари ўз даври талабига мос келарди. Сабаби у даврда ҳудуднинг иқтисодий сиғими, зичлиги унча юқори эмас, ҳудудий-иқтисодий манзара қутбийлашмаган, яъни деярли бир текис эди. Ана шундай иқтисодий географик ҳолат алоҳида корхона ёки тармоқларни айрим жойларда ўринлаштириш таъсирида ўзгаради, нотекислик хусусиятини олади. Бошқача қилиб айтганда, аввалги табиий кўринишдаги иқтисодий текислик нотекисликка, ҳудудий мужассамлашувнинг кўчайишига ўзгаради. Бунинг натижасида нотекисликни текислашга уриниб кўрадиган илмий изланишлар талаб этилди. Худди шундай регуляр тизимга мослашган ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилиш ғояларини В.Кристаллер ва А.Лёш яратди.

Иқтисодиёт нуқтаи назаридан унча ўзлаштирилмаган, хўжалик сиғими паст ва ҳудудларни ривожлантириш ва жонлантириш борасида **ўсиш қутблари ва ривожланиш марказлари** тўғрисидаги назария ҳам катта аҳамиятга эга. Унинг асосчиси француз олими Франсуа Перрудир.

Ф.Перру “марказий ўринлар” ғоясидан келиб чиқди, омилларни эмас, тармоқларни ривожланиш хусусияти, ҳаракатчанлиги, атрофга таъсири бўйича табақалаштирди ва уларни уч гуруҳга ажратди. У энг аввало ҳудудий қтисодий муносабатларда тенгсизлик, нобаробарликни тан олди ва мутлоқ жиҳатдан тенгликни амалга ошириш мумкин эмаслигига тўла ишонди.

Перру фикрича, учинчи гуруҳ тармоқлари тез, жадал ривожланиш, район ҳосил қилиш салоҳиятига, қобилиятига эга бўлиб, айнан ана шундай минтақавий иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи тармоқлар ривожланиши ўсиш марказларини ташкил қилади. Марказларнинг мустаҳкамланиши,

уларда турдош корхоналарнинг кўпайиши, атрофга бўлган таъсир доирасининг кенгайиши натижасида ўсиш кутблари вужудга келади.

Ўсиш кутблари ғояси швед олими Лунд университети профессори (Швеция) Т.Хагерстранднинг янгиликлар диффузияси назариясига ўхшаб кетади. Фақат муаллиф бу ғояни кўпроқ социал география бўйича ишлаб чиққан.

Чиндан ҳам, жаҳон тараққиёти, дунё хўжалик тизимининг ривожланиш тарихи фан-техника ютуқлари, илмий янгиликлар ва кашфиётлар, инновациялар, технологик детерминизм билан боғлиқ. Тарих нуқтаи назаридан ёндошганда, жаҳон хўжалиги ривожланишида маълум циклларни ажратиш мумкин. Бу давр ёки цикллар янги кашфиётларнинг ихтиро этилиши, татбиқ этилиши, тарқалиши ва уларнинг ўрнига бошқа инновацияларнинг келиши билан белгиланади.

Шунингдек, америкалик олим Р.Верноннинг (XX аср ўрталари) экспорт товарининг ҳаёт цикли тўғрисидаги ғояси ҳам янгиликларнинг диффузияси ва технологик детерминизм билан боғлиқ.

Диффузия кенгайиш ва тарқалиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Биринчисида янгиликнинг амалий татбиқ доираси аста-секин кенгайиб боради, иккинчисида эса бу бирин-кетин содир бўлади, янгилик биридан иккинчисига кўчади. Худди шу хусусда америкалик иқтисодчи М.Портернинг (1993) марказдан четга кашфиётларнинг, янги технологаяларга асосланган ишлаб чиқариш тармоқларининг кўчиши, бир мамлакатдан иккинчи, учинчига ва х.к. даражаларга каскадсимон ўтиши, миграцияси ҳақидаги илмий ишланмалари ҳам бор.

Собиқ Иттифоқ парчаланиши ва мастақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан геосиёсий вазият ўзгарди. Ана шундай шароитда чегара атрофи минтақаларини ўрганиш, “Марказ-чекка” (перифирия) муносабатларини тадқиқ қилиш масалалари ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан бевосита алоқадордир.

Жаҳон хўжалиги тизими (бу тушунча асосчиси америкалик И.Валлерстайн), унинг тараққиётидаги цикллар даврий, тарихий хусуситга эга. Бундай ёндошувни тик эмас, горизонтал, яъни географик жиҳатдан ҳам қўллаш мумкин. Натижада, иқтисодиёт ривожланишининг худуддан-худудга ўтиши, бизнинг иборамизда “географик конвейр” ёки эстафета кўз олдимизга келади. Худди шунга ўхшаш худудий-иқтисодий ривожланишнинг кетма-кетлигини кузатиш мумкин. Бу ўринда И.Мечниковнинг жаҳон цивилизацияси босқичлари ва бунда бурж тарихий дарёларнинг роли ҳақидаги асарини ҳам эътибордан четга қолдирмаслик керак, Муаллиф жаҳон маданияти ва тараққиётида дарё, Ўрта денгиз ва океан цивилизацияларини ажратади. Улар бир вақтнинг ўзида эмас, балки турли даврларда, бирининг ўрнини иккинчиси олиши билан юзага келган.

Дарҳақиқат, жаҳон тараққиёти Узоқ Шарқ, Япония ва Хитойдан бошланиб, Ўрта ва Яқин Шарққа, ундан Ўрта денгиз ва Пиреней ярим оролига, улардан Англия ва ниҳоят Америкага (АҚШ)га кўчди. Ҳозирги

даврда тарихни, иқтисодий-ижтимоий ҳаётни ривожлантирувчи минтақалар “учбурчаги”, яъни АҚШ – Ғарбий Европа – Япония ҳисобланади. Айни вақтда, етакчи кучнинг аста-секин яна шарққа кўчиши аломатлари сезилмоқда. Айни вақтда буни Япония таъсири ва бошчилигида янги индустриал мамлакатлар – Жанубий Корея, Сингапур, Тайланд, Малайзия, Индонезия жадал суръатлар билан ривожланишида кўрамиз. Демак, бизнинг назаримизда, иқтисодий тараққиётнинг цикл хусусиятига эга эканлиги фақат давр, вақт доирасидагина эмас, балки Ер шари, глобал географик маконда ҳам содир бўлмоқда. Бу эса албатта жаҳон ҳўжалигининг ривожланиш ва унинг ҳудудий таркибига таъсир қилади.

Шу билан бирга минтақа иқтисодчилари, иқтисодий географлар В.Леонтев ва У.Изардларнинг тармоқлараро ва ҳудудлараро баланси ҳамда минтақавий иқтисодиёт фани тўғрисидаги илмий ғояларини, Зипфа ва Стюарт, Дж.Фридман кабиларнинг шаҳарлар ривожланишига оид ғоялари ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан бевосита боғлиқ.

Биз юқорида ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг илмий ғояларини асоан ғарб олимлари асарлари бўйича талқин қилдик. Ўз-ўзидан савол туғилиши табиий: нахотки узоқ тарихга, маданиятга эга бўлган ўзимизнинг юртимизда бундай ишлар қилинмаган бўлса? Шубҳа йўқ, албатта бу борада ҳам ўлкамиз катта ва бой меросга эга. Муаммо фақат уларни тарихий манбалардан қидириб топиш, ўрганиш, тарғиб ва ташфиқот қилиш, амалга татбиқ қилишдан иборат бўлмоғи лозим. Масалан, бу ерда, хусусан деҳқончиликни ривожлантириш ва жойлаштириш, суғориш иншоотларни қуриш ва фойдаланиш, савдо ва хунармандчилик соҳалари, шаҳарсозлик тўғрисида дунё аҳамиятига молик ихтиролар яратилгани сир эмас, Математика, тиббиёт ва бошқа фанлар туғилган бу Замин ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларига, жаҳон маданияти ва тарихига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.
2. Джонсон Р.Дж. География и географы. – Л., 1989.
3. Жекулин В.С. Введение в географию. – Л.: ЛГУ, 1989.
4. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. – М., 1970.
5. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси). – Т.: Университет. 2014.
6. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.
7. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005.
8. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
9. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Биринчи жилд. Тошкент, 2000.

10. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2004.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсон географияси фанининг шаклланишида Ғарбий Европа мамлакатларининг ўрни.
2. XX аср бошларида саноат географиясининг пойдеворини яратилиши?
3. Британияда география фанининг шаклланиши ҳақида сўзлаб беринг?
4. Швецияда география таълимини ривожланиши ҳақида нималарни биласиз?
5. Ҳарбий географиянинг ривожланишини гапириб беринг?
6. Сиёсий география ўз ичига нималарни камраб олади?
7. Қайси олим Россияни 2 марта районлаштирди?
8. Социал-иҷтимоий географиянинг маносини изоҳланг?
9. Буюк географик кашфиётлар ҳақида қандай малумотларни биласиз?
10. П.П. Семёнов Тянь-Шанский, Константин Арсеновлар илмий фаолиятлари ҳақида сўзлаб беринг?
11. Географиянинг шаклланиши ва ривожланишда география жамиятларнинг аҳамияти.
12. Ўзбекистонда иқтисодий ва социал географияни ривожланишида қайси олим ларнинг ҳиссалари катта?

“Иқтисодий ва ижтимоий география” фанининг тадқиқот усуллари

Режа:

1. Картография усули.
2. Географик таққослаш усули.
3. Тарихийлик усули.
4. Иқтисодий районлаштириш усули.
5. Статистик таҳлил усули.
6. Тизим-таркиб усули.
7. Социологик сўров ва бошқа усуллар.

Таянч сўзлар: тадқиқот усуллари, картография усули, географик таққослаш, статистик таҳлил, тизим-таркиб, социологик сўров усули.

Табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик ва ижтимоий-иқтисодий тизимларини ҳудудий тадқиқ қилиш ғоят мураккаб жараён ҳисобланади. Ушбу масалаларни ўрганишда инсон географияси асосан қуйидаги усулларга таянади:

- картография усули;
- географик таққослаш усули;
- тарихий усули;
- районлаштириш усули;
- статистик таҳлил усули;
- иқтисодий-математик моделлаштириш усули;
- тизим-таркиб усули;
- социологик сўров усули;
- аэрокосмик тадқиқотлар усули
- кластер ва б.

Картографик усул орқали ўрганилаётган ходиса ва воқеликлар умумлаштирилиб, харитага туширилади. Бу эса география фанининг ўзига хос мезони ҳам ҳисобланади. Чунки, ҳудуд объект сифатида кўрилмаса ва уни харита ёки харита-схемаларда акс эттириш имкони бўлмаса, у ҳолда бундай тадқиқотнинг ўзи ҳам географияга тегишли эмас. Инсон географияси доирасида хариталар асосан ижтимоий-иқтисодий мазмунга эга: саноат, қишлоқ хўжалиги тармоқлари, транспорт, аҳоли, унинг миллий ва ҳудудий таркиби, шаҳарлар ва қишлоқлар тўри ва тизими каби хариталар ва хоказо.

Географик таққослаш усули – бу усул таққосланаётган объектлар учун умумий ва ўзига хос томонини очиб беради. Аммо таққослаш усулида энг аввало икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, таққосланаётган объектларнинг катта-кичиклиги, ўз кўлами жиҳатидан бир-бирига маълум даражада тенг бўлиши шарт. Масалан, Тошкент билан Чуст шаҳрини ёки Украина республикасининг хўжалиги билан Фарғона водийси хўжалигини таққослаш илмий нуқтаи-назардан натижа бермайди. Иккинчидан,

таққослашда синхрон принципдан ёки айна пайтда иккала таққосланаётган объект кўрилса, бу усул унумли ва сермазмун бўлади.

Инсон географияси фани тадқиқотларида **тарихий усул** кенг қўлланилади. Мазкур усул айна вақтда барча ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида ва табиий фанлар тизимида ҳам муҳим тадқиқот усули ҳисобланади. “Инсон географияси” фанида тарихий усул орқали ишлаб чиқариш кучларининг турли тарихий босқичларда ривожланиши, иқтисодий алоқалар, халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва шаклланиши, хўжалик ва аҳолининг ҳудудлар бўйича жойлашиши, табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши, ҳудудларнинг аҳоли томонидан ўзлаштириш ҳолати, иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари ўрганилади. Шунингдек, тарихий усулдан ишлаб чиқариш кучларини яқин ва олис истиқболда ривожланиш йўналишларини белгилашда ҳам фойдаланилади.

Иқтисодий районлаштириш усули орқали мамлакатларнинг табиий, ижтимоий-иқтисодий минтақаларининг мамлакат ички меҳнат тақсимотидаги ўрни, ихтисослашув ҳолати ўрганилади, шунингдек, бу усул минтақалар бўйича ўзоқ муддатга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий ва экологик сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини беради. Географияда иқтисодий районлаштириш усулини қўллаш натижасида мамлакатни ҳар бир минтақасининг ўзига хос табиий шароити, табиий ресурсларининг иқтисодиётни ривожланишдаги ўрни, хўжаликнинг тарихий-иқтисодий ривожланиши ва ҳозирги ҳудудий ташкил этиш ҳолати, мавжуд илмий-техника салоҳиятлардан фойдаланиш негизида самарали ишлаб чиқариш тизимини шакллантиришнинг йўналишлари белгиланади.

Статистик таҳлил иқтисодий-географик ва экологик тадқиқотларнинг муҳим усуллардан бири бўлиб, у аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаолияти ва ҳудудлар бўйича мажмуали маълумотлар тизимини тадқиқ қилиш имконини беради. Бу усул орқали халқаро, минтақавий ва маҳаллий ижтимоий-иқтисодий тизимга доир факт ва рақамлар таҳлил қилинади. Чунки, статистик факт ва рақамлар иқтисодий географик тадқиқотларнинг асосини ташкил қилади. Статистик маълумотларни таҳлил қилиш асосида ҳудудлардаги иқтисодий-ижтимоий жараён, аҳолининг жойлашиши, умумий демографик жараён, меҳнат ресурслари, урбанизация, шаҳар ва бошқа аҳоли пунктлари, шунингдек, иқтисодиётнинг муҳим соҳалари – саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиш ва жойланиш хусусиятлари ўрганилади.

Иқтисодий-математик моделлаштириш усули хўжалик ва аҳолига доир рақамлар мажмуасини таҳлил қилиш, ўрганилаётган жараённи миқдорий баҳолаш имконини беради. Ижтимоий-иқтисодий жараёнлардаги миқдор боғланишларнинг математик ифодасини кибернетика фанларида модел, уни тузиш эса моделлаштириш дейилади. Моделнинг аниқлиги, тўпланган маълумотлар даражаси ва ҳажмига, уларнинг тўғрилигига, тадқиқотчининг малакаси ва моделлаштириш жараёнидаги аниқланадиган масаланинг

кўламига боғлиқ. Кейинги йилларда тармоқлараро ва ҳудудлараро ишлаб чиқариш тизимларининг мувозанатлаштириш, иқтисодий тармоқларини ва ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришнинг турли вариантларини аниқлашда моделлаштиришдан фойдаланилмоқда. Иқтисодий-математик моделлаштиришда компьютерлар орқали амалга оширилиб, бунда чизиқли дастурлаштириш қўлланилади. Чизиқли дастурлаштириш хилма-хил иқтисодий жараёнлар учун оқилона ечимларини аниқлаш имконини берувчи математик дастурдир.

Тизим-таркиб усули, аслини олганда фалсафий қарашларнинг маҳсули бўлиб, у ўрганилаётган ҳодиса ёки борлиқни ўзинигина эмас, балки уни бошқа ундан каттароқ доирасида, биргаликда ва ўзаро алоқадорликда таҳлил қилишни талаб қилади. Масалан, маълум вилоят хўжалигини яхлит тизим равишда ўрганиш ва айти пайтда бу вилоят Республика, йирик иқтисодий район ва Ўзбекистоннинг ягона халқ хўжалик комплексининг узвий бир қисми, бўлаги эканлигини унутмаслик лозим. Тизим-таркиб усулида яна бир назарий тушунча мавжуд. И.М.Маергайзнинг фикрича иқтисодий ва социал география халқ хўжалигини ҳудудий таркибини ўрганиш лозим. Бу таркиб 4 хил бўлади: моддий ишлаб чиқариш, аҳоли ва аҳоли пунктларининг ҳудудий жойланиши, уларнинг ўзаро муносабати, табиий шароит ва бойлик ҳамда ишлаб чиқариш инфраструктурасидан иборат. Ўз навбатида, бу бўлақлар ўзининг ҳудудий таркибига эга. Жумладан: моддий ишлаб чиқариш ҳудудий таркиби бу ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси, табиий шароит ва бойликлар таркибида эса табиий ҳудудий комплекс (ландшафт). Худди шундай инфраструктурада ҳудудий инфраструктура комплекси, аҳоли географиясида аҳоли жойлашувининг ҳудудий тизимни кўриш мумкин.

Социологик сўров усули – тадқиқотларда кенг қўлланиладиган усуллардан бўлиб, аниқ шароитда ҳудудлар, тармоқлар бўйича кенг маълумотлар олиш имконини беради. Бу усул, айниқса, ҳудудлардаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар мажмуасини аниқлашда, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг турли шаклларида юзага келган муаммоларни ўрганишда, қолаверса, аҳоли ва меҳнат ресурслари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ қилишда зарур бўлган муҳим маълумотлар йиғиш имконини беради.

Аэрокосмик тадқиқотлар усули – самарали тадқиқот усулларида бири. Инсон географиясида кенглик бўйича, яъни катта ҳудудларда (кичик масштаби) табиат, хўжалик, аҳоли, атроф-муҳит мажмуасини тадқиқ қилишда кенг фойдаланилмоқда. Айти вақтда, аниқ ҳудудларда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, ҳудудий ташкил қилиш, хўжалик ва аҳоли жойлашуви, шаҳарлар, агломерация ва иқтисодий районлар чегаралари, атроф-муҳит ҳолати тўғрисида аниқ ва янги маълумотлар олиш имконини беради. Бу усул орқали керакли ҳудудни танлаб олиб ўрганиш ва натижаларни бошқа ҳудудларга тадбиқ қилиш ҳам мумкин.

Сўнгги йилларда география фанининг нотабиий тармоқлари илмий тадқиқотларида **Кластерли** ёндошувдан кенг фойдаланилмоқда. Кластер моделини жорий этишнинг тарафдори М.Портернинг фикрича, кластерлар

географик жиҳатдан ўзаро боғланган компаниялар, фирмалар, ташкилотлар (корхоналар, агентликлар, марказлар, университетлар ва хоказо) нинг мужассамлашувидир.

Кластерлар аслида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ҳақидаги назарий қарашлар ва амалиётнинг эволюцияси натижасидир. Хусусан, XIX аср ва XX аср биринчи ярмида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш штандортлари, район комбинатлари, энергия ишлаб чиқариш цикллари каби назарий қарашлар остида саноат ўсиш қутблари, саноат районлари, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ташкил этилди. Ўтган асрнинг 70 йилларидан эса жаҳонда ишлаб чиқариш алоқаларида ўзаро боғланган турли бўғинларнинг юқори кооперацияси ва мужассамлашувини ўзида қамраган кластерлар жорий этила бошланди. Ривожланган мамлакатларда ҳозирги кунда иқтисодийнинг турли соҳаларида минглаб кластерлар фаолият юритмоқда.

Профессор А.Солиев таъбири билан айтганда, қуйилган мақсад ва вазифаларни ечиш ушбу масалани молиявий, ашёвий, ташкилий ва бошқа томондан уюштирилишини тақозо этади. Бу тадбирлар мажмуи эса дастурни ташкил қилади. Шу боис, мазкур усул мақсадга дастурли ёндошув деб номланади; уни айни вақтда, ҳозирги замон тили билан айтганда, кластер усули деб ҳам белгилаш мумкин.

Шунингдек, инсон географияси фанида олиб боилаётган тадқиқотларда SWOT-таҳлил, гуруҳлаштириш, эксперт баҳолаш, прогноз қилиш, фактлар таҳлили, баланс ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланилади.

SWOT-таҳлил усули орқали ҳудуднинг кучли, заиф, имконият ва таҳдид томонлари белгиланади. Натижада, ўрганилаётган объектнинг рақобатбардошлигига эришиш йўллари аниқланади. Энг муҳими бунда заиф ва имкониятларга ҳам эътибор қаратилади, таҳдид ҳисобга олинади ва шу асосда истикболда ривожланиш йўллари белгиланади.

Гуруҳлаштириш усули – оммавий статистик маълумотларнинг бир хил, типик бўлган белгиларга кўра гуруҳларга ажратиш усули ҳисобланади. Бу усул ўрганилаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ҳудудлар ва тармоқлар бўйича умумлаштириш имконини беради.

Эксперт баҳолаш усули – ишлаб чиқариш кучларининг тармоқлар ва ҳудудлар бўйича истикболда ривожланишини юқори малакали экспертлар ёрдамида баҳолашдир. Эксперт баҳолаш усули айниқса инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли атроф-муҳитда юз бераётган ўзгаришларни баҳолашда кенг қўлланилмоқда.

Прогноз қилиш усули эса, иқтисодийни ривожланиши, аҳоли сони ва таркибини, ҳудудларнинг келажакда ижтимоий-иқтисодий тараққиётини илмий башорат қилишдан иборатдир. Иқтисодий башорат қилиш ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг олдиндан билиш, бу муаммоларни аниқлаш ва жамият тараққиётининг илмий асосланган ечимларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Фактлар таҳлили усули – асосида тармоқлар ўртасида ва тармоқлар ичидаги фарқлар аниқланади ва корхоналар йўналиши белгиланади. Фактлар

таҳлили кўплаб ҳодисаларни умумлаштириш ҳамда тармоқларни моделлаштириш учун керакли маълумотларни тайёрлаш имконини беради.

Баланс усули – иқтисодиёт тармоқлари, тармоқлараро, ижтимоий соҳаларда доимо ўзгариб турувчи иқтисодий кўрсаткичлар мувозанатини ифодаловчи тизимдир.

Юқоридагилар билан бирга, инсон географияси фани юзасидан амалга оширилаётган тадқиқотларда қуйидаги йўналиш усуллариға ҳам алоҳида аҳамият қаратилади:

а) тармоқлар бўйича (мамлакатлар ва иқтисодий районлар хўжалигининг алоҳида тармоқларини, шунингдек, жаҳон хўжалигининг тармоқ таркибини);

б) районлар бўйича: (мамлакатлар ва иқтисодий районлар хўжалик мажмуасини);

с) маҳаллий (локал), яъни алоҳида олинган саноат корхонасини, фирмалар фаолиятини, аҳоли пунктлари, деҳқон-фермер ва уй хўжаликлари, ассоциациялар ва бошқа корхоналар хўжалик фаолиятини тадқиқ қилишда кенг фойдаланилади.

Инсон географиси фанида тармоқлар бўйича тадқиқот усуллари муҳим ўрин тутди. Бу усул орқали жаҳон хўжалиги, иқтисодий район ва мамлакат бўйича иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари, тармоқнинг иқтисодий район ва мамлакат хўжалик ихтисослашувида тутган ўрни, истиқболда ривожланиши ҳамда иқтисодий районларнинг шаклланишидаги ўрни тадқиқ қилинади;

Районлар бўйича – мамлакат хўжалик мажмуасини, мавжуд табиий шароит, табиий, ижтимоий-иқтисодий ресурслар ҳамда илмий-техника инқилоби ютуқлари асосида самарали ҳудудий ишлаб чиқариш тизимини ривожлантириш ва шакллантириш тадқиқ қилинади. Шунингдек, район ва мамлакат бўйича мажмуали тадқиқотда район ва мамлакат ҳудудида ривожланаётган ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг самарали шакллари, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва агросаноат мажмуалари, вертикал ва горизонтал ишлаб чиқариш алоқалари ҳамда энергия ишлаб чиқариш босқичлари (цикллари) ўрганилади.

Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштириш ва ўзига хос хусусиятларини ўрганишда маҳаллий кўламдаги тадқиқотлар, яъни аниқ корхона, фирмалар фаолияти, аҳоли яшаш манзилгоҳлари, ассоциациялар, деҳқон-фермер ва уй хўжаликларининг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда асосий эътибор маҳаллий шароит, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш алоқалари, ҳамда истиқболда ривожланиш масалаларига қаратилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абиркулов Қ. Иқтисодий география (маърузалар матни). Т.: ТДИУ, 2003.

2. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.

3. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005.

4. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.

5. Jones G.A. Human Geography. Undergraduate study in Economics, Management, Finance and the Social Sciences. The London School of Economics and Political Science, 2011.

6. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2004.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсон географиясининг қандай тадқиқот усуллари мавжуд?
2. Қандай вақтларда картографик усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?
3. Тадқиқотларда географик таққослаш усули қандай амалга оширилади?
4. Тарихий усули деганда нимани тушунасиз?
5. Географик тадқиқотларда районлаштириш усули аҳамиятини тушунтиринг?
6. Статистик таҳлил усули нимага асосланади?
7. Иқтисодий-математик моделлаштириш усули ҳақида фикрингиз?
8. Тизим-таркиб усули деганда нимани тушунасиз?
9. Социологик сўров усули қайси ҳолларда қўлланилади?
10. Прогноз қилиш усулининг аҳамиятини изоҳланг.

Ресурслар ва ландшафтлар

Режа:

1. Табиий шароит ҳақида тушунча.
2. Табиий шарт-шароитларнинг инсонлар ҳаёти ва хўжалик фаолиятига таъсири.
3. Табиий ресурсларнинг асосий турлари ва уларнинг классификацияси.
4. Қайта тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар.
5. Табиий ресурсларга иқтисодий баҳо беришнинг назарий асослари.
6. Ландшафтлар ва уларни иқтисодий географик ўрганиш.

Таянч сўзлар: ресурс, табиий ресурслар, табиий муҳит, тугайдиган ва тугамайдиган ресурслар, тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар, иқтисодий ландшафт.

Жамият ва инсоният ҳаёти ривожланиши тарихида табиий шарт-шароитлар муҳим рол ўйнаган ва бугунги кунда бу жараёнлар янада кучайиб бормоқда. Илмий-техника инқилоби (ИТИ) инсоннинг табиатга таъсирини кучайтириб, акс таъсирни юзага келтирди. Бироқ, борган сари инсон билан табиий муҳит ўртасидаги узвий боғлиқлик янада мураккаблашиб бормоқда.

Инсоният ўз фаровонлигини оширишда қанчалик ютуқларга эришган бўлмасин, унинг табиатга боғлиқлиги тобора кучайиб бормоқда. Бундан ташқари айрим мамлакат ва халқларнинг, баъзи даврларда эса бутун инсониятнинг келажаги ва фаровонлиги тўғридан тўғри табиий омилларга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

1980 йиллардан бошлаб сиёсий ва иқтисодий луғатларда анъанавий “табиий ресурслар” тушунчаси билан ёнма-ён “экология” ва унга алоқадор, “биологик хилма-хиллик”, “ландшафтлар барқарорлиги”, “табиий бойликлар” тушунчалари учрамоқда, биров олдин ҳам булар фақат табиий фанларнинг атамалари ҳисобланар эди.

1992 йилда Рио-де-Жанейрода “Атроф-муҳит ва тараққиёт” бўйича БМТ конференциясининг ўтказилишида табиий омиллар бир бутунликда мамлакатлар ва бутун инсоният тараққиёти барқарорлигининг биринчи даражали шарти эканлиги таъкидланди. Инсоният табиат билан курашда нима қилган бўлса, мамлакатлар тарихи шуни кўрсатмоқдаки, бундай кураш ғоят чуқур, салбий оқибатларга олиб келди ва ХХІ асрда табиатдаги салбий жараёнлар янада шафқатсизроқ, кучлироқ бўлиб бормоқда.

Бутун дунёда қабул қилинган машҳур “Барқарор ривожланиш контсепцияси” ҳам табиий бойликларни кишилик жамиятининг ривожланиш шарти ва омили сифатида сўзсиз тан олишга асосланган. Бу эса, шубҳасиз, аниқ режаларда, лойиҳаларда, дастурларда акс этиши лозим бўлган, дунё сиёсати ва иқтисодиётидаги янги ҳолатдир. Фан учун эса бу анча олдин шаклланган ва исботланган ҳақиқатдир. Машҳур рус олими В.В.Докучаев таъкидлаганидек: “нимаки табиат билан биргаликда қилинган бўлса, фақат у мустаҳкам ва барқарор, фақат у ҳаётӣй ва фойдали, фақат угина ўз келажагига эгадир”.

Табиий омиллар тушунчаси ўз таркибига табиий шарт-шароитлар, ландшафтларнинг барқарорлиги ва экологик ҳолатни олади.

Табиий шарт-шароит ҳудудларнинг табиий муҳити компонентларининг асосий хусусиятларини акс эттирувчи муҳим табиий тавсифлар мажмуасидир. Табиий шарт-шароит тўғридан-тўғри аҳолининг ҳаётига ва хўжалик фаолиятига таъсир кўрсатади. Аҳолининг жойлашуви, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва жойлашиши, ихтисослашуви ҳам табиий шарт-шароитга чамбарчас боғлиқдир.

Табиий муҳит компонентларига иқлим, геологик муҳит, ер усти ва ер ости сувлари, ер, биота киритилади. Табиий шарт-шароитни турли компонентлари бўйича тадқиқ қилишда ландшафтларни баҳолаш муҳим ўрин тутади.

Худудларнинг табиий шарт-шароитлари уларнинг қайси табиат минтақасида, худудларда (муайян табиат ландшафтида) жойлашганига қараб ажратилади ва бу тушунчалар:

Табиий худудлар – бу ер устининг йирик географик қобиғи бўлиб, уларни қуёш радиациясининг миқдори, намлик, тупроқ, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг тури каби умумий хусусиятлар бирлаштиради. Табиат минтақаларини ажратишда иссиқлик ва намлик асосий ўрин тутади.

Табиий ландшафтлар – худудий бирликнинг табиий минтақаларга нисбатан анча кичик тоифасидир. Шунингдек, географик қобикнинг муайян қонуниятларга эга бўлган бир хилдаги қисмларидир. Табиий ландшафтлардан ташқари антропоген ёки маданий ландшафтлар мавжуд. Охирги йиларда луғатларда сиёсий, конфессионал хўжалик ландшафтлари терминлари пайдо бўлишига худудлардаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва ўзгаришлар сабаб бўлмоқда.

Ландшафтларнинг муҳим хусусиятларни шакллантирувчи омиллар ташқи (космик ва гиодинамик) ва ички (алоҳида табиий компонентларнинг ўзаро ҳаракати жараёнида юзага келувчи) омилларга бўлинади. Шунингдек ландшафтларни шакллантирувчи омилларни “зонал” (иқлим, тупроқ, ўсимлик) ва “азонал” (рельеф, геологик тузилиш) омилларга ажратилади. Бошқарувда, умуман худудлар сиёсатида ландшафтларга исонлар ҳаёти ва хўжалик фаолиятининг табиий асоси сифатида қаралади.

Охирги юз йилликда, айниқса аҳоли зич жойлашган худудларда антропоген манзаранинг шаклланиши кенг тус олди. Чунки, инсон рельефга бевосита яъни тўғридан-тўғри (тоғ-кон ишлари, сув қурилиши ва ҳоказолар) ва билвосита яъни табиий муҳитнинг компонентлари орқали таъсир қилади. Мисол учун саванналарда ўрмонларнинг кесиб юборилиши, чўлланиш жараёнларининг кучайишига ва шамол таъсирида шаклланувчи рельеф шаклининг ривожланишига олиб келмоқда.

Худудларнинг муҳандислик-геологик шароитлари ер пўстлоғининг юқори горизонт динамикаси қурилиши таркибини инсоннинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Инженерлик-геологияси грунтларда (тоғ жинслари), қурулишларда ва турли иншоотларни қуришда юз берадиган ҳодиса ва жараёнларни олдиндан башорат қилади. Инженерлик-геологик тадқиқотлар асосида турли хил объектларни жойлаштириш учун энг қулай жойлар аниқланади, тоғ ишларининг қурилиш ишлари жараёнида мустаҳкамлиги, сув омбори қурилганидан кейинги соҳилнинг қандай ўзгариши, дамба мустаҳкамлиги кабилар ҳисоб-китоб қилинади. Бу омилни ҳисобга олиш хўжалик фаолиятининг барча соҳалари, айниқса, шаҳар қурилиши, транспорт ва гидро техника қурилишлар учун жуда муҳим ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари учун тупроқ шароитлари жуда аҳамиятлидир. Тупроқ – табиатнинг ўзига хос қисми бўлиб, у ер устки қатламининг ҳаво, намлик, биота таъсири остида ўзгариши оқибатида шаклланади. Тирик ва ўлик табиатнинг барча хусусиятларини ўзида

мужассамлаштиради. Тупроқнинг бойлиги унинг ҳосилдорлиги, серунумлиги билан ифодаланади. Ҳосилдорлик тупроқнинг ўсимликни зарур намлик ва моддалар билан таъминлаш ҳамда ҳосил олишга шароит яратиб бериш қобилиятидир.

Биота деганда табиий фанларда маълум бир ҳудудда яшовчи тирик организмларнинг жамланиши тарихи, шунингдек, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг бир бутунлиги тушунилади. Ҳудуднинг табиий шароитларига ўсимликлар ва ҳайвонот оламини баҳолаш ҳам киради. Ҳайвонот олами (зооценоз) – бу маълум бир ҳудуд доирасида яшовчи ҳайвонлар жамланмасидир. Ўсимлик олами (фитоценоз) эса маълум бир ҳудуднинг ўсимликлари қоплами.

Табиий шарт-шароитларнинг инсонлар ҳаёти ва ҳўжалик фаолиятига таъсири. Табиий шарт-шароитлар аҳоли кундалик ҳаётига ҳар томонлама, хусусан инсонларнинг меҳнати, дам олиши, саломатлиги, янги, қулай ва ноқулай шароитларга мослашувчанлигига таъсир кўрсатади.

Табиий шарт-шароитни баҳолаш уни инсон учун қулайлиги даражаси билан аниқланади. Уни ўлчаш учун ўттизга яқин кўрсаткичдан фойдаланилади (иқлим даврининг давомийлиги, иқлим намлиги, ҳарорат, шамол, табиий зарарланиш ўчоқларининг мавжудлиги ва ҳоказо).

Қулайлик даражасига қараб қуйидагилар ажратилади:

– **ўта ноқулай ҳудудлар** (қутбий ҳудудлар, баланд кенгликларнинг тоғли районлари ва ҳоказо);

– **ноқулай ҳудудлар** – қаттиқ табиий шароитли, аҳоли ҳаёти учун кам фойдали ҳудудлар (Арктика чўллари, тундра, ярим чўллар, баланд тоғли ҳудудлар);

– **шароити чекланган ҳудудлар** – кўчманчи аҳоли учун чекланган табиий шароитли ҳудудар;

– **ўртача қулайликка эга ҳудудлар** – доимий аҳоли шаклланиши учун арзимас тўсиқлар бўлган ҳудудлар;

– **қулай ҳудудлар** – аҳоли ҳаёт фаолияти учун идеал ташқи муҳит шароитига эга бўлган ҳудудлар.

Табиий шарт-шароит тушунчаси ўз-ўзидан у ёки бу ҳўжалик фаолияти кўринишини назарда тутди. Айнан табиий шарт-шароитлар инсонлар ҳўжалик фаолиятининг хилма-хиллигини, алоҳида ҳудудларнинг тармоқ жиҳатдан ихтисослашувини, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларини олдиндан белгилаб беради.

Айниқса, мамлакатлар иқтисодиётнинг қишлоқ ҳўжалиги, ўрмон ҳўжалиги ва сув ҳўжалиги каби тармоқлари учун табиий шароитлар биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Уларнинг ривожланиши тўғридан-тўғри тупроқнинг унумдорлиги, иқлим ва ҳудуднинг сув билан таъминланиши билан боғлиқ. Шунингдек, транспорт ва ҳўжаликнинг бошқа соҳалари ҳам табиий шарт-шароит таъсири остида бўлади.

Маълумки, фойдали қазилмаларни қазиб олишда уларнинг захиралари ва сифат хусусиятларигина эмас, балки қазилманинг таннархи, қозиш усули

миқёсига тўғридан-тўғри таъсир қилувчи ер сатҳига чуқур ёки яқин жойлашиш шароити ҳам ҳисобга олинади. Амалиётда тоғ саноатида кўпинча шундай бўладики, энг қиммат эмас, арзонроқ, аммо қулай табиий шароитда жойлашган конлар кўпроқ фойда келтиради.

Қурилишнинг барча турлари табиий шароитга боғлиқ бўлади. Худуднинг табиий кўрсаткичлари шаҳар коммунал хўжалигини ташкил қилишга ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Иссиқлик, сув таъминоти, канализация, уйларни иситиш ва ёритиш тизими ва уларнинг қурилиш харажатлари иқлим ҳамда муҳандислик-геологик шароитларга боғлиқ ҳолда фарқланади.

Қишлоқ хўжаликги учун табиий шароит алоҳида аҳамиятга эга. Агар соҳанинг ихтисослашуви ва самараси жумладан, Ўзбекистон учун тўғридан-тўғри тупроқнинг табиий унумдорлиги, иқлим, худуднинг сув тизими билан боғлиқдир. Турли экинларни етиштириш ва қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини кўпайтириш агроиқлим шароитлари муҳим аҳамиятга эга. Иқлим шароитларини қишлоқ хўжаликги ишлаб чиқаришига таъсирини агроиқлим кўрсаткичлари орқали миқдорий ифодалаш мумкин. Агроиқлим қонуниятларини ўрганиш мамлакатлар миллий иқтисодиётини аграр соҳасини бошқариш учунгина эмас, балки иқтисодий-сиёсий таҳлил учун ҳам ғоят зарурдир.

Табиий шароитнинг инсонлар ҳаётига салбий таъсирини ҳам кузатиш мумкин. Табиий офатлар – табиий шароитнинг махсус шакли бўлиб у ёки бу жойнинг нохуш ва хавфли ҳодисасидир. Махсус адабиётларда табиий офатлар тушунчаси кутилмаган ҳолатларни келтириб чиқарувчи хавфли табиат ҳодисаси сифатида тавсифланади. Кутилмаган ҳолатлар деганда муайян худудда табиий офат ёки техник авария туфайли меъёрмадаги инсонлар ҳаёт фаолияти шароитларининг бузилиши, сезиларли моддий йўқотишлар, инсонлар саломатлиги ва атроф-муҳитга етган зарарлар, ўлим оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятга айтилади.

Кенг тарқалган ва инсон ҳаёти учун хавфли бўлган табиий офатларга ер қимирлаши, сув тошқини, бўрон, довул, қор кўчкилари ва тупроқ (тоғ) сурилмалари, вулқонлар, торф ва ўрмон ёғинлари, қуюн, ер чўкиши, цунами ҳодисалари киради. Табиатнинг нохуш ҳодисаларига қурғоқчилик, музлаш, қаттиқ совуқ, чакмоқ, кучли ва узоқ давом этувчи сел-ёмғирлар, дўл кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Нохуш ва хавфли ҳодисаларнинг барча кўринишлари гидрометеорологик ва геологик-геоморфологик турларга ажратилади. Камроқ тарқалганлари орасида қуёшли космик (магнит бўронлари, метеоритларнинг қулаши), биогеохимик (тупроқ шўрланиши, биологик емирилиш-ерозия) ва биологик (қишлоқ хўжалиги зараркундаларининг кўпайиб кетиши) каби ҳодисалар мавжуд. Уларнинг баъзилари тўсатдан қисқа вақт ичида юз беради (чигиртка босиши, колорадо қўнғизи ва бошқалар) ва кўплаб моддий йўқотишлардан ташқари ҳатто инсонларнинг ўлимига ҳам олиб келади. Бошқалари, мисол

учун сув тошқини, тупроқ емирилиши узоқ давом этади ва инсонлар ўлими ҳамда катта моддий зарар етказиши билан ажралиб туради.

Сел – табиатда тез-тез содир бўлиб туради. Ер шарининг 3/4 қисмига тахдид солади. Одатда тоғларда қорларнинг тез эриши билан боғлиқ мавсумий сув тошқинлари кузатилади. Маълум шароитларда бундай тошқинлар 1998 йилда Якутиянинг Лена дарёсида содир бўлгани каби табиий офатга айланиб кетиши мумкин.

Кучли жала ёмғирлари ҳам катта-катта фалокатларга сабаб бўлиб туради. Мисол учун 1911 йилда Филлипинда суткасига 1168 мм, 4 кунда 2233 мм ёғин ёққан. (Таққослаш учун учун бу Москванинг йиллик ўртача ёғин миқдори даражасидан деярли 4 баробар кўпдир).

Хитойнинг йирик Хуанхе дарёси ўзининг ҳалокатли селлари билан айниқса, машҳур. Дарё водийсида 80 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди. Инсоният тарихидаги энг фожеали рекорд ҳам шу дарёга тегишлидир. 1887 йилнинг кузида Хуанхе суви 20 метрдан зиёд кўтарилади. 300 та аҳоли пунктлари сув остида қолади. 2 млн. киши ҳалок бўлган. Улардан етган моддий зарар ҳам ниҳоятда катта. Селлардан ҳимояланишнинг энг муҳим ва самарали воситаси уларни олдиндан башорат қилишдир. Сув тошқинидан фаол (тўғонлар қуриш, кўллар, ариқларни бошқариш) ва пассив (эвакуация, кўчиб ўтиш) ҳимояланиш мумкин.

Ер қимирлаши – геологик табиий офатларларнинг бири. Уларнинг оқибатида ҳар йили 10 млн.дан ортиқ одам ҳалок бўлади. Моддий зарар эса йилига ўртача 400 млн. долларни ташкил қилади. Зилзила ер пўстлоғининг муттасил тебраниши ва сейсмик тўлқинларнинг урилиши оқибатида юзага келади. Табиий зилзилалардан ташқари инсон фаолияти туфайли (нефть ва табиий газ қазиб олиш, йирик сув омборларини сувга тўлдириш, катта карьерлар ҳосил қилиш ва бошқ.) вайрон қилувчи зилзилалар рўй бериши мумкин.

Ўзбекистонда зилзиланинг кучини кўрсатувчи 12 балли шкала қабул қилинган. 6 балли зилзилалар ғиштли ва тошдан қурилган биноларга 1-даражали зарар етказади. Ерда 1 см гача ёриқлар пайдо бўлиши, баъзи ҳолларда тоғли ҳудудларда кўчкилар содир бўлиши ҳам мумкин. 10 балли ер қимирлашида биноларнинг 75 фоизи қулайди, шунингдек баъзи тўғонлар ва кўприклар вайрон бўлади, темир йўллар чалкашиб кетади ва бошқалар.

Инсоният тарихидаги энг фожеали зилзилалардан бири 1755 йилнинг 1 ноябрида Лиссабонда рўй берган. Бир неча силкинишлар натижасида Португалия пойтахтининг барча бинолари 500 та кўчадаги 5000 дан зиёд уйлар қулаб тушган. Вайроналар остида 60 мингга яқин одам ҳалок бўлган. Тирик қолганларнинг ваҳимаси туфайли ёнғинлар зўрайиб кетган. Бу ҳодисалар тиниб улгурмасдан Порту шахрининг қуйи соҳилига баландлиги 12 м бўлган улкан Цунами тўлқини келиб ёпирилган (сув остидаги зилзила туфайли). Ўзининг кўламига кўра Хитойнинг Шеньси провинтсиясидаги (1556 йил, 830 минг киши ҳалок бўлган), Япониянинг Токио шаҳри (1923 йил), Перру (1970 йил, 2000 киши ҳалок бўлган), Ашхабод (1949 йил), Тошкент

(1966 йил), Арманистондаги Спитак (1988 йил), Эрондаги (2003 йил), Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиёдаги (2004 йил 24 декабрь) zilzilalar дунё фожеалари қаторидан ўрин олган.

Геологик хусусиятга эга хавф-хатарларнинг кенг тарқалган турларига яна кўчки, чўкма, селларни дарё қирғокларини кучли емирилиб сурилишини киритиш мумкин. Россия ва АҚШ ҳудудларининг табиий шароитлари ниҳоятда хилма-хил. Бу мамлакатларда нохуш ва хавфли табиат ҳодисаларининг 30 дан ортиқ тури кузатилади ва йилига 150-400 нафар хавфли табиат ҳодисалари рўй беради. (Цунами ҳодисаси, қаттиқ совуқ ва қор бўронлари, ёғинлар ва бошқалар).

Илм-фан тараққиётига қарамасдан замонавий жамиятнинг табиий офатларга нисбатан нозиклашуви тобора ортмоқда. Нохуш ва хавфли ҳодисалардан талофат кўрганларнинг сони йилига ўртача 6 фоизга кўпаймоқда. Буни аҳолининг кескин кўпайиши ва шаҳарларда жойлашуви билан изоҳлаш мумкин.

Селлар, тропик бўронлар, қурғокчилик, zilzilalar ва цунами ҳодисалари дунёда катта иқтисодий зарар келтирувчи офатлар ҳисобланади. Охирги 30 йиллик учун табиий офатларнинг статистик таҳлили шуни кўрсатадики, зарар кўрганлар сони жиҳатидан энг хавфлилар қурғокчилик (33%), тошқинлар (32%), ҳалок бўлганлар сони жиҳатидан селлар (26%), юқумли касалликлар (17 фоиз) ҳисобланади.

Табиий офатлар тушунчаси билан бирга исталган мақсадга эришиш учун қаратилган “таваккалчилик” тушунчаси узвий боғланган. Инсоният ўзининг хўжалик фаолияти билан табиий таваккалчилик даражасини бир неча маротаба ошириб юборади. Булар энергетика ва атом саноатининг ривожланиши ва бошқ.

Ресурс – инсон ва унинг эҳтиёжи яъни озиқ-овқат, ҳимоя, иссиқлик, транспорт кабилар учун фойдаланиладиган муҳим восита ҳисобланади. Ресурсларнинг “асосийлик” хусусияти даврлар мобайнида ўзгариб туради. Жумладан, инсоният фаолиятининг Антик даврларида тош, милоддан аввалги 500 йилларда темир, шох-шаббалар асосий ресурс вазифасини ўтаган. Ҳозирги вақтда ҳам бундай ресурслар инсонларнинг турли эҳтиёжлари учун ишлатилса-да, баъзи ресурсларга нисбатан техникавий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ўзгаришига боғлиқ равишда улар ўз қийматини биров йўқотди. Хусусан, бугунги кунда нефть жаҳон иқтисодиётида муҳим аҳамият касб этмоқда. Нефтни бурғулаб кавлаш ишлари илк маротаба 1859 йил охирларида Американинг ғарбий қисмида, Пенселванияда 20 метр чуқурликдан қазиб олишдан бошланди. Бунгача бўлган даврда ернинг юза қисмига яқин жойлашган нефтдан кичик идишчаларда “тош ёғи” номи остида тиббиётда маълум бўлмаган даволаш воситаси сифатида фойдаланилган.

Табиий ресурслар – табиат элементлари бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳозирги ривожланиш даражасида жамият эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилаётган (ёки фойдаланиши мумкин бўлган) табиий шароитлар мажмуасининг бир қисми, табиий муҳитнинг муҳим

компонентлари ҳисобланади. Ушбу ресурслар табиатдан фойдаланишнинг бош объекти бўлиб, улар фойдаланишга ва қайта ишлаш жараёнларига жалб этилади. Табиий ресурслардан фойдаланиш билан бир қаторда уларни муҳофаза қилиш ва сақлашга (табиатни муҳофаза қилиш муаммоларининг ҳал этишга) йўналтирилган фаолият ёнма-ён рўй беради.

Табиий ресурсларни пайдо бўлишининг табиий жараён эканлигини ва унинг улкан иқтисодий аҳамиятини ҳисобга олиб, қуйидагича классификация ишлаб чиқилган:

1. Табиий (генетик) классификация – табиий ресурсларнинг табиий гуруҳларга кўра классификацияси: минерал (фойдали қазилмалар), сув, ер (шу жумладан тупроқ), ўсимлик (шу жумладан ўрмон), ҳайвонот дунёси, иқлим ресурслари, табиий жараёнлар энергияси ресурслари (куёшнинг нур сочиши ва иссиқлиги, ернинг ички энергияси, шамол энергияси ва бошқалар). Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ресурсларини биологик ресурслар деб ҳам юритилади.

2. Табиий ресурсларнинг экологик классификацияси – уларнинг тугаши ва тугамаслигига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

Тугамайдиган табиий ресурслар – ҳозир ва яқин келажакда инсон томонидан ўзлаштириш натижасида тугамайдиган ресурслар (куёш энергияси, ернинг ички энергияси, сув ва ҳаво энергияси).

Тугайдиган тикланмайдиган табиий ресурслар мавжуд заҳиралари турли мақсадларда узлуксиз ишлатилиши натижасида тугайдиган ва кейин тикланмай қоладиган ресурслардир. Минерал ресурслар ана шундай ресурслар жумласига киради.

Тугайдиган тикланадиган табиий ресурслар – маълум вақт ўтгандан сўнг тикланиш хусусиятига эга бўлган ресурслардир. Масалан, сув, ўсимлик ва ҳайвонот ресурслари ва ҳ.к. Бу гуруҳга ўта секинлик билан тикланадиган ресурслар (ернинг ҳосилдорлиги ва унумдорлиги, юқори сифатли ёғоч берувчи ўрмон ресурслари) ҳам киради.

3. Табиий ресурслар ҳўжаликда фойдаланиш имкониятларига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Реал – ишлаб чиқариш кучларининг ҳозирги ривожланиш даражасида фойдаланилаётган табиий ресурслар.

Потенциал – илмий тадқиқот ва кузатиш ишлари асосида аниқланган, жамиятнинг техник ривожланиш даражаси ҳозирги кунда улардан фойдаланиш имкониятини берадиган ва шу билан бирга вақтинча улардан фойдаланиш имконини бермайдиган ресурслар ҳам киради.

4. Ресурсларнинг алмаштирилиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига кўра муқобили мавжуд ва муқобили мавжуд эмас турларга бўлинади.

Муқобили мавжуд табиий ресурсларга ёқилғи-энергетика ресурслари киради. У ёқилғи ресурсларининг бошқа турлари билан алмаштирилиши мумкин.

Муқобили йўқ табиий ресурсларга атмосфера хавоси, чучук сувлар киради. Табиий ресурслардан самарали фойдаланишда уларнинг ана шу хусусиятларига эътибор бериш керак бўлади.

5. Табиий ресурсларга иқтисодий баҳо беришда ва уларнинг иқтисодий аҳамиятини баҳолашда улардан хўжаликда фойдаланиш тури ва йўналишига қараб ҳам классификацияланади. Бу классификациялашнинг мезони сифатида ресурсларни моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларга, яъни товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига мансублигига қараб ҳам бўлинади. Товар ишлаб чиқариш хусусиятига кўра табиий ресурслар саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ресурсларига бўлинади.

Саноат ишлаб чиқариши ресурсларига саноатда фойдаланиладиган барча табиий ресурслар киради. Лекин шу ерда таъкидлаб ўтиш керакки, саноат ишлаб чиқаришининг жуда кўп тармоқли эканлиги сабабли табиий ресурслар ҳам кўп турларга бўлинади:

А) Энергетик табиий ресурсларга энергия ишлаб чиқаришда ишлатиладиган табиий хом-ашёнинг барча турларини киртиш мумкин. Буларга:

- ❖ ёнувчи табиий қазилмалар (нефть, газ, кўмир ва бошқ.);
- ❖ гидроэнергия ресурслари (дарё суви энергияси ва х.к.);
- ❖ биоэнергия манбалари (ёғоч, қишлоқ хўжалигида олинадиган биогаз ва бошқалар);
- ❖ ядро энергияси манбалари (уран ва бошқа радиактив элементлар).

Б) Ноэнергетик ресурслар саноатнинг турли тармоқларига хом-ашё берувчи ва ишлаб чиқаришнинг техник хусусиятларига қараб унда иштирок этувчи ресурслар:

- рудали ва руда бўлмаган табиий ресурслар;
- саноат ишлаб чиқаришида қўлланиладиган сув ресурслари;
- саноат объектлари ва инфраструктуралар тагидаги ерлар;
- саноат аҳамиятига эга ўрмон ресурслари;
- саноат аҳамиятига эга биологик ресурслар.

Шунингдек, саноатда фойдаланиш йўналишларини ўзида акс эттирувчи геологик-иқтисодий классификация ҳам кенг қўлланилади. Булар:

- ✓ ёқилғи-энергетика хом-ашёси (нефть, газ, кўмир, уран ва бошқалар);
- ✓ қора, легирловчи ва қийин эрийдиган металллар (темир рудалари, марганец, хром, кобальт, вольфрам ва бошқалар.);
- ✓ ноёб металллар (олтин, кумуш ва платиноидлар);
- ✓ химиявий ва агрономик хом-ашё (калий тузлари, фосфоритлар, апатитлар ва бошқалар)
- ✓ техник хом-ашё (олмос, асбест, графит ва бошқалар).

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ресурсларига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда иштирок этадиган табиий ресурслар киради. Булар қуйидагилар:

- агроиклимий ресурслар – маданий ўсимликларнинг ривожланиши ва чорвани озуқа билан таъминлашда зарур бўладиган иссиқлик ва намлик.

– тупроқ, яъни ер ресурслари – биомасса ишлаб чиқариш хусусиятига эга ер ва тупроқнинг усти қатлами.

– ўсимлик ресурслари – биологик озуқа ресурслари;

– сув ресурслари – суғоришда ишлатиладиган сув.

Номоддий (хизмат кўрсатиш) соҳаси ресурсларига (бевосита ва билвосита ноишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун зарур) табиий муҳитдан олинадиган ресурслар ва шу билан бирга рекреацион (дам олиш, истироҳат) хўжалик, қўриқхона ҳудудлари ва бошқ.) киради.

Табиий ресурсларни табиий ва иқтисодий жиҳатдан классификациялаш улардан турли мақсадларда фойдаланиш ёки уларнинг муқобилларини топиш имконини беради. Табиатдан оқилона фойдаланиш ва уларнинг айрим турларини сақлаш йўллари кўрсатади.

6. Табиий ресурслардан фойдаланиш турларининг ўзаро алоқадорлигига қараб қуйидагича классификацияланади:

- бир мақсад йўлида ишлатиладиган табиий ресурслар;

- кўп мақсадли табиий ресурслар. Буларга: сув ва ер ресурслари киради.

7. Табиий ресурсларнинг бошқа гуруҳларини ҳам ажратиб кўрсатиш мумкин. Бунга хўжаликдаги аҳамияти ва заҳираларининг катта кичиклигига қараб табиий ресурсларнинг қуйидаги шартли гуруҳлари киради:

✓ ўта йирик (давлат аҳамиятига эга);

✓ йирик (туманлараро ва минтақавий аҳамиятга эга);

✓ унча катта бўлмаган (маҳаллий аҳамиятга эга).

Юқоридагилар билан биргаликда табиий ресурсларнинг табиий хусусиятларини ва хўжаликдаги аҳамиятини ҳисобга олган хусусий классификациялари ҳам ишлаб чиқилган. Уларга мисол сифатида мелиоратив классификацияни, дарёларнинг оқимини тартиблаш даражасига кўра гуруҳлари ва бошқа классификацияларни келтириш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида табиий хом-ашёлар билан савдо қилиш ҳарактерини тавсифловчи классификациялардан ҳам фойдаланилади. Булар орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

■ стратегик аҳамиятга эга бўлган ресурслар. Булар билан савдо алоқаларининг йўлга қўйилиши мамлакатнинг муқоффа қудратини сусайишига олиб келади (уран рудалари ва бошқа радиактив рудалар);

■ экспорт аҳамиятига эга ва валюта тушумларини таъминлайдиган ресурслар (нефть, олмос, олтин ва бошқ.).

■ ички бозор ресурслари. Улар кенг тарқалганлиги билан тавсифланади (масалан, минерал қурилиш хом ашёлари).

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, табиий ресурсларни классификациялашдан фойдаланиш уларнинг турли гуруҳлари, генетик тавсифи, хўжаликда фойдаланиш имкониятлари, ўрганилганлик даражаси ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда сақлаш йўллари топиш имконини беради. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнига тикланмайдиган ресурсларни жалб этишда улардан оқилона фойдаланиш, тўлиқ ва мажмуали қайта ишлашга эътиборни қаратиш керак бўлади. Тикланадиган ресурслардан

фойдаланишда эса ифлосланишнинг турли йўллари олдидан олишга ва ҳар томонлама қайта тиклашга эътиборни кучайтириш зарур.

Иқтисодиётда баҳолаш термини фалсафий категория бўлган “қиймат” тушунчаси билан бир қаторга қўйилади. Қиймат объект аҳамиятининг қай даражада эканлигини акс эттиради ва бу инсон эҳтиёжларини қондириши ҳамда объектнинг шахсий хусусиятлари билан белгиланади. Табиий ресурсларни баҳолаш умумфалсафий ёндашувлардан келиб чиқиб, ресурсларга хос хусусиятларни инсонлар илгари сурган қиймат мезонлари билан таққослашни назарда тутди. Инсон эҳтиёжларининг турларига қараб қиймат моддий, ижтимоий-сиёсий, эстетик ва бошқа турда бўлиши мумкин.

Иқтисодий баҳолаш – иқтисодий кўрсаткичларда ифодаланган ишлаб чиқариш ва истеъмол орқали ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган табиий ресурсларнинг фойдалилигини аниқлаш;

Ноиқтисодий баҳолаш – табиий ресурсларнинг иқтисодий кўрсаткичларда ифодаланмаган экологик, эстетик, маданий ва бошқа қийматини аниқлаш ҳисобланади. Ноиқтисодий баҳолаш орасида технологик (ишлаб чиқариш) баҳолашни ҳам алоҳида кўрсатиш мумкин. Чунки, у бир турдаги иқтисодий ресурслар ичидаги табиий фарқларни ажратишни аниқлашга мўлжалланади (масалан, нефть ва кўмир турлари).

Баҳолаш вариантлари унинг турли кўрсаткичларидан фойдаланишни талаб этади, булар қуйидагиларда кўринади:

- натурал (тонна, куб метр, гектар ва ҳ.к.);
- балларда (бу кўрсаткич орқали ресурс манбаларини нисбий ҳажмини ва уларнинг ҳўжаликдаги аҳамиятини баҳолаш мумкин бўлади);
- баҳоли (пул кўринишидаги баҳолаш ресурсларнинг бозор нархини аниқлашда, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловларни тўлашда ва иқтисодий зарарни аниқлашда фойдаланиш мумкин).

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, табиий ресурсларни иқтисодий баҳолашнинг аҳамияти катта. Таъкидлаш жоизки, иқтисодчилар учун алоҳида турдаги ресурсларнинг манбаларини (фойдали қазилмалар конлари, ўрмон массивлари, сув манбалари, ер участкалари ва бошқ.) баҳолаш муҳим бўлса, иқтисодий географларни мавжуд ресурслар салоҳиятини минтақавий баҳолаш қизиқтиради. Мазкур баҳолаш у ёки бу ҳудуднинг барча ресурсларини мажмуасини – табиий ресурсларнинг ҳудудий бирикмаси (ТРХБ) ни баҳолаш демакдир.

ТРХБ турли ресурсларнинг муайян ҳудудларда жойлашган, истиқболда мажмуали ўзлаштириш ва фойдаланиш мақсадидаги мабалари сифатида аниқланади. ТРХБ нинг ялпи ҳажми ҳудудлар (туман, минтақа, мамлакат) нинг табиий ресурс салоҳиятини (имкониятларини) тавсифлайди.

ТРХБ ни баҳолаш, табиатдан фойдаланишда катта аҳамиятга эга. Табиий ресурсларни ҳудудий бирикмаси маълум яхлит ҳудудда жойлашган турли ресурсларнинг манбалари бўлиб, улар ресурсларни амалиётда ёки истиқболда мажмуали ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш орқали бирлашган ҳудудий бирликлар ҳисобланади.

Такидлаш жоизки, табиий ресурсларни аксариятидан турли мақсадларда фойдаланиш натижасида ландшафтлар ўзгариб боради. Ер қобиғининг тараққиёт тарихида одамнинг ва кейинчалик кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши ўзига хос ва географик жиҳатдан муҳим воқеалардандир. Унинг натижасида юзага келган “табиат-жамият” тизими ички қарама-қаршилиқларга бой бўлиб, “жамият” қисмининг фаоллиги билан белгиланади. Ҳар бир муайян ландшафт Ер қобиғининг бир қисми сифатида, унга инсон омилининг таъсири муайян даражада сезилмоқда. Табиийки, Ер қобиғининг ривожланиш тарихи давомида ландшафтлар доимо бир хил бўлмаган. Буни Ф.Н.Милков (1986), А.Б.Басаликас (1976), Г.Е.Гришанков (1974) ва бошқаларнинг ишларидан ҳам билишимиз мумкин.

Ф.Н.Милков Ер ландшафт қобиғининг ривожланиш босқичларини таҳлил қилар экан даставвал уч босқични ажратади.

Биринчи босқич тобиоген босқич деб аталади ва Ер тарихида палеозой эрасигача бўлган даврларни ўз ичига олади.

Иккинчиси биоген босқич бўлиб, у палеозой, мезозой эралари ва кайнозойнинг палеоген, неоген даврларни ўз ичига олади. Бунда биоген компонентлар ландшафт қобиғининг таркиби ва тузилишида ҳал қилувчи аҳамият касб эта бошлади.

Учинчи босқич - антропоген босқич бўлиб, Ер тарихининг тўртламчи даврига тўғри келади. Бу босқичда географик қобиқ инсоннинг ҳаёти ва ҳўжалиқдаги фаолияти кечадиган муҳитга айланади. Одам пайдо бўлганидан бери у ўзи яшайдиган табиий муҳитга озми-кўпми таъсир этиб келмоқда. Ер ландшафт қобиғининг ушбу ривожланиш босқичини Ф.Н.Милков (1990) яна тўрт даврга бўлади.

1. Енг қадимги давр – асосан юқори палеолитга тўғри келади ва тахминан 30 минг йил давом этган. Бу даврда одам оловдан фойдалана бошлади ва ён-атроф табиатига сезиларли даражада таъсир эта бошлади.

2. Қадимги давр – асосан мезолит (ўрта тош асри), неолит (янги тош асри) ва бронза асрларига тўғри келди. Бу давр тахминан 7 минг йилни ўз ичига олиб, чорвачилиқ ва деҳқончиликнинг юзага келиши билан белгиланади. Чорвачилиқ ва деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган инсоннинг табиатга таъсири яна ортади.

3. Янги давр – темир асри бошларидан XX асрнинг ўрталаригача давом этиб, тахминан 3 минг йилни ўз ичига олади. Бу даврда инсоннинг моддий ҳаётида темирнинг кашф этилиши ва тош қуролларининг аста-секин сиқиб чиҳарилиши катта аҳамиятга эга бўлади. Бу даврнинг охиrhoқларида инсоннинг турли меҳнат қуроллари ва техника воситалари билан жадал қуролланиши унинг табиий ресурсларга бўлган талаб ва эҳтиёжларини ортиб кетишига сабаб бўлади.

Айрим ҳисоблашларга қараганда, инсон XIX асрнинг ўзидаёқ ер бағридан 22711 минг тонна қўрғошин, 11373 минг тонна рух, 10679 минг тонна кумуш, 115 минг тонна олтин, 275 минг тонна алюминий ва ҳоказоларни қазиб олган (А.Кларк, 1966).

Буларни ажратиб олиш учун инсон қанча миллиардлаб тонна турли тоғ жинслари ва тупроқни бир жойдан иккинчи жойга олиб ташлаганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Инсон ўрмонларни аёвсиз қирқа бошлади. Кейинги 300 йил ичида ўрмонларнинг умумий майдони икки мартага қисқариб кетди.

4. Енг янги давр – XX асрнинг ўрталаридан бошланди. Илмий-техника инқилоби билан таърифланадиган бу давр Ер ландшафт қобиғи ривожланишининг антропоген босқичидаги сифат жиҳатидан ўзига хос бўлган бир даври ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, нисбатан қисқа бўлган, 40-50 йиллик бу даврда фан жадал ривожланиб, бевосита ишлаб чиқариш кучларига айланди. Физика, кимё, биология ва бошқа қатор фанларнинг буюк кашфиётларидан амалда фойдаланган инсон ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш ва ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш мақсадида, қудратли техникага асосланган ҳолда табиий ресурслардан фойдаланишни кучайтириб юборди.

А.М.Рябчиков (1974) келтирган баъзи маълумотларга қараганда, инсон ўз хўжалик фаолияти натижасида ер бағридан ҳар йили 100 миллиард тоннадан ортиқ турли хил руда бойликлари, ёнилғи хом ашёси, қурилиш материаллари қазиб олар экан. Кейинги 60 йил ичида ҳайдалиб, экин экиладиган ерлар майдони қарийб 2 баробар ортган. Ер юзасининг 60 фоизига яқин майдони ўзлаштирилиб, экинзорлар, боғлар, йўллар, шаҳар ва қишлоқлар кўринишида фойдаланилмоқда. Ҳар йили 8 миллиард тонна шартли ёнилғи ишлатилмоқда, саноат ва рўзғордан чиққан 600 миллиард тонна чиқинди сувлар турли сув ҳавзаларига туширилиб, уларни ифлослантирмоқда. 800 миллион тоннадан ортиқ турли хил металллар эритилмоқда. Экин майдонларида ҳар йили 400 миллион тонна минерал ўғитлар ва 4 миллион тоннага яқин турли кимёвий моддалар ишлатилмоқда, 20 миллиард тонна CO₂ гази ва 1 миллиард тоннадан зиёд турли кимёвий бирикмалар атмосферага ёйилмоқда.

Бундай ва шунга ўхшаш маълумотларни дарсликларда, турли махсус ва оммабоп адабиётларда кўплаб учратиш мумкин (масалан, Ж.Дорст, 1968; Д.П.Никитин, Ю.В.Новиков, 1980; А.М.Алпатов, 1983; А.Г.Исаченко, 1991 ва б.). Аммо, бундай кўрсаткичларга яна бир маротаба мурожаат қилишимиздан мақсад кейинги йилларда инсон билан табиат ўртасидаги ўзаро таъсир қанчалик кескин тус олганлиги, ер юзаси ва географик қобикда рўй бераётган турли жараёнларнинг табиий ривожланишига инсон қандай катта куч билан таъсир этаётганлиги ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилишдир.

Инсоният, ҳақиқатдан ҳам В.И.Вернадский айтганидек, қудратли бир геологик кучга айланиб қолмоқда. Ернинг ландшафт қобиғида, унинг компонентлари орасида миллионлаб йиллар мобайнида юзага келган мутаносиблик, экологик мувозанатнинг ҳолати кўп жиҳатдан инсоннинг хўжаликдаги фаолияти миқёсига, унинг табиий ресурслардан қандай фойдаланишига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Барча тирик мавжудотлар қатори инсон ҳаётини ҳам атроф-муҳитсиз, табиатсиз тасаввур қилиш қийин. Инсон организми кўп жиҳатдан табиий

компонентлар: ҳаво, сув, ўсимлик, тупроқ, ҳайвонот ва ҳоказолар билан боғлиқ, у табиатдаги модданинг айланма ҳаракати доирасидадир ва унинг қонуниятларига бўйсунди. Бундан ташқари, инсон онгли мавжудотдир ва у ўз меҳнатини осонлаштириш ва юқори самарага эришиш учун турли меҳнат куролларидан, техника кучидан фойдаланади. У бошқа организмлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий мавжудот, жамият аъзосидир. Шунинг учун унинг ҳаёти биологик омиллардан ташқари, кўпгина ижтимоий омиллар билан ҳам белгиланади.

Инсон бевосита ва билвосита ерга, тупроққа, сувга, ҳавога, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсир этмоқда. Бу билан у ўз олдига қўйган мақсадларга эришмоқда. Аммо, баъзан ўзи кутмаган, айрим салбий оқибатларнинг юзага келишига ҳам сабабчи бўлиб қолмоқда. Бундай салбий оқибатларнинг баъзилари дунёвий тус олмоқда ва олимларни, жамоатчиликни ташвишга солмоқда. Буни кейинги йилларда кўплаб нашр қилинган илмий асарлар, мақолалар, тўпламлар ва илмий-оммабоп нашрлардан ҳам кўрса бўлади. Инсоннинг хўжаликдаги фаолияти натижасида табиий географик шароитда рўй бераётган ўзгаришларни илмий таҳлил қилишга биринчи бўлиб уриниб кўрганлардан бири америкалик географ олим Ж.П.Маршдир.

Таниқли рус олимларидан В.В.Докучаев ва А.И.Воейковлар ҳам ўз асарларида инсон фаолияти натижасида табиий компонентларнинг ўзгаришини чуқур таҳлил қилиб ўтганлар. Бу масала кейинчалик ҳам табиатшунос олимларнинг эътиборидан четда қолмаган. Айниқса, Л.С.Берг (1915, 1931), А.Д.Гожев (1930), Л.Г.Раменский (1935, 1938), В.Н.Городков (1938) кабиларнинг ишларида ушбу мавзунинг фақат назарий томонларигина таъкидланиб қолмасдан, балки инсон билан табиат алоқаларининг моҳиятини очиқ беришга ҳам ҳаракат қилинган.

XX асрнинг 40-50 йилларида географик адабиётда “маданий ландшафтлар” ёки “ўзгартирилган ландшафтлар”га бағишланган илмий мақолаларнинг бирин-кетин пайдо бўлиши (масалан, Ю.Г.Саушкин, 1946, 1951; В.Л.Котелников, 1950; Б.В.Богданов, 1951 ва ҳ.к.) антропоген ландшафтшунослик пойдеворининг шаклланишига кучли туртки бўлди. Бу борада айниқса, Ю.Г.Саушкиннинг (1946) “Маданий ландшафтларни ўрганиш учун географиянинг алоҳида тармоғи бўлиши керак”, деган фикри муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг 1947 йилда нашр қилинган монографиясида эса қишлоқ хўжалик ландшафтлари ҳақида қимматли фикрлар келтирилган.

1970 йилда Воронеж давлат университетининг профессори Ф.Н.Милков ўзининг “Ландшафтная сфера земли” номли китобида “Инсон томонидан ўзгартирилган ва барпо этилган комплексларни ўрганиш билан антропоген ландшафтшунослик шуғулланиши керак” (193-бет), деб таъкидлаб ўтганидан сўнг ландшафтшунослик таркибида янги бир илмий йўналиш – антропоген ландшафтшунослик шакллана бошлади. Бу йўналишни А.А.Макунина (1974) ҳатто “билимларнинг янги тармоғи” деб айтди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2004.

2. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.

3. Абиркулов Қ.Н., Рафиқов А.А., Ҳожиматов А.Н. Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти. – Т.: ТДИУ, 2002.

4. Вахабов Ҳ. Оценка и прогноз формирования горнопромышленных ландшафтов и физико-географические основы их рекультивации (Автореф. дисс. на соис.уч.ст. док. геогр. наук.) – Т., 2001.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабат деганда нимани тушунасиз?

2. Табиий ресурс нима?

3. Табиат ресурсларидан фойдаланиш меъёри деганда нимани тушунасиз?

4. Қандай табиий ресурсларни биласиз?

5. Энергетик табиий ресурсларга нималар киради?

6. Табиий ресурсларнинг экологик классификацияси тўғрисида нималарни биласиз?

7. Табиий ресурслар нима учун иқтисодий жиҳатдан баҳоланади?

8. Ноиқтисодий баҳолаш нима?

9. Ландшафтларнинг инсон фаолияти таъсирида ўзгариши.

10. Маданий ёки антропоген ландшафтлар деганда нимани тушунасиз?

Тарихий география

Режа:

1. Қадимги ёки антик даврда географик қарашлар.

2. Ўрта асрлар географияси.

3. Буюк географик кашфиётлар даври.

4. География фанининг ривожланишидаги янги давр.

5. Энг янги давр географиясининг асосий хусусиятлари.

Таянч сўзлар: *Антик давр, Аристотель ва уларнинг географик қарашлари, Инак йўли, Географик кашфиёт, Темурийлар даври, саноат инқилоби.*

География тарихи кўпроқ фанининг шаклланиши ва ривожланишини, яъни фақат фанга тегишли ғоялар кетма-кетлигини ўрганса, тарихий география муайян бир даврдаги географик қарашлар ва ғояларни тадқиқ этади. Тарихий географик асарларда даврларга ажратиш турли олимлар томонидан турлича амалга оширилган. Ушбу адабиётда у беш даврга ажратиб ўрганилди.

Булар, қадимги ёки антик давр, ўрта асрлар, буюк географик кашфиётлар, янги ҳамда энг янги даврлар деб номланди.

Қадимги ёки антик давр. Бу давр (эр. аввалги VII асрдан эрамизнинг V асрига қадар) география фанининг шаклланиш пайтига тўғри келади. Миср, Юнонистон, Хитой, Ҳиндистонда географик ғоялар пайдо бўлган. Масалан, Ернинг шар шаклда эканлиги ғоясини дастлаб Фалес эр.ав. VII асрда айтган бўлса, шу фикрга Пифагор ва унинг шогирдлари (эр. ав. VI-V асрлар), Аристотел (эр. ав. IV аср), Эратосфен (эр. ав. 275-195 йиллар) ва бошқалар қўшилган. Сириялик Посиданий (эр. ав. II-I аср) ернинг шарсимонлигига асосланиб географик зоналик ғоясини айтган ва 9 та иқлим минтақага (зона) ажратган (ҳозир 13 тага ажратилади). Кейинроқ Страбон (эр. ав. II-I аср) шарсимон ерда бешта минтақа ёки зона бор деб ҳисоблаб қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “Ерда бешта зонлар фарқланади. Ўртадаги зона энг иссиқ, четдагилари эса жуда совуқ (буларда яшаб бўлмайди). Қолган икки оралик зоналарда инсонлар яшашади ва бу зонада йил фасллари бир хил тақсимланади”.

Ер шарида қуруқлик кўпми (Птолемей) ёки сув кўпми (Гомер, Страбон) деган ғоя ҳам XIX асрнинг бошларига қадар ечилмай келди. “Жанубий Ер” ни излаш 1820 йилда Антарктидани кашф этиш билан якунланди ва сувнинг кўплиги исботланди. Ер юзасининг ўзгариб туриши ҳақидаги ғоя Гераклит (ер. ав. 530-470 йиллар) давридан то XIX асрнинг бошларига қадар мавҳум бўлиб келди. Бу масалани 1912 йилда А.Вегенер “Материклар силжиши” асарида илмий асослаб берди.

Ер юзасининг мукамалроқ ҳаритасини Птолемей (90-168 й.) тузган эди. Уни Страбон тасдиқлаб шундай деган: “Ернинг одам яшайдиган қисми оролдор, буни бизнинг сезгимиз ва тажрибамиз исботламоқда. Одам қадами етиб борган ҳамма чекка жойларда, денгиз борки, биз уларни океан деб атаймиз”.

Милоддан олдинги IV-III минг йилликдан то милоднинг V асрига қадар Атлантика океанидан Тинч океанигача бўлган минтақада ўз даврининг йирик қулдорлик давлатлари шаклланди. Рим империясида 50 млн. аҳоли, Ҳиндистон ва Хитойда 40-50 млн дан аҳоли яшаган. Дастлабки давлатлар билан бир қаторда давлат тузилишининг икки шакли: монархия (қадимги Миср, Вавилон, Оссурия, Эрон ва Рим империяси) ва (Финикия, Греция шаҳар давлатлари) республика юзага келди. Айни вақтда, қулдорлик минтақасидан ташқари йирик ҳудудларда турли қабила ва халқлар яшаган. Эрамизнинг I асрида халқлар ва қабилаларнинг Буюк кўчиши йирик қулдорлик давлатларининг сиёсий жиҳатдан талвасага солди. V асрда Рим империяси кулади ва қулдорлик тузуми барбод бўлди.

Ўрта асрлар географияси. Ўрта асрларда Норманлар (“Шимол одамлари”) Скандинавиядан Оқ, Ўрта ва Қора денгиз бўйлар ва Исландияни ўз колониясига айлантиради, Гренландияга кўчиб боришади. Улардан ота-бола Эйрик Рижий Шимолий Американи (1000 йилларда), “Ўрмон мамлакатини”, жануброқда “Вина мамлакатини” (40⁰-45⁰ кенгликларга қадар) кашф этишади.

Араблар 711 йилда Пиреней яримороли, Ҳинд океани бўйлаб Мадагаскар ороли, Осиёни жанубдан айланиб ўтиб Хитойгача сузиб боришган. Европаликлардан биринчи бўлиб Марко Поло (оиласи билан) Хитой, Монголия, Жанубий Осиё, Олд Осиё бўйлаб 45 йил саёҳат қилиб, 1299 йила Венецияга қайтиб боради.

Буюк ипак йўлининг география фанининг ривожланишига маълум даражада ҳиссаси бор. Олимларнинг ҳисобларига қараганда ипак йўли эр. ав. II асрдан бошлаб тармоқланиб кетган. Ипак йўли тармоқлари чўлибиёбонлардан, баланд қорли тоғ давонларидан ўтганлиги боис йўлнинг қишқи ва ёзги вариантлари бўлган. Европадан арзон денгиз йўлининг очилиши муносабати билан XVI асрдан бошлаб ипак йўли ўз аҳамиятини йўқота бошлаган.

Ўрта асрлар давридан яшаб ижод этган буюк алломаларимиздан М.Хоразмий, Ибн Сино, Беруний каби ватандошларимизнинг жаҳон маданияти ва фанига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Уларнинг илмий географик мероси ҳақида Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ўзининг “Сайёҳ олимлар” асарида тавсифлаб берган. Арифметиканинг асосчиси М.Хоразмий ўлкамиз географиясининг ҳам асосчиси ҳисобланади. Унинг “Ер тасвири” номли асари географиянинг эътимологик маъносига тўғри келади. Унда географик объектлар: шаҳар ва қишлоқлар, дарё ва кўллар, денгизлар, аҳоли ва уларнинг машғулоти ҳақида маълумот беради. У Туркистон ўлкасида илк бор фанлар академиясининг ташкил этган, атлас тузган буюк аллома ҳамдир.

Беруний биринчи бўлиб шимолий яримшарларнинг баҳайбат (диаметри 5 м) глобусини ясади, минералогия ва геодезия каби фанларга асос солди. Дарёларнинг, умуман сув оқимининг геологик (гидрогеологик) ишини таҳлил қилиб қонуният яратди. Кейинчалик у “Беруний қонуни” деб аталадиган бўлди. Унинг моҳияти – сув оқими ташиётган ётқизикнинг массаси унинг тезлигига тўғри пропорционалдир.

Ибн Сино ҳам тиббиёт илмининг асосчиси бўлиш билан бир қаторда, география фанининг ривожига муносиб ҳисса қўшди. “Тиб қонунлари” китобининг “Табиат” бобида географик маълумотлар, қимматбаҳо тошлар, ўлка иқлими, табиати ҳақида қизиқарли фикрлар айтилган.

Буюк географик кашфиётлар даврининг география фанининг ривожланишида муҳим ўринни эгаллаганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу даврда (XV асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи ярми) мисли қўрилмаган географик ўзгаришлар содир бўлди. Буларга Х.Колумбнинг Марказий Америка, Жанубий Америка соҳилларига қилган саёҳатлари (1492-1504 й), Португалиядан Васко да Гаманинг Ҳиндистонга (Калликут шаҳри, 1497-1498 й), Мангелланнинг Дунё океани бўйлаб саёҳати (1519-1522) кабиларни эътироф этиш жоиз. Саёҳатчиларнинг асосий мақсади битта бўлган: денгиз йўли орқали дунёнинг энг бой ва кўркем жойи Жанубий Осиё (Ҳиндистон, Индонезия) га бориш эди.

Бу босқич Европада V асрдан XVII асрга қадар давом этди, 1500 йилга келиб Ер шари аҳолисининг сони 400-500 млн кишига етди. Бунинг 3/4 қисми

Осиё қитъасига тўғри келар эди. Шаҳар ҳаёти бўйича Осиё Европадан ўзиб кетди. Аммо, Европада узоқ давом этган турғунликдан сўнг шаҳарлар – ҳунармандчилик, савдо, маданий ва сиёсий марказлар сифатида катта рол ўйнай бошлади.

Натурал хўжалик ва меҳнат тақсимотининг пастлиги оқибатида сиёсий карта ғоят майда-майда бўлаклардан иборат эди. (биргина Германия ҳудудида 300 дан ортиқ кичик давлатлар бўлган). Ички бозорнинг шаклланиши, халқлар ўртасида этник консолидациянинг кучайиши билан йирик марказлашган, абсолют монархия типигаги давлатлар – Франция, Англия, Испания, Рус давлати, Ҳиндистон, Хитой, Темур давлати ва бошқ. юзага келди.

Саноат ривожланиши билан бир қаторда шаҳарлар тез ривожланди. Чунончи, XVII аср бошларида Лондонда 200 минг, Париж ва Неаполда 300 мингдан ортиқ аҳоли яшай бошлади. Аҳолининг миграцион ҳаракатлари кучайди. Бу жараёнлар Европа мамлакатларидан Англия, Нидерландия, Францияга, озроқ Италия, Испания, Германияга хос бўлиб, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка, Австралия ва Океанияда ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти паст даражада қолаверди. Натижада, Европа жаҳон хўжалигида етакчи мавқега эга бўлиб қолди ва бугунги саноатлашган қиёфа учун асос солинди. Европанинг бу даврда жаҳон хўжалигида етакчи мавқега эга бўлишига ва Буюк географик кашфиётларда асосий рол ўйнашига қуйидаги шарт-шароитлар:

1. Иқтисодий яъни товар-пул муносабатларининг ривожланиши;
2. Сиёсий яъни йирик марказлашган давлатларнинг шаклланиши;
3. Ижтимоий – янги ерларни очиш ва ўзлаштириш учун малакали мутахассислар мавжудлиги;
4. Техник қаравеллани, компас ва компас карталарининг яратилиши;
5. Илмий – табиий фанлардаги ютуқлар;
6. Тарихий-географик, яъни турк Усмонийлари томонидан Ўрта денгиз бўйи ва Шарқий Европанинг бир қисмини босиб олинганлиги кучли таъсир кўрсатди.

Буюк географик кашфиётлар (Америка - янги дунёнинг кашф этилиши) жаҳон сиёсий картасининг ва жаҳон хўжалигининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Буюк географик кашфиётлар оқибатида Испания – Америкада, Португалия ва Голландия – Осиёда дастлабки мустамлака ҳудудларга эга бўлди. Мустамлакалардан Европага қимматбаҳо металллар, шакар, чой ва бошқа “мустамлака маҳсулотлари” келтирилди. Асосий савдо йўллари Атлантика ва Ҳинд океанининг ички денгизларидан ўтди. Европада – Лиссабон, Севилья, Антверпен ва Амстердам каби йирик порт шаҳарлар юзага келди. Географик меҳнати тақсимоти янада чуқурлашди.

Темурийлар даврида Туркистон география фани ёзма тавсиф услубида ривожланди. Айниқса Бобурнинг шоҳ асари “Бобурнома” ҳар қандай мақтовга сазовор. Унда тоғ ва текисликлар, дарё ва кўллар, денгизлар, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, иқлими, аҳолининг урф-одатлари, маданияти, шуғулланадиган юмушлари моҳирона жонли тавсифланади. Бобурни машҳур

сайёҳ-географ, ҳақиқий альпинист деб аташ мумкин. У Ҳиндистонга юриш қилганда баланд қорли тоғларни ошиб ўтган. Ўзи юрган, кўрган ва билганларни ҳаққоний баён қилган. Шу асосда Ҳ.Ҳасанов “Бобур тасаввурида Фарғона водийси” каби ҳариталарини бемалол қийналмасдан чизганлар. Темурийлар даврида яшаган Али Қушчи, Қошғарий, М.Улуғбек, А.Самарқандий сингариларнинг ижодида география ва унга турдош фанлар тўғрисида қизиқарли фикрлар берилган.

География фанининг ривожланишидаги **янги давр** икки аср давом этади (XVIII аср бошларидан ҳозирги пайтгача). Айниқса XVIII-XIX асрларининг туташ қисмида капиталистик ишлаб чиқариш тизимининг такомиллаши билан боғлиқ кашфиётлар география фанининг тараққиётига ижобий таъсир этди. Жумладан, 1785 йилда Картрайт тўқув станогини кашф этди ва бу ўз навбатида Англиянинг мустамлакалариданларидан пахта олиб келиши кучайди, Англияда пўлат эритиш 1870 йилга нисбатан юз баробар ошди. 1784 йилда Уатт буғ билан ишлайдиган машинани (Россияда 1764 йилда Ползунов) ихтиро этди, 1803 йилда биринчи пароход қурилди, 1825 йилда биринчи паровоз ишга тушди.

Нидерландиялик географ Бернард Варений (1622-1650) ва буюк физик И.Нютон (1642-1727) география фанига салмоқли ҳисса қўшган олимлардан ҳисобланади. Б.Вераний машҳур “Умумий география” дарслигини ёзган. Нютон шу дарслик бўйича маърузалар ўқиган ва икки маротаба қайта нашр (1672 ва 1681й) эттирган. Рус тилига 1718 йилда Петр I буйруғига биноан таржима қилинган. Китоб уч том ва қирқта бобдан иборат бўлиб, Ер юзасини, қонуниятларни, Ернинг қаттиқ, сув ва ҳаво қобиғини тавсифлайди, У Ер юзида учта зонани – иссиқ (торрида), совуқ (фригида) ва мўътадил (температа) ажратади.

Россияда географиянинг раънақ топишига В.Н.Татишев (1686-1750) билан М.В.Ломоносов (1711-1765) муносиб ҳисса қўшдилар. Татишев раҳбарлигида Сибир ва Россиянинг географиясига тегишли “Катта чизма китоби” (1745 й) нашр этилди. Ньютон дунёни илоҳий куч яратган деб ҳисоблаган бўлса, Ломоносов табиат қонунлари асосида барпо бўлган деб таъкидлайди. Ломоносов таклифи билан Россиянинг турли қисмларига тегишли атласлар тузилди. Унинг лойиҳасига биноан 1755 йилда биринчи рус университети – Москва Университети ташкил топди.

Немис файласуфи ва географи Иммануил Кант (1724-1804) ўзининг машҳур космогоник концепциясини яратди. У Кенигсбург университетида қирк йил давомида география профессори бўлиб ҳисобланган. Кант географиясида табиат компонентлари (одам ҳам) ҳақида маълумот берилади. Унингча одамзод табиат сирларини қандай бўлса шундайлигича тўлиқ билишга қодир эмас. Одамзод фақат ақл-заковати доирасидагина фикр юрита олиши мумкин. Унинг шундай сўзлари бор: ”Сиз менга фақат материяни беринг, мен ундан Сизга бутун дунёни яратиб бераман”. Дарҳақиқат у Куёш системасининг пайдо бўлишини (Декарт сингари) чангсимон туманликларнинг қуюқлашувидан ҳосил бўлади деган фикри авлиёларча башорат эди.

Иккинчидан у Олам иссиқлик (энергетик) ҳалокат ёқасига табора ёқинлашмоқда деган. Қуёш совуйди, у вақт келганда ўчади деган фикрларни айтган.

Буюк географлардан бири (немис) Александр Гумбольтдир (1769-1859). Унинг нисбати “қуруқликдаги Магеллан”. У Жанубий, Марказий ва Шимолий Америка, Европа, Россия, Ўрта Осиё (Туркистон), Олтой ўлкаларида бўлган. Ботаник Бонплан билан биргаликда 6000 ўсимлик туридан гербарий тўплаган. Ҳозирги биогеография, геоморфология, иқлимшунослик, гидрогеология каби фанларга оид қизиқарли маълумотларни бевосита далада тўплади ва таҳлил қилди, умумгеографик хулосалар яратди.

Чарлз Дарвин (1809-1882) ҳам биринчи навбатда географ-сайёҳ бўлган. У “Бигл” кемасида беш йиллик дунё саёҳатини ўтаган. Дарвин органик дунёнинг эволюцион қонуниятини яратди.

К.Риттер (1779-1859) география тарихида чуқур из қолдирган буюк шахслардан бири. Унинг асосий асари “Умумий ер билими” ҳисобланади. У сингари бирорта олим қиёслаш, ҳодисалар ўртасидаги ўзаро боғлиқликларни тавсифлаш, географик концепциянинг бирлиги, нарса ва ҳодисаларни моҳирона ёзишда ундан ўтадиган бўлмаган. Осиё тавсифига тегишли бешта томни П.П.Семёнов (СемёновТяншанский) рус тилига таржима қилган бўлиб Риттер тўғрисида шундай илиқ сўзларни гапирган: “Умумий ер билими ҳақидаги фанларнинг ўлмас сиймоси”. Риттернинг иккинчи асари университет талабаларига мўлжалланган “Умумий ер билими” курси бўлган. Риттернинг асосий ғояси: “География (яъни умумий ер билими) жами Ерни ўрганади”.

А.Геттнер (1859-1941) сингари география фанининг соф ҳудудий (хорологик) моҳиятини узлуксиз тарғиб этган тадқиқотчи бўлмаган. Лекин у география билан тарих фанини бир-бирига яқинлаштириш мутлақ мумкин эмас деб Кант ғоясини ёқлаб чиқади.

Француз географи Элиза Реклю (1830-1905) учта йирик географик асар яратган. (“Земля”, 1867 й.- 6 томли, “Ер ва эл”, 1876- 1895 й.-19 томли, “Инсон ва Ер”, 1905-1908 й.- 6 томли) У “Инсон ва Ер” асарига эпиграф тариқасида қуйидаги гўзал иборани келтирган: “География инсонга нисбатан макондаги тарихдан бўлак нарса эмас, тарих эса ўтмиш географиясидир”. Реклю “географик муҳит” тушунчасини кўп ишлатган.

Русларнинг дунё айланаси бўйлаб қилган саёҳатини И.Ф.Крузенштерн ва Ю.Ф.Лисянский экспедитсияси (1803-1806 й) бошлаб берди. Рус денгизчи сайёҳларидан О.Е.Коцебу, Ф.П.Литке, О.С.Макаров, Н.Н.Миклухо-Маклай, И.М.Симонов ва бошқалар океан ва ундаги ороларни ўрганган. 1845 йилда биринчи бор Рус география жамияти таъсис этилди. География жамиятининг “Олтин даври” XIX асрнинг охири чорагига тўғри келади. Бу даврда Н.М.Пржевальский, Г.Н.Потанин, М.В.Певцов ва бошқалар, Марказий Осиёни текширдилар. Назариётчи географлардан иқлимшунос А.И.Воеков, геодезист А.А.Тилло, муз даврининг тадқиқотчиси П.А.Кропоткин, биогеограф Н.А.Северцев, геологлардан И.М.Мушкетов ва В.А.Обручевларни алоҳида эслатиб ўтиш жоиз.

Д.Н.Анучиннинг (1843-1923) Москва география мактаби 1884 йилда Москва Давлат Университетида шаклланди. Олим кафедрани бошқарди ва “Умумий ер билими” курсини ўқиди. Унингча география “Ер юзасининг табиатини ўрганиши лозим. У географияни икки қисмга: умумий ер билими ва ўлкашуносликка ажратди. Биринчиси Ер юзасидаги табиий географик компонентлар мажмуасини, иккинчиси табиий комплексини одам билан биргаликда ўрганади.

В.В.Докучаевнинг (1846-1903) Петербург мактаби география назариёти ва амалиётини ривожлантирди. Тупроқшуносликка асос солди. “Тупроқландшафтнинг кўзгуси” деган эди олим. Табиат зоналари ҳақидаги таълимотни яратди.

XVII аср ўрталаридан XIX аср ўрталарига қадар бўлган босқичда Европада “**саноат инқилоби**” даври бўлиб, мануфактура (қўл билан ишлаб чиқариш) босқичидан фабрика-завод ишлаб чиқариш босқичига ўтаётганлиги билан ҳарактерланади. Европа мамлакатларида индустрлаштириш, саноатнинг моддий ишлаб чиқаришнинг бош соҳасига айланиши жараёни бошланди. Буғ машинасининг ихтиро қилиниши эса саноат ва транспортда инқилобий ўзгаришларга сабаб бўлди.

Европада ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожланишига саноат инқилоби ғоят кучли таъсир этди. Жаҳон иқтисодиётида Европа сўнгра, 1776 йилда ташкил топган АҚШ катта ўрин тўта бошлади. Англия жаҳон мамлакатлари ўртасида саноат, савдо, молия ва ҳарбий жиҳатдан етакчи мавқега эга бўлди. Лондон жаҳондаги энг йирик шаҳар, порт ва молия марказига айланди. 1870 йил жаҳон саноат ишлаб чиқаришнинг 33,0 фоизи Англия ҳиссасига, 25,0 фоизи эса АҚШ ҳиссасига тўғри келар эди. Британиянинг умумий майдони 22,0 млн.км.кв бўлган (Ҳиндистон, Канада, Австралия, Жанубий Америкада) ҳудудларни ўзига қаратиб олди. Испания эса ўзининг Лотин Америкасидаги деярли барча мустамлакаларидан ажраб қолди. (Лотин Америкасидаги 1810-1825 йиллардаги миллий озодлик ҳаракати натижасида.) Бу ҳолат Англияни жаҳон иқтисодиёти ва сиёсий картасида ҳаддан ташқари катта ўрин тутишига олиб келди.

Бу босқичнинг бош иқтисодий хусусиятлари хўжаликнинг янада байналминаллашуви ва халқаро географик меҳнат тақсимотининг чуқурлашувидир. Халқаро савдода мустамлакалар ўрни қуйидаги омиллар билан белгиланар эди.

1. Мустамлакалар тор доирадаги қимматбаҳо маҳсулотларни етказиб беришдан ташқари ривожланган плантация хўжалиги (тропик деҳқончилик) маҳсулотларини етказиб бера бошлади. “Эски дунё” дан “Янги дунё” га шакарқамиш, кофе, чой, пахта экинлари ўтган бўлса, аксинча улардан маккажўхори, картошка, памидор, какао, тамаки экинлари келтирилган.

2. Мустамлакалар плантация хўжаликлари учун ишчи кучи етказиб берди. Қул савдоси ривожланди, бундан Африка катта зарар кўрди.

3. Мустамлакалар метрополиялар учун саноат маҳсулотлари сотадиган бозорга айланди. Дастлабки ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш

концепциялари ҳам юзага келди. Масалан, немис иқтисодчиси ва иқтисодий - географи Г.Тюненнинг (1783-1850) “қишлоқ хўжалигини жойлаштириш” назарияси бевосита Германия шароитида бозор муносабатларига хос юқори фойда олиш билан боғлиқ дастлабки илмий қарашлардан ҳисобланади.

Ички ёнув двигателини ихтиро қилиниши оқибатида транспорт тармоқларида янада кучли ўзгаришлар рўй берди. Россия, АҚШ ва Канадада дастлабки трансконтинентал темир йўллар қурилди. Денгиз транспорти континентлараро аҳамият касб этди. (Елканли кемалар буғ билан юрадиган кемалар билан алмашди.) Сувайш ва Панама каналларининг қурилиши туфайли океанлараро юк ташиш йўналишлари шаклланди. Транспортнинг ривожланиши халқаро бозорни янада кенгайтишига олиб келди.

XX аср бошларида жаҳон мамлакатларида ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти ички қарама-қаршилиқларга бойлиги, иқтисодий ва сиёсий нотекислик билан характерланади. Бу жараён айниқса, АҚШ учун хос бўлиб, XIX асрнинг 60-йиллари охиридан иқтисодий юксалиш палласига кирди. 1913 йилда АҚШ нинг жаҳон саноат ишлаб чиқаришидаги ҳиссаси 36,0 фоизни ташкил қилди. Бу Англия, Франция, Германияни биргаликда олганда ҳам кўпроқ эди. Нью-ёрк нафақат жаҳондаги энг йирик шаҳар бўлибгина қолмасдан, Лондон ва Париж шаҳарларининг бир қатор функцияларини ўзига олди ёки И.А.Витвер фикрича, жаҳон хўжалиги “Евромарказдан”, “икки марказ” лиликка айланди.

Европада Германия (1871 йилги бирлашувдан сўнг) иқтисодий тараққиёт йўлига кириб Англиядан ўтиб кетди. Франция ва Ғарбий Европадаги бошқа бир қатор мамлакатларда иқтисодий тараққиёт нисбатан секинроқ эканлиги билан тавсифланса, Шарқий ва Жанубий Европа мамлакатларида иқтисодий тараққиёт анча бўш эди.

Осиё (Япониядан ташқари), Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари иқтисодий жиҳатдан қолақ, аграр хом ашё мамлакатлари бўлиб қолаверди. Худди шундай ҳолат Россиянинг мустамлакаси ҳисобланган Туркистон ўлкаси учун ҳам хос бўлиб, у типик аграр хом ашё худуди эди.

“Буюк давлатлар”нинг иқтисодий ва ҳарбий салоҳияти ҳамда “Европадаги имтиёзли майда миллат”лар (Швеция, Белгия, Нидерландия) дунёни ўзларининг таъсир даражаларига киритиш ва бўлиб олиш учун курашдилар. Дастлаб, Африка ва Океания тўла бўлиб олинди. Германия, Белгия, Италия, АҚШ, Япониядан иборат мустамлакачи давлатлар юзага келди. Франция мустамлакалари кенгайди. Буюк Британия ўзининг мустамлакаларини кенгайтириб, худудини 33,0 млн. кв.км. га етказди.

Бўлиб олинган дунёни қайта бўлиб олиш учун бўлган кураш биринчи жаҳон урушига (1914-1918) олиб келди. Мустамлака қарамлигининг шакллари ўзгарди. Буюк Британия таркибидаги бешта ривожланган ишлаб чиқариш муносабатлари кўчирма қилинган – мустамлакалар доминион мақомига эга бўлди. Хитой, Эрон, Туркия амалда ярим мустамлака худудлар бўлиб қолди. XIX аср охири XX аср бошларида дунё иқтисодий жиҳатдан ҳам таъсир минтақаларига бўлиб олинди. Иқтисодий жиҳатидан ривожланган

мамлакатлар АҚШ, Европа мамлакатлари бўлса, Осиё, Африка, Лотин Америкаси, Австралия ва Океания мустамлака ва қарам ҳудудлар бўлиб қолди.

Айни вақтда, бу ҳудудлар ривожланган мамлакатларнинг аграр хом ашё райониغا айланди. Бу мамлакатлар озиқ-овқат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб беришдан ташқари арзон ишчи кучи етказиб берадиган район ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозор ҳам эди. Бир қатор мамлакатларда қишлоқ хўжалик ихтисослашуви монокультурага (якка ҳокимликка) асосланиб қолди. Шунингдек, Канада, Аргентина, Австралия, Янги Зеландия, ЖАР мамлакатлари ҳам озиқ-овқат, хом ашё етказиб берувчи минтақага айланади.

XX асрнинг 20-90 йиллари ва XXI аср бусағасида дунё сиёсий картаси ва жаҳон хўжалигида муҳим миқдор ва сифат ўзгаришлари юз берганлиги билан ажралиб туради. Дунё сиёсий картасидаги ўзгаришлар:

а) 1917 йил Россияда октябр тўнтариши билан боғлиқ жаҳоннинг икки ижтимоий-иқтисодий тузумга бўлиб юборилиши;

б) 1939-1945 йиллардаги иккинчи жаҳон уруши оқибатида Европа сиёсий картасида Германиянинг учга (ГФР, ГДР ва Ғарбий Берлин) бўлиниши; Шарқий Европада халқ демократияси шаклидаги давлатларнинг (ПХР, ЧССР, ВХР, РСР, БХР, ЮСФР, АХДР, ГДР, Осиёда – ХХР, КХДР, ВСР) Лотин Америкасида эса 1959 йил Куба, 1970 йил ўрталаридан ЛХДР нинг юзага келиши;

в) XX аср 50-йилларнинг ўрталаридан мустамлака ва қарам ҳудудларда мустақиллик учун курашнинг кучайиши оқибатида Осиё, Африка ва Лотин Америкаси, Океания ҳудудида 120 дан ортиқ мустақил давлатларнинг юзага келиши ва тараққиёт йўлига кириши бу мамлакатлар дунё сиёсий картасида умумий ном билан “ривожланаётган мамлакатлар” деб юритилиши;

г) XX асрнинг 80-йиллари ўрталардан бошлаб социалистик тузумнинг ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида таназзулга юз тутиши, аввало Шарқий Европа мамлакатларида, сўнгра 90-йилларнинг бошларида собиқ Иттифок ҳудудида сифат жиҳатидан янги мустақил давлатлар – Полша, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Албания, Сербия, Черногория, (Сербия ва Черногория биргаликда Югославия иттифоқини ташкил қилдилар), Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина ҳамда Латвия, Литва, Эстония, Беларус, Молдова, Грузия, Озарбайжон, Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон ва Туркманистоннинг ташкил топиши ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши ҳамда Германиянинг ягона давлат сифатида бирлашуви;

д) Яқин Шарқда Исроил-Фаластин муаммосининг босқичма-босқич ҳал қилиш жараёнининг бошланиши (1993-1999 йиллар) билан боғлиқ. Шунингдек бу босқичдаги асосий иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар:

1. Саноатнинг бир қатор тармоқлари, чунончи, электро-энергетика, нефть, алюминий эритиш, самолётсозлик, пластмасса ишлаб чиқариш, транспорт тизимида – автомобил, ҳаво, қувур, алоқада-радио тез ривожланди. Қишлоқ хўжалиги интенсив тараққиёт йўлига кирди.

2. 50-йиллардан бошлаб жаҳон ҳўжалигида муҳим сифат ўзгаришларга олиб келган илмий-техника инқилоби (ИТИ) бошланди. ИТИ жамиятнинг ёқилғи-энергетика асосига, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари ва ишлаб чиқариш технологиясига кучли таъсир кўрсатди ва муҳим сифат ўзгаришлари юз берди.

3. ИТИ жаҳон ҳўжалигида муҳим тармоқ ўзгаришларга олиб келди. Тармоқ таркибида макро ўзгаришлар саноатни моддий ишлаб чиқаришнинг барқарор ва самарали соҳасига айланиши, ноишлаб чиқариш соҳалари ҳиссасининг барқарор ортиб бориши ва қишлоқ ҳўжалиги ҳиссасининг қисқариш жараёни бошланди.

4. ИТИ ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жойлашишига кучли таъсир этди. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишидаги “анъанавий” омиллар билан бир қаторда ҳудудий интеграция, табиий ресурслар, меҳнат ресурслари (“ақл оқими”) радио-электроникада (аёллар меҳнатида кенг фойдаланиш), транспорт, инфраструктура, фан, талаб ва экологик омилларнинг роли кучайганлиги билан ажралиб туради.

Айни вақтда аҳоли кўпайишининг тезлашуви (демографик портлаш) урбанизация жараёнининг кенгайиши, меҳнат жараёнининг чуқурлашуви, меҳнат ресурслари таркибидаги жиддий ўзгаришлар ва этник жараёнлар ривожланди.

Энг янги давр географиясининг асосий хусусиятлари. Бу даврда география фанининг ривожланиши давр (халқ ҳўжалигининг) талабидан келиб чиқди. Айниқса техника ва илм-фаннинг тараққиёти ижобий таъсир этди. География мажмуали фанлар тизимида айланди. Ҳам иқтисодий, ҳам табиий география баробарига ривожланди. Бу борада иқтисодий географ Н.Н.Баранскийнинг хизматлари катта.

Географик илмий тадқиқот институтлари ва ташкилотлари ташкил топди. Натижада фаннинг илмий-назарий, методологияси ва амалий асослари бўйича тизимли ишлар олиб бориш йўлга қўйилди. Тадқиқотлар география фанини турдош фанларга янада яқинлаштирди. Жумладан физика, кимё, биология, астрономия, геология ва бошқ. Масалан, В.И.Вернадский ва унинг ўқувчиси Б.Б.Полинов, кейинчалик Б.П.Перелман ландшафтлар геохимиясини, В.В.Шулейкин ландшафтлар физикасини ривожлантирдилар. А.А.Григорьев зоналик қонуниятида иссиқлик ва намликнинг нисбатининг аҳамиятини асослади. Палеогеографик, биогеографик (В.Н.Сукачев), океанографик (Л.А.Зенкевич), ландшафтшунослик (Л.С.Берг, Н.А.Солнцев) йўналишлари жадал суратлар билан ривожланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М., 1980.

2. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.

3. Анна Баттимер Путь в географии. – М.: Прогресс, 1990.

4. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.
5. Джонсон Р.Дж. География и географы. – Л., 1989.
6. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.
7. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
8. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004. ISBN-3825280012.
9. Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael Watts, Sarah Whatmore the dictionary of geography 2009. ISBN 978-1-4051-3288-6 (pbk : alk. paper).
10. www.bearingpoint.uz
11. www.Ziyo.net

Саволлар ва топшириқлар:

1. Қадимги ёки антик давр географиясининг асосий хусусиятлари.
2. Ўрта асрлар географияси география илмининг ривожланиши.
3. Буюк географик кашфиётлар деганда нимани тушунасан?
4. Буюк географик кашфиётларнинг жаҳон иқтисодиёти ривожига аҳамияти.
5. Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиёнинг ривожланишидаги роли.
6. Европа мамлакатларида саноат инқилоби ва унинг турли минтақаларнинг иқтисодий ривожланишига таъсири.
7. География фанининг ривожланишининг янги даври.
8. Россия география фанининг юксалишига кимларнинг хиссаси катта?
9. Энг янги давр географиясининг асосий хусусиятлари.

Аҳоли географияси

Режа:

1. Ер юзаси аҳолисининг жойлашуви.
3. Аҳолининг кўпайиши ва унга таъсир этувчи омиллар.
4. Аҳоли миграцияси ва унинг моҳияти.
5. Меҳнат ресурслари ҳақида тушунча.

Таянч сўзлар: аҳоли жойлашуви, тугилиш, ўлим, табиий кўпайиш, консолидация, ассимиляция, тил оиласи, демографик сиёсат, миграция, меҳнат ресурслари.

Аҳоли географияси аҳолининг таркиби, динамикаси ва жойлашувидаги ҳудудий тафовутларни ва бу тафовутларни вужудга келтирадиган омилларни, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг ҳудудий тизимларини ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Аҳоли деганда маълум ҳудудда яшайдиган кишилар гуруҳи тушунилади. Шу боисдан географик

тадқиқотларда аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларини атроф муҳит ва хўжалик билан бевосита боғлиқ ҳолда тадқиқ этилади.

Аҳоли – жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи. Аҳолисиз ишлаб чиқаришнинг ўзи ҳам, фан ва техниканинг ривожланиши ва мавжудлиги ҳам бўлиши мумкин эмас. Шу билан бирга аҳоли саноат, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларнинг, транспортнинг ва хизмат курсатиш соҳаси хилма-хил тарларининг асосий истеъмолсидир. Шу сабабли аҳолининг сони ҳар бир мамлакат учун муҳим омил ҳисобланади.

Аҳоли ижтимоий ишлаб чиқаришнинг марказий буғини сифатида ибтидоий жамоа, шунингдек, қулдорлик ва феодал тизимида ҳам шакллана бошлаган, лекин, бу даврда сайёрамиз аҳолиси жуда секинлик билан кўпайган, бунга асосий сабаб инсоннинг табиатга жуда қарам бўлганлиги, ишлаб чиқариш даражасининг пастлиги, тез-тез бўлиб турган урушлар, юқумли касалликлар ва очарчилик сабаб бўлган. Шунга қарамай аҳоли ижтимоий ишлаб чиқаришда жадал иштирок этган ва ҳозирги кунда ҳам бу жараён давом этмоқда.

Аҳоли географияси қуйидаги йўналишларга бўлинади:

1. Аҳоли таркиби ва унинг такрор барпо қилинишидаги географик фарқлар ва бу фарқнинг сабабини ўрганиш;
2. Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишдаги географик фарқларни ўрганиш;
3. Аҳолининг ҳудудий тақсимланиши ва уларнинг ҳаракатини ўрганиш;
4. Аҳоли пунктлари ва уларнинг ҳудудий тизимини ўрганиш;
5. Аҳолининг маданияти ва турмуш шароитидаги фарқларни ва уларнинг сабабини ўрганиш;
6. Тарихий аҳоли географияси. Ўтган тарихий даврларнинг аҳоли географиясини ўрганиш;
7. Аҳолини ҳаритага тушириш.

Аҳоли географиясининг ўз тадқиқотлари жараёнида алоқа қиладиган, бевосита боғлиқ ҳолда тадқиқот олиб борадиган фанларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1) География фанлари тизими. Аҳоли географияси хўжалик тармоқларини жойлаштириш қонуниятларини ишлаб чиқишда бевосита табиий география билан, ишлаб чиқариш кучларининг тўғри жойлаштириш, аҳоли саломатлиги, аҳоли тиббий хизматни ташкил этишда тиббиёт географияси, хизмат кўрсатиш географияси, туризм географияси, истеъмол географияси, тарихий география ва картография йўналишлари билан узвий алоқада ривожланади.

2) Демография ва этнография. Бу фанлар аҳоли географияси билан чамбарчас ва ҳар томонлама алоқада бўлган фанлар ҳисобланади. Чунки мазкур фанлар ҳам бевосита аҳоли географияси сингари аҳолини ўрганади. Лекин ушбу фанлар ҳар қайсиси аҳолини ўз нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ўрганадилар. Масалан, демография аҳолининг сони, такрор барпо бўлиш қонуниятлари ва омилларини ўрганса, этнография – халқларнинг

турмуши ва маданияти, вужудга келиши ва маданий-тарихий алоқаларини ўрганади. Шунингдек, аҳоли географияси антропология, социология, иқтисод каби фанлар билан муносабатда бўлади. Хусусан, аҳоли географияси аҳоли миграцияси, табиий ўсиши, талаб ва эҳтиёжларини аниқлашда социологияга мурожаат этса, меҳнат ресурслари, уларнинг жойлашиш хусусиятларини ўрганишда эса иқтисод фани билан боғланади.

Аҳолини дастлабки рўйхатга олиш, қадимги Грецияда, Вавилонда, Месопатамияда, Рим, Хитой, Япония ва Египетда ўтказилган. Лекин бу аҳоли рўйхатларини ўтказишдан мақсад аҳолидан солиқ йиғиш яъни бож олиш, ҳамда ҳарбий юришлар учун эркаклар сонини аниқлаш бўлган. Шунинг учун ҳам фақат эркаклар рўйхатга олинган. Чунки у пайтларда оилада, жамиятда эркакнинг иқтисодий ўрни юқори бўлган ва солиқ тўлашда фақат эркаклар катнашган, холос.

Енг қадимги аҳоли рўйхатлари (Цензи), эрамиздан олдинги VI асрда қадимги Римда император Серви Тулл даврида ўтказилган. Бу аҳоли рўйхатлари 510 йилларда бошлаб, ҳар 5 йилда мунтазам ўтказилиб турган. Унда оила бошлиқлари ўзи ҳақида, шу билан бирга оила аъзолари ва мол-мулклари ҳақида маълумот берганлар.

Феодализм даврида эса кичик-кичик давлатлар пайдо бўлиши, уларни парчаланиши натижасида аҳолининг мунтазам рўйхати ўтказилмаган. Фақат алоҳида шароитларда баъзан ёппасига тарқалган эпидемиялардан, урушлардан кейин қанча аҳоли келганлигини билиш мақсадида аҳоли рўйхатга олинган.

XVIII-асрнинг ўрталарида миллий давлатларни пайдо бўлиши, капиталистик муносабатларни ривожланиши билан аҳоли ҳақида мукаммалроқ маълумотларга талаб ортиб боради ва аҳоли ўртасида қатор рўйхатлар ўтказилади. Лекин бу рўйхатлар ҳам ҳамма аҳолини, унинг барча ижтимоий-демографик гуруҳларини қамраб олмайди. Улар баъзи ҳудудларда солиқ тўловчиларни, ҳарбий хизматга яроқли аҳоли миқдорини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Мукаммал аҳоли рўйхати ўтказишнинг ўз илмий қонун қоидалари мавжуддир. Бундай аҳоли рўйхати аҳолининг ҳаммасини яъни янги туғилган чақалоқдан бошлаб то энг кекса гуруҳгача, қамраб олиши керак. Ана шундай, мукаммал аҳоли рўйхати биринчи марта 1790 йили АҚШ да, 1801 йили Франция, Дания, Норвегияда, Буюк Британияда ўтказилди. Лекин бу аҳоли рўйхатлари ҳам жуда оддий бўлган ва узок муддатга чўзилган. Масалан, биринчи Америка аҳоли рўйхати (Цензи) 18 ойга чўзилади.

XIX асрга келиб аҳолини ўрганиш жуда кенгайди. Статистика фан сифатида тараққий этди. Қатор Европа давлатларида статистик ташкилотлар тузилди. Аҳолини рўйхатга олиш илмий дастурлар асосида олиб борилди. 1870-1879 йилларда дунёда 48 та аҳоли рўйхати ўтказилди. 1880 йилларда – 54, 1890 йилларда – 57 та 19 асрнинг охирида дунё аҳолисини 21 фоизи рўйхатга олинган бўлса, XX аср бошида - 64 % аҳоли рўйхатга олинди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин аҳолини рўйхатга олиш яна ҳам ривожланиб кетди. 1945-1954 йилларда – 151 давлатда 1965-1974 йилларда –

179 давлатда, аҳоли рўйхатдан ўтказилди. Ҳозирги пайтда дунёдаги деярли барча давлатларда аҳоли рўйхати ўтказилади. Фақат баъзи бир ривожланаётган давлатларда, иқтисодий, сиёсий сабабларга кўра аҳоли рўйхати ўтказилмай қолмоқда.

Бугунги кунда барча давлатларда аҳоли ва уни ижтимоий демографик гуруҳларининг демографик тараққиётини ўрганиш учун статистик маълумотлар мавжуд. Аҳоли рўйхатлари илмий асосланган дастурлар орқали жуда кенг, мавзуларни қамраб олган ҳолда, ҳар 5-10 йилларда ўтказилиб турилади. Ҳозирги даврда ўтказилган, аҳоли рўйхати маълумотлари шу қадар кенг доирада тўпланганки, улар асосида аҳолини ва ижтимоий-демографик гуруҳларнинг фақат миқдорини эмас, балки уларнинг сифатий кўрсаткичларини, яъни маълумоти, оилавий ҳолати, ижтимоий аҳволи ва бошқа хусусиятларини ҳам ўрганиш мумкин. Олинган маълумотлар ҳар бир йўналишлар бўйича алоҳида ўрганилиб, статистик йилномалар тайёрлаб борилади.

Ер қуррасида аҳоли нихоятда нотекис жойлашган. Хусусан, Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёда жойлашган мамлакатларда аҳолининг ўртача зичлиги (аҳоли зичлиги майдон бирлигига, одатда 1 км. кв. га тўғри келувчи аҳоли сони) 1 км. кв. да 1000-1500 кишига етади. Аҳолининг бундай зич жойлашуви бу ерда кишиларнинг энг қадимдан яшаши, кўп меҳнат талаб қилувчи интенсив обикор деҳқончиликнинг тарихий таркиб топганлиги ва шунингдек, аҳолининг табиий кўпайиш хусусиятлари сабаб бўлган.

Инсоният тараққиёти давомида ҳамиша авлодлар алмашинуви жараёни давом этиб келган. Ҳар йили қандайдир сабабларга кўра вафот этган аҳоли ўрнининг янгидан, дунёга келган авлод ҳисобига тўлдирилиб бориши аҳолининг такрор барпо қилиниши дейилади. Туғилганлар сони ўлганлар сонидан ортиқ бўлгандагина аҳоли сони ошиб, кўпайиб боради. Бу эса жамият тараққиёти учун муҳимдир. Аҳолини такрор барпо бўлиши асосан икки демографик жараёнлар – туғилиш ва ўлимга боғлиқдир.

Туғилиш – биологик жараён. Лекин у ижтимоий-иқтисодий муҳит таъсирида ўзгариб боради. Маълумки, инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида бир нечта ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтди ва туғилиш даражаси жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳам бир хил бўлавермаган. Капиталистик тузумгача мавжуд бўлган даврларда туғилиш биологик ҳарактерга эга бўлган, яъни чекланмаган. Аввало, шуни айтиб ўтиш керакки, кулдорлик тузуми даврида ҳам, феодализмда ҳам кўп болаликдан ҳар бир оила ва шу билан бирга жамият ҳам манфаатдор эди. Чунки, оилада боланинг иқтисодий роли жуда катта бўлган. Кўпгина мамлакатларда оила юмушларида, хунармандчиликда, деҳқончиликда ва чорвачиликда болалар меҳнатидан фойдаланилган. Оиладаги иқтисодий даромаднинг бир қисми бевосита болалар меҳнати орқали ҳосил қилинган. Демак, бола меҳнати миллий даромаднинг маълум улушини ташкил этгани сабабли, у жамият томонидан ҳам қўллаб-қувватланган. Ҳатто, баъзи давлатларда, масалан, Россияда деҳқонларга ишлаш учун бериладиган ер ҳам болалар сонига қараб,

тақсимланган. Бундай шароитда ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳар бир оила болалар сонини кўпайтиришдан манфаатдор бўлган.

Капиталистик ишлаб чиқариш усулининг вужудга келиши билан саноат тез ривожлана бошлади, янги-янги шаҳарлар пайдо бўлди. Кўпчилик аҳоли иш қидириб қишлоқдан шаҳарларга кўчиб кела бошлади. Шаҳар аҳолисининг ўсиб бориши натижасида бир томондан шаҳарларда турар жой, озиқ-овқат муаммолари келиб чиққан бўлса, иккинчи томондан фан-техника тараққий этиб, ишсизлик вужудга келди. Учинчидан, капиталистик ишлаб чиқаришда аёллар ва болалар меҳнатига жуда кам ҳақ тўланар эди. Жамиятда бундай ўзгаришлар оилада болалар сонини чеклашга, туғилишнинг қисқаришига олиб келди. Аҳолисининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш айниқса камайиб кетди.

Ер юзида туғилишнинг камайиш жараёни, асосан, XVIII асрнинг иккинчи ярмида ғарбий Европа давлатларида бошланиб, кейинчалик АҚШ, Канада, Австралия ва Японияга тарқалди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларда туғилиш тез камая бошлади. Бу давлатларда агар XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳар минг киши ҳисобига 38 та бола туғилган бўлса, орадан сал кам икки юз йил ўтгач, яъни XX асрнинг охири чорагида бу кўрсаткич 16 тани ташкил этди. Бошқача қилиб айтганда, икки юз йил давомида туғилиш 2 мартадан кўпроқ қисқарган. Худди ана шу даврлар учун ривожланаётган давлатлардаги туғилишни қиёслайдиган бўлсак, бошқача аҳволнинг гувоҳи бўламиз. Уларда 1750-1800 йилларда ҳар минг киши ҳисобига 41 тадан бола туғилган ва 1970-1990 йилларда эса ҳар 1000 киши ҳисобига туғилган бола 34 тани ташкил қилган. Демак, ривожланаётган мамлакатларда туғилишнинг камайиши нисбатан секин борган.

1970-1990 йиллар давомида туғилишнинг энг тез камайиши Осиёга мансуб. Осиёнинг энг йирик давлатлари – Хитой ва Ҳиндистондир. Хитойда оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. 1970 йиллардан бошлаб аҳоли ўртасида туғилишни камайитириш учун қатор тадбирлар қўллана бошлади. Натижада, Хитойда туғилиш кескин камайди. БМТ маълумотларига қараганда, 1970-1974 йилларда Хитойда ҳар бир аёл ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 4,8 ва 1986-1990 йилларда эса 2.1 тадан фарзанд кўрган ва бугунги кунда ундан ҳам камни ташкил этмоқда.

Ҳиндистонда ҳам туғилиш давлат томонидан назорат қилинади. Оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. Бу масала юзасидан бир қанча ташкилотлар махсус тадқиқот олиб борадилар. Улар жумласидан, Оилани режалаштириш уюшмаси, Ҳиндистон тиббиёт уюшмаси, Ҳиндистон Қизил ярим ой жамияти каби ташкилотлар киради. Ҳиндистонда туғилишнинг камайишига аҳоли саводлилиқ даражасининг ошиши ҳам таъсир этмоқда. Масалан, 1971 йили Ҳиндистон аҳолисининг 29,4 фоизи саводли эди; ҳозирги даврда 40 фоизга яқини саводлидир. Туғилишни назорат қилиш ҳамда халқнинг саводлилиқ даражасини кўтариш, тиббиётни ривожлантириш натижасида Ҳиндистон давлати туғилишни анча камайитиришга эришди. Масалан, 1970-1990 йилларда ҳар бир аёлнинг ўз фарзанд кўриш даври

давомида кўрган фарзандлар сони 5,4 дан 3,3 га камайди. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда.

XIX аср охирларига қадар собиқ Иттифоқ ҳудудида яшовчи барча халқларда туғилишнинг жуда юқорилиги кузатилган. Масалан, фарзанд кўриш даврига (дунё бўйича 15-49 ёш) ҳар минг кишига нисбатан туғилган болалар сони 1861-1865 йилларда 50,7 тани ташкил қилган бўлса, 1911-1913 йилларга келиб бу кўрсаткич 43,9 тага камайди, лекин бу рақам ҳам юқори кўрсаткичдир. 1920 йиллардан бошлаб эса, собиқ Иттифоқда туғилиш жуда кескин, эллик беш йил ичида (1925-1990) деярли 2 марта камайди. Бироқ бу жараён барча Республикаларда бир текисда борган эмас. Асосан, Болтиқбўйи, Белоруссия, Молдавия, Россия ва Украинада, яъни хўжалигида саноат етакчи бўлган Республикаларда туғилиш кескин камайиб кетди.

Шундай қилиб, биологик жараён бўлган туғилиш ва унинг миқдори, ижтимоий-иқтисодий омилларнинг оила муҳитига бевосита таъсири орқали ўзгариб боради. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт туғилиш даражасини белгиловчи асосий омиллардан ҳисобланади. Бу ҳол Ўзбекистоннинг демографик тараққиётида ҳам ўз аксини топган.

Ўлим. Аҳолининг ўлими унинг такрор барпо бўлишидаги асосий жараёндир. Чунки аҳолининг табиий ўсиши туғилиш билан бир қаторда ўлимга ҳам боғлиқдир. Туғилиш юқори, ўлим кам бўлган ҳоллардагина аҳолининг табиий ўсиши юқори даражада бўлади.

Жамият тараққиёти давомида XVIII асрнинг иккинчи ярмига қадар дунёнинг барча ҳудудларида ўлим жуда кўп бўлган.

Олимлар аҳоли ўртасидаги ўлим сабабларини 2 та гуруҳга ажратади:

1. Эндоген сабаблар.
2. Экзоген сабаблар.

Ҳар бир одамнинг биологиясидан келиб чиқадиган, ирсият билан боғлиқ бўладиган туғма касалликлар натижасида ўлиш эндоген сабаблардир. Бундай ўлим жуда кам бўлади. Асосан ўлимлар кўпчилиги экзоген сабабларга кўра содир бўлади. Экзоген сабаблар киши органларида ташқи таъсир натижасида рўй беради. Ташқи таъсир деганда одамлар яшаб турган барча муҳитлар яъни табиий муҳит кишилар меҳнати туфайли яратилган – сунъий муҳит социал муҳитлар кўзда тутилади.

Ўлимлар энг кўпи сунъий муҳитдан келиб чиқади. Инсон ўз меҳнати туфайли шундай сунъий муҳитни вужудга келтирдик, улар таъсирида бир қанча хавфли – юрак-қон томири, асаб системали хавфли яралар, венерик касалликлар кўпайиб кетди. Буларга асосий сабаб ҳозирги замон саноати, урбанизация, техника тараққиёти, автоматлаштириш, халқ хўжалигини кимёлаштириш натижасида атроф-муҳитни бузилиши, хавони, оқар сувларни ифлосланишидир. Юрак-қон томир касалликлари индустриал жиҳатдан ривожланган капиталистик мамлакатларда ривожланаётган мамлакатларга қараганда 6-8 марта кўпроқдир. Бу касалликларни тўла тузатиб юборишга тиббиёт ҳали қодир эмас.

Ўлимнинг яна бир сабаби авто ҳалокатлардир. Ер шарида ҳар йили 55 миллион автомобил аварияси содир бўлиб, унда 300 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлади. Тахминий ҳисобларга кўра, шафёрларнинг ҳар 9 тасидан биттаси ўз ҳаёти давомида авто ҳалокатдан ўлим топади ёки оғир жароҳатланади. Авариялардан ҳалок бўлиш ҳам АҚШ, Япония, Германия, Англия, Франция каби юксак даражада автомобиллашган давлатларда кўпроқ. Аҳоли ўртасидаги ўлим кўрсаткичига турли халқ турмуш шароити, улар одатлари ва овқатлар таркиби, ҳам таъсир қилади.

Ўлимнинг социал сабаблари – кўп жиҳатдан ижтимоий тузумга боғлиқ. Масалан, Ўзбекистонда бепул тиббий хизмат туфайли, кўп касалликлар безгак, қизамиқ ва бошқа инфекцион касалликлар тугатилган.

Аҳолининг табиий ўсиши. Аҳолининг табиий ўсиши маълум бир муддатда туғилганлар сонидан ўлганлар сонини олиб ташлаганда қолган қолдиқ билан ўлчанади. Аҳолининг табиий ўсиши дунёнинг турли қисмларида, ҳар хил мамлакатларда, ҳатто бир мамлакатнинг айрим қисмларида турличадир Масалан: Ўзбекистон табиий ўсиши юқори бўлган давлатлардан ҳисобланади. Буни сабаблари туғилиш ва ўлимга боғлиқ. Ҳозир ер шари аҳолиси ҳар йили 2 фоизга кўпаймоқда. Аммо аҳоли табиий ўсишининг дунё бўйича ўртача кўрсаткичининг юқори бўлган жойлар ҳам бор. Ривожланаётган мамлакатларда аҳоли кўпайиши йилига 3-4 фоизга етади. Энг кам табиий ўсиш ривожланган капиталистик мамлакатларда кузатилади. Масалан: Японияда-10.8, Австралияда-9.2, Италияда-4.9, АҚШда-5.9, Буюк Британияда-0,6 ‰ ни ташкил этади. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 18 ‰ ни ташкил этмоқда.

Аҳолининг табиий ўсишининг кўрсаткичлари турли мамлакатларда бири-биридан катта фарқ қилади. Шунга қарамай аҳоли табиий кўпайишини икки асосий типга ажратиш мумкин.

Аҳоли кўпайишининг биринчи типи. Европа ва Шимолий Американинг ривожланган мамлакатлари учун хосдир. Бу тип ижтимоий-иқтисодий шароитлари тамомила бошқача бўлишига қарамай, Россияда ҳам асосий ўрин тутаяди. Аҳоли табиий кўпайишининг биринчи типи учун туғилишнинг ўрта ва паст кўрсаткичлари хос ва бу кўрсаткичлар янада пасайишда давом этмоқда. Туғилишнинг камайишига шаҳар аҳолисининг тез ортиши (шаҳарларда туғилиш паст, одатда қишлоқ жойлардагидан анча кам бўлади) ҳам сабаб бўлмоқда. Натижада, ушбу давлатларда аҳолининг табиий кўпайиши ҳар 1000 кишига, одатда 2-5 промелли атрофида. Ҳаттоки базиларида бу минус кўрсаткични ташкил қилмоқда. Аҳоли кўпайишининг биринчи типи учун аҳоли кўпайишнинг камайиб бораётганлиги ёки стабиллашаётганлиги (тургунлашаётганлиги) хосдир. Бу мамлакатларнинг ҳозирги вақтда туғилишнинг ва табиий кўпайишни рағбатлантиришга қаратилган демографик сиёсат олиб борилмоқда.

Аҳоли кўпайишининг иккинчи типи - Осиё, Африка ва Лотин Америкаси, Марказий Осиё мамлакатларида намоён бўлмоқда. Бу тип учун даставвал туғилишнинг юқорилиги хосдир. Ушбу давлатларда аҳоли

ўртасидаги табиий кўпайиш коэффициентлари ҳар 1000 киши ҳисобига 22-25 промеллига тэнг. Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги аксарият мамлакатларда кейинги йилларда тиббий хизматларни яхшилаш натижасида ўлимни, айниқса, юқумли касалликлар натижасида аҳоли ўлимининг улушини камайтиришга эришилди. Демографик “портлаш”га сабаб бўлган аҳоли сонининг кўпайиш суръатининг тез ўсиши аҳоли кўпайишининг айнан иккинчи типдаги мамлакатлар учун хосдир. Бутун жаҳон аҳолисининг 4/5 қисмидан ортиқроғи ҳозирги вақтда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида истиқомат қилади. Масалан, Ҳиндистонда аҳоли сони ҳар йили 13-14 млн. кишига кўпаймоқда. Бу миқдор бутун Австралия аҳолисига деярли тэнг. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида туғилишни ва табиий кўпайишни камайтиришга қаратилган фаол демографик сиёсат амалга оширилмоқда.

Бозор иқтисодиёти ривожланаётган қатор мамлакатларда аҳолини тез суръатлар билан ўсишини олдини олиш чоралари қўлланилмоқда. Бунга Хитой, Ҳиндистон каби давлатлар мисол бўла олади. Ўзбекистондаги демографик сиёсатнинг моҳияти она ва болани ижтимоий ҳимоя қилиш ва аҳолини сифат кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган. Бинобарин, 2000 йилнинг “Соғлом авлод”, 2001 йилни, “Оналар ва болалар”, 2016 йилни “Соғлом она ва бола” йили деб эълон қилиниши бу фикримизнинг яққол далилидир.

Аҳолининг табиий кўпайишига асосан қуйидаги омиллар таъсир этади:

- хотин-қизлар билан эркаклар сони ўртасидаги нисбат, яъни аҳолининг жинсий таркиби;
- турмуш қуриш ёшини эрта ва кечлиги, айниқса кизларнинг эрта турмушга чиқиши;
- тиббий хизматни ривожланиши ва ундан фойдаланиш даражаси;
- хотин-қизларни ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиш даражаси;
- хотин-қизларнинг жамиятда тутган ўрни ва уларнинг ҳуқуқлари;
- турли урушлар;
- шаҳарга хос яшаш тарзи;
- мамлакатда табиий кўпайишни рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар;
- аҳолининг билим ва малака даражаси.

Аҳолини ўсиши ҳақида турли назариялар мавжуд, жумладан, “оптимум” назарияси аҳоли сонининг ўсишини ишлаб чиқариш кучларини ривожланиш даражаси билан тэнглаштиришни назарда тутди. Айниқса, аҳолини ўсиши ҳақида, инглиз иқтисодчиси **Томас Роберт Мальтус** назарияси муҳим роль уйнайди. 19 аср бошларида Англияда машинасозлик саноатида инқироз юз бера бошлади, қатор завод ва фабрикалар фаолияти тугатилди. Натижада бу ҳолат ишчи ўринлари сони қисқариб, ишсизлар армиясини пайдо бўлишига олиб келади. Ишсизлар турли ҳаракатларни амалга ошириб, фабрика ва завод эгаларига ҳамда давлатга қарши намойишлар ташкил этади. Ана шу вақтда

машҳур инглиз иқтисодчиси Т.Мальтус “Аҳолишунослик қонуни ҳақида тажриба” деган асарини чоп эттирди.

Т.Мальтус бу асарида Англия саноат ишлаб чиқаришда пайдо бўлган ишсизлар армиясини аҳоли сонининг тез ўсиши билан боғлайди. Аҳоли сонининг тез ўсишини олдини олиш учун турмуш қуриш ёшини кечиктириш ва турли урушларни бўлиб туриши муқарарлигини таъкидлайди. Аҳоли сонинг ўсиши геометрик прогрессия асосида ва аҳолига истеъмол моллари ишлаб чиқариш эса математик прогрессия асосида ривожланишни таъкидлайди. Агар аҳоли сонининг ўсишни олди олинмаса, ишсизлар армияси пайдо бўлиши билан бирга, атроф муҳитни ифлосланишини таъкидлайди.

Т.Мальтусни бу ғоясини икки томонлама таҳлил этмоқ лозим, яъни ҳар бир мамлакатда жамият тараққиётини оқилона ривожланиши учун аҳоли сонининг ўсиши билан ишлаб чиқаришни ривожлантиришни мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда, аҳоли ортиқчалиги ҳолати юзага келади, шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бозор иқтисодиёти ривожланаётган қатор мамлакатларда аҳолини тез суръатлар билан ўсишини олдини олиш чоралари қўлланилмоқда. Бунга Хитой, Ҳиндистон ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари мисол була олади.

Юқоридагилардан ташқари аҳоли географиясида аҳолининг ёш-жинс таркиби ва аҳоли миграцияси масалалари ҳам ўрганилади. Аҳолининг ёш-жинс таркиби таркибини аниқлаш, айниқса, мактаб ва мактабгача тарбия муассасаларини ташкил этишда, меҳнат ресурслари ва нафақахўрлар сонини аниқлашда истеъмол ва бошқа халқ-хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда муҳимдир. Миграция (лотинча – *migratio*) кўчиш, кўчириш маъносини англатади. Аҳоли миграцияси – турар жойнинг ўзгариши билан яқунланадиган аҳолининг ҳудудий ҳаракати бўлиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчишининг турли шакллари ўз ичига олади. Аҳоли миграцияси натижасида аҳоли зичлиги, унинг кўпайиш кўрсаткичлари, ёш-жинс, миллий, ижтимоий таркиби, аҳоли кўчиб кетган ва кўчиб келган ҳудуддаги демографик вазият ўзгаради. Шу боисдан иқтисодиётда аҳоли миграциясига катта эътибор берилади.

Меҳнатга лаёқатли меҳнат ёшидаги аҳолига меҳнат ресурслари дейилади. Меҳнат ресурслари икки мураккаб системани – аҳоли билан ишлаб чиқаришни бир бутун қилиб бирлаштиради. Меҳнат ресурслари жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим компоненти дир. Меҳнат ресурсларининг сони, динамикаси, малакавий тайёргарлиги ва ҳудудий жойлашиши бутун мамлакат миқёсида ва айниқса, минтақалар доирасида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва ҳудудий ташкил этилишига катта таъсир кўрсатади. Халқ хўжалигида аҳоли бандлигига эришиш учун, кадрлар тайёрлаш уларни ишлаб чиқариш тармоқлари ва айрим ҳудудлар ўртасида қайта тақсимлашга қаратилган давлат сиёсати юргизишни тақозо этади. Бу эса аҳоли таркиби ва географиясида ўз аксини топади.

Ривожланган мамлакатларда хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришга тўлиқ ва кенг тарғиб қилишни таъминлаш натижасида иқтисодий актив аҳолининг салмоғи 45-50 фоизни, ҳаттоки бундан ҳам ортиқни ташкил этмоқда. Иқтисодий актив аҳоли салмоғи Ғарбий Европа, Шимолий Американинг ривожланаётган мамлакатлари ва Австралияда 40-45 %, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида 30-40 фоизни ташкил қилади. Ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий ишлаб чиқаришда банд кишилар салмоғининг кичиклигига доимий ишсизлар сони – “Ортиқча ишсизлар” деб аталувчи кишиларнинг мавжудлиги, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида эса, ишсизларнинг мавжудлигидан ташқари, иқтисодиётнинг умуман суст ривожланганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда кам иштироки, кичик ёшдагиларнинг жами аҳолидаги улушининг кўплиги сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли бўлган 16 ёшдан 59 ёшгача эркаклар, 16 ёшдан 54 ёшгача аёллар, ҳамда ижтимоий фойдали меҳнатда банд бўлган нафақахўрлар (ёши ёки ногиронлиги бўйича нафақага чиққанлар) ва 14-16 ёшгача бўлган имтиёзли шароитларда меҳнат қилаётган ўсмирлар меҳнат ресурсларига киради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 47 фоизини меҳнат ресурслари ташкил этади. Бу эса Ўзбекистонда меҳнат ресурслари потенциалининг юқорилигидан далолат беради.

Меҳнат ресурслари – бу фақат потенциал ишчи кучи бўлиб, бу кучдан жамият ўз имкониятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда турли даражада ҳар томонлама ва самарадорлик билан фойдаланиши мумкин. Меҳнат ресурсларини бошқариш, уларнинг таркиб топиши ва улардан фойдаланиш жараёнлари ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Республикамизда, қишлоқ хўжалигида банд аҳоли салмоғининг камайиши саноатда (тахминан 1/5 қисм) ва моддий бойлик ишлаб чиқарувчи бошқа тармоқларда банд аҳоли салмоғининг ошиши билан қопланиб бормоқда. Бироқ фан-техника тараққиёти ривожланиб бораётган даврда моддий бойлик ишлаб чиқармайдиган тармоқларда банд аҳоли салмоғи янада тезроқ ўсиб боради. Умуман олганда, бу прогрессив тенденциядир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. – СПб. Изд-во СПбГУ, 2013.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Fan va texnologiya”, 2014.
3. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005.
4. A. Agnew, S. James The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography, First Edition. – 2011.
5. Bo‘rieva M.R., Tojioeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari (o‘quv qo‘llanma). – Т., 2011.

6. Jennifer Hickey Lundquist, Douglas L. Anderson, David Yaukey. Demography: The Study of Human Population Fourth Edition. – 2014.

7. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2004.

8. <http://stat.uz>

9. <http://ziyo.net>

10. <http://www.undp.org/popin/popin.html>

Савол ва топшириқлар:

1. Аҳоли динамикаси нима?
2. Аҳоли табиий кўпайишининг биринчи типига қандай мамлакатлар хос?
3. Демографик портлаш тушунчасини моҳиятини тушунтиринг?
4. Аҳолининг табиий кўпайишига қандай омиллар ўз таъсирини кўрсатади?
5. Аҳоли миграцияси қандай жараён тушинилади?
6. Меҳнат ресурслари ҳақида тушунчангиз?
7. Ўзбекистон меҳнат ресурслари ҳақида фикр билдиринг.

Маданий макон (маданият географияси)

Режа:

1. Маданият ва маданият географияси ҳақида тушунча
2. Маданият географиясининг асосий тармоқлари
3. Тил географияси
4. Дин географияси
5. Ҳулқ-атвор географияси

Таянч сўзлар: Маданият, маданият географияси, тил географияси, дин географияси, христиан, ислом дини, ҳулқ-атвор.

Маданият фақатгина санъаткорона фаолиятга хос тушунча эмас, гарчи муסיқий ва бадиий фаолиятни таърифлаш учун “маданият” термини қўлланилсада, ушбу тушунча бирор бир ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган ютақларини ифода этади. Хусусан, нутқ (тил) маданияти, дин маданияти (масалан, Ислом маданияти), ҳулқ-атвор маданияти, шулар қаторида муסיқа маданияти ва хоказо. Қолаверса, маданият кишиларнинг наслини (келиб чиқиши) ни ҳам англатмайди. Насл айнан бир авлоднинг маълум бир белгилари орқали фарқланадиган аъзоларини таснифлашга оид биологик тушунчадир. Жумладан, агар бир хил маданиятга эга бўлган янги туғилган чақалоқлар турлича гуруҳларда яшаса, турлича ўзига хос маданият билан ўсади.

Маданият – инсоний муносабатларда яъни, бир авлоднинг бошқа авлодга ёки гуруҳга бўлган фикрлари ва тасаввурлари ёрдамида ҳосил бўлади.

Инсоний маданиятларнинг комплекслик хусусиятлари мавжуд бўлиб, бу эса уларни илмий ўрганишни бироз қийинлаштиради. Ҳаттоки энг кичик ва содда маданий гуруҳларда ҳам (мисол учун Амазонкадаги кичик овчилар қабиласида ёки микроқишлоқ аҳолисида) катта миқдордаги маданий билимлар ўзлаштирилган бўлиши мумкин.

Маданият географияси – инсон географиясининг бир қисми бўлиб, маданий фарқларнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганувчи йўналиш ҳисобланади. Шунингдек, у энг аввало қуйидагича изоҳланади:

1. Маданият географияси кишиларнинг ҳаёт тарзи, кашфиётлари, ҳудуд ва илоҳий кучларга муносабатларини ўрганиш сифатида тушунилади.

2. У қандай ҳолатда ва нима сабабдан турли жойларда турлича кўринишда ифодаланишини тадқиқ қиладиган инсон географияси таркибидаги мустақил йўналишдир.

3. У маданиятнинг моддий (кийим-кечак, архитектура ва бошқ.) ва номоддий (тили, дини ва эътиқоди, ҳуқ-атвори ва х.к.) компонентларини ҳудудий хусусиятларини ўрганишни тақозо этади.

Маданиятнинг ўзига хос географик кўриниши – бу тилдир. Тил инсоният маданиятидаги мавжуд алоқа воситасидир. У бир гуруҳ аъзоларини бир бирлари билан ўзаро чексиз хабарлашиш имконини беради. Бироқ у бир тил гуруҳи аъзоларини бошқа тил гуруҳи аъзолари билан ҳеч нарса хабарлашолмасликларига ҳам сабаб бўлади. Бугунги кунда шеваларни ҳисобга олмаганда деярли 3 мингта тилда гапирилади. Маълумотларга қараганда, инсоният пайдо бўлгандан то ҳозирги пайтгача сўзлашилган 4 мингта яқин тил ўз даврида йўқолиб кетган.

Инсонлар сўзлашаётган тиллар сонига кўра жуда оддий таснифланади. Дунё тилларида кўп инсонлар, маҳаллий тилларда эса камчилик кишилар гаплашадилар. Дунё тили сифатида инглиз тили тахминан ҳар ўнинчи кишининг она тилисидир ва бошқа кўп кишилар учун иккинчи тил сифатида ифодаланади. Шунингдек, энг кўп кишилар томонидан сўзлашиладиган хитой тили ўзининг бир қанча диалектлари билан Шарқий Осиёда деярли миллиардлаб инсонлар тилидир.

Маданият географияси аҳоли сўзлашувида мавжуд бўлган тил оилаларини ҳам ўрганади. Ер шаро аҳолиси қуйидаги тил оилаларига мансуб:

1. **Урал тил оиласи** - Россияни Европа қисмлари ва Сибир халқлари киради.

2. **Олтой тил оиласи** - Турклар, мўғиллар, Ўрта Осиёнинг Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон каби давлатлар халқларини ўз ичига олади.

3. **Хитой-Тибет тил оиласи** - Шарқий ва Жанубий Осиё халқлари.

4. **Малазия тил оиласи** - Хинд ва тинч океанидаги халқлари.

5. **Дравид тил оиласи** - Ҳиндистон халқлари.

6. **Монкхмер тил оиласи** - Ҳинди-Хитой мамлакатлари халқлари.

7. **Семит, ҳамит тил оиласи** - Жануби-ғарбий Осиё ва Африка, шимолий араб халқлари.

8. *Банту тил оиласи* - Африканинг жанубий халқлари.

Тил маданиятнинг муҳим аммо илмий қоидаларга мос келмайдиган бир элементиدير. У аҳолининг баъзи бир қисмини боғлайди, аммо бошқа қисмларини ажратади. У жойлардаги ўзгаришлар ва ривожланишлар тезлигини ва ўзгармас маданий кўринишларини кўрсатади.

Маданият географиясининг иккинчи муҳим тармоғи бу динлар географиясидир. Маълумки, дин жамият ҳаётида, кундалик турмушимизда жуда муҳим рол ўйнайди. Бунда давлатнинг иқтисодий ривожланганлик ва аҳолининг билим даражаси катта аҳамият касб этади. Аҳолининг диний таркибини билиш ва уни тўғри баҳолаш дунёда бўлиб ўтаётган воқеа ҳамда ҳодисаларни тўғри тушуниш ва англашга имкон беради. Шунинг учун ҳам этносларга тавсиф беришда кўпинча мутахассислар уларнинг диний мансублигига эътибор қаратадилар.

Турли тарихий даврларда диний ва этник бирликлар нисбати турлича бўлган. Ибтидоий жамоа тузумида диний ва этник чегаралар ўзаро мос келган. Ҳар бир халқ томонидан яратилган худолар миллий худолар бўлиб, уларнинг таъсир доираси муайян қабила чегарасидан ташқарига ўтмаган. Бу даврда ҳар бир давлат ва унга тегишли этнос ўз худоларига, ўзига хос диний тасаввурларига эга бўлган. Атоқли географ олим В.П.Максаковский “Сиёсий, этник ва диний чегаралар бир-бири билан мос тушган жойда *бир миллатли мамлакатлар* вужудга келади”, деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Жамият тараққиёти, этник алоқаларни кучайиши билан анча катта диний бирликлар вужудга келди, бир динга бир неча халқлар эътиқод қила бошлайдилар. Кейинчалик бир этноснинг маълум қисми эски худоларига сиғинишда давом этсалар, бошқалари янги динни қабул қилиш ҳоллари тез-тез рўй бериб турди. Шундай қилиб, халқлар аста-секин кўпхудоликни қабул қила бошладилар. Жаҳон динларининг вужудга келиши билан этник ва диний чегаралар мувофиқлиги барҳам топади. Баъзи ҳолатларда диний тафовутлар тил жиҳатдан ўзаро яқин (голландлар ва фламандлар; серблар ва хорватлар ва ҳ.к.) аҳоли гуруҳларининг миллий чегараланишида муҳим рол ўйнайди.

Кейинги даврларда диний мансублик ва этник мансублик ўртасидаги алоқалар сусая борди. Кўпгина йирик замонавий халқлар турли динларга сиғинувчи кишилар гуруҳларини ўзида бирлаштиради, айни пайтда битта динга кўплаб этнослар эътиқод қилишлари ҳам мумкин. Ҳозир фақат баъзан, унда ҳам шартли равишда миллий динлар ҳақида гапириш мумкин (арман-григориан черкови – кўпчилик арманлар, синтоизм – японларнинг асосий қисми, сикхизм – панжобликларнинг маълум қисми ва ҳ.к.).

Баъзи мамлакатларда ҳукмрон мавқега эга динга эътиқод қилмайдиган деярли барча аҳоли миллий камсонли гуруҳлар таркибига киритилади. Жумладан, Эронда нафақат арманлар, ассирияликлар, яҳудийлар, шу билан бирга форс халқининг бир қисми бўлган гебрлар (зороастрийлар) ҳам миллий камсонли гуруҳ сифатида эътироф этилади. Айрим араб давлатларида этник камсонли гуруҳларга нафақат мусулмон бўлмаган аҳоли, ҳатто исломнинг

мазкур мамлакатда ҳукмрон мавқега эга бўлмаган мазҳабига мансуб гуруҳлар ҳам киритилади.

Етник бирликларда бўлгани каби, диний бирликлар учун ҳам табақалашув хосдир. Ҳар бир дин турли йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар ва секталарга бўлинади. Одатда мамлакатлар ёки халқлар шартли равишда мусулмон, насроний (христиан), будда динларига ажратилади, бироқ қуйи таксономик даражаларга тушган сари бундай бир хиллик йўқола боради.

Айрим насроний мамлакатлар диний жиҳатдан бир неча қисмларга бўлинган. Масалан, немислар протестант (унинг икки оқимиға – лютеранлик ва реформатлик) ва католик динларига эътиқод қиладилар; швейсарларнинг турли гуруҳлари орасида протестантлар (реформатлик) ва католиклар тарқалган; шотландлар орасида протестант-пресвитерианлар устунлик қилади.

Битта халқ турли қисмларининг ҳар хил диний оқимларга мансублиги туфайли унинг ичида маданий-маиший тафовутлар келиб чиқади ва бу нарса ўз навбатида *этнодиний* гуруҳлар шаклланишига олиб келади. Бундай гуруҳлар жумласига курдлар орасидаги язидлар диний гуруҳини, Сурия ва Ливан араблари орасида – друзларни, мисрликлар орасида – копитларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бунинг устига, бошқа йўлдош ҳолатлар ҳам унга таъсир этса диний тафовут муҳим этнотабақалашув омили бўлиб хизмат қилади.

Айрим мамлакатларда дин кишилар ҳаётининг кўпгина томонларига, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига, турмуш тарзига ва маданиятига таъсир кўрсатади. Жаҳоннинг турли нуқталарида рўй бераётган сиёсий воқеаларни, агар у ердаги диний вазият ҳисобга олинмаса, тушуниш қийин. XX аср 70-йилларида Ҳиндистон диний жиҳатдан икки мустақил давлатга бўлинди, ва натижада Покистондан кўпгина ҳиндлар, Ҳиндистондан эса мусулмонлар кўчиб кетдилар. Бундай миграция жараёнида йигирма миллиондан ортиқ киши иштирок этди. Турли диний гуруҳларга мансуб кишилар орасида Ливан, Исроил, Филиппин, Афғонистон, Сербия ва бошқа жойларда тўқнашувлар содир бўлди. Аввало, турли сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида келиб чиққан бундай келишмовчиликларда диний омил муҳим рол ўйнади. Дин кўп мамлакатлар ички сиёсий ҳаётига жиддий таъсир кўрсатади; ҳатто уларнинг айримларида сиёсий партиялар ва касаба уюшмалари диний мансублик тамойили асосида тузилган.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, турли тарихий воқеалар ва ҳозирда рўй бераётган ҳодисалар ҳамда миллий муносабатлар моҳиятини тушуниш учун ўша мамлакат ёки минтақа аҳолиси диний таркибига эътибор қаратиш зарур. Аҳоли диний таркиби билан танишишдан аввал қуйида динлар тарихи ҳақида қисқача маълумот берилган:

Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва дастлабки давлатлар юзага келиши билан аجدодлар руҳига топиниш, деҳқончилик ва чорвачиликка хос ибодатлар муҳим аҳамият касб эта бошлади, руҳларнинг иерархияси пайдо бўлди, алоҳида табақа сифатида коҳинлик ажралиб чиқди. Жамият синфий табақалашуви шунда ҳам ўз аксини топдики, дин олий ва қуйи ҳудоларга

(политеизм) бўлинди, кейинчалик бу жараёнлар яккахудоликни (монотеизм) келтириб чиқарди.

Ерамиздан аввалги II минг йилликда ҳозиргача сақланиб қолган динлар ташкил топди. Энг қадимий шундай динлардан бири Олд Осиёда юзага келган иудаизм бўлиб, у дастлаб политезмга асосланган, кейинчалик монотеизмга ўтган. Эр. ав. I минг йиллик бошларида шу минтақада бошқа дин – зороастризм (унинг асосида дуализм – яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ҳақидаги тасаввур ётади) ривожлана бошлади, эрамизнинг XI асрида унинг тармоқларидан бири – язидизм пайдо бўлди. Осиёнинг бошқа ҳудудларида политеистик динлар шаклланди. Жанубий Осиёда ҳукмрон бўлган каста тузуми орқали шуҳрат қозонган брахманизм ва каста тузумини инкор қилувчи жайнизм (эр. ав. VI-V асрлар) шулар жумласидандир. Эр. ав. VI-V асрларда Хитойда деярли бир вақтда икки фалсафий-ахлоқий таълимот – даосизм и конфусийлик юзага келди ва кейинчалик улар алоҳида динларга айланди. Японияда ибтидоий жамоа тузуми давридан бу мамлакатда ҳукмрон бўлган аждодларни ҳурматлаш ва табиатга топиниш асосида синтоизм вужудга келди.

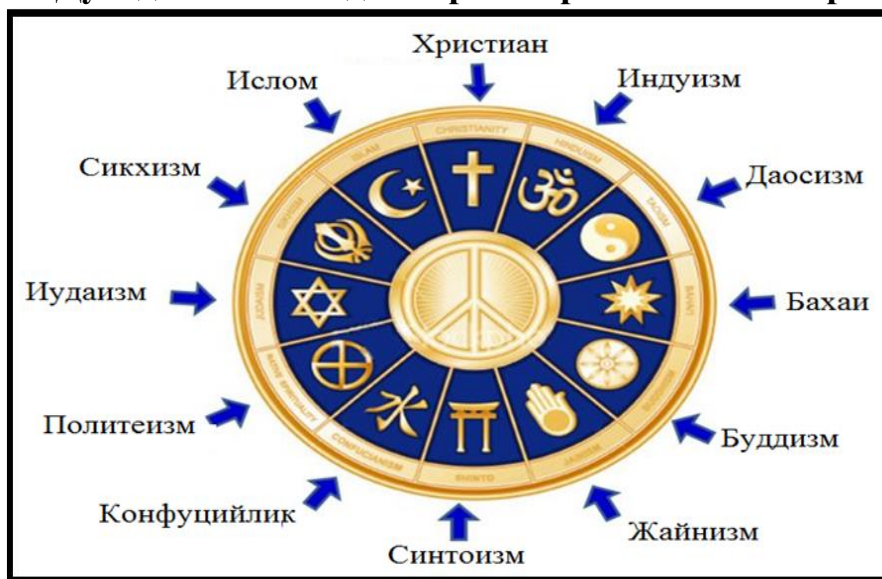
Ер юзи бўйлаб жуда катта ҳудудларда тарқалган айрим динлар жаҳон динлари номини олдилар (одатда уларга буддизм, насронийлик ва исломни киритадилар).

Ерамизнинг I минг йиллиги бошларида Олд Осиёда монотеистик дин – насронийлик юзага келди. 1054 йилда у икки: православ ва католик йўналишларига ажралди. XVI асрда католик динидаги ислохотлар натижасида ундан (Рим папаси ҳокимиятини инкор қилувчи ва илк насронийликка қайтишни ёқловчи) протестантизм ажралиб чиқди. Протестантизм бир қанча мустақил оқимлар (энг йириклари: англиканлар, лютеранлик, калвинизм, реформатлар ва ҳ.к.) кўринишида шаклланди ва ўз навбатида улар ҳам майда бўлакчаларга бўлиниб кетди. Насронийлик таркибида юқорида қайд этилган учта (православ, католик ва протестант) асосий тармоқдан ташқари, яна иккита нисбатан кам тарқалган, V асрда шаклланиб, диний маросимлари православларга яқин бўлган монофисит ва несториан йўналишлари мавжуд.

Бошқа монотеистик дин – ислом – VII асрда араблар орасида шаклланди. Янги дин орадан кўп ўтмай учта: сунний, шиа ва хорижий йўналишларига ажралиб кетди. Суннийлик ва шиалик ўртасида сиёсий масалаларда, айрим диний маросимлар ва анъаналар бўйича тафовутлар мавжуд. Сиёсий тафовут шундаки, агар суннийлар халифалик ҳокимиятини ёқласалар, шиалар эса имомат тарафдоридирлар. Диний маросимлар ва анъаналардаги фарқлар ҳам анчагина. Суннийликда шиаликда мавжуд бўлган “Мута”, “Шахсей-Вахсей” ва бошқа маросимлар йўқ. Суннийлар Макка ва Мадина шаҳарларини муқаддас ҳисобласалар, шиалар Ироқдаги Карбало ва Нажаф шаҳарларини муқаддас деб биладилар. Суннийлар Суннани бутунлигича этироф этадилар, шиалар эса унинг баъзи қисмларинигина тан олишади. Бу оқимлар орасида бундай тафовутлар жуда кўп, шу билан бирга, малум ўхшашликлар ҳам бор. Масалан, маҳдийлик – охир замон бўлиши ва Маҳдий (арабча, Оллоҳ тамонидан тўғри йўлга етакловчи) келиши ҳақидаги диний таълимот иккала

оқимда ҳам мавжуд. Хорижийлар суннийларга яқин бўлиб, улар ўз издошларига қаттиқ талабларни қўядилар – зеб-зийнатни қоралайдилар, муסיқа ва рақсни таъқиқлайдилар ва ҳ.к.

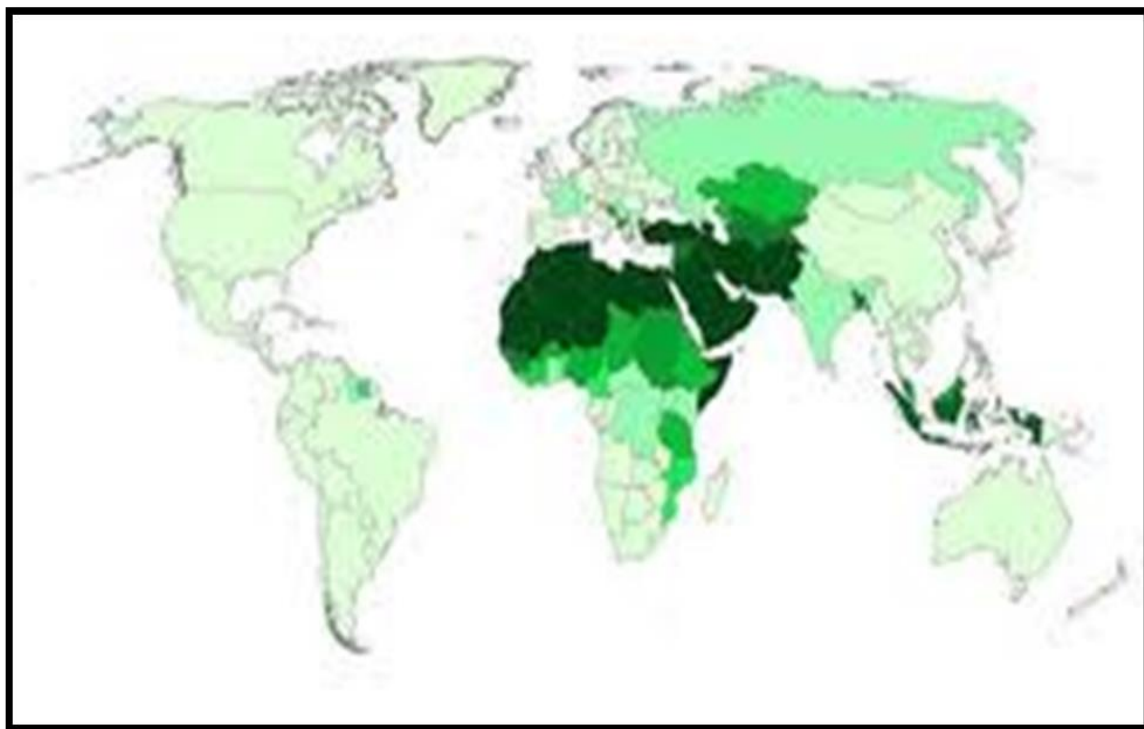
Дунёдаги асосий динларнинг рамзий белгилари

Алоҳида динларга эътиқод қилувчилар сони ҳақидаги маълумотлар бирмунча ноаниқ ва ишончсиз бўлишига қарамасдан, ҳар ҳолда улар турли динларнинг таъсирини баҳолаш имконини беради. Насронийларнинг умумий сони дунё бўйича – тахминан 1,2 млрд. дан ортиқ бўлиб, шундан католиклар – 700 млн., протестантлар – 400 млн. ва православлар – 100 млн. киши атрофида. Католикларнинг асосий қисми Америкада (улар умумий сонининг ярмидан кўпроғи) тўпланган; Европада тахминан 200 млн. киши, Осиё ва Африкада – 100 млн. кишидан. Протестантларнинг 40 фоизи Америкада, 1/3 қисми Европада (асосан қитъанинг шимолий қисмида), Африка ва Осиёда мос равишда 40 ва 70 млн., Австралия ва Океанияда – тахминан 20 млн. киши. Православлар ва бошқа шарқий церковлар издошлари Жануби-Шарқий Европа, Россия ва Шимоли-Шарқий Африка аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Протестантларнинг энг йирик гуруҳларидан баптистлар – 75 млн., лютеранлар – 70 млн., англиканлар – 67 млн., реформатлар ва пресвитерианлар – 52 млн., методистлар – 43 млн., пятидесятниклар – 8 млн., Иегова гувоҳлари – 5 млн., “қутқариш армияси” издошлари – 5 млн., мормонлар – 4 млн., конгрегационалистлар – 3 млн., еттинчи кун адвентистлари – 3 млн. кишини ташкил этади. Шарқий церковлар вакиллари орасида – тахминан 20 млн. монофиситлар ва 100 минг киши несторианлардан иборат.

Дунё бўйича мусулмонлар энг зич яшайдиган ҳудудлар

Мусулмонлар орасида туғилишнинг юқорилиги туфайли кейинги йилларда уларнинг сони насронийлардан ошиб кетди (1,5 млрд. киши атрофида). Уларнинг тахминан 90 фоизи суннийлар, 9,5 фоизига яқини шиалар ва 0,5 фоизи хорижийлардан иборат. Исломга эътиқод қилувчилар асосан Шимолий Африка ва Осиёда (унинг шарқий қисми бундан мустасно) жамланган. Бошқа барча динларнинг издошлари – асосан Осиё аҳолиси.

Макка шаҳри: космосдан ва асл кўринишлари

Индуистлар тахминан 550 млн., буддистлар – 300 млн. (улар орасида махая-нистлар – 60% атрофида), конфусийлар – 200 млн., синтоистлар – 100 млн., даосистлар – 30 млн., сикхлар – 15 млн., жайнлар – 4 млн., зороастризм тарафдорлари – 300 минг, язидлар – 100 минг кишига тенг. Иудаистлар 15 млн. киши атрофида бўлиб, уларнинг ярмидан кўпроғи Америка халқлари ҳиссасига тўғри келади.

Ислом дини вакиллари

Христиан дини вакили

Буддавийлик сиймоси

Рим папаси

Африка, Осиё ва Океанияда сақланиб қолган маҳаллий динларга сиғинувчилар сонини аниқлаш анча мураккаб. Уларни ҳисоблашда муайян динга мансублик ҳақидаги маълумот доим ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Бундан ташқари, мазкур минтақалар аҳолиси статистик жиҳатдан ҳам яхши ўрганилмаган. Ниҳоятда тахминий ҳисоб-китобларга кўра, маҳаллий динларга сиғинувчилар сони дунё бўйича 100 млн. киши атрофида.

Аҳоли диний таркиби ҳақидаги маълумотларнинг ноаниқлиги туфайли, турли динларга сиғинувчилар сони бўйича ўсиш динамикасини белгилаш анча мушкул. Шунга қарамасдан, мусулмонлар ва индуистлар сонининг жадал ўсиши, бошқа динларга эътиқод қилувчилар ўсиш суръатининг эса пастлиги ёки ҳатто камайиши кузатилмоқда. Бунинг сабаби, индуизм ва ислом ҳукмрон бўлган давлатларда аҳоли орасида туғилиш суръатларининг юқорилиги билан боғлиқ. Бундан ташқари, ислом дини Африкада жанубга, унинг тропик қисмига томон жадал силжимокда, индуизм эса Ҳиндистон қабиалари орасида кенг тарқалмоқда.

Ер шарининг йирик минтақалари бўйича диний гуруҳлар тарқалиши куйидаги кўринишга эга:

МДХнинг катта қисмини православ динига мансуб кишилар гуруҳлари (Россиянинг катта ҳудудлари, Украина, Белорус, Молдова ва Грузия) ташкил этади. Арманистондаги художўйлар монофисит арман-григориан черковига мансуб, Литвада католик дини, бошқа Болтиқбўйи давлатларида – лютеранлик кенг тарқалган.

Ислом динига Марказий Осиё ва Қозоғистон, Кавказнинг катта қисми, Татаристон ва Бошқирдистон аҳолиси эътиқод қилади. Озарбайжонда асосан

шиа оқимиға мансуб мусулмонлар, бошқа ҳудудларда – суннийлар кўпчиликти ташкил этади. Буддизм-ламаизмға Бурятия, Тува ва Қалмиғистон тубжой аҳолиси эътиқод қиладилар. Художўй яҳудийлар – иудаистлардир.

Европа шимолида протестантлик, Скандинавия давлатлари, Финляндия ва Исландияда – лютеранлик, Англияда – англиканлик, Шотландияда – пресвитерианлик устунлик қилади. Белгия, Люксембург, Франция, Испания, Португалия, Италия, Австрия ва Малтада католик дини тарқалган. Марказий Европада католиклар ва протестантлар сони деярли тенг, бироқ Германияда протестантлар орасида лютеранлар, Швейцария ва Нидерландияда эса – реформатлар устунлик қилади. Грецияда кўпчилик художўйлар православлардан, Туркия Европа қисмида эса – мусулмонлардан иборат. Полша, Чехия, Словакия ва Венгрия аҳолиси орасида католиклар, Болгария ва Руминияда – православлар, Германияда – протестантлар (асосан лютеранлар), Албанияда – мусулмонлар (суннийлар) кўпчиликти ташкил этади. Собик Югославия республикаларида кўпроқ православлар, қисман католиклар ва мусулмонлар мавжуд.

Осиё аҳолиси диний жиҳатдан ниҳоятда хилма-хил. Ислом барча Олд Осиё мамлакатларида (Исроил, Кипр ва Ливандан ташқари), Покистон, Бангладеш, Малдив ороллари, Индонезия ва Малайзияда етакчилик қилади. Кипр, Шарқий Тимор, Ҳиндистон, Шри-Ланка, Филиппин аҳолисининг муайян қисми мусулмонлардан иборат. Кўпчилик мамлакатларда исломнинг сунний мазҳаби ҳукмронлик қилса, Эронда шиаликнинг мавқеи юқори. Ироқ, Яман Араб Республикаси ва Баҳраинда суннийлар ва шиалар сони деярли тенг. Эрон, Ҳиндистон, Покистонда зороастрийларнинг, Эрон, Ироқ ва Туркияда – язидларнинг камсонли гуруҳлари мавжуд.

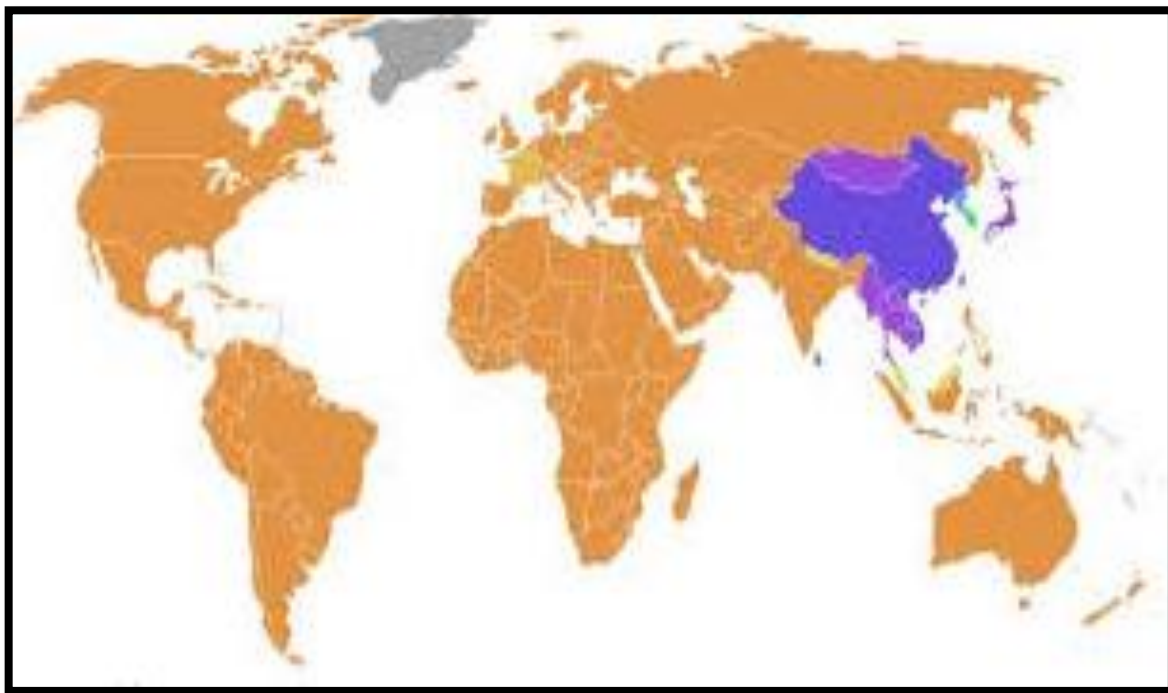
Ҳиндистон ва Непал индуизм тарқалган асосий ҳудудлардир. Индуистлар Шри-Ланка ва Бангладеш ҳамда Индонезиянинг Бали ороли аҳолиси орасида ҳам учрайди.

Ҳинди-хитой мамлакатлари ва Шри-Ланкада аҳолининг кўпчилиги буддистлардан иборат (Ветнамда – махаяна мазҳаби, бошқаларда – тхеравада). Шу билан бирга, айрим Шарқий Осиё мамлакатлари аҳолиси махаяна буддизмидан ташқари, бир вақтнинг ўзида бошқа динларга: жумладан, Хитойда – конфусийлик ва даосизмга, Кореяда – конфусийликка, Японияда – синтоизмга ҳам эътиқод қиладилар. Муғулистоннинг художўй аҳолиси – ламаист буддистлардир.

Осиёнинг фақат икки мамлакати, яъни, Филиппин (асосан католиклар) ва Кипрда (православлар) насронийлар етакчилик қилади. Мазкур динга сиғинувчилар Ливан аҳолиси ярмидан озроғини ташкил этади (маронитлар).

Осиёда қабилавий ибодат издошлари сони изчил камайиб бормоқда. Ҳозирги пайтда улар фақат Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг бориш қийин бўлган тоғли ўлкаларидагина сақланиб қолган.

Буддизм дунё харитасида

Африканинг барча араб давлатларида, Сомали ва Жибутида исломнинг сунний мазҳаби ҳукмронлик қилади. Саҳрои Кабирдан жанубда жойлашган бир қатор мамлакатларда (Судан, Чад, Нигер, Юқори Волта, Мали, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Гвинея-Бисау, Серра-Леоне, Либерия) мусулмонлардан ташқари, маҳаллий динларга сиғинувчи муайян гуруҳлар сақланиб қолган. Эфиопия аҳолисининг 2/3 қисми насронийликнинг монофисит мазҳабига мансуб. Нигерияда мусулмонлар асосан мамлакат шимолида жойлашган бўлиб, аҳолининг ярмидан кўпроғини ташкил этади. Шу билан бирга, бу ерда насронийлар ва маҳаллий динларга сиғинувчи гуруҳлар ҳам мавжуд. Қитъанинг бошқа мамлакатларида насронийлар (протестантлар ва католиклар) ҳамда маҳаллий динларга сиғинувчи гуруҳлар турлича нисбатда тақсимланган. Умуман ер шарида сақланиб қолingan маҳаллий динларга сиғинувчиларнинг деярли 80 фоизи Африкада жамланган.

Деярли барча Америка мамлакатларида насронийлик бошқа динлардан устунлик қилади. АҚШ ва Канадада протестантлар кўп бўлиб, улар ўз навбатида хилма-хил диний оқим ва секталарга бўлиниб кетганлар. Жанубий ва Марказий Америка аҳолисининг кўпчилиги – католиклар. Вест-Индиянинг бир оролида сон жиҳатдан католиклар устун бўлсалар, бошқасида – протестантлар. Куба, Гаяна, Суринам ҳамда Тринидад ва Тобагода католик ва протестантлардан ташқари, индуистлар ва мусулмонларнинг маълум гуруҳлари жойлашган. Жанубий Американинг ички ҳудудларидаги ҳинду қабилалари маҳаллий динларга сиғинадилар.

Австралия ва Океанияда ҳудудийларнинг катта қисмини турли оқим ва секталарга бўлинган протестантлар, озроқ қисмини эса католиклар ташкил этади. Янги Каледония, Гуаме ҳамда Уоллис ва Футун оролларида католиклар протестантларга нисбатан кўпроқ. Фиджида насронийлар билан бир қаторда индуистлар ва мусулмонлар мавжуд. Маҳаллий динларнинг тарафдорлари

асосан Вануату, Папуа-Янги Гвинея ва Австралия тубжой аҳолиси орасида сақланиб қолган.

Хулқ-атвор географияси. Инсоннинг моҳияти ва жамиятда тутган ўрни, ўзини тутиши, руҳияти фанлар доирасида кенг ўрганилади. Турли илмий ва диний таълимотларда бу масалалар турлича талқин этиб келинган. Шундай бўлиши табиий, чунки инсон ижтимоий-тарихий ва маданий мавжудот сифатида ҳар бир янги тарихий-географик шароитда ўзлигини теранроқ англашга, янгидан-янги шарт-шароитларга чуқурроқ мослашишга, инсоний моҳиятини рўёбга чиқаришга интилаверади.

Сукротнинг “Ўзлигини бил” деган ҳикматли сўзи ҳам ҳар бир тарихий даврда янгича аҳамият касб этади. Зеро, инсонда бутун олам ва жамиятнинг моҳияти мужассамлашган. Улуғ мутасаввуф Абдулҳолиқ Ғиждувоний инсонни “кичик олам” деб ҳисоблаган. Юқоридаги фикрлар кенгроқ мушоҳада қилинса уларнинг туб моҳияти инсоннинг хулқ-атвори, руҳияти, юриш-туриши билан кўпроқ алоқадор эканлиги кўзга ташланади.

Инсон – ўзида биологик, ижтимоий ва руҳий хусусиятларни мужассамлаштирган онгли мавжудотдир. Унинг биологик хусусиятларига овқатланиш, ҳимояланиш, ўздан зурриёт қолдириш, шароитга мослашиш кабилар хос бўлса, социал хусусиятларига тил, муомала, билим, онг, маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол қилиш, бошқариш, ўз-ўзини идора этиш, бадий ижод, ахлоқ, нутқ, тафаккур, кадриятларни киритиш мумкин.

Инсон шу хусусиятлари орқали яхлит бир тизимни ташкил этади. У мукамал ва мураккаб мавжудот сифатида ўз эҳтиёжларини қондиради ва инсоният давомийлигини таъминлайди. Шу бос, инсонга хос бўлган биологик хусусиятларни ижтимоий хусусиятлардан устун қўйиш ёки руҳий хусусиятларни бўрттириш унинг моҳиятини бузиб талқин этишга, бир ёқламаликка олиб келади.

Инсоннинг руҳий хусусиятларига руҳий кечинмалар, ҳайратланиш, ғам-ташвиш, қайғу, изтироб чекиш, завқланиш, кайфият ва бошқалар киради. Айнан ана шу ҳолатларга атроф-муҳитнинг таъсири ва унинг ҳудудий жиҳатлари хулқ-атвор географияси томонидан ўрганилади.

Таъкидлаш жоизки, бу борадаги изланишлар анча илгари буюк мутафаккирлар асарларида батафсил ёритиб берилган. Жаҳон тиббиётида ўчмас из қолдирган машҳур юнон олими Гиппократ (э.р.ав. 460-377) ҳам инсон руҳиятида ташқи муҳит таъсирини алоҳида уқтириб ўтган. Гиппократ табиб ва сайёҳ эди, яъни у кўп саёҳат қилар, турли мамлакатларда бўлар экан, у ўша ерлардаги одамларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари, давлатларнинг иқлими, суви, ҳавоси ва бошқа табиий шароитларини инсон руҳиятига таъсирини ҳам ўрганган. Гиппократ ҳар хил географик шароитларда турлича одамлар яшашларини кўрди, уларнинг ўз тана тузилишлари, юриш-туриши билан фарқ қилишларини аниқлади.

Олим бу ҳақда *“Ҳаволар, сувлар ва жойлар”* номли асарида шундай деган эди: “Одам организмнинг табиатини ташқи муҳит белгилайди.

Жамият эса ўз қонун-қоидалари билан одам табиатини ўзгартириши мумкин”. Бундан шуни эътироф этиш мумкинки, Гиппократ инсон организмга ижтимоий муҳитнинг таъсирини ҳам яхши англаган.

Жумладан, Беруний ўзининг “*Қадимий халқлардан қолган ёдгордиклар*” асарида биринчи бўлиб одам ранги, қиёфаси, табиати ва ахлоқи турлича бўлишини улар яшайдиган тупроқ, сув, ҳаво ва ерга ҳам боғлиқлигини таъкидлаб, географик алоқадорлик ғоясини илгари суради. Беруний фикрича, инсон ички ва ташқи қиёфаси табиат таъсирининг натижасидир. Шу билан бирга унинг ички қиёфаси чексиз саъй-ҳаракатлар оқибатида тубдан ўзгартириши мумкин. Ҳар бир киши ўз хулқ-атворининг соҳиби эканлиги олим фикрларида чуқур мушоҳада қилинган.

Шунингдек, ватандошимиз Абу Али ибн Сино иссиқ ўлкалар табиати ва уларнинг инсон жисмига таъсири ҳақидаги фикрларни ўз асарларида ҳам учратиш мумкин. Чунончи, у иссиқ ўлкаларда одам танасининг қорамтирлиги, сочларининг жингалаклиги, ҳавода намликнинг кўп буғланиши натижасида кескин камайиб кэтиши инсон жисмининг тез қаришига олиб келишини таъкидлаган эди. Олим пастликда жойлашган ҳудудлар аҳолисининг доимий иссиқлик ва димликда яшашлари, бундай ўлкаларда шўрҳок ва ботқоқликларнинг кўплиги сабабли сувлар таркиби ҳам салбий хусусиятларга эга эканлигини батафсил ёритиб берган. Бундай ҳудудлар аҳолиси руҳиятида жиззакилик, жаҳлдорлик бирмунча юқорилигини таъкидлаб ўтади (Абу Али Ибн Сино, 1994).

В.П.Семёнов-Тяншанский Россия антропогеографиясининг энг йирик номоёндаси сифатида география фани - кўриш, тасаввур қилиш, кўриш хотираси орқали эгалланадиган фан деб таърифлайди. Кўпгина соҳалардаги каби географияда “интуиция” муҳим ўрин эгаллайди. Айнан интуиция худди санъатдаги сингари география фанини аниқликка етаклайди, дея таъкидлайди. Ушбу фикрлар эса хулқ-атвор географиясининг асосий ғояларидан биридир.

Хулқ-атвор географияси билан боғлиқ тадқиқотлар Россияда илк марта 1940-1950 йилларда олиб борилган ва бунда аҳоли миграцияси билан боғлиқ илмий ишларда мазкур соҳага доир маълумотларга зарурат туғилди. Чунончи,

Л.И.Мечников инсоният тарихида турли табиий географик омиллар таъсирини ўрганиб, буюк дарёлар цивилизацияси ёки дарё маданияти концепциясни яратди. Е.Ф.Зябловский ўз фикрларида кўпроқ хулқ-атвор географияси атамаси ўрнида урф-одат географияси атамасини қўллашни лозим деб билган. Э.Г Милюков жинойтчилик билан боғлиқ масалалар ҳам айнан хулқ-атвор географияси томонидан ўрганилиши зарурлигини уқтириб ўтган. Б.Б.Родоман, В.Л.Каганский сингари олимлар “зеҳн ва феъл-атвор ландшафт муҳитига, айниқса маданий ландшафтлар билан алоқадор” лиги борасида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди. К.Зауэр - табиий ва маданий ландшафт-инсоннинг ташқи муҳит билан ўзаро мувофиқлигини таъкидлаб ўтади.

Таъкидлаш жоизки, тупроқнинг турли, ҳатто сиёсий-иқтисодий, ижтимоий хусусиятларига ўз даврида Фридрих фон Ратцель ва Видаль де ла Блашлар ҳам эътибор қаратишган. Жумладан, Блаш: “Инсон – тупроқнинг ишончли ўқувчисидир. Бинобарин уни ўрганиш аҳолининг характери, урф-одати каби ҳолатларини аниқлашга ёрдам беради”, деган эди.

XIX асрнинг охирларида Германияда Ф.Ратцель томонидан антропогеографияга асос солинди. Олим ғоясининг негизида географик детерминизм, яъни инсон, халқларнинг руҳи ва жисмига табиий муҳитнинг хал қилувчи таъсир этиш ғояси ётган эди. Мазкур ғоя асосида кейинчалик ҳулқ-атвор географияси шаклланди. Ф.Ратцел ўз қарашларида муҳитнинг ижтимоий ҳаётимизга таъсирини тўрт турга ажратади ва бунда табиий ҳамда психологик таъсирни алоҳида таъкидлаб ўтди.

1960 йилларда ҳулқ-атвор географияси ривожига Карл Зауэр, Дж.К.Райт ва У.Кирк сингари америкалик олимларнинг хизматлари катта бўлди. Дж.Райт ҳудудлар – мазкур жойда яшовчи инсонларнинг мавжуд ақлий жиҳатларига ҳам таъсир этиши борасида ўз фикрини билдирган.

У.Кирк ўз қарашларида **“ахлоқий муҳит”** тушунчасини изоҳлаб ўтади. Муайян ҳудудларда яшаётган инсонларнинг маданиятлилиқ даражаси уларнинг нигоҳларида номоён бўлади. Худди шундай жиноятчилар қилмишлари ҳам уларнинг кўз қарашларида, нигоҳларида ўз аксини топиши олим томонидан эътироф этилган. Шунингдек, у ҳар бир жой аҳолиси ўз ўлкасига нисбатан ўзгача меҳр-муҳаббат ҳиссини туйиши, жумладан тоғли ҳудудлар аҳолиси кўпроқ тоғларга сиғиниши, тоғларга ҳурмат-эҳтиром билан қарашса, суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар кўпроқ дарёларни (Нил, Ганг ва ҳ.) илоҳийлаштиришлари ҳақида ўз илмий қарашларини билдирган. Бизнинг фикримизча, чиндан ҳам жойларнинг инсон руҳиятига, ахлоқий жиҳатларига таъсири катта. Бу эса ўша жойда яшовчи кишилар орасида жиноятчилик ёки ахлоқий меъёрлар билан боғлиқ номутаносибликларни олдини олишга ёрдам беради. Бинобарин, айрим манбаларда ҳулқ-атвор географияси - жойнинг ақлий суратини англатувчи тушунча сифатида ҳам қаралади.

Ҳулқ-атвор географияси борасидаги тадқиқотларда макон билан боғлиқ рамзий жиҳатларга алоҳида эътибор қаратилади. Бунда:

- жойнинг (муҳит) муҳим рамзий белгилари сифатида: қорли, ёмғирли, шамолли, туманли, шовқини ва бошқа жиҳатлари муҳим ўрин эгаллайди;
- жой тавсифи моҳиятига кўра (квинтэссенцияси): муқаддас жойлар, модалар марказлари, муסיқа маданияти марказлари, куморбозлик марказлари ва ҳ.к.

Айтиш ўринлики, ҳулқ-атвор географияси - социал ва инсон географияси борасидаги тадқиқотларнинг ноананавий жиҳатларини ўзида жамлайди.

Унда ҳудудлар (макон, манзил) қуйидагича талқин этилади:

1. Социал макон – аввало, шуни эътиборга олиш лозимки, инсоннинг ўраб турган табиий ва маданий муҳит билан муносабатларини (англаш ва

хулқ-атвор) намоиш қилиш хусусияти муайян ҳудудда содир бўлади. Инсонлар истиқомат қиладиган ҳудуд ёки макон – социум, жамоа эҳтиёж ва заруратлари натижасида шаклланади.

2. Шахсий макон – инсонлар танаси атрофидаги бошқа одамлардан ажратиб турувчи чегаравий кўринмас ҳудуд ҳисобланади.

Хулқ-атвор географиясидаги инсонлар яшаш тарзи, юриш-туриши шаклланадиган маконлар, яъни ҳудудлар бир неча турларга ажратилади:

➤ Асосий макон – уй: инсоннинг ўз шахсий эҳтиёжларини амалга оширувчи, ҳаётий фаоллик даражаси юқори бўладиган, хавфсизлик вазифасини ўтовчи ҳудуд;

➤ Иккиламчи макон – социал ҳудудлар (гуруҳлар). Бунда бир хил ўхшаш ҳодисалар кўзга ташланади, ҳаётий фаоллик даражаси анча паст, хулқ-атворида очик муносабатлар кўзга ташланади;

➤ Жамоавий макон – социал ҳуқуқ ва меъёрлар амал қиладиган, юриш-туришда чегарадан чиқмайдиган, исталган киши фойдаланадиган, вақтинчалик ҳудуд;

Хулқ-атвор географиясидаги муҳим тушунчалардан бири – **бихевиоризм** тушунчаси бўлиб, у инсон хулқ-атворининг хилма-хил жиҳатларини ўрганувчи илмий қарашлар мажмуидир. Шунингдек, у кишиларнинг табиий ва социал муҳитга мослашуви, уларнинг ақли ва қилмишларига бундай муҳитнинг таъсирини ўрганади. Муҳит билан бихевиоризм биргаликда хулқ-атвор географияси мазмун-моҳиятини ташкил қилади.

Умуман олганда, инсон хулқ-атвори, урф-одатлари, юриш-туриши ва руҳий кечинмалари ҳам ҳудудий тафовутларга эга. Чунки, ҳудудлар ўз иқлими, рельефи, сув ва тупроғи, иқтисодий-ижтимоий жиҳатлари билан ўзаро фарқланади. Уларнинг барчаси кишилар хулқ-атворининг ҳудудий томонларини ва унинг географик хусусиятларини изоҳлаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. География. Население и хозяйство мира. Под ред. Родионова. Справочник. –М.: “Экзамен-Пресс”, 2012.
2. Мир географии. География и географы. –М.: “СЭ”, 1986.
3. Максаковский В.П. Жаҳон иқтисодий ва ижтимоий географияси. 10-синф учун дарслик. –Тошкент, 1995.
4. Солиев А.С., Маҳамадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005 .
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Dr Christion Sawyer Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition.-2012.195-P.244.
7. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004. ISBN-3825280012.
8. www.bearingpoint.uz

Савол ва топшириқлар:

1. Маданият географияси нимани ўрганади?
3. Жаҳон аҳолисининг тил оилаларини белгиланг?
4. Жаҳон аҳолисининг диний таркибини изоҳланг?
5. Асосий жаҳон динларини белгиланг?
6. Ҳулқ-атвор географияси борасида илмий изланишлар олиб борган хориж олимларига мисоллар келтиринг?
7. Инсон ҳулқ-атвори, урф-одатлари, юриш-туриши ва руҳий кечинмалари ҳудудий тафовутларга эга эканлигини изоҳлаб беринг?
8. Доимий туманли ёки булутли ўлкалар табиати кишиларнинг ҳулқ-атвори ва умумий кайфиятга қандай таъсир қилади, уларнинг умумий руҳиятида қандай ўзгаришлар келтириб чиқариши мумкин?
9. Ҳулқ-атвор географияси мазмун-моҳиятини нима ташкил қилади?
10. Бихевиоризм тушунчасини изоҳланг?
11. Социал-маданий ландшафтлар тушунчасини изоҳлаб беринг?
12. Урф-одатлар географияси ҳақида нималар биласиз?

Урбанизация

Режа:

1. Шаҳарлар географияси инсонгеографиясининг энг фаол ва етакчи тармоғи эканлиги.
2. Урбанизация ва уни географик ўрганиш.
3. Шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари.
4. Шаҳарларнинг функциялари.
5. Мегаполисларнинг вужудга келиши

Таянч сўзлар: шаҳар аҳолиси, шаҳар, шаҳарлар географияси, шаҳарлар географияси, шаҳарларнинг функциялари, субурбанизация, урбанизация даражаси, конурбатсия, мегалополис, мегаполис, агломерация.

Геоурбанистика ёхуд шаҳарлар географияси аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари ва умуман, инсон географиясининг энг ривожланган йўналишидир. Шаҳарлар бошқа иқтисодий географик объектларга қараганда ўзининг яхлит, дарҳол кўзга ташланиб туриши билан фарқланади. Бунинг сабаби – уларнинг ишлаб чиқаришни, ижтимоий-иқтисодий воқеликни худдудда, географик ҳаритада ўзига хос тасвирлашдир.

Маълумки, иқтисодий ҳариталарда асосан уч ҳудудий шакл кўрсатилади: чизиқлар йўлларга мос келса, ареал ёки майдонлар –кишлоқ хўжалик соҳаларига, нуқта ва тугунлар (тугунчалар) эса саноат марказлари, шаҳарларни акс эттиради. Айтиш мумкинки, иқтисодий ва социал

географиянинг асосий тадқиқот объекти ана шу учлик, ҳудудий ёки географик геометрия ҳисобланади ва уларни таҳлил этиш бу фаннинг туб масаласидир.

Шаҳарлар географиясининг иқтисодий ва социал география фани доирасидаги бундай ютуғининг боиси нима? Авваламбор, таъкидлаш лозимки, шаҳарлар ҳудудий бирликдир иккинчидан, улар мураккаб социал-иқтисодий категория; учинчидан, шаҳарларда атроф-муҳит, мазкур ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти, мисли ойнада аксни топганидек, яхлит мужассамланади; тўртинчидан, шаҳарлар ҳар бир давлат, ҳудуд, иқтисодий ва социал географик тизимнинг таянч нуқталари, “устунлари” бўлиб хизмат қилади. Шаҳарлар – бизнинг ўтмишимиз, ҳозирги кундаги қудратимиз ва истикболда ривожланиш қуввати ва имкониятимиздир. Улар ердаги чинакам порлоқ юлдузлардир.

Шаҳарлар жуда мураккаб мавжудот бўлиб, серкирали вазифаларни бажаради. Сиёсий жиҳатдан олсак, ҳар бир давлат ўзининг шаҳарлар тўри ва, айниқса, пойтахти билан кучлидир. Бежиз эмаски, ҳар қандай уруш-юрушлар муваффақияти ва зафари душманнинг шаҳар ва қалъаларини забот этишда, бўйин сундиришда ўз исботини топган. Демак, қадимда шаҳарлар бутун юртга, мамлакатга, бойликка нисбат берилган. Уларни турли мамлакат ёки “иқлимларда” турлича аташган: кубба, мадинат, полис, болиғ, бозор, таун, град, пур, бург, вилл ва хоказолар айни пайтда шаҳарлар географиясининг кенглигидан далолат беради. Бундан кўриниб турибдики, шаҳарлар давлатларнинг сиёсий ҳаётида, уларнинг жаҳон ҳамжамиятида, геосиёсий тузилмасида муҳим рол ўйнайди.

Шаҳарларнинг қудрати уларда мужассамланган иқтисодий салоҳият билан белгиланади. Шаҳарлар, энг аввало, қишлоқ хўжалиги бўлмаган тармоқларнинг ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида иқтисодий жиҳатдан самарали, сердаромад, ҳаракатчан (динамик) йўналишларни ўзида мужассамлаштирган. Шу боис ҳар қандай мамлакат миллий иқтисодиётининг таркиби, ривожланганлик даражаси ва халқаро халқ меҳнат тақсимоотидаги ўрни, ундаги мавжуд шаҳарлар тизими, урбанизация жараёни билан тавсифланади. Айни вақтда шаҳарларнинг илмий-техникавий, маданий салоҳиятлари ҳам салмоқлидир.

Шаҳарлар бозор иқтисодиётига ўтишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Уларда мавжуд бўлган банк-молия тизимларини бозор инфраструктураси маъносида таърифлаш мумкин. Бинобарин, мустақил мамлакатимизнинг сиёсий ҳаёти ва унинг бозор муносабатларига ўтиш даврида шаҳарларнинг аҳамияти бекиёсдир. Шаҳарларда замонавий тармоқлар, илғор технология жорий этиш имконияти катта; хорижий сармоядорлар ҳам асосан шаҳарлар ва, айниқса, инфраструктура тизими мукамал шаклланган марказларни танлашади. Шаҳарларда товар айрибошлаш, пул айналиши фаол бўлади. Буларнинг барчаси шаҳарларга янгича қарашни тақозо этади.

Давлатлар ва иқтисодий районларни ўрганишда, ўлкашуносликда бу ҳудудларнинг умумий таърифидан шаҳарларга ўтилади, яъни шаҳарлар мамлакатлар ички тузилиши, хўжалик таркиби ва ҳудудий тафовутларни

билиб олишда таҳлил қилинади. Демак, бундай анъанавий йўналишда шаҳарлар ўлка, ҳудуд иқтисодий таърифининг поёнида, якуний бўғинидан ўрин олган. Бироқ бу масалани аксинча, муқобил равишда ҳам ҳал этиш имконияти бор: шаҳарларнинг жамият ҳаёти ва унинг социал-иқтисодий тузилмасини аниқ ва асосий ҳудудий шакли эканлигидан келиб чиққан ҳолда мамлакат тавсифини, унинг шаҳарларидан бошлаш мумкин.

Шаҳарлар мамлакат ва иқтисодий районлар географиясида ўрганилиши билан бир қаторда улар алоҳида тадқиқот объекти бўлиб ҳам хизмат қилади. Бу борада, яъни шаҳарларни иқтисодий географик ўрганиш тартиби ҳақида илмий-услубий адабиётларда кўпгина таниқли олимларнинг кўрсатмалари мавжуд. Албатта, шаҳарларни ўрганиш авваламбор уларнинг тарихи, келиб чиқиши, генетик хусусиятларини таҳлил қилишдан бошланади. Натижада, асосан тарихий манбаларга таянган ҳолда, ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарларнинг нима учун айнан шу жойда ва ўтмишнинг айнан шу босқичида вужудга келганлиги ёритилиб берилади.

Шаҳарларни ретроспектив ўрганиш тарихий тамойилга биноан бажарилади: қўйилган мақсад нуктаи назаридан ўтмиш маълум тарихий даврларга бўлинади ва ҳар бир даврнинг шаҳар (шаҳарлар) шаклланиши ва ривожланишига бўлган таъсири тадқиқ этилади. Аммо, бу ерда тарихнинг “иқир-чикирига” ўтиб кетилмайди, география тарих учун эмас, аксинча тарих географияга хизмат қилиши керак.

Мамлакатимиз шаҳарларини ўрганишда, уларни бунёд этилганлигидан бошлаб, ҳозирги кунгача босиб ўтган йўлидаги асосий тарихий, даврий воқеалар қисқача кўрилиб чиқилади ва улар мавжуд борлиқдан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда, шаҳарларнинг тарихи вужудга келган ва ривожланиб кетган давр нуктаи назаридангина эмас (бу асосан тарихнинг вазифаси), балки уларнинг ҳозирги вақтдаги ҳолатидан келиб чиқиб ҳам таҳлил қилинади. Тарихий география учун эса ҳар бир ҳодиса ўша даврдан келиб чиқиб таҳлил этилиши ва баҳоланиши лозим. Зеро, Гераклит айтганидек,

Ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарлар тарихига кўра, уларнинг генетик турлари ажратилади, “янги” ва “эски” шаҳарлар гуруҳи аниқланади. Эндиги шароитда янги шаҳарларни собиқ советлар даврида вужудга келганлиги билан асослаш нодурустдир. Қолаверса, янги шаҳар тушунчасининг ўзи ҳам нисбийдир. Кенг маънода, юртимизнинг янги тарихига мувофиқ янги шаҳарлар деб уларни Туркистон Россия томонидан забт этиб олинган (XIX аср ярми) даврдан сўнг пайдо бўлганларини айтиш мумкин. Бундай шаҳарлар туркумига Фарғона (Янги Марғилон, Скобелов), Когон (Янги Бухоро), Тўрткул (Петроалександровск) лардан бошлаб кейинги йилларда вужудга келган барча шаҳарлар киритилади. Шу маънода собиқ Иттифоқ даврида барпо бўлган шаҳарлар (Навоий, Зарафшон, Ширин, Дружба, Маржонбулоқ, Талимаржон, Янгиер ва бошқалар) ҳам янгилар қаторига киради. Аммо иқтисодий ва социал география нуктаи назаридан қараганда ўзлаштирилмаган жойларда ҳамда кейинги қисқа даврда аҳолиси ва хўжалиги кескин

ривожланган ва ташқи қиёфаси тубдан ўзгарган манзилгоҳларни том маънодаги янги шаҳарлар деб аташ тўғрироқдир.

Шаҳарлар географиясини ўрганишдаги навбатдаги босқич уларни катта-кичиклиги бўйича табақалаштириш (классификациялаштириш) дан иборатдир. Бу ерда қўйилган мақсад ва тадқиқ қилинаётган объект хусусиятидан келиб чиқиб, шаҳарлар тўри аҳоли сони бўйича турли даража ёки синфларга ажратилади. Энг аввало улар, 3 гуруҳга: катта, ўрта ва кичик шаҳарларга бўлинади, махсус тадқиқотларда эса янада кенгроқ классификация қўлланилади. Табиийки, катта ёки кичик шаҳар тушунчаси ҳам нисбийдир. Масалан, Тошкент даражасидан ҳатто азим Самарқанд ёки Наманган ҳам кичик шаҳардир. Айни пайтда мамлакатимиз қишлоқ жойлари, ичкарасидан қараганда туман маркази – кичик шаҳар ҳам улар учун катта, ўлкан кўринади. Мисол учун Қашқадарёнинг Қамашӣ ёки Чирокчи аҳолисининг нигоҳида шаҳар – бу, энг аввало, Қамашӣ ва Чирокчидир; Қарши, Самарқанд, Тошкент эса улар учун нихоятда ўлкан, азим шаҳар ҳисобланди.

Демак, шаҳарларни миқдорий жиҳатдан турлича баҳолаш сунъийликка эга экан. Бироқ бундай қараш, одатда оддий халқ, ҳаётӣй ва анъанавӣй, кундалик андозаларга мос келади, холос. Илмӣй изланишларда эса ҳар бир тадқиқот объекти учунгина эмас, балки мамлакат миқёсида расмӣй равишда қабул қилинган маълум андозаларга амал қилиш керак. Бу айни пайтда, турли вилоят ва мамлакатлар шаҳарларни қиёсий географик ўрганишда ҳам қўл келади.

Шаҳарлар келиб чиқиши ва уларни классификациялаш натижалари махсус статистик жадвал, диаграмма, график ва хариталар ёрдамида тасвирланиши шарт. Жумладан, шаҳарлар табақаланишини пирамида шаклида кўрсатиш ҳам нихоятда мақбул усул ҳисобланади. Чунки, бундай тасвирда мамлакат ёки вилоятнинг қайси бўғинидаги шаҳарлари кўп ёки кам, кучли ёки заифлиги ва ушбу муаммони ҳал этиш йўллари, манбалари яққол кўринади. Айни чоғда, бу ҳолат мамлакат ёки район хўжалигининг ҳудудӣй мужассамлашув хусусиятини акс эттиради.

Шаҳарлар миқдорий даражалари билан бирга, улар сифат кўрсаткичлари, бажарадиган вазифалари (функциялари) бўйича ҳам бир-бирига ўхшаш эмас. Маълумки, жуда кўп шаҳарлар турли мақомдаги маъмурий марказ вазифасини ўтайдилар. Улар орасида кўпчилиқни туман марказлари, ундан камроғини – вилоят ва фақат биттаси эса мамлакат маъмурий-сиёсий, яъни пойтахт функциясини бажаради.

Хўжалиқ жиҳатидан ёндошганда, жуда кўп шаҳарлар саноат ва транспорт маркази, айримлари дам олиш (рекреация), фан марказлари ҳисобланади. Шаҳарларнинг бажарадиган вазифасини, ихтисослашувини аниқлашда, асосан банд бўлган аҳоли таркиби таҳлил этилади. Шунга кўра, саноат, транспорт ёки фан-техника марказлари ажратилади. Саноат шаҳарлари ичида кўп тармоқли саноат маркази, оғир ва енгил саноат, ресурс шаҳарлар каби функционал типлар белгиланади. Агарда ана шундай шаҳарлар

тоифалари уларнинг катта-кичиклиги, босқичлари билан биргаликда кўрилса, тадқиқот янада чуқур ва самарали бўлади.

Ўрганишлар натижасида, шаҳарлар географиясининг энг муҳим қонунияти ўз исботини топади. Бу ҳам бўлса, шаҳарларнинг бажарадиган вазифаси-ихтисослашуви, функцияси уларнинг катта ёки кичиклигини белгилашидир.

Шаҳарларни ўрганишда, уларнинг иқтисодий географик ўрни, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шаклларига алоҳида эътибор бериш керак. Бу борада айниқса, ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви, ихтисослашуви, кооперация ва комбинатлашувини, саноат тугуни ва мажмуаларини тадқиқ қилиш муҳимдир. Бундай иқтисодий кўрсаткичлар статистик усуллар, ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланади, шаҳарлар кўрсаткичлари бошқа шаҳарлар ва мамлакатлар ўртача ҳолати билан таққосланади. Жумладан, мужассамлашув ва ихтисослашув коэффициенти ва индекслари, тармоқларнинг турланиши (диверсификацияси), аҳоли жон бошига тўғри келадиган саноат маҳсулоти, ривожланганлик даражаси ва бошқалар ҳисоблаб чиқилади.

Маълумки, ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврида, ишлаб чиқаришнинг юқори даражада мужассамлашуви, йирик корхоналарни қуриш кўп жиҳатдан мақбул эмас. Шу сабабдан бугунги шароитда саноатни жойлаштириш асосида шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг кескин ривожланиши нисбатан кам учрайдиган ҳолатдир. Бундан улкан қўшма корхоналар, қурилаётган Асака, Қоровулбозор шаҳарлари мустаснодир.

Шу билан бирга, азалдан мавжуд бўлган кичик шаҳарлар муаммоси ҳозирги кунда бошқача маъно касб этади. Бундай шаҳарларнинг бирдан-бир ижобий имконияти, уларда меҳнат ресурсларининг кўплиги, қишлоқ районларига яқинлигидир. Бироқ, кичик шаҳарлар молиявий жиҳатдан заиф, ўз-ўзларини бошқаришлари қийин ва давлат ёрдамига муҳтож. Унинг устига, мазкур шаҳарларда малакали ишчи ходимлар оз, замонавий инфраструктура тизими тўла шаклланмаган. Бинобарин, кичик шаҳарларимизга катта муаммолар хос, деб айтишимиз мумкин.

Ана шундай шароитда, хорижий сармоядорлар кўпроқ катта шаҳар муҳитини истайдилар, қўшма ва кичик корхоналар қуриш имкониятлари ҳам бундай шаҳарларда кенгроқ. Демак, эндиги шароитда, катта шаҳарларда кичик корхоналар кўпроқ яратилмоқда, кичик шаҳарларда эса, агар улар моддий ва молиявий қўллаб-қувватланса, йирик саноат корхоналари ҳам қурилади. Аммо барча кичик шаҳарларни бундай ривожлантириш мумкин эмас: вақт ҳам, капитал маблағ, сармоя ҳам етишмайди. Бинобарин, кичик шаҳарларнинг айримларигина танлаб олинади ва улар ўсиш қутби ҳамда маркази сифатида ривожлантирилади. Бундай шаҳарларни ажратиб олиш эса, уларнинг кўп омилли таҳлил этилиши ва баҳоланиши (иқтисодий географик ўрни, меҳнат ва хом ашё ресурслари, экологик ҳолати, транспорт ва бошқа инфраструктураси, функцияси, катта-кичиклиги ва х.к.) асосида амалга оширилади.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда, уларнинг транспорт функциясига ҳам алоҳида эътибор бериледи. Шаҳар ва транспорт йўллари ўзаро чамбарчас боғлиқ: бири иккинчисисиз бўлмайди, йўллар шаҳарларга келади, шаҳарлардан йўллар кетади. Хуллас, шаҳарлар ва йўллар бу мамлакатнинг иқтисодий асоси, “қовурғаси” ҳисобланади.

Шунингдек, шаҳарларнинг социал функциялари, фан ва таълим тизими, маданияти, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, экологик вазияти, аҳолисининг ўсиши каби масалалар ҳам ўрганилади. Шу ўринда пойтахт шаҳарларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи, халқаро ва дипломатик алоқалар, сиёсий ҳаёти, энг аввало, унинг пойтахти билан боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, оламшумул ва умумбашарий муаммолар хусусида расмий сўз юритилганда, одатда давлатларнинг пойтахти номидан гапирилади. Шу боис, пойтахт шаҳарларнинг “юки”, масъулиятлари ниҳоятда катта: улар бир томондан мамлакатни, ҳудудий-сиёсий жиҳатдан ташкил қилиш, бошқариш вазифасини адо этса, иккинчи томондан бундай марказлар давлатни жаҳон миқёсига муносиб равишда олиб чиқишлари керак. Айнан ана шу маънода ҳар қандай давлат ўз тақдирини пойтахтига топширади.

Кўпчилик ҳолларда шаҳарларнинг генетик типлари уларнинг нима билан шуғулланишини ҳам белгилаб беради. Бу эса уларнинг ҳудудий меҳнат тақсимоотида тутган ўрни, башарасини кўрсатиб туради.

Шаҳарлар ҳам турли соҳаларга ихтисослашади, яъни уларнинг ўзига хос ва мос “касби”, вазифаси ва йўналиши мавжуд. Бу жиҳатдан шаҳарлар саноат, транспорт, илму-фан, дам олиш марказлари бўлиши мумкин.

Шаҳарларнинг қайси соҳага ихтисослашуви, уларнинг бажарадиган вазифасини аниқлаш функционал типология доирасида амалга оширилади. Бунда бош мезон қилиб шаҳар аҳолисининг бандлик таркиби олинади, яъни қайси соҳада меҳнат ресурслари кўпроқ (мамлакат шаҳар жойлари бўйича ўртача кўрсаткичдан юқори) бўлса, ўша йўналиш мазкур шаҳарнинг функционал типини ифодалаб беради.

Одатда шаҳарлар қуйидаги функционал типларга бўлинади:

1. Кўп функцияли сиёсий-маъмурий марказлар, пойтахт шаҳарлар.
2. Кўп функцияли шаҳарлар-вилоят марказлари.
3. Кўп тармоқли йирик саноат марказлари.
4. Асосан бир ёки икки саноат тармоғига ихтисослашган шаҳарлар.
5. Транспорт марказлари.
6. Агроиндустриал шаҳарлар.
7. Туман марказлари.
8. Рекреация шаҳарлари.
9. Илму-фан марказлари, университет шаҳарлари ва х.к.

Юқоридаги функционал типлар шаҳарларнинг катта-кичиклигига қараб ҳам турланади. Бу ҳолда шаҳарларнинг функционал классификацияси вужудга келади.

Ўзбекистонда биринчи ва иккинчи гуруҳ шаҳарларга Тошкент ҳамда барча вилоят марказлари киради. Улар айна пайтда кўп тармоқли саноат марказлари ҳам ҳисобланади. Учинчи типга асосан Чирчиқ, Олмалиқ, Қўқон каби шаҳарлар мансуб, тўртинчи гуруҳга Марғилон, Ангрен, Охангарон, Муборак, Газли, Зарафшон, Тахиатош, Асака, Учкўрғон, Қувасойга ўхшашларни киритиш мумкин. Когон, Ховос, Қўнғирот – транспорт шаҳарлари, Чортоқ эса рекреация, Улуғбек фан марказларидир.

Республикада жуда кўп шаҳарлар агроиндустриал йўналишга эга, яъни уларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналари мавжуд. Улардан ҳам кўпроқ шаҳарлар қишлоқ туманлар маркази вазифасини бажаради. Бироқ, бундай шаҳарлар айна пайтда агроиндустриал ҳаракатига ҳам эга бўлишлари мумкин.

Пойтахт шаҳарлар мамлакат шаҳарлар тури ва тизимида карвонбошчилик қилишади. Аммо улар аҳолиси бўйича энг катта, саноат ўта ривожланган бўлиши асло шарт эмас. Чунки, бундай шаҳарларнинг асосий вазифаси – сиёсий марказ, дорулсалтанат, яъни пойтахт функциясини бажаришдан, бинобарин, мамлакатни бошқариш, уни сиёсий, илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ташкил қилишдан иборат бўлиши лозим.

Жуда кўп мамлакатларда пойтахт шаҳарлар муаммоси кескин туради. Бундай шаҳарлар мумкин қадар мамлакат ҳудудининг ўртасида (марказида), тарихан асосий туб миллат тарқалган ҳудудда жойлашган бўлмоғи лозим. Сабаби улар энг аввало миллий пойтахтлардир. Шу билан бирга, бу шаҳарларда бошқарув функцияси кенг ривожланган бўлиши шарт. Дунё мамлакатларининг айримларида пойтахт шаҳарлари ўзгариб турган. Масалан, Бразилияда пойтахт Рио-де-Жанейродан Бразилиага, Покистонда Карачидан Исломободга, Қозоғистонда Олма-Отадан Остонага кўчирилган ва ҳоказо. Бир вақтлар Украинанинг пойтахти Ҳарков, Россияники Петербург, Туркияники Стамбул, Қорақалпағистонники Тўрткўл бўлган, Ўзбекистон Республикасининг дастлабки пойтахти Самарқанд бўлиб, 1930 йилда бу вазифани бажариш Тошкентга кўчирилган.

Пойтахт шаҳарларнинг нуфузи ҳам, маъсулияти ҳам юқори. Бинобарин, ҳар қандай мамлакат ўзининг бош шаҳрига катта эътибор бермоғи табиийдир, чунки улар ўша жойда яшовчиларнинг миллий ифтихори ҳисобланади.

Шаҳарлар мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий, илмий фаолият марказларидир. Шаҳар аҳолиси асосан саноатда, савдода, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида, бошқарув, фан, маданият шаҳобчаларида банд бўлган йирик аҳоли пунктлари. Шаҳарлар аҳоли сонига қараб катта шаҳарлар (аҳолиси 100 мингдан ортиқ), йирик шаҳарлар (аҳолиси 250 мингдан ортиқ), жуда йирик шаҳарлар (аҳолиси 500 мингдан ортиқ) ва „миллионер“ шаҳарларга ажратилади. Улар бир қанча вазифани бажаради. Бундай шаҳарлар кўп функцияли шаҳарлар дейилади. Кўп функцияли шаҳарлар жуда тез ривожланади, улар ёнида йўлдош шаҳарлар вужудга келиб, агломерацияларни ҳосил қилади. Аҳоли пунктининг шаҳар мақомини олиш шартли турли

мамлакатларда турличадир. Аҳоли пунктига шаҳар мақомини беришда унда шаҳар турмуш тарзи (урбанизация)нинг ҳолати ҳам ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойланиши, хусусан мужассамлашув натижаида турли функционал тип ва йирикликдаги шаҳарларнинг бир жойда ғуж ҳолда ўрнашган шакли вужудга келадики, уларни илмий адабиётларда шаҳар агломерацияси деб таърифлашади. **“Агломерация”** сўзи геологиядаги “агломерат”ни эслатади, яъни бир ҳудудда тўп бўлиб жойлашганликни англатади, иқтисодиёт ва айниқса ғарбда шаклланган минтақавий иқтисодда эса саноат агломерацияси – саноат корхоналарини бир нуқтада тўпланганлигини билдирувчи тушунча мавжуд. Шунга мос равишда агломерацион омил ва агломерацион эффект (самарадорлик) ибараси ҳам бор.

Агломерациянинг вужудга келиши тахминан қуйидаги тартибда амалга ошади. Қулай иқтисодий географик ўринга эга бўлган шаҳар аста-секин йириклашиб бораверади. Сабаби у ўзига барча янги-янги саноат корхоналари, хизмат кўрсатиш муассасалари, олий ўқув юртлари, молия-банк ташкилотлари ва бошқаларни тортаверади. Бу пайтда шаҳарнинг тортиш кучи, марказга интилувчи ҳаракат авжда бўлади.

Шаҳарларнинг ёйилиб кетиши, қимматни қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобидан кенгайиши маълум даражагача давом этиб бораверади. Кейинчалик шаҳар ҳудудининг чексиз кенгайиши тўхтаб қолади, у тоғ ёки дарё, давлат чегараси ёки денгиз каби тўсиқларга дуч келади, шаҳар ичида эса уй-жой, транспорт, экология муаммолари кескинлашади.

Натижада ўзига хос “революцион вазият” вужудга келади: йирик шаҳар муҳити, унинг фан-техника, инфраструктура салоҳияти ўзига янги-янги корхоналарни жалб қилади, бироқ юқоридаги қийинчиликлар бунини чеклаб қўяди. Ана шундай тартибда, йирик шаҳарга яқин жойда уни тўлдирувчи, ихтисослашган шаҳар ва шаҳарчалар вужудга келади. Бундай “йўлдош” шаҳарларда марказий шаҳар эҳтиёжини қондирувчи ёки унга хизмат қилувчи объектлар ўрнашади. Шундай қилиб, йирик шаҳар ўз расмий чегарасидан чиқади, микдор ўзгариши сифат ўзгаришига ўтади, ҳудудий мужассамлашув ўз шаклини ўзгартиради ва шаҳарларнинг ҳудудий тўплами пайдо бўлади.

Шаҳар агломерациясининг шаклланиши учун қуйидаги шарт ва шароитлар зарур:

- албатта бир ёки икки йирик шаҳар бўлиши керак;
- унинг атрофида камида иккита шаҳар ва шаҳарчалар бўлиши шарт;
- марказий шаҳар (агломерация ядроси) ва йўлдош манзилгоҳлар орасидаги масофа энг кўпи икки соатлик вақт доирасида бўлиши керак;
- агломерация шаҳар ва шаҳарчалари ўртасида “аҳоли” алоқаси бўлади, маятниксимон (тебранма) миграция ривожланган бўлиши шарт;
- йўлдош шаҳарларда энг ками агломерация аҳолисининг 10 фоизи жойлашган бўлиши зарур ва ҳ.к.

Кўриниб турибдики, агломерациялар ҳар қандай шароитда ҳам вужудга келавермайди; жуда кўп шаҳарлар бўлса-ю, улар орасида агломерация ташкил

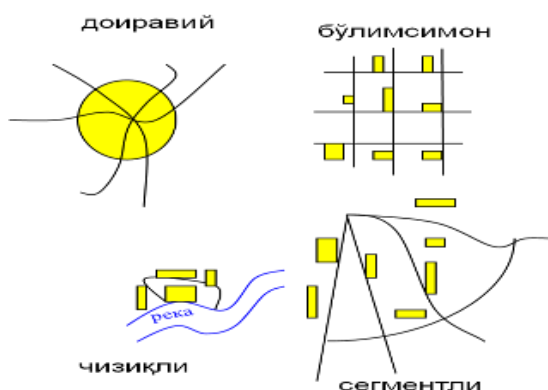
килувчи марказ бўлмаса, ёки аксинча, йирик шаҳар бир ўзи бўлса бундай ҳолда агломерация шаклланмайди. Масалан, Жиззах катта шаҳар, лекин унинг атрофида шаҳарлар кам; Навоий ҳам деярли шунақа вазиятда, ёки Шахрисабз бу ерда Китоб, Яккабўғ ва бошқа шаҳарлар ҳам мавжуд, аммо Шахрисабзнинг ўзини агломерация ҳосил қилиш қудрати паст.

Агломерациялар бир марказли (монотсецрик) ва кўп марказли (полицентрик) бўлади. Фарғона-Марғилон, Ангрен-Олмалиқ агломерациялар икки марказли ҳисобланади, Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган, Қарши, Нукус, Урганч ва бошқа агломерациялар битта йирик шаҳар атрофида вужудга келган.

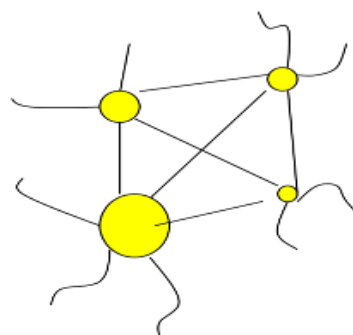
Агломерацияларнинг ташқи қиёфаси (конфигурацияси) ҳам турлича¹:

1. Доирасимон
2. Лентасимон
3. Чўзинчоқ
4. Амфибияга ўхшаш бўлади.

Monotsentrik

Politsentrik

Агломерациянинг ташқи конфигурацияси чизмаси

Бу ўша жойнинг ер усти тузилиши, транспорт тизими, гидрографиясига боғлиқ. Одатда, йирик дарёлар бўйида шаклланган агломерациялар 50-70 ва ҳатто 100 км.га чўзилиб кетади (Волгоград, Кривой Рог, Братск агломерациялари).

Ҳар қайси агломерациянинг тарихий географик ўрни, асоси бўлади. Масалан, республикамизда энг йирик Тошкент агломерацияси (у 30 га яқин шаҳар ва қишлоқларни бирлаштиради) Чирчиқ дарёси асосида вужудга келган. Шу сабабдан бўлса керак, у бироз шимоли-шарқдан жануби-ғарбга чўзилган.

Ўзбекистон (ва Ўрта Осиё) агломерациялари ўзига хос минтақавий хусусиятларга эга. Улар асосан тоғ олди ҳудудларда суғорма дехқончилик жойларида, электр транспорти суғ ривожланган, атрофи қишлоқ хўжалик экинлари билан ўралган шароитда вужудга келган. Моҳиятан, бизнинг агломерациялар шаҳар эмас, балки шаҳар-қишлоқ агломерацияларидир.

¹ Dr Christion Sawyer ap Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.185-P.

Агар шаҳар ва шаҳарчалар, ўзаро ҳудудий туташиб, қўшилиб кетса, у ҳолда яхлит – улкан шаҳар вужудга келадики, уларни **конурбация** дейишади (Лондон, Рур ҳавзаси конурбацияси ва х.к.). Бироқ, конурбация ҳам агломерацияларнинг бир шакли, кўриниши бўлсада, ҳар қандай агломерация ҳам конурбация эмас.

Шаҳарлар ҳудудий бирлашмасининг яна бир мураккаб шакли **мегалополис**лардир (ушбу тушунчани фанга америкалик олим Жан Готтман 50-йилларда киритган). Мегалополислар агломерацияларнинг ўзаро қўшилиб кетиши натижасида вужудга келади. Масалан, Босваш (Бостон-Вашингтон), Чигпитс (Чикаго-Питсбург), Токио-Йокогама ва бошқа мегалополислар мавжуд.

Жаҳоннинг энг йирик Мегалополислари жойлашган ҳудудлар

Умуман эса мегалополис, ёки мегаполис улкан шаҳар (мега-катта, йирик) маъносини билдиради. Грек архитектори Доксиадис ҳатто ойкуменаполис ҳақида ҳам фикр билдирган (бу бутун дунё шаҳарларининг ягона тизимидир). Дарёларнинг қуйи қисмида жойлашган шаҳарлар бирикмасини биз делтаполис дейишимиз мумкин.

“Урбан” – шаҳар, “зация” – жараён демакдир. Шу маънода урбанизация мамлакат ёки бошқа ҳудудларнинг шаҳарлашувини англатади. У ўта мураккаб, ижтимоий-иқтисодий ва бутун дунёга хос глобал жараёндир. **Урбанизация** — жамият ҳаётида шаҳарлар ролининг ортиб бориши; ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлашуви, аҳолининг ижтимоий, демографик таркиби, турмуш тарзи ва маданиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ. У тарихий ривожланиш асосида шаклланган жамият босқичлари ва ҳудудий меҳнат тақсимооти натижасида содир бўлган кўп қиррали географик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик жараёндир. Унинг торроқ доирадаги демографик-

статистик тушунчаси дунёда, алоҳида ҳудудларда, мамлакатларда шаҳарларнинг (айниқса, катта шаҳарларнинг) ва шаҳар аҳолиси салмоғининг кўпайиб боришини англатади. Дастлабки шаҳарлар мил. ав. III-I минг йилликларда Мисрда, Месопотамия, Сурия, Ҳиндистон, Кичик Осиё, Хитой, Ҳинди-хитой, шунингдек, Европа ва Африканинг Ўрта денгиз соҳилларида вужудга келган. Юнон Рим дунёсида эса Рим ва Карфаген шаҳарларининг мавқеи юқори бўлган. Ўрта асрлар ва уйғониш даврида капиталистик ишлабчиқариш унсурлари шакллана бошлади. Бу жараён шаҳарларда аҳоли сонининг ўсиб боришига, концентрациялашувига олиб келди. Иқтисодий ривожланган давлатларда йирик шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Бироқ унинг географик жиҳатлари ҳам кам эмас, чунки урбанизация турли мамлакат ва районларда ўзгача содир бўлмоқда. Урбанизация мураккаб ҳодиса эканлиги туфайли уни фақат битта мезон, кўрсаткич билан ифодалаш, ўлчаш мумкин эмас. Аммо, шундай бўлса-да, барча учун қулай бир ўлчов керак. У ҳам бўлса мамлакат ва бошқа ҳудудлар аҳолисининг қанчаси, қанча қисми шаҳар жойларда яшаши, улуши, нисбий ҳиссасидир. Масалан, Ўзбекистон Республикасида бу кўрсаткич 51 %, Тожикистонда-32%, Афғонистонда-19%, Туркменистонда-48% ва х.к. Ривожланган мамлакатларда урбанизация коэффиценти 90 ва ундан ортиқ фоизни ташкил этади.

Урбанизациянинг умумий кўрсаткичи билан мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси ва унинг таркибий тузилиши орасида маълум алоқадорлик бор. Чунинчи, агар урбанизация коэффиценти тахминан 70-75 ва ундан ортиқ бўлса, у ҳолда мамлакат саноат жиҳатидан юксак даражада ривожланган индустриал мамлакат ҳисобланади; 50-70% - бу ҳам ривожланган, миллий иқтисодиёти индустриал-аграр; 30-50% - ривожланаётган аграр-индустриал ва 30 фоиздан паст бўлса, сустр ривожланган аграр мамлакат ҳолатида бўлади.

Аммо, шунин алоҳида таъкидлаш жоизки, урбанизациянинг юқоридаги кўрсаткичи ҳамма вақт ва ҳамма жойларда ҳам реал ҳудудий-иқтисодий вазиятни акс эттирмайди. Масалан, Россия Федератсиясининг Чукотка ўлкасида ёки Камчатка, Магадан вилоятларида, ўзимизнинг Қорақалпоғистонда урбанизация кўрсаткичи нисбатан юқори. Бироқ, бу ҳудудлар иқтисодий жиҳатидан унча ривожланмаган.

Ўзбекистон билан Туркменистонни олайлик: урбанизациянинг демографик кўрсаткичи Туркменистонда бизникидан кўра анча юқори. Ваҳоланки, иқтисодиётда бундай хулоса чиқариш нотўғри бўларди. Демак, у ёки бу мамлакат урбанизация даражасини бошқа мамлакат билан қиёслаганда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- шаҳар ташкил қилиш мезонлари (масалан, Туркменистонда бунинг учун 5 минг аҳоли керак, Ўзбекистонда -2 минг);
- шаҳарларнинг умумий сони ва зичлиги;
- йирик шаҳарларнинг мавжудлиги;
- шаҳар агломерацияларининг ривожланганлиги;
- қишлоқ-шаҳар ва миятниксимон миграция;

- аҳолининг бандлик даражаси ва таркиби;
- қишлоқ жойлар урбанизацияси, қишлоқликларда шаҳарчасига яшаш тарзининг мавжудлиги ва х.к.

Юқоридагилар урбанизациянинг нақадар мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса эканлигидан яна бир бор далолат беради.

Албатта, урбанизация – бу объектив ва умуман олганда ижобий жараён. Аммо унинг салбий томонлари ҳам йўқ эмас. Чунончи, экологик ва социал муаммоларнинг кескинлашуви ҳозирги замон урбанизациясининг энг кўзга кўринарли салбий “йўлдошларидир”.

Шаҳарлар барча замонларда ривожланиш учун туртки бўлувчи асосий нуқталар сифатида хизмат қилиб келган. Уларнинг бу хусусияти фан-техника тараққиётидан кейин айниқса умумжаҳон мезонига айланди. Бугунги кунда мамлакатларнинг индустриал ва технологик ва ҳоказо мезонлар билан белгиланувчи ривожланиш даражаси урбанизация даражаси билан чамбарчас боғлиқдир. Бир сўз билан айтганда урбанизация мамлакат тараққиётини белгиловчи асосий мезондир.

Шаҳарлашиш жараёнини қўйидаги хусусиятларда кўришимиз мумкин:

- 1) Шаҳар аҳолиси сонининг ўсиб боришида.
- 2) Ишлаб чиқаришнинг шаҳарларда тўпланишида.

Шаҳарлар майдонининг кенгайиб боришида жамият ривожланиши тарихда шаҳарларнинг маъмурий марказ, маданий марказ ҳамда иқтисодий алоқалар қилинадиган марказлар сифатида роли ортиб борди. 1808 йилда дунё аҳолисининг 2,4 фоизи шаҳарларда яшаган бўлса, ҳозирги кунда бу кўрсаткич 47 фоизга ортиб кетди.

Урбанизациянинг қўйидагич кўринишлари мавжуд:

- ✓ Конурбанизация – шаҳар агломерациялари
- ✓ Субурбанизация – шаҳар атроф урбанизацияси
- ✓ Рурбанизация – “қишлоқ” урбанизацияси
- ✓ “Шаҳар портлаши”
- ✓ “Сохта” урбанизация

Урбанизацияни географик ўрганиш қўйидаги хулосаларни келтириб чиқаради.

1. Шаҳарларнинг ривожланиши ва урбанизация жараёни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Ушбу жараённинг ривожланиши ҳудудда саноат корхоналарининг, транспорт йўлларининг барпо этилиши билан алоқадор.

2. Урбанизация жараёни шаклланиши ҳудудий фарқларга эга. Ривожланган давлатларда шаҳар ҳудудларининг кенгайиши, субурбанизация, рурбанизация каби замонавий урбанизация кўринишлари ривожланаётган бўлса, ривожланаётган давлатларда эса агломерация, мегалополислар пайдо бўлиши билан бир қаторда “сохта” урбанизация ҳолати ҳам юзага келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

12. Салиев А. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. – Т.: Фан, 1991.
13. Саушкин Ю.Г. Избранные труды. – Смоленск: Универсум, 2001.
14. Солиев А.С. Шаҳарлар географияси. Маърузалар матни – Т.: ЎзМУ, 2000.
15. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. – Т., 2005 .
16. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
17. Dr Christion Sawyer Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition.-2012.195-P.244.
18. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004. ISBN-3825280012.

Савол ва топшириқлар:

1. Шаҳар аҳоли пункти тушунчасини изоҳланг?
2. Шаҳар агломерацияси нима?
3. Шаҳар аҳоли пунктларининг функционал типлари нима?
4. Шаҳар мегалополисларини тушунтиринг?
5. Урбанизациянинг умумий кўрсаткичларини тушунтиринг?
6. Шаҳар аҳоли пункти мақомларини изоҳланг.

9-мавзу: Иқтисодий география

Режа:

1. Иқтисодий география инсон географиясининг асосий тармоқлари сифатида.
2. Хўжалик тармоқлари ҳақида тушунча, уларнинг классификацияси.
3. Иқтисодий географиянинг тузилиши.
4. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспорт географиялари.
5. Иқтисодий алоқалар географияси. Халқаро туризм.

Таянч сўз ва иборалар: *иқтисодиёт тармоқлари, саноат, саноат пункти, саноат тугуни, саноат районни, қишлоқ хўжалиги, экстенсив, интенсив, транспорт, транспорт тугуни, иқтисодий алоқалар, интеграция, экспорт, импорт.*

Ватанимизни миллий ва сиёсий мустақиллигини мустаҳкамлаш кўп жиҳатлардан унинг барча ташқи ва ички имкониятларидан фойдаланишни талаб этади. Давлатимиз жойлашган ҳудудга, умуман Ўрта Осиёга 70 йил давомида хом ашё база сифатида эътибор қаралганлиги сабабли, бу минтақадаги мамлакатларни барчаси бир

томонлама ривожланди. Қайта ишловчи заводлар ўрнини ҳам қишлоқ хўжалиги эгаллаган эди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг асосий мақсади дунё ҳамжамиятида ўз мавқеига эришиш, иқтисодиётни ривожлантиришдан иборат.

Ўзбекистон иқтисодиёти индустриал-аграр кўринишига эга бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиёт тармоқларини жадал ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Жумладан:

➤ ёқилғи-энергетика комплексининг илдам суъратлар билан ривожланишини таъминлаш, нефть ва табиий газ қазиб чиқариш ҳамда уларни қайта ишлаш хажмларини ошириб бориш, шунинг ҳисобига республиканинг энергетика мустақиллигига эришиш;

➤ товарларни четдан келтириш ўрнига ўзимизда ишлаб чиқарувчи корхоналарни ривожлантириш асосида, бошқа минтақалардан келтириладиган халқ хўжалигини ва аҳоли турмушини таъминлайдиган маҳсулот турларига республиканинг қарамлигини камайтириш чораларини кўриш;

➤ қишлоқ хўжалик маҳсулотининг энг муҳим турларини янада тўла қайта ишлаш, енгил ва маҳаллий саноатнинг турли тармоқ ва корхоналарини ривожлантириш;

➤ энг муҳим истеъмол молларини ишлаб чиқарадиган тармоқларни жадал ривожлантириш тайёрланаётган маҳсулот турини, сифатини яхшилаш, ош тузи, спирт, гугурт ва камёб товарларни ишлаб чиқарувчи янги корхоналарни бунёд этиш қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг энг муҳим буғини деб белгиланган.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишида уларнинг тўғри жойлаштириш ҳам катта рол ўйнайди. Бунда асосан экология билан “ҳисоблашиш” га тўғри келади, зотан вужудга келган вазият буни қатийлик билан саноат корхоналарининг ишлаши шу нуқтаи назардан тўхтатилганлиги бежиз эмас. Ҳозирда АҚШ, Европанинг кўп мамлакатларидаги шундай корхоналар ўз фаолиятларини бошқа – аҳолиси кам ёки кучсиз ривожланган Африка, Лотин Америкаси, Осиё мамлакатларида давом эттирмоқдалар.

Умуман тармоқ деганда корхоналарнинг маълум ўхшаш хусусиятларига кўра гуруҳланиши тушунилади. Саноат тармоқлари одатда уч асосий мезон асосида ажратилади. Улар:

- хом ашё бирлиги бўйича ажратилган саноат тармоқлари (машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати ва ҳ.к.);

- истеъмол бирлиги, яъни муайян мақсадда маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар (енгил ва озиқ-овқат, қурилиш, электр энергетика ва б.);

- технологик жараён асосида ташкил этилган саноат тармоғи (кимё саноати)

Саноатнинг тармоқлар тизими ниҳоятда мураккаб ва у борган сари ўзгариб бормоқда. Энг йирик тармоқлар сифатида ёқилғи, энергетика, қора ва рангли металлургия, кимё ва нефтни қайта ишлаш, машинасозлик ва металл қайта ишлаш, қурилиш, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш, целлюлоза-қоғоз, енгил,

озик-овқат, полиграфия ва бошқалар ажратилади. Улар ҳам, ўз навбатида, тармоқ ва тармоқчалардан иборат. Бу жиҳатдан машинасозлик саноатининг турланиши айниқса бой; фақат транспорт машинасозлигининг ўзи бир нечта қисмларни ўз ичига олади.

Юқоридаги тармоқлар орасида энг анъанавий, қадимий тарихга эга бўлгани, шубҳасиз, енгил (тўқимачилик) саноатдир. У даставвал мануфактурадан бошланиб, сўнгра йирик машина индустриясига ўтди, бошқа саноат тармоқларининг ривожланишига туртки берди. Албатта, озиқ-овқат, метални қайта ишлаш саноатлари ҳам анча қадимий. Айни вақтда машинасозлик, электр энергетика ва кимё нисбатан “янгироқ” бўлиб, улар ҳозирги замон илмий-техника тараққиётини акс эттирувчи тармоқлар жумласига киради.

Саноат тармоқлари оғир ва енгил, яъни ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол моллари ишлаб чиқарувчи йирик гуруҳларга (А ва Б) ажратилади. Бироқ бундай ажратиш шартли хусусиятга эга бўлиб, улар орасидаги фарқ борган сари қисқариб бормоқда.

Сўнгги йилларда саноат тармоқлари таркибида қуйидаги ўзгаришлар содир бўлмоқда:

- саноат тармоқларининг янада парчаланиб бориши, янги-янги тармоқларнинг вужудга келиши;

- тармоқлар орасида интеграция жараёнларининг ривожланиши, тармоқлараро мажмуаларнинг шаклланиши;

- фан-техника ютуқлари билан бевосита боғлиқ тармоқларининг тезроқ ривожланиши ва бошқ.

Саноатнинг тармоқлар тизимини баҳолашда энг аввало унинг турланганлигини (диверсификациялашувини) ҳамда янги технологияларга асосланган тармоқларининг мавжудлигини эътиборга олиш керак. Баъзи районлар фақат тоғ-кон, хом ашё қазиб олишга ихтисослашган, бошқаларида эса асосан таъмирловчи саноат корхоналари бўлиши мумкин. Табиийки, бундай районларнинг саноати яхши ривожланмаган.

Иқтисодий географиянинг энг муҳим тармоқлари саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси, транспорт географияси, иқтисодий алоқалар географияси кабилардир.

Саноат географияси саноат тармоқларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил этиш билан шуғулланади. Улар иқтисодий географик маконда ёки харитада нуктасимон шаклга эга. Демак, мазкур тармоқда ишлаб чиқариш ва ҳудудий мужассамлашув даражаси анча юқори. Бу эса саноат ишлаб чиқаришининг қишлоқ хўжалигига кўра иқтисодий самарадорлигини юқори бўлишига олиб келувчи сабаблардан биридир.

Саноат корхоналарини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар сони кўп. Улар асосан хом ашё, ёқилғи, энергетика, истеъмол, ишчи кучи, иқтисодий географик ўрин ва бошқалардан иборат. Бу борада хусусан экология ва бозор иқтисодиёти омилларининг аҳамияти тобора кучаймоқда. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, турли хил саноат тармоқларини

жойлаштириш муайян омиллар асосида амалга оширилди. Уларни қисқача кўриб чиқамиз.

Ёқилғи саноати тоғ-кон ёки қазиб олувчи саноати тоифасига киради ва ёқилғи турлари, қазилма бойликларнинг жойланиши табиий, геохимик қонуниятларга асосланади. Сабаби – кўмир, нефть, газ, ёнувчи сланец, торф каби табиий бойликларнинг пайдо бўлиши ва ер юзида (остида) тарқалиши ўзига хос ҳусусиятларга эга.

Электр-энергетика сув, иссиқлик ва атом станцияларидан ташкил топади. Сув электростанцияларини (СЭС) текислик жойга кўра тоғ ва тоғолди районларда қуриш мақсадга мувофиқ. Чунки, бундай шароитда рельеф шакли – ер тузилишининг қиялиги, табиий ҳолда шаршара ва тоғлар орасидаги чўкмаларнинг мавжудлиги, қулай имкониятлар туғдиради. Шунингдек, сув омбори қоплаган ерлар қишлоқ хўжалигида деярли ишлатилмайди; қишлоқ манзилгоҳлари ҳам йўқ ва, бинобарин, уларни кўчиртириш талаб этилмайди. Сув омбори ва унинг атрофида спорт, дам олиш зоналарини ташкил қилиш, боғдорчилик ва балиқчиликни ривожлантириш, пастки ҳудудларда ерларни суғориш, каналлар қуриш мумкин. Баъзан СЭСлар билан биргаликда ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати ҳам ривожланиб боради (масалан, Россиянинг шарқий районларида).

Кўриниб турибдики, тоғли районларда қурилган СЭСлар ҳар томонлама қулай, электр энергияси арзон. Агар шу станциялар текисликда жойлаштирилса катта майдон сув остида қолиб кетади (эҳтимол, бу ерда қимматбаҳо қазилма бойликлар бордир) ва тўғон қуриш катта маблағ талаб қилади.

Иссиқлик электр станциялари (ИЭС) икки турда бўлади: ИЭМ ва ИЭС. Уларнинг бир-биридан фарқи қайси мақсадда қурилганлигидадир; фойдаланиладиган ёқилғиси эса бир хил бўлиши мумкин. Масалан, ИЭМ, яъни иссиқлик электр маркази, одатда, ҳам электр қуввати, ҳам буғ (пар) талаб қилувчи саноат корхоналари-тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш ва ҳ.к. ёнида ёки яқинида қурилади. Чунки, буғни 15-18 км. масофадан узоққа жўнатиб бўлмайди. Демак, бу станцияни марказлашган ҳолда жойлаштиришда ишлаб чиқариш истеъмоли асосий аҳамиятга эга.

Аммо, ИЭМларнинг бевосита шаҳар ичида қурилиши туфайли улар атроф-муҳитни ифлослантиради. Шу сабабдан, экологик жиҳатдан бундай станцияларнинг аҳоли зич жойларда қурилиши унча маъқул эмас. Оддий ИЭСлар эса асосан электр энергиясини беради ва шу боис уларни йирикроқ ва шаҳардан биров узоқроқ масофада жойлаштирилади.

Атом электростанциялари кўпинча бошқа турдаги станцияларни қуриш имконияти йўқ ҳудудларда жойлаштирилади. Бунинг учун албатта экологик хавфсизлик таъминланиши керак. Шунингдек, АЭСларнинг барпо этилишида илмий-техника омили ҳам ҳисобга олинади.

Қора металлургия корхоналарини, айниқса чўян эритиш заводларини (домна печида эритилади) жойлаштиришда энг аввало ёқилғи ва хом ашё катта аҳамиятга эга. Бир тонна чўянни олиш учун тахминан икки тонна темир

рудаси, 1,2 тонна ёқилғи-коксланувчи кўмир лозим. Рудада темирнинг миқдори, бой ёки бой эмаслигига қараб завод уч кўринишда жойлаштирилади: ёқилғи яқинида (темир руда кони “бой”), хом ашё яқинида (рудада темир миқдори юқори эмас) ва иккаласининг ўртасида (ёқилғи ва хом ашё учун транспорт харажати деярли бир хил). Учинчи вариантда сув ҳамда истеъмол омиллари ҳам эътиборлидир.

Қора металлургияга кирувчи ферросплав (темир қотишмалари) заводлари “электр талаб” ҳисобланади: 1 т ферросплав учун 8-9 минг кВт/с. электр энергия сарфланади. Бинобарин, бундай заводлар арзон электр манбаларига яқинроқ жойлаштирилади.

Рангли металлургия саноатига кирувчи корхоналар турли-туман (алюминий, мис, кумуш, олтин, қўрғошин, қалай ва ҳ.к.). Улар табиатда алоҳида-алоҳида учрамайди. Шунинг учун рангдор металларни қазиб олишда комплекс, комбинат усули қўлланилади.

Тоғ металлургия комбинатлари хом ашё районларида (сабаби-рангдор металлар миқдори рудада жуда оз) қурилади, бевосита тозаланган металл эса истеъмол районларида ва хусусан арзон электр энергияга яқин жойда ўрнаштирилади: тозаланган миснинг бир тоннасига 9-10 кВт/с. гача, алюминийга 18-19, титан ва никел учун 50 минг кВт/с. гача электр энергияси ишлатилади. Шу билан бирга рангдор металлургия корхоналарини жойлаштиришда экология омилининг ҳам ўрни сезиларли.

Машинасозликнинг таркиби бойлиги туфайли унга таъсир қилувчи омиллар тури хил. Чунончи, металлни кўп талаб қилувчи оғир машинасозлик (вагонсозлик, тоғ-кон ва шахталар учун асбоб-ускуналар ва ҳ.к.) қора металлургия районларида кам, аммо малакали ишчи кучи керак бўлган приборсозлик, электротехника, ҳисоблаш техникалари каби нозик ва аниқ машинасозлик фан-техника тараққиёти марказларида жойлаштирилади.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги кўп ҳолларда истеъмол районларида ривожланади. Масалан, Ўзбекистонда пахта терувчи, Украинада ғалла ва қанд лавлаги, Белоруссияда картошка ва зиғир, Молдавияда узумчилик, Қирғизистонда пичан ўрувчи ва пресловчи машиналар ишлаб чиқарилади. Демак, мамлакат ёки район нимага ихтисослашса, ўша соҳага хизмат қилувчи машинасозлик тармоғи ташкил этилади. Бу қонуният бошқа тармоқларга ҳам тегишли. Чунончи, Карелияда ўрмон, Уралда қора металлургия, Донбассда шахта, Ўзбекистонда тўқимачилик, Иркутскда олтин саралаш машинасозлиги ривожланган ва ҳ.к.

Шундай қилиб, машинасозлик маҳсулотига қараб уни жойлаштиришга хом ашё (металл), ишчи кучи, истеъмол, илму-фан, географик ўрин омиллари таъсир кўрсатади. Табиийки, денгиз кемасозлиги қуруқлик ичкарасида эмас, порт шаҳарларда жойлаштирилади. Худди шунга ўхшаш станоксозлик, электротехника, тракторсозлик каби жуда кўп машинасозлик тармоқлари ўзига хос ҳудудий ташкил қилиш хусусиятларига эга. Албатта, бу саноат тармоғи учун кооперация шакли муҳимлиги туфайли, унинг марказлари қулай транспорт географик ўринга эга бўлишлари ҳам лозим.

Кимё ва нефтни қайта ишлаш саноати. Асосий кимё учун хом ашё омили унча муҳим эмас. Чунки, бу саноат турли хил хом ашё: ўсимлик, минерал, ишлаб чиқариш чиқиндилари ҳатто сув ва ҳаво асосида ҳам ташкил этилаверади. Бинобарин, кимё саноатини ҳудудий ташкил этиш катта эркинликка эга. Аммо, унга таъсир этувчи бошқа кучли омил мавжуд бу ҳам бўлса экологиядир.

Нефтни қайта ишлаш заводлари хом ашё районларига кўра истеъмол районларида кўпроқ учрайди. Хом нефтни келтириб турли хил маҳсулот олиш, уларнинг барчасини алоҳида-алоҳида келтиришдан кўра арзонроқ, қулай ва хавфсизроқдир. Баъзан бундай заводлар магистрал нефт қувурлари ўтган жойларда ҳам ташкил этилади.

Кимё саноати учун сув ва электр энергияси омили ҳам аҳамиятлироқ. Шу сабабдан бўлса керак, Чирчиқ йирик кимё саноати марказига айланган.

Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноатини жойлаштириш ҳам ўзига хос. Жумладан, ёғочни қайта ишлаш аксарият ҳолларда ўрмонзорларга яқин жойларда амалга оширилади, чунки 40 фоизгача ёғоч (новда ва шох-шаббалар) чиқиндига кетади. Целлюлоза-қоғоз ишлаб чиқариш эса асосан уч вариантда жойлаштирилади: хом ашё районида, ёғоч оқизувчи дарёларнинг темир йўллар билан кесишган нуқтасида ҳамда дарёларнинг қуйилиш қисмида. Кўриниб турибдики, бу ерда транспорт ва географик ўрин омиллари катта аҳамиятга эга.

Юқоридаги йўналишлар бўйича целлюлоза-қоғоз саноатининг жойлашувини Россия Федерацияси мисолида кўрса бўлади. Масалан, Красноярск, Волгоград, Краснокамск, Перм, Котлас, Балахна, Архангельск ва бошқалар турли вариантларда вужудга келган ушбу саноат марказларидир. Шунингдек, ёғочни қайта ишлаш саноатига мебелсозлик, дафтар-қалам, спорт буюмлари ва мусиқа асбоблари, темир йўл шпаллари, уйсозлик, гидролиз спирти олиш каби жуда кўп тармоқлар ҳам киради. Уларнинг жойлаштирилиши эса маҳсулотнинг “хом ашё талаблиги” ҳамда транспорт жиҳатидан қулайлигига қараб ташкил қилинади. Айни вақтда, бу ерда хом ашё, транспорт, истеъмол омиллари билан бирга сув шароитлари ҳам эътиборга олинади.

Қурилиш саноати бошқа тармоқларга нисбатан “олдинда” бориши керак, зеро усиз янги ерлар ўзлаштирилмайди, корхона ва ташкилотлар бунёд этилмайди. Ёғишт, цемент, черепица, шифрни ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан хом ашёга боғлиқ. Шу сабабдан бўлса керак, Россиянинг асосий цемент саноати марказлари – Вольск, Искитим, Новороссийск ҳисобланади. Сабаби, улар илмий ишлаб чиқариш учун хом ашё – мергели, оҳактош кўп миқдорда мавжуд. Ўзбекистонда ҳам цемент ишлаб чиқариш хом ашё омилини эътиборга олган тарзда амалга оширилган (Бекобод, Ангрен, Қувасой, Оҳангарон). Бундан ташқари, цемент ишлаб чиқариш қора ва рангли металлургия марказларида ҳам ташкил қилинади. Бунинг учун домна печларининг чиқиндиси – шлак, алюминий саноатига тегишли глинозём заводлари чиқиндилари ишлатилади.

Темир-бетон маҳсулотлари ва қурилмаларини жойлаштириш истеъмол омили орқали ташкил қилинади. Шу боис уларнинг географияси кенг бўлиб, бундай корхоналар барча йирик шаҳарларда мавжуд.

Енгил саноатни ҳудудий ташкил қилишда хом ашё, ишчи кучи ва истеъмол омиллари етакчи рол ўйнайди. Масалан, пахта тозалаш ва пиллачилик заводлари, жун ёки терини ювиш кабилар бевосита хом ашё районларида жойлаштирилади. Сабаби, улардан олинadиган маҳсулот бирлигига жуда кўп хом ашё сарфланади.

Тўқимачилик, пояфзал, тикув, трикотаж фабрикалари, гилам ишлаб чиқариш меҳнатталаб бўлгани учун улар катта ва кичик шаҳарлар, район марказларида қурилади. Шу билан бирга тўқимачилик корхоналари оғир саноат марказларида аёллар ишчи кучидан фойдаланиш мақсадида ҳам жойлаштирилади. Мазкур саноатнинг кўп меҳнат ресурсини талаб қилиши айти пайтда унинг истеъмол районларида жойлаштирилиши билан уйғунлашиб кетади. Чунки, аҳоли енгил саноат маҳсулотларининг истеъмолчисидир, улар эса ҳамма учун ва ҳар доим керак.

Озиқ-овқат саноатини жойлаштириш кўпроқ истеъмол омилига қараб амалга оширилади (бу маҳсулотлар ҳам барча учун ва доимо зарур). Шунингдек, уларнинг транспортда ташиш имкониятлари, сифатининг бузилмаслиги ҳам инобатга олинади. Жумладан, ёғ-мой ишлаб чиқариш, консерва, вино саноати, қанд лавлаги ва тамакини қайта ишлаш кўпроқ хом ашё районларида, гўшт, сут саноати шаҳар жойларга яқин қурилади. Кондитер фабрикалари бевосита шаҳарлардан жой олади.

Ун саноати, дон маҳсулотлари комбинатлари ҳам аксарият ҳолларда кичик шаҳарларда, ғаллакор районларда ёки уларга яқин бўлган шаҳарларда ривожланади. Келтирилган ундан турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқариш истеъмол районларида – шаҳарларда ташкил қилинади. Бундай марказларда баъзан йирик ёғ-экстракция, консерва ва вино саноати, тамаки ферментация корхоналари қурилиши мумкин.

Шундай қилиб, озиқ-овқат саноатининг ҳудудий таркиби асосан истеъмол ва хом ашё омиллари таъсирида шаклланади. Айти вақтда бу тармоқ қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқлиги туфайли агросаноат мажмуалари кўринишида ҳудудий ташкил этилади.

Полиграфия саноати кўпроқ шаҳарларда, хусусан пойтахт шаҳарларда жой олади. Сабаби – бундай шаҳарларга матбуот, китоб, газета ва журналларни нашр қилдириш ўзига хос вазифа (функция) ҳисобланади.

Юқорида саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш масаласида омиллардан эмас, саноат тармоқларининг хусусиятларидан келиб чиқилди. Бу ерда фақат шуни эслатиш лозимки, ҳозирги шароитда саноат тармоқлари ва корхоналарни айнан қаерда жойлаштириш, уларнинг техник-иқтисодий хусусиятларидан ташқари, бозор муносабатлари – талаб ва таклиф, солиқ ва кредит, нарх-наво ва давлатнинг махсус минтақавий сиёсати таъсирида амалга оширилади.

Енг муҳими жойлаштирилган корхона тадбиркор учун ҳам, давлат учун ҳам қулай ва арзон бўлиши керак. Қулайлик – транспорт харажатлари кам, экологик жиҳатдан мақбул, арзон демакдир. Келажакда маҳсулот қийматиға, таннархига унга ишлатилган хом ашё сарф-харажатлари, яъни “ресурс учун тўлов” ҳам киритилиши керак. Зеро, бозор муносабатлари даврида у ёки бу ресурсни қазиб олган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий манфаатлари, атроф-муҳитга кўрсатилган зарар албатта қопланиши лозим.

Саноат тармоқларининг ҳудудий мажмуа ёки район ташкил этиш қобилияти ҳам ҳар хил. Масалан, кимё ва нефтни қайта ишлаш, ўрмон, ёғоч ва целлюлоза, электр энергетика, қора ва рангдор металлургия кабилар бошқа саноат тармоқлари билан яқиндан алоқада бўлиб, улар кўпинча биргаликда, яъни тармоқларар ва ҳудудий мажмуа шаклида ташкил этилади. Чунончи, нефтни қайта ишлаш “бойиб кетиш” имкониятига эга, бинобарин, бундай саноат корхоналари жойлашган шаҳар тез орада ўсиш марказ ва кутбларига айланиши мумкин.

Арзон электр энергия берувчи сув электр станциялари ҳам ўзига бошқа саноат корхоналарини чақиради. Одатда, бундай марказларда рангдор ва металлургия, трансформатор заводлари барпо этилади. Қурилиш материаллари саноати (айниқса цемент ишлаб чиқариш) эса рангдор ва қора металлургия, ИЭСлар мавжуд бўлган жойларда ташкил этилади.

Турли хил саноат тармоқларнинг шаклланиши тармоқлараро мажмуаларни вужудга келтиради. Агар улар бир жойда ўрнашган бўлса, бундай мажмуалар айти вақтда ҳудудий мажмуа ҳолатида ҳам бўлади. Шу билан бирга алоҳида саноат тармоқларининг мужассамлашуви ҳам ҳудудий мажмуа (агломерация) шаклида бўлиши мумкин. Бунга машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати районлари мисол бўла олади.

Ҳудудий мажмуалар саноатни районлаштириш тизими билан ҳам бевосита боғлиқ. Жумладан, йирик саноат марказлари, саноат тугун ва районлари, албатта, ҳудудий мажмуа шаклига эга. Булардан энг мукаммали саноат тугуни ёки агломерацияси ҳисобланади. Ўзбекистонда Тошкент, Фарғона-Марғилон, Самарқанд, Бухоро-Когон каби саноат тугунлари, Ангрен-Олмалик; Шўртан-Муборакга ўхшаш саноат районлари шаклланган.

Иқтисодий географиянинг иккинчи муҳим тармоғи **қишлоқ хўжалиги географияси**дир. Одатда, “қишлоқ хўжалиги” деганда унинг асосий тармоқлари – деҳқончилик ва чорвачилик тушунилади. Бундай қараш анъанавий бўлиб қолган ва у тармоқ нуқтаи назаридан тўғридир. Аммо ҳудудий жиҳатдан қараганда, қишлоқ хўжалиги шаҳар, минтақа, миллий ва дунё халқ хўжалигига ўхшаш алоҳида бўғин, таксономик бирлик сифатида ҳам намоён бўлади. Бунда қишлоқда қандай хўжалик тармоқларининг мавжудлиги назарда тутилади.

Чиндан ҳам ҳозирги вақтда қишлоқ жойларда нафақат деҳқончилик ва чорвачилик (аграр соҳалар), балки турли бошқа тармоқлар, масалан, саноат корхоналари, транспорт, дам олиш масканлари, санатория ва курорт, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари мавжуд. Шу боис, қишлоқ хўжалиги

тушунчасининг бундай икки маънога эга эканлигини (биринчисида тармоқ, иккинчисида – жойнинг функцияси) унутмаслик лозим.

Қишлоқ хўжалиги умуман иқтисодиётнинг қадимий соҳасидир. Дастлабки ижтимоий меҳнат тақсимооти ҳам аввал чорвачилик, сўнгра деҳқончиликнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Деҳқончилик ва, хусусан суғорма деҳқончилик жамият тараққиётида алоҳида, инқилобий аҳамиятга эга бўлган. Сабаби – айнан суғорма деҳқончилик жамоа, унинг асосида доимий аҳоли манзилгоҳларининг вужудга келишида, илму-фан тараққиётида муҳим рол ўйнаган. Кейинчалик деҳқончилик ҳунармандчилик ва савдо-сотикни, улар эса, ўз навбатида, мануфактура ва йирик машина индустриясини ривожлантиришга олиб келган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун қуйидагилар хос:

- аграр соҳа бевосита табиий шароит билан боғлиқлиги туфайли у мавсумий характерга эга;
- мавсумийлиги учун меҳнат ресурслари ҳам йил давомида банд эмас;
- қишлоқ хўжалиги ривожланиши саноатга нисбатан ўзгарувчан кўринишда боради;
- бу тармоқда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил қилиш шакллари ўзига хос – мужассамлашув ва ихтисослашув торроқ, кооперация ва комбинатлашув эса жуда кам ҳолларда учрайди;
- қишлоқ хўжалиги тармоқлари ареал ёки майдон шаклида ҳудудий ташкил қилади;
- мазкур тармоқда экстенсив ва интенсив ривожланиш яққол кўринади;
- қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби саноатга ўхшаш унча бой эмас;
- қишлоқ хўжалигида мулкчиликни хусусийлаштириш осонроқ;
- хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш, чет эл инвесторларини қишлоқ хўжалигига жалб қилиш камроқ ва ҳ.к.

Юқоридаги хусусиятлар ушбу тармоқнинг иқтисодиёти ва географиясига жиддий таъсир кўрсатади. Чунончи, табиий шароитнинг, иқлим ва об-ҳавонинг ноқулайлиги қишлоқ хўжалиги унумдорлиги, у эса қайта ишловчи (озик-овқат) саноатига ва пировард натижада халқнинг турмуш даражасининг пасайишига олиб келади. қолаверса, қишлоқ хўжалиги билан саноатнинг бошқа тармоқлари: машинасозлик, кимё, қурилиш саноати ва электр энергетика ҳам алоқадор.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг мавсумийлиги, ишлаб чиқаришнинг мужассамлашув даражасини юқори эмаслиги мазкур тармоқнинг иқтисодий кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида ер ишлаб чиқариш воситаси бўлиб, унинг табиий ҳосилдорлиги ҳамма жойда ҳам бир хил эмас.

Қишлоқ хўжалиги макроиқтисодий тармоқ сифатида асосан икки катта соҳадан, яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан ташкил топган. Жаҳон қишлоқ хўжалигида деҳқончилик олдинда туради. Бироқ, шундай бўлсада, деҳқончилик ва умуман қишлоқ хўжалигида тармоқларнинг турланиши

саноатга нисбатан сустроқ бормоқда. Айни вақтда қишлоқ хўжалигидаги айрим янги йўналишлар – броллер паррандачилиги, теплица (иссиқхона) хўжалиги, сут ва гўшт фабрикалари ўзларининг ташкил қилинишига қараб кўпроқ индустриал соҳага яқин туради.

Сўнгги йилларда баъзи бир маҳсулотларнинг етиштирилиши (помидор, бодринг, зираворлар ва б.) мавсумий хусусиятини йўқотиб бормоқда. Масалан, Тошкент бозорларида бундай маҳсулотлар деярли йил давомида мавжуд. Албатта, бу ўринда “географик конвейр”нинг роли ҳам бор. Чунки, юқоридаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб туриш турли ҳудудларда, уларнинг агроиклимий шароитларидан келиб чиққан ҳолда, навбатма-навбат амалга оширилади.

Яна шуни қайд этиш жоизки, айрим қишлоқ хўжалиги меваларининг географияси тобора кенгайиб бормоқда. Чунончи, анжир, анор ва, айниқса, хурмо фақат алоҳида, субтропик районларнинг меваси бўлибгина қолмай, улар эндиги шароитда кўпгина ҳудудларда етиштирилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришга табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсир кўрсатади. Табиий компонентлар ичида энг авалло иқлим, сув ва тупроқ, яъни агроиклимий ресурсларнинг аҳамияти катта. Иқлим шароитлари, ҳарорат, ер ости ва ер усти сувлари, тупроқ хусусиятлари қишлоқ хўжалигининг тармоқлар ва ҳудудий таркибини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Фойдали ҳарорат, яъни йиғиндиси йил давомидаги сутка ҳароратининг 10°C -дан юқориси ва ижобий ҳарорат йиғиндиси (эрта баҳордан то кеч кузгача ижобий ҳароратнинг йиғиндиси) ўсимликларнинг пишиб етиши учун талаб қилинадиган вегетация даврини шакллантиради. Масалан, пахта учун биринчи кўрсаткич энг камида 2000°C , иккинчиси 4000°C бўлиши керак.

Қишлоқ хўжалиги учун ернинг аҳамиятини катта. Аммо ҳар қандай ер майдони ҳам бу соҳада интенсив фойдаланиш имкониятига эга эмас. Бинобарин, ҳудудларнинг қишлоқ хўжалик салоҳияти экин экиладиган ёки ҳайдаладиган ер ва умумий ер майдонининг нисбати, ер фондининг ҳажми ва таркиби, табиий аграр имкониятлар орқали белгиланади. Айниқса, суғориладиган ер майдони билан қишлоқ аҳолисининг таъминланганлик даражаси катта мазмунга эга.

Фойдаланиш мумкин бўлган ер майдонининг ҳажми шу жойнинг геоморфологик ҳолатига ҳам боғлиқ. Чунончи, текис бўлмаган ҳудудларда алоҳида фойдаланадиган “ер коеффитсенти” нисбатан паст бўлиши аниқ. Айни чоғда бизнинг шароитимизда фақат ер майдонининг бўлиши етарли эмас. Бунинг учун албатта яна иссиқ ҳарорат ва сув, намгарчилик талаб қилинади. Чунки, Ўзбекистонда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўпчилиги иссиқталаб ва сувталабдир. Айниқса, бодринг, помидор, бақлажон, лавлаги полиз экинлари шоли кабиларда сув сарфи анча юқори.

Қизиғи шундаки, табиатда бир жойнинг ўзида иссиқ ҳарорат, дехқончиликка яроқли ер майдони ва тегишли микдорда сув камдан-кам

холларда учрайди. Сув бор жойда кулай ер майдони йўқ (тоғликлар), ер майдони бор жойда сув йўқ (чўллар). Биринчисида терраса усули, иккинчисида сунъий суғориш қўлланилади.

Қадимда суғорма деҳқончилик дарёларнинг қуйилиш қисмида, дельтасида ривожланган ва бунинг учун табиий ҳосилдор аллювиал ётқизиклардан фойдаланилган. Бундай жойлар (Нил дельтаси, Тигр ва Евфрат, Ҳинд-Ганг, Хуанхе дарёсининг пастки қисми) суғорма деҳқончилиги асосида фан ва маданият ривожланган, улар Ер юзидаги дастлабки цивилизация ўчоғлари ҳисобланади. Бизнинг ўлкамизда дастлабки воҳалар айнан ана шундай ҳудудларда вужудга келган. Кейинчалик суғорма деҳқончилик географияси дарёларнинг қуйилишидан уларнинг юқори қисмларига кўтарилиб борган, сув омборлари ва каналлар қурилиши муносабати билан тоғ ёнбағирлари, адирлар ҳам ишлаб чиқариш оборотига киритилган, воҳалар бири-бирига туташиб кетган (масалан, Фарғона водийсида).

Сунъий суғориладиган деҳқончиликдан ташқари бизда баҳорикор ерлар ҳам кўп (Самарқанд, Жиззах, Сурхондарё вилоятлари ва бошқалар). Бундай табиий намгарчиликдан фойдаланиб деҳқончиликни юритиш, ернинг гидротермик режимини ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади. Махсус адабиётларда бунинг учун “Ланге омили” тушунчаси мавжуд бўлиб, у иссиқлик билан ёғин-сочин нисбатини билдиради. Жумладан, баҳорикор деҳқончиликда йиллик ёғин-сочин миқдори ўртача йиллик ҳароратдан камида 15 марта кўп бўлиши талаб этилади. Агар бу коэффицент 15 дан кам бўлса, у ҳолда фақат чўл яйловчилигини ривожлантириш мумкин, холос.

Хаво (ҳарорат), сув, тупроқ – қишлоқ хўжалиги ривожланиши ва фойдаланишининг асосий уч шартидир. Шу билан бирга мелиорация ва ирригация, меҳнат ресурслари, фан-техника тараққиёти, транспорт ва бошқаларнинг аҳамияти ҳам муҳим. Масалан, ишчи кучи омили, айниқса, суғорма деҳқончиликда, сабзавотчиликда катта рол ўйнайди. Аммо, таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларининг бандлиги ниҳоятда юқори, яъни тармоқда керагидан кўра кўпроқ ишчи кучи банд. Бу эса мазкур тармоқ самарадорлигини, унинг меҳнат унумдорлигини пасайишига сабаб бўлади. Мавжуд маълумотларга кўра, АҚШ қишлоқ хўжалигида атиги 5 % меҳнат ресурслари банд. Буюк Британияда, ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари четдан келтирилганлиги туфайли, бу кўрсаткич 3 фоизни ташкил қилади, холос.

Дунё бўйича қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг ярмидан кўпроғи ишлайди. Африка ва Осиё давлатларининг баъзиларида бу кўрсаткич янада юқори (масалан, Непалда 90%). Айни вақтда ривожланган мамлакатларда саноатнинг “пастки” қатламларини ривожланаётган мамлакатларга кўчишига ўхшаб, уларда қишлоқ хўжалигининг интенсив шакли сақланиб қолмоқда.

Қишлоқ хўжалигида аҳоли бандлигининг қисқариб бориши дастлаб Буюк Британияда, сўнгра Бельгия, Нидерландия, Дания, АҚШ ва бошқаларда кузатилган. Натижада, ҳозирги кунда бу мамлакатларда бир фермер тахминан

80 ва ундан ортиқ кишини озиқ-овқат билан таъминлашга қодир. Ваҳоланки, ривожланаётган мамлакатларда меҳнат сарфи ҳаддан ташқари зиёд, қишлоқ жойларда “яширин” ишсизлар кўп, аҳолининг нисбий ва ҳатто мутлоқ ортиқчалиги сезилиб турибди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга ва шу асосда ижтимоий масалаларни ҳал этишга катта аҳамият берилмоқда. Бироқ, ҳозирча бу ерда муаммолар кўп: қишлоқларда иш ўринлари кам, шаҳарлар эса ортиқча иш кучини таъминлай олмаяпти. Бу ҳам бўлса ўтиш даврининг қийинчиликларидан биридир.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда механизациялаш, агротехника, агрокимё, селекция каби илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ йўналишларни ривожлантириш аҳамиятлидир. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги инфраструктураси, суғориш иншоотлари – сув омборлари ва каналлар, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшиловчи чора-тадбирлар ҳам агробизнесга катта таъсир кўрсатади.

Кўпгина мамлакатлар қаторида Ўзбекистонда ҳам шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ривожланиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида, пахта майдонларининг шаҳардан узоқлашишига олиб келади. Шу билан бирга пахтачилик тоғ олди ҳудудларида, Қорақалпоғистонда, Сирдарё вилояти ва Қарши чўлининг шўрланган ерларида қисқариб бормоқда. Демак, келажакда пахтачиликнинг жойланишида жиддий ўзгаришларни кутиш мумкин.

Айни вақтда боғдорчилик ва узумчилик, айниқса ғалла етиштириш майдонлари кенгаймоқда. Бундай ўзгаришлар жаҳон миқёсида ҳам содир бўлмоқда. Хусусан, 60-йилларда ривожланаётган мамлакатлардаги “яшил инқилоб” ғаллачилик жойланишини сезиларли даражада ўзгартирди.

Дунё бўйича чорвачиликнинг ем-хашак майдони умумий ер майдонининг тахминан 20-25% ташкил қилади. Баъзи мамлакатларда (масалан, Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркманистон ва б.) бу кўрсаткич ундан ҳам юқори. Бунинг устига, мазкур мамлакатларда яйловзорларнинг ҳосилдорлиги паст ва, бинобарин, уларнинг “чорва сиғими” ҳам юқори эмас. Демак, бу ва шунга ўхшаш ҳудудларда экстенсив чорвачилик ривожланиб боради.

Чорвачиликнинг сут ва сут-гўшт йўналиши унинг анча интенсив ва маҳсулдор соҳаларидир. Сутчилик эса, одатда, мулойим табиий шароитда, унча иссиқ бўлмаган ва ёгин-сочин етарли районларда, дарё қайирлари ва далалар ям-яшил ўтлоқзорлар билан қопланган жойларда жуда яхши ривожланади (Белоруссия, Болтиқ бўйи давлатлари, Россиянинг Кастрома, Ярославл, Вологда вилоятлари, Голландия, Чуй водийси ва ҳ.к.). Жун чорвачилиги эса иссиқ, чўл табиатида қулай имкониятга эга (Австралия, Муғилистон, Қозоғистон ва ҳ.к.).

Сут чорвачилигининг жойланиши шаҳар аҳолиси эҳтиёжи асосида шаклланиши маъқул. Шу билан бирга кейинги йилларда транспорт, хусусан авторефрижераторларнинг таъсири остида бу тармоқ узоқроқ масофада ҳам

жойлаштирилмоқда. Келтирилган сут асосида у билан боғлиқ бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш шаҳар жойларда ташкил қилинади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари — деҳқончилик ва чорвачиликнинг ҳудудий бирикмалари ҳам мавжуд. Чунончи, ғаллачилик районларда паррандачилик, картошка етиштириладиган ерларда сут-гўшт чорвачилиги, қанд лавлаги экиладиган ҳудудларда чўчқачилик ривожланиб боради. Бу эса қишлоқ хўжалигида ўзига хос ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантиради. Бундай мажмуаларнинг энг мураккаб ва ривожланган шакли қишлоқ хўжалиги ва қайта ишловчи саноат (расман озиқ-овқат саноати) негизида вужудга келади.

Агросаноат мажмуини (агробизнесни) бундан ҳам кенг маънода талқин қилиш мумкин. У ҳолда бу мажмуа саноатнинг қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ барча тармоқларини, транспорт ва омборхоналарини ҳам ўз қамровига олади. Айнан шу мазмунда агросаноат мажмуалари республикамизда миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг ўзагини ҳосил қилади.

Саноатда бўлганидек, қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда ҳам энг асосий омил бозор муносабатлари бўлиб қолмоқда. Нимани етиштиришни ҳозирги кунда бозор, нарх-наво белгилайди, аммо бу таъсир қишлоқ хўжалигида маълум вақт ўтгандан сўнг ўз кучини кўрсатади (чунки, маҳсулот етиштириш учун анча вақт талаб этилади, саноатда эса бу жараён нисбатан тез кечади).

Республикамиз шароитида кўп ва ҳар доим истеъмол қилинадиган маҳсулотларнинг бозор конъюктурасида ўзига хос ўзгаришлар бўлиб туради. Масалан, бир йили пиёз камчилик ва қимматчилик бўлса, иккинчи йили, аксинча картошка қиммат бўлиши мумкин. Бундай бозордаги вазиятнинг алмашиб туриши деҳқончилик ихтисослашуви ва жойланишида тез-тез ўзгаришларга сабаб бўлади. Худди шундай ҳолат сабзи, қарам, лавлаги ва бошқа кундалик ҳаёт учун зарур бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда ҳам кузатилади.

Қишлоқ хўжалигида намлиқ, ҳарорат ва тупроқ табиий хўжалик районлари ёки мажмуаларининг шаклланишида асосий вазифани бажаради. Аммо бундай мажмуаларни кичик ҳудудларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, пахта экин майдонлари, суғориш, канал ва ариқлар бўйидаги тут қаторлар пахтачилик ва пиллачиликнинг уйғунлашган ҳолда ривожланишига, яъни ўзига хос ҳудудий мажмуа кўринишида ташкил этилишига олиб келади. Айниқса, сойларнинг қуйилиш қисмида (конуссимон ёймаларда) шаклланган, суғорма деҳқончилик ривожланган Фарғона водийсидаги ҳудудий мажмуалар диққатга сазовордир.

Шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқ хўжалиги ҳам “Тюнен ҳалқалари” сингари ҳудудий мажмуадир. Шунингдек, деҳқончиликда алмашлаб экиш, турли хил экинларни бир-бирига яқин жойда етиштириш (беда, пахта, полиз ёки узум ва меваларни, токчилик ва боғдорчиликни ҳудудий ташкил этиш), йирик чорвачилик фермалари ҳам ҳудудий мажмуа шаклида бўлади.

Транспорт саноат ва қишлоқ хўжалиги билан бирга ишлаб чиқариш ва уни ҳудудий ташкил қилишнинг асоси реал иқтисодиётнинг негизи ҳисобланади. У хўжалик тизимининг “қон томири”, ҳаракатлантирувчи кучи сифатида мамлакат ва районлар иқтисодий алоқаларини амалга оширади, уларнинг геоиқтисодий яхлитлигини таъминлайди. Транспортсиз иқтисодий географиянинг фундаментал тушунчаси бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти, маҳсулотни ишлаб чиқарган район билан уни истеъмол қиладиган жой орасида алоқа бўлмайди, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳам шаклланимайди. Умуман олганда, тизим (система) ва мажмуа (комплекс)ни транспорт алоқаларисиз тасаввур қилиш қийин.

Юқоридаги макроиқтисодиётнинг уч асосий тармоғини ҳудудий ташкил қилиш шакли ўзига хос “географик геометрияга” эга. Иқтисодий маконда саноат алоҳида, нуқтасимон, қишлоқ хўжалиги – майдон (ареал) кўринишига эга бўлса, транспорт ҳудудни кесиб ўтувчи ва нуқталарни бирлаштирувчи кесим, чизиқ, “ўқ” вазифасини ўтайди. Ана шу уч хил шаклларнинг бирлиги, геоиқтисодий макон, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ташқи кўриниши, минтақавий иқтисодиёт ва иқтисодиёт география фанларининг мазмун-моҳиятини ўзида акс эттиради.

Транспортга турли маънода қараш мумкин. Масалан, у хўжаликнинг алоҳида тармоғи, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибига кирувчи тўрт элементлардан бири. Шу маънода транспорт нафақат восита, балки муҳим макроиқтисодиёт тармоғи ҳисобланади. Айни вақтда транспорт ишлаб чиқариш инфратузилмасининг асоси ҳамдир. Бу маънода транспорт ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилишнинг омили эканлиги кўриниб турибди. Демак, транспортни тармоқ ҳамда восита-омил кўринишида ўрганиш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, айрим ҳолларда транспортнинг ана шу икки функсияси чалкаштирилиб юборилади, унинг макроиқтисодиёт тармоғи ва инфраструктура вазифасини бажариши орасидаги фарқ сезилмай қолади. Ваҳоланки, иккинчиси биринчиси учун хизмат қиладди, шароит яратади.

Транспортнинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги аҳамиятини олдинги мавзуларда кўрган эдик. Бу омилига биринчи бўлиб немис олими А.Вебер ўзининг “саноат штандорти”да катта ўрин бергани ҳам бизга маълум. Дарҳақиқат, ишлаб чиқаришни жойлаштиришда “қулай” ёки “ноқулай” деган тушунчаларнинг ўзи аксарият ҳолларда транспорт омили орқали ифодаланади; қулайлик – арзон демакдир, арзон эса транспорт жихатидан қулайликни, йўл сарф-чиқимининг камлигини англатади.

Тўғри, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришда хом ашё ва ёқилғи сарфининг камайиши, темир йўлларнинг электрлашуви, турли хил қувур транспорти, юқори қувватли электр узатиш тармоқлари, денгиз транспортини контейнерлаштириш ва ҳоказолар транспортнинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги ролини биров бўлсада сусайтиради. Аммо, шунга қарамадан, транспортнинг маҳсулот қийматини шаклланишида, таннархида ҳиссаси катта. Хусусан, бозор иқтисодиёти шароитида талабнинг

индивидуаллашуви, маҳсулот турларининг кўпайиши ва уларни ўз вақтида етказиб бериш транспорт аҳамиятини янада оширади.

Транспорт билан аҳоли жойлашуви, шаҳарлар ривожланиши ўртасида катта алоқадорлик мавжуд; бири иккинчисини тақозо қилади, бири иккинчисисиз бўлмайди. Одатда, йўллар шаҳарларга олиб боради, шаҳарлардан ташқарига йўллар панжасимон тарқалади; шаҳарлар транспорт тугунларига айланади. Н.Н.Баранский йўллар ва шаҳарлар ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизими, район ва мамлакатлар хўжалигининг “қовурғаси”, ўзаги сифатида таърифлаганда ҳеч қанақа муболаға йўқ. Чиндан ҳам, ҳудуднинг ички тузилиши кузатилганда, бизнинг кўз ўнгимизда айнан ана шу йўллар ва шаҳарлар, ўзига хос ҳудудий мажмуалар орқали гавдаланади.

Транспортнинг шаҳарлар агломерацияси, шаҳар атрофи хўжалигида ҳам аҳамияти бекиёс. Америкаликларни ҳозирги кунда шаҳар атрофи, шаҳар яқинида яшовчи халқ, деб таърифлашади. Сабаби, бу ерда урбанизациянинг юқори босқичи – субурбанизация тез ривожланмоқда.

Йўллар янги ўзлаштириладиган ҳудудларга биринчи бўлиб кириб келадиган инфратрукура элементидир. Йўллар қазилма бойлик конларига боради, уларни ишлаб чиқариш марказлари билан боғлайди; саноат паркларини шакллантиради. Хуллас, транспортсиз ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим ёки мажмуа вужудга келмайди.

Транспорт тўрининг жойланиши, зичлиги ва шакли ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасининг муҳим кўрсаткичидир. Масалан, радиал-айлана, тўрсимон шакл, одатда, ривожланган районларда кузатилади. Кўпинча йўлнинг, транспорт турларининг, жойланишига қараб ҳудуднинг хўжалик таркиби, мужассамлашуви ва ихтисослашувини аниқлаш мумкин. Баъзан темир ва автомобил йўллар, қувур транспорти, электр узатувчи тармоқ ва каналлар бир-бирига параллел ҳолда жойлашади, икки йирик марказ орасида серкатнов “коридор”, йўл ва йўлаклар вужудга келади. Йўл бўйидаги аҳоли манзилгоҳларининг кичрайиб бориши марказдан узоқлашишни, йириклашуви эса бошқа марказга яқинлашувдан дарак беради. Бу ҳақда йўлнинг сифатини ўзгариб бориши ҳам ўзига хос белги, кўрсаткич (индикатор) ҳисобланади. Йўли яхши давлат бой бўлади, бой давлатнинг йўли эса ҳар доим ҳам яхши бўлавермайди.

Транспорт узоқни яқин қилади, масофа ва вақтни уйғунлаштириб, уларни тежашга олиб келади, маятниксимон миграцияни кучайтиради. Ишлаб чиқариш соҳасида у мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинатлашув билан ҳамбарчас боғлиқ.

Мамлакат ва районлар, шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрни, салоҳият ва имкониятларини амалга оширувчи, жойнинг иқтисодий ва демографик сифимини белгиловчи омил ҳам транспортдир. У ҳудудларни бир-бири билан боғлайди, минтақа, миллий ва жаҳон хўжалигини мукаммал система тарзида шакллантиради. Агар бизнинг Амударё ва Сирдарё ҳам

Жаҳон океанига бевосита чиққанда эди, эҳтимол ўлкамизнинг геосиёсий мавқеи, ҳўжалиги ва маданияти янада бошқача бўлар эди.

Транспортнинг ўзини жойланишига ҳам турлича омиллар таъсир қилади. Қадимда транспорт, хусусан денгиз ва дарё транспорти табиий шароитга боғлиқ бўлган. Ҳозир ҳам қитъа ва мамлакатларнинг қирғоқ чизиғи, шакли табиий ҳолда портларни (бандаргоҳларни) қуриш нуктаи назаридан қулай ва ноқулай бўлиши мумкин.

Темир йўл транспортининг табиий омилларга боғлиқлиги бошқаларга қараганда анча кам. Дунёнинг айрим мамлакатларида (Боливия, Перу) темир йўллар 4700-4800 м денгиз сатҳидан баландликда жойлашган. Тоғ минтақаларида темир йўллар одатда дарё бўйлаб, баъзи жойларда тунеллар орқали ўтади, мураккаб шароитда тор изли йўллар қурилади.

Темир ва автомобил йўллар қурилишида кўприклар ҳам катта аҳамиятга эга. Кўприкларни қуриш эса тоғ ёки текислик дарёларда ўзига хос хусусиятга эга. Тоғ дарёларида кўприклар унча узун эмас, текисликда эса улар узун бўлиб, бунинг учун унинг таянчи қирғоқнинг қаттиқ жинсларидан иборат қисмига қўйилади. Умуман, темир йўлларни қуриш катта вақт ва маблағни талаб қилади, аммо улар шунга мувофиқ узоқ муддат хизмат қилади.

Табиий шароит, жумладан шамол, ёғин-сочин, булут, туман автомобил, ҳаво ва денгиз транспортига анча таъсир кўрсатади. Тупроқ ва унинг физик хусусиятлари, гидрогеологик шароит айниқса қаттиқ қатламли автомобил йўлларни қуришда эътиборга олинади.

Ҳўжалик ва аҳоли жойлашуви ҳам транспорт тури ва таркибига таъсир этади. Жумладан, тоғ-кон, оғир саноат районларида темир йўл, қишлоқ ҳўжалиги районларида автомобил транспорти, ўрмон ҳўжалигида дарё транспорти катта аҳамиятга эга бўлади. Саноат ва қишлоқ ҳўжалиги яхши ривожланган, аҳоли зич жойлашган воҳа ва водийларда, шаҳар атрофида, рекреация районларида транспорт тизими шунга мос равишда мукамал ҳудудий мажмуа кўринишида шаклланади.

Транспортнинг жойлашувига сиёсий географик омил ҳам таъсир қилади. Масалан, собиқ Иттифокнинг тарқалиши ва янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши натижасида ички чегаралар ташқи давлат чегарасига айланди, мамлакат ички қисмларини боғловчи транспорт тизимини шакллантириш зарурияти туғилди. Чунончи, Ўзбекистонда йўл мустақиллигига эришиш мақсадида, Учқудук-Жанубий Қорақалпоғистон темир йўли ишга туширилди, Тошғуздор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўли ва Париж-Шанхай ёки Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш учун Ангрен-Поп темир йўллари қурилди, республика пойтахтидаги йўллар магистраллаштирилмоқда.

Транспорт тўрининг жойланишида мамлакат ҳудудининг катта-кичиклиги, ташқи қиёфаси (конфигурацияси) муҳим мазмунга эга. Агар мамлакат ёки район ўзидан каттароқ ҳудуднинг марказида жойлашган бўлса, у ҳолда унинг марказийлиги транспорт алоқаларда ўз ифодасини топади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасини олайлик: у шимоли-ғарбдан жануби-шарққа узоқ масофада чўзилган, Марказий Осиёнинг қоқ ўртасида жойлашган.

Демак, Ўзбекистон қўшни давлатлар билан алоқа қилишда қулай имкониятларга эга. Айни вақтда ҳудуднинг кесувчанлиги, ўтувчанлиги (транзитлиги) ҳам унинг географик ўрнига боғлиқ.

Ўз навбатида куруқлик транспорти ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда турли хил геометрик шакллари, мажмуалари вужудга келтиради. Масалан, Ўзбекистон харитасида Тошкент-Жиззах-Бекобод, Самарқанд-Бухоро-Қарши учбурчаги, Фарғона халқаси яққол кўзга ташланади. Айнан ана шу транспорт мажмуалари мамлакат миллий ва минтақавий иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Транспорт турлари, хусусан автомобил транспортини жойлаштиришга экологик омил ҳам катта таъсир қилади. Маълумки, ҳозирги кунда, айниқса шаҳар экологик муҳитини ифлосланишида автомобиллар қатновининг ўрни юқори. Автомобил ва самолёт қатновлари муҳитни шовқинлантиради. Бу ҳолат айниқса йирик аэропорт ўрнашган жойларда жуда сезиларли. Шаҳар ташқарисидаги магистрал автомобил йўллари ёқасида ҳам бу муҳит яхши бўлмайди. Шу боис, баъзи бир маълумотларга қараганда, катта йўللарнинг икки тарафида 50 м. масофада озукатор қишлоқ хўжалик экинлари экин мақсадга мувофиқ эмас.

Сўнгги йилларда транспорт турлари кўпайиб ва ривожланиб бормоқда, уларнинг жойланиши ҳам ўзгармоқда. Анъанавий темир ва автомобил, сув (дарё, денгиз ва океан), ҳаво транспорти билан бир қаторда қувур транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. У кўпинча нефт-газ саноати мавжуд бўлган ҳудудлардан турли истеъмол районларига тарқалган. Тараққий этган мамлакатларда эса қувурларда ҳатто каттиқ жинслар – темир рудаси, кўмир кабилар ҳам юборилади.

Барча транспорт турларининг икки асосий вазифаси бор – юк ва йўловчилар ташиш. Юк ташишда транспорт иқтисодиётида ташиладиган маҳсулот ёки хом ашёнинг транспортабеллиги, масофаси ва таркиби, қиймати ҳисобга олинади. Энг арзон, одатда, денгиз (океан) транспорти ҳисобланади. Ундан кейинги ўринда катта дарёлардаги транспорт туради. Темир йўл транспорти ҳам бу борада анча арзон ҳисобланади.

Транспортнинг ўзини ҳам ҳудудий мажмуалари мавжуд. Бунга транспорт тугунлари мисол бўла олади (Тошкент, Қўқон, Когон, Навоий, Термиз ва б.). Йирик транспорт марказ ва тугунларда ўзига хос объектлар (таъмирлаш заводлари, омборхоналар, бевосита транспорт билан боғлиқ қурилиш материаллари ва бошқа саноат корхоналари) жойлашади. Шу жиҳатдан йирик порт, аэропорт, темир йўл вокзаллари ҳам ўзига хос ҳудудий мажмуалар ҳисобланади.

Яна бир масалага алоҳида эътибор бермоқ лозим. Бу ҳам бўлса, йўл ва транспорт муносабатидир. Йўл транспорт воситаларидан олдин пайдо бўлган ва у ҳозирги кунда транспорт, яъни масофани кесиб ўтишда инфраструктура даражасига хизмат қилади; йўллари транспортсиз ҳам бўлаверади, лекин аксинча эмас. Бинобарин, йўлларининг жойланиши транспорт жойланишига ҳамма вақт ҳам мос келмайди. Айни чоғда аҳоли манзилгоҳларининг ичидаги

йўллар “кўча” деб ҳам аталади. Транспорт тўрининг аҳамияти энг аввало шундаки, у ҳудудий мажмуани ташкил қилади, мутаҳкамлайди ва боғлайди.

Транспорт айниқса ташқи савдо билан алоқадор. Бинобарин, мамлакатнинг савдо алоқалари, халқаро иқтисодий муносабатлар негизида транспорт тизими ётади. Худди шу ўринда миллий иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган эркин иқтисодий минтақалар ёки мажмуаларни (ЭИМ), технополисларни вужудга келтиришда транспорт ролини таъкидлаш жоиз.

Ташқи иқтисодий алоқалар географияси. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларда ривожланган ва анъанавий шакл бу – ташқи (халқаро) савдо алоқаларидир. Ҳозирги кунда халқаро савдо улушига халқаро иқтисодий муносабатлар ҳажмининг бешдан бир (1/5) қисми тўғри келади.

Ҳар қандай давлат учун ташқи савдо ролини баҳолаш қийин. Ж.Саксинг таърифича, “Ҳар қандай мамлакат иқтисодиёти ташқи савдога асосланган ҳолда ривожланади. Жаҳон иқтисодиёти тизимидан узилиб қолган бирорта мамлакат ҳали соғлом иқтисодиёт яратишга муваффақ бўлолгани йўқ”.

Халқаро савдо турли мамлакатларда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги халқаро меҳнат тақсимоти асосида вужудга келган алоқалар шаклидир. Уларнинг ўзаро иқтисодий боғлиқлигини таркибий тузилишлар – ихтисослашиш ва саноат ишлаб чиқаришининг кооперациялашуви, миллий хўжалик ҳамкорлик ҳаракатини кучайтиради. Халқаро савдо, бутун давлатлараро оқимининг ўрталикдаги ҳаракати натижасида ишлаб чиқариш тез суръатлар билан ўсади. Ташқи савдо обороти тадқиқотларига кўра, дунё ишлаб чиқаришининг ҳар 10 % ўсишга жаҳон савдоси ҳажмининг 16 % кўпайиши тўғри келади. Бунинг билан унинг тараққиётига кулай имкониятлар пайдо бўлади. Маълумки, савдода узилиш бўлса, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ҳам сусаяди.

“Ташқи савдо” дейилганда у ёки бу мамлакатни бошқа мамлакатлар билан тўлов орқали олиб келинадиган (импорт) ва тўлов орқали жўнатиладиган (экспорт) товарлар савдоси тушунилади. Экспорт ва импорт мутаносиблиги савдо балансини ҳосил қилади. БМТ статистика нашри бутун жаҳон мамлакатлари биргаликдаги экспорт қийматини халқаро савдо ҳажми динамикаси бўйича маълумотлар сифатида эълон қилади.

Халқаро савдонинг ўсиши, тузилиши ва географияси. XX аср иккинчи яримидан бошлаб, халқаро алмашиши “портловчи характер” касб этаётган шароитда халқаро савдо алоқалари юқори сураътларда ривожлана борди. 1960 йиллардан то 2005 йилгача жаҳон ички ялпи маҳсулоти ҳажми 28 мартадан ортиқ, жаҳон экспорти ҳажми эса 42 мартага ўсди. Ғарб мутахассисларининг баҳолашларича, 1960 ва 1970 йиллар орасидаги даврни жаҳон савдо тараққиётида “**олтин давр**” дейиш мумкин. Худди шу даврда жаҳон экспортида ҳар йили 7 % ўсишга эришилди. Аммо 70-йиллар ўртасига келиб бу кўрсаткич 5 % гача пасайди. XXI аср бошларида рўй берган яққол

пасайишдан кейин халқаро савдо яна юқори турғун ўсиш сураётини намоёиш қила бошлади.

Халқаро савдонинг барқарорлиги ва турғун ўсишига қуйидаги бир қатор омиллар таъсир ўтказди:

- халқаро меҳнат тақсимоти тараққиёти ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви;
- асосий капиталнинг янгиланиши, иқтисодиётнинг янги соҳаларини яратиш, эскиларини реконструкция қилишни тезлатувчи миллий савдонинг ўсиши;
- жаҳон бозорида трансмиллий корпорациялар (ТМК) фаолиятининг активлашиши;
- жаҳон савдосининг тарифлар ва савдо ҳақидаги Бош келишув тадбирлари асосида мувофиқлаш ҳамда либерализациялаштириш;
- жаҳон савдосини либеризация қилиш кўпчилик мамлакатларда импортни чеклашни бекор қилиш ва эркин иқтисодий ҳудудлар учун мавжуд божхона пошлиналарини қайтаришга ўтиши;
- иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантириш, ҳудудий тўсиқларни бартараф этиш;
- умумий бозор ва эркин савдо ҳудудларининг вужудга келиши;
- собиқ мустамлака мамлакатларнинг сиёсий мустақиллик олиши. Улар орасидан ташқи бозор учун мўлжалланган янги модели “янги индустриал мамлакатлар”нинг ажралиб чиқиши.

XX аср иккинчи яримидан бошлаб ташқи савдо динамикасида сезиларли нотекислик вужудга келади. Бу жаҳон бозорида мамлакатлар ўртасидаги кучлар муносабатларига таъсир қилди. АҚШнинг мустаҳкам ўрни бўшади. Агар 1950 йилда бу мамлакатнинг жаҳон экспортидаги улуши 1/3 га тўғри келган бўлса, 2004 йилга келиб 1/8 га тўғри келган. Ўз навбатида Германияни Американикига яқинлашди, баъзи йилларда ҳатто ундан ўзди ҳам. Германиядан ташқари экспорт бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида ҳам ўсди. Ғарбий Европа халқаро савдонинг бош марказига айланди. Унинг экспорти АҚШ экспортидан 4 марта зиёддир.

Кейинги йилларда халқаро савдо соҳасида Япония сезиларли сакраш қилди. У машина ва ускуналар экспорт қилишда биринчи ўринга чиқди. Япония енгил ва юк автомашиналари, маиший ишлаб чиқариш техникаси, электроника бўйича барча мамлакатларни ортда қолдирди. Япония экспортининг учдан бир қисми АҚШ га тўғри келади. АҚШнинг халқаро савдода етакчилик ўрнининг пасайиши маълум даражада ишлаб чиқаришда рақобатбардошлигини пасайиши билан боғлиқ. Япония рақобатбардошликда етакчилиқни эгаллади. Шу даврда унга Осиёнинг “янги индустриал мамлакатлари” – Сингапур ва Тайван қўшилди.

Мутахассисларнинг тахминларича, XXI юз йиллик биринчи йилларида АҚШ ва Осиё давлатлари рақобатбардошликда пойга қуйишди. 2030 йилга бориб, учта давлат – АҚШ, Япония ва Хитой рақобатбардошликда ажралиб

туради. Навбатда Германия, Сингапур, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Малайзия ва бошқалар турибди.

Ҳозирги кунда ривожланаётган мамлакатлар жаҳон бозорига асосан хом ашё, озиқ-овқат ва нисбатан оддий тайёр маҳсулотлар етказиб берувчилар бўлиб қолаяпти. Жаҳон бозорида хом ашё ва озиқ-овқатларга талабнинг камайиши саноати ривожланган мамлакатлар экспортини кенгайтириш имкониятларини пасайишига олиб келди. Саноати ривожланган мамлакатлар эса жаҳон экспортида озиқ-овқат ва хом ашё (нефтдан ташқари) улушларини бундан кейин ҳам кўпайтиради.

Ривожланаётган мамлакатларнинг саноат гуруҳи товарлари эвазига ўз экспортини кўпайтиришга уриниши саноати ривожланган мамлакатларнинг у ёки бу шаклдаги қаршиликларига дуч келаяпти. Шунинг билан бирга, айрим ривожланаётган мамлакатлар, энг аввало “янги индустриал мамлакатлар”, ўз экспортларини жаҳон бозорига қайта мувофиқлаштиришда, унда тайёр маҳсулотлар, машина, асбоб ва ускуналар, бошқа саноат маҳсулотлари улушини кўпайтиришда сезиларли алоқа қила бошладилар. ХХI аср бошларида ривожланган мамлакатлар саноат экспорти улуши умумий жаҳон ҳажмининг 16 % ни ташкил этди. Умуман ривожланаётган мамлакатлар экспорти биргаликда олинганда мамлакатлар гуруҳлари бўйича ҳам, тармоқлар бўйича ҳам нотекис ўсмоқда.

Кейинги йилларда халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида ва халқаро товар алмашишда Осиё-Тинч океани ҳавзаси ҳиссаси ортиб бормоқда. Халқаро савдо географик йўналиши асосий тенденцияларини характерлашда шу фактни ёддан чиқармаслик керакки, халқаро меҳнат тақсимоти ва тараққиётининг чуқурлашуви ривожланган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро савдода ривожланаётган мамлакатлар улушининг камайишига олиб келади. Асосий товар оқими “катта учлик” АҚШ–Ғарбий Европа–Япония ўртасида кечади. АҚШ ва ЕИ ўртасидаги йиллик товаробороти 1,7 млрд. долларни ташкил этади. ЕИ экспортининг 1/5 АҚШ га йўналтирилди, 1/6 импорт эса АҚШдан келди.

Иқтисодий алоқалардан бири бу **халқаро туризм** ҳисобланади. Туризм – халқаро хизматлар савдосида муҳим соҳалардан бири бўлиб, айти пайтда жаҳон иқтисодиётининг жадал суръатларда ўсаётган соҳаларидан биридир. Бу соҳа бизнеснинг кўпроқ даромад келтирадиган турларидан. У йирик инвестицияларни жалб этади. Ўсиб бораётган бандликни таъминлайди. Даромад тушумини кўпайтиради ва шу жумладан мамлакатда давлат бюджети тушумини таъминлайди.

Туризм ўзида жаҳон иқтисодиётининг мураккаб ва ҳар томонлама соҳаларини мужассам этган ҳолда, бутун жаҳон хўжалигига сезиларли таъсир ўтказади. Туризм алоҳида мамлакатлар хўжалигига ҳам, ҳудудларга ҳам бирдай тегишли. Айрим мамлакатларда туризм соҳаси валюта тушумларининг ягона манбаи ҳисобланади. Унинг шарофати билан иқтисодий тараққиёт юқори даражаси ва халқ турмуш фаровонлиги қўллаб-қувватланиб турилади. Туризм жаҳон хўжалигининг уч етакчи экспорт соҳалари қаторига кириб, у

фақатгина нефт қазиб олиш ва автомобилсозлик саноатларидангина кейинги ўринни эгаллайди.

Ҳозирги пайтда туризм соҳаси улушига бутун жаҳон экспортининг 8%га яқини, жаҳон хизматлар савдосининг 30%, жаҳон ялпи маҳсулотининг 10,8%, жаҳон капитал қўйилмаларининг 9,4%, жаҳон истеъмолчилик харажатларининг 11%, бутун жаҳон солиқ тушумларининг 5% тўғри келди. Бундан ташқари, туризм соҳаси аҳолининг бандлигига катта таъсир ўтказмоқда. Мутахассислар баҳосича, ҳозирги замон туризми ва унинг билан боғлиқ бўлган соҳаларида жаҳондаги ҳар саккизинчи ходим банддир.

Жаҳоннинг кўпчилик давлатларида туризм ягона тизим сифатида ривожланиб бормоқда. Қайсики у мазкур мамлакат ва унинг халқаро тарихи, диний, маънавий, маданий ҳамда урф-одатлари билан танишиш имкониятларини яратиб беради. Туризм мамлакатлар бюджетига салмоқли даромад келтиради. Шунингдек у жуда кўпчилик хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ жисмоний ва ҳуқуқий шахсларга ёрдам кўрсатади. Туризм соҳаси нафақат энг йирик, балки жаҳон иқтисодиётининг энг динамик ҳолда ривожланаётган секторларидан биридир. У тез суратларда ўсиши билан юз йилнинг иқтисодий феномени ҳодисаси сифатида тан олинган. XX асрнинг иккинчи ярми давомида халқаро туристлар сони салкам 28 мартага кўпайди, бу хизмат туридан тушган тушумлар эса 237 мартага ортди.

Бутун дунё бўйича туристик хизматларга ўсиб бораётган талаб энг аввало ижтимоий-иқтисодий сабаблар билан изоҳланади (умумий даромадлар ўсиши ва бўш вақт кўпайиши, ҳақ тўланадиган таътиллار муддати кўпайиши, пенсия таъминотининг етарли даражаси, оила таркибида болалар камайиши эвазига ўзгариши ва ҳ.к), шунингдек транспорт тараққиётидаги ўсиш, уни арзонлаштириши ва ҳамманинг қурби етиши, валюта чекловларининг камайтирилиши ёки бекор қилиниши, виза режимини либераллаштирилиши кабилар.

Иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари каби туризм ҳам халқаро, ҳам миллий тартибга солишнинг объекти ҳисобланади. Ҳукуматлараро туризмнинг ривожланишига жавоб берувчи етакчи ташкилот, БМТ бош ассамблеяси бутунжаҳон туристик ташкилоти (World Tourist Organization, WTO - БТТ) ни тан олади. БТТ 1975 йилдан буён халқаро туристик ташкилот расмий иттифоқи меросхўри сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

БТТ аъзоликнинг қуйидаги категорияларини ўз ичига олади: 1) ҳақиқий аъзолар (Суверен давлатлар, шу жумладан, кўпчилик МДХ мамлакатлари ва Россия); 2) ассотсиялашган аъзолар (ўзининг ташқи сиёсатига мустақил масъул эмас ҳудудлар); ва 3) қўшилувчи аъзолар (ҳукуматлараро, нодавлат ва нотижорий ташкилотлар ва бирлашмалар, яъни соҳада фаолият кўрсатаётган, туризм учун қизиқиш билдираётган).

БТТ халқаро туризми ташкил қилиш бўйича бир қатор декларатсиялар ва бошқа ҳужжатлар қабул қилган, шу жумладан туризм бўйича Хартия ва турист ҳуққи Кодекси (1985й), статистик справочниклар ва прогнозлар нашр қилади, туристик бизнес учун маълумотлар ахборот банкини таклиф қилади.

Унда халқаро туризм учун зарур бир қатор муҳим тушунчалар қайд этилган (“туризм”, “турист” сингари ва бошқа).

Туризм саломатликни мустаҳкамлашга ёрдам беради ва яшаш жойидан ташқарига чиқиш ва фаол дам олишни белгилайди. Туризмда “турист” (ташриф буюрувчи) ва “экскурсиянт” тушунчалари ажратилади. Турист – бу ҳар қандай шахс, қайсиким бошқа давлат ҳудудида камида 24 соат қолади, лекин соғломлаштириш, билимни бойитиш, касбий – ишга доир, спорт, диний ва бошқа мақсадларда, вақтинча яшаётган мамлакатда шуғулланишсиз тўланадиган фаолиятда 1 йилдан ортиқ қолиш мумкин эмас. Анна шундай белгиланиш орқали туризм ва иқтисодий мигратсия ўртасидаги чегара аниқлаб олинади. Халқаро битимлар бўйича турист мақоми саёҳатчи учун қатор имтиёзлар яратади, қайсиким, соддалаштирилган виза режими ва яшаш ҳамда транспорт хизматларидаги тўловларда чегирмага эга.

Чет элда 24 соатдан кам бўлмаган саёҳатчи экскурсант ҳисобланади ва бу категория аввало Ғарбий Европа ва Шарқий Ўртаер денгизи мамлакатларида кенг тарқалган.

Туризм ўзида туристик индустрияга бирлашган бутун бир хизматлар мажмуасини мужассамлаштирган: меҳмонхоналар, бошқа вақтинча жойлашиш воситалари (мотеллар, кемпинглар ва бошқалар), умумий овқатланиш объектлари, кўнгилочар объектлар ва воситалар, билимни бойитадиган объектлар, ишга алоқадор, спорт ва бошқаларга мўлжалланган хизматлар. Туристтик индустриянинг таркибий қисми бўлиб, ўз туристик бизнеси ҳисобланади. Туристтик бизнесда ҳаракат қилади: а) туристик маҳсулотлар (тур) ишлаб чиқарадиган туроператорлар – фирмалар; б) турагентлар – мустақил фирмалар ёки туроператорлар агентлари, қайсиким, туроператор билан ёзма келишувга мувофиқ туристик маҳсулотларни тарқатади. **Туристтик индустрия** – кўп маблағ ва меҳнат талаб қиладиган соҳа. БТТ баҳоси бўйича, 1990 й. охирида халқаро туризм улушига жаҳон ички ялпи маҳсулоти (ИЯМ)нинг 11%, товар ва хизматларнинг жаҳон экспортини 6% ва ишчи ўринларининг 10%га яқини тўғри келган. Барча мамлакатлар бўйлаб ташриф буюрувчи туристлар ҳар йилги сони 900 млн. кишига етди. Шу билан бирга ўн йилда халқаро туризм бир ярим мартага ўсди ва ўсиши давом этаяпти. Ўсиш суръатлари бўйича жаҳон ИЯМ ўсишини қувиб ўтаяпти. Бу ҳам ХХИ аср бошиданоқ халқаро туризмни жаҳон иқтисодиётининг йирик соҳасига айланиши ҳақида мулоҳазалар билдиришга асос бўла олади. Аммо саёҳат динамикаси миллий иқтисодий конъюктурасига, шу жумладан жаҳон хўжалигига жуда сезгир.

Ҳозирги замон туризми учун сезиларли ҳудудий нотекислик характерлидир. Бундай қараганда, у умумий кўринишда ҳар хил ижтимоий – иқтисодий даражани акс эттиради. Масалан, ҳозирги вақтда ривожланган давлатларга барча туристик келишларнинг 57%, энди ривожланаётган мамлакатларга 30%, ўткинчи иқтисодиёт мамлакатларига 13% тўғри келади. Туристтик келишларнинг регионал таҳлили ва даромадлари таҳлили чоғида жаҳоннинг олтита туристик макрорегионлари ажратилади:

1. **Европа** – Ғарбий, Шимолий, Жанубий, Марказий ва Шарқий Европа, Собиқ СССР республикалари қўшилган ҳолда, шунингдек Шарқий Ўрта ер денгизи давлатлари (Исроил, Туркия, Кипр);

2. **Америка** – Шимолий, Жанубий, Марказий Америка мамлакатлари, Кариб ҳавзаси ҳудуди ва орол давлатлари;

3. **Осиё –Тинч океани** – Шарқий ва Жануби – Шарқий Осиё, Австралия ва Океания;

4. **Африка** – Африка мамлакатлари, Миср ва Ливиядан ташқари;

5. **Жанубий Осиё** – Жанубий Осиё барча мамлакатлари;

6. **Яқин Шарқ** – Ғарбий мамлакатлари ва Жануби – Ғарбий Осиё, Миср ва Ливия.

Деярли 62% халқаро туристик сафарлар дам олиш мақсадида амалга оширилади, ишга алоқадор туризм 20%, қолган 18% эса бошқа мақсадларга: танишлар, қаришдошларникига ташрифни, диний саёҳат (зиёрат, даволаниш ва ҳ.к.)ни ташкил қилади.

44%га яқин халқаро туристлар мўлжалланган манзилларга ҳаво транспортида, 42% - автойўл (автомашина ва автобус)ларда, 8% - денгиз ва ниҳоят 7% темирйўл орқали етиб келишади.

2020 йилгача бўлган даврда халқаро келишлар БТТ прогнозлари бўйича икки мартадан зиёдрокқа кўпаяди. (2003 й. 694 млн. дан 2010 йилга 1 млрд. гача ва 2020 йилгача 1,56 млрд. гача). Бу ўртача ўсиш суръатларидан озгина кўп йилига 4% шу билан бирга йиллик ўсиш суръатлари Осиё – Тинч океани ҳудудида, Жанубий Осиё, Африка ва Ўрта Шарқ 5% ошади. Европа ва Америкада эса ўсиш кўрсаткичлари ўртачадан паст (тегишли равишда 3 ва 3,9%) бўлади.

БТТ ва ЕИ комиссияси прогнозлари асосида туристик индустриянинг қуйидаги асосий ривожланиш тенденциялари ажратилади:

- узоқ масофага ҳудудлараро сафар улуши ортади (1995й. 17,9% ни ташкил этади, 2020 йилга бориб эса 24,2% гача кўпаяди). Бундай сафарларга кейинги ва тез нарх тушиши тенденцияси кузатилади, айниқса юқори тезликдаги авиатехника кенг тарқала бошлагач шундай бўлади;

- туризмда ташқи омиллар таъсири кучаяди; иқтисодий вазият, сиёсий, саёҳат хавфсизлиги даражаси;

- туризмга сезиларли таъсир ўтказади; компьютер резерватсия тизими, технологик тараққиёт авиаташиш такомиллашуви, электрон ахборот, коммуникатсион тизим;

- ҳаво транспортдан фойдаланиш кенгаяди (кулай, тўғридан –тўғри рейслар сони кўпайиши натижасида);

- ҳамма турдаги саёҳатларга харажатлар, биринчи навбатда транспортга, оила бюджети бошқа статияларига қараганда тез кўпаяди (бугунги кунда ўртача класс оила бюджетида туризмга 8.12 ажратилапти. Бу овқат, кийим –кечак, мебелга ажратилган харажатлардан кўпдир ва фақат уй-жой харажатларидан кейин туради. Саёҳат тез-тез бўладиган бўлади, лекин давомийлиги камаяди.

Саёҳатга ҳаражатлар янада сифатлироқ дам олиш эвазига ортади:

- бозор конъюктурасининг мавсумий ўзгариши яқин келажакда туризм индустрияси учун муаммо бўлмай қолади. Чунки маркетинг улардан қулай фойдаланиш имконини беради;

- бошқа ёш гуруҳларига нисбатан икки ёш гуруҳлар фаол саёҳат қиладилар: ёшлар ва кексалар;

- бозорнинг маркетинг сегментланиши ёрқинроқ акс этади. Таклифни ҳар бир гуруҳ эҳтиёжига қараб кўриш зарур бўлади;

- атроф-муҳит ҳолати туристларни жалб этишда асосий мустаҳкам омиллардан бири бўлади, айниқса қишлоқ ва қирғоқ бўйи раёнларда;

- туризмга талаб ўсишда давом этади, айниқса маданий диққатга сазовор жойларни кўриш, шунингдек фаол дам олишга талаб ошади.

Собиқ Иттифокда халқаро туризм қатъий монополиялаштирилган озгинагина ташкилотлар доирасида давлат монополиясининг ташқи фаолиятига мувофиқ равишда шаклланганди. Кириш (хорижий) туризми “интурист” давлат ташкилоти орқалигина амалга ошириларди. Чиқиш эса туризм ва экскурсиялар бўйича марказий Совет томонидан бажариларди. Бу ташкилот ВЛКСМ МК ҳузуридаги “Спутник” ёшлар халқаро туризм Бюроси ва Бутуниттифок касаба уюшмалари Марказий совети ҳузурида ташкил этилган бўлиб, расман жамоат ташкилотлари тасарруфида ҳисобланарди.

Фуқароларнинг халқаро сафарлари тез ўсиши 1980 й. иккинчи ярмига тўғри келди. Бу даврда асосий халқаро алмашинув собиқ Иттифок ва Марказий ҳамда Шарқий Европа мамлакатлари ўртасида амалга оширилди. Иттифок шароитида халқаро туризм максимал ҳажмига 1989 йилда эришилди (туристлар кириши – 2,3 млн. киши, чиқиши – 2,2 млн. киши).

Транспорт хизмати кўрсатиш халқаро бозори. Халқаро иқтисодий алоқаларни амалга ошириш чоғида транспорт юклар, йўловчилар, багажларни ташишни таъминлайди. Худди шулар икки ва кўпроқ миллий давлатлар ўртасида транспорт оператсияларини ташкил қилади.

Халқаро савдода товарларни етказиб бериш жараёни қўйидагиларни ўз ичига олади:

- товарни экспортчи мамлакатлар ичкарасида чегара пунктигача ёки мазкур мамлакатлар портигача ташиб бериш;
- товарни чегара пунктидан (портдан) импортер мамлакат ички истеъмол пунктигача етказиб бериш;
- транзит (учинчи мамлакат орқали) ёки агар товарни экспортчи мамлакат ва импортчи мамлакат умумий чегараларга эга бўлишмаса денгизда ташиб берилади. Транспорт оператсияси агар улар транзит ёки денгиз йўли бўлиб ташиш билан боғлиқ бўлсалар халқаро ҳисобланади.

Халқаро транспорт хизматлари халқаро транспорт бозорида сотилади ва сотиб олинади, қайсиким, транспорт тури ташиладиган юклар хили, шунингдек ҳудудий хусусиятларга кўра фарқланади. Халқаро транспорт алоқалар тўғридан-тўғри (ортиш-туширишсиз), тўғридан-тўғри ва аралаш (турли транспорт хилларидан фойдаланиш билан, аммо ягона транспорт

хужжати билан), аралаш (икки ва кўпроқ транспорт туридан фойдаланиб) шаклда бўлади.

Халқаро транспорт хизматлари нафақат бевосита ташиш фаолияти, балки бир қатор йўл-йўлакай оператсиялар ҳамдир (юкни яқиндаги юк терминалигача элтиш – порт, темирйўл тугуни ва бошқалар; юкни қайта юклаш, ташиладиган юк ва товарларни багажларни тушириш; оралик манзилларда вақтинча сақлаш, уни кўриқлаш, хужжатларни қайта расмийлаштириш, баъзан суғурталаш). Транспорт магистрал турларига тўловлар билан боғлиқ ва йўл-йўлакай операцияларга тўловлар харажатлари юк эгасининг транспорт сарфларини ташкил қилади.

Халқаро транспорт жараёнларида фирма – юк эгаси ва ташувчи фирмалар иштирок этишади, қайсиким ўрталарида ташишга шартнома тузилади. Транспорт оператсияларида юк эгасидан ташқари стивидорлар – фирмалар (юк терминаллари операторлари) иштирок этишди. Улар билан хизмат кўрсатишга фирмалар экспедиторлари ҳам шартнома тузадилар (айрим мамлакатларда экспедиторлар фрактов агентлар, комисионерлар, брокерлар ва ҳ.к. деб аталадилар). Шартнома бўйича юк эгаси экспедитори воситачи экспедиторга унинг айтилган юки билан оператсияларни аниқ бажаришни топширади: ортиш – тушириш, юкларни сақлаш, юк ва божхона хужжатларини расмийлаштириш, стивидорлар ва ташувчилар билан ҳисоб – китоб, судлар ва арбитиражларда ва бошқаларда ўзининг тижорий манфаатларини ҳимоя қилиш. Юк эгаси фирма экспедитори ёки бош экспедитор билан бевосита шартнома тузиши ҳам мумкин. Улар бутун ташиш ташкилий ишларини ўз зиммаларига олишади.

Ҳозирги замон транспорт тармоғи ва транспортда ташиш тузилмаси жаҳон иқтисодиёти ривожланиши жараёнида вужудга келди ва халқаро меҳнат тақсимоотида ўз навбатида кўрсатилган жараёнларда фаол рол ўйнайди. Умумий тенденция шундан иборатки, халқаро юкларни ташиш халқаро савдога нисбатан суст ўсаяпти. Чунки ташиладиган хом ашё ҳажми, айниқса нефть, суст ўсаяпти ёки умуман ўсмаяпти. Материал талаб ишлаб чиқариш хом ашё манбаига қараб кўчаяпти. Транспорт тармоғи ортаяпти, аммо транспорт ҳар хил турлари бўйича нотекис бўлаяпти. Умумжаҳон ички ялпи маҳсулот – (ИЯМ)да транспорт улуши, айниқса ривожланган мамлакатлар ИЯМ да қисқараяпти. Худди шундай бу товарлар нархини ташкил этувчи транспорт катталигига ҳам таалуқли (1990 йилларда 6%га яқин).

Халқаро транспорт инфратузилмаси транспорт терминаллари қўшилган ҳолда кўпинча давлат ҳисобига яратилади ва давлат томонидан назорат қилинади. Хусусий темир ва автомобил йўллари мавжудлиги умумий қоидаларга зид келмайди. Бошқа томондан, транспорт воситалари одатда хусусий мулкдир, транспорт хизматлари бозорида деярли хусусий компаниялар хизмат кўрсатади. Бунга қўшимча қилиб айтиш мумкинки, халқаро ташиш ва халқаро транспорт йўли ички йўллардан алоқада эмас, ва ўша битта транспорт фирмаси ҳам ички ҳам халқаро ташиш билан шуғулланади. Халқаро ташиш минтақавий регионал ва умумжаҳон даржасида

кўп томонлама битимлар билан тартибга солинади. Бу соҳада кўп сонли (100га яқин) давлатларaro ташкилотлар, шу жумладан БМТ ихтисослашган органлари: Халқаро денгиз ташкилоти (Интернационал Маритиме Органисатион – ИМО, ИМО) ва халқаро фуқаро авиацияси бўйича ташкилот (Интернационал Сивел Авиатион Органисатион, ИСАО, ИКАО) фаолият кўрсатаяпти.

Жаҳон транспорт тармоғи доимий равишда ўсаяпти, лекин транспорт турлари бўйича бир текис эмас. Қайсиким юк ташиш тузилмасида ўзгаришлар ва илмий-техник прогрессда акс этади. Масалан БМТ маълумотларига кўра, XX асрнинг иккинчи ярмида темирйўллар тармоғи ва ички сув йўллари ҳатто қисқарган. Автомобил йўллари узунлиги икки баровар ортгач, ҳаво йўллари эса 3 марта ўсган. Айни пайтда нефтқувури ва нефт маҳсулотларини ташиш 4,2 марта кўпайган, магистрал газопроводлар эса 6,5 мартага ошган.

Жаҳон транспорт юк айланмаси тузилмаси 2000 йилда 49 трлн. т/км.га етган. Шу йўналишда транспорт тармоғи узунлиги ўзгараяпти: темирйўл транспорти салмоғи пасаймоқда, денгиз транспорти салмоғи мана 30 йилдирким 61-62% даражада сақланиб турибди. Қолган транспорт турлари салмоғи ортаяпти. 1990 йилларда транспорт турлари бўйича юк обороти таркибида принтсипиал ўзгаришлар рўй бермади. Темирйўл ва автомобиль транспорти ўртасида кучайиб бораётган рақобат ўзига диққатни тортаяпти. Бунда автомобил транспорти ғолиб чиқмоқда.

Темир йўллар ягона тармоғи шунингдек, магистраль трубопроводлар нафақат умумий иқтисодий кенгликлар мавжудлигини, балки мамлакатларнинг сиёсий бирлигини таъминлайди. Кўпгина мамлакатларда темирйўллар ва магистраль трубопроводлар давлат мулки бўлиб ҳисобланади. Денгиз, дарё, автомобил ва авиация транспортлари акциялаштирилган ва хусусийлаштирилган.

Иқтисодий интеграциянинг мақсади ва асосий шакллари. Ҳозирги вақтда мавжуд бўлган дунёнинг деярли барча интеграцион гуруҳларида уларнинг асосий мақсад ва масалалари бир-бирига тўғри келади. Улар интеграцион иттифоққа аъзо бўлган мамлакатларнинг даромадлари ошиши кўринишда иқтисодий бойлик олиш, ишлаб чиқариш ва талабларнинг пасайишидаги ҳаракатда ифодаланади. Бу мақсадлар Европа мамлакатлари каби Осиё-Тинч океани худуди (ОТОХ), Африка ва Марказий Америка иқтисодий интеграциялашувида ҳам ёрқин кўринади. Интеграция ҳамкорлик интеграцион бирлашув аъзолари бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдода чекланишларнинг доимий йўқотилиши, ўзаро савдо соҳасида умумий сиёсатнинг ўтказилиши ва ишлаб чиқилишини таъминлайди. Иқтисодий гуруҳларда қатнашаётган мамлакатларга жаҳон ҳамжамиятида Бутунжаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ), Халқаро валюта фонди (ХВФ), Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) ва бошқа турли халқаро ташкилотларда ўз нуқтаи назарини баён этиб туриш осонроқ.

Интеграцион бирлашувга аъзо бўлган мамлакатларда иқтисодиётнинг тизимларида қайта қуриш ўтказилиши интеграция мақсадларининг амалга

оширилиши учун муҳим восита сифатида қаралиши мумкин. Бу иқтисодиётнинг турли жабҳаларига тегишли: ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар. Уларнинг мужассамлашуви, соҳалашуви, янада самаралироқ тизимлар яратиш режасидадир. Жуда кўплаб интеграцион гуруҳлар аъзоси бўлган мамлакатлар учун иқтисодиётдаги ҳамкорликни кенгайтириш нафақат уни мустаҳкамлашда, балки у сиёсат, ҳарбий соҳа, маданият ва бошқа соҳаларда ҳам жуда муҳим саналади. Ушбу мақсадлар саноати ривожланган мамлакатлар бирлашувини келтириб чиқаради. Масалан, Европа Иттифоқи (ЕИ), Яқин Шарқ мамлакатлари ва Осиё-Тинч океани ҳудуди (АТР) биролашуви кабилар.

Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида халқаро иқтисодий интеграциялар кўйидаги шаклларда намоён бўлади:

- эркин савдо ҳудуди;
- божхона иттифоқи;
- умумий бозор;
- иқтисодий иттифок;
- тўлиқ иқтисодий интеграция.

Халқаро иқтисодий интеграция ривожланиши савдо ва иқтисодий иттифокдаги мамлакатлар ўртасида битимлар ҳамда давлатлараро иттифокни ҳукуқий мустаҳкамловчи келишувлар билан ифодаланади.

Эркин савдо ҳудуди – иқтисодий интеграцияларнинг бошланғич даражаси бўлиб, у мамлакатларнинг солиқ тўлашда махсус имтиёз тартибига амал қиладиган алоҳида ҳудудидир. Унга киритилган товарлар бож ва квоталар тўловидан озод этилади ва божхона назоратидан холи бўлади. Бунда ҳар бир давлат шахсий савдо-иқтисодий сиёсатини учинчи мамлакат муносабатларига ҳам ўтказиш имкониятига эга. Кўп ҳолларда эркин савдо ҳудудларида яратилган шарт-шароитлар туфайли қарийиб барча маҳсулотлар савдоси амалга оширилади. Бундан фақатгина қишлоқ хўжалик маҳсулотлари мустасно ҳолос. Савдо ҳудуди унга аъзо мамлакатлардан бирига жойлашган унча катта бўлмаган давлатлараро котибиятда марказлашиши мумкин. Аммо, тегишли ҳужжатларга доир раҳбарият даврий йиғилишларда ўз тараққиётининг асосий параметрларига хайрихоҳ бўлиб, уларнинг баъзилари бусиз ҳам ўз савдо фаолиятларини амалга оширишлари мумкинлиги аён бўлади.

Эркин савдо ҳудудига асосан 1960 йилда ташкил этилган Европа эркин савдо ассотсиатсияси (ЕАСТ) киради. Унинг таркибида Австрия, Финляндия, Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Швеция каби бир қатор мамлакатлар бор. Европа иқтисодий ҳудуди (1994 й) да эса Европа Иттифоқи мамлакатлари ҳамда Исландия ва Лихтенштейнлар мавжуд.

Болтиқ бўйи эркин савдо ҳудуди (1993 й) га Эстония, Латвия, Литва давлатлари киради;

Марказий Европа эркин савдо ҳудуди 1992 йилда тузилган бўлиб, унинг таркибига – Чехия, Венгрия, Польша, Словакия мамлакатлари киради;

Шимолий Америка эркин савдо ҳудуди (1994 й) аъзолари бўлиб Канада, Мексика, АҚШ давлатлари ҳисобланади;

АСЕАН мамлакатлари эркин савдоси ҳақида келишуви (1992 й.) – Бруней, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Тайланд давлатларини бирлаштиради;

Иқтисодий алоқаларнинг чуқурлашуви ҳақида Австралия ва Янги Зеландия савдо келишуви (1983 й) ташкил этилган;

Бангкок келишуви (1993й) – Бангладеш, Ҳиндистон, Корея Республикаси, Лаос, Шри-Ланка давлатларидан иборат.

Божхона иттифоқи – икки ёки бир қанча давлатларнинг божлар бўйича ўзаро чегараларни бекор қилиш ва ягона бож тарифи жорий этиш юзасидан ўзаро келишуви. Учинчи мамлакат учун жорий этилган алоҳида ягона тариф ва квотлар эса уларни эркин савдо ҳудудидаги бож иттифоқидан ажратиб туради. Божхона иттифоқи пошлинасиз ички интеграциявий хизматлар, товарлар ва уларнинг ҳудуд ичида тўлиқ эркинлигини назорат қилиб туради. Одатда божхона иттифоқи ташқи савдога келишилган марказлашув жорий қилувчи давлатлараро органларнинг ривожланган тизимини яратишни талаб қилади. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ улар ҳужжатларга жавоб берадиган бошқарув министрларининг йиғилишлари даврийлигини қабул қилади. Улар ҳар доим ўз фаолиятларида ҳаракат қилувчи давлатлараро котибиятга таянишади.

Божхона иттифоқлари (БИ) дунёнинг жуда кўп мамлакатларида ривожланган. Улар қуйидагилар: Туркия билан ЕИ ассотсиатсияси (1963й), унинг таркибига ЕИ мамлакатлари ва Туркия киради. Араб умумий бозори (1964й) – Миср, Ироқ, Иордания, Ливия, Мавритания, Сурия ва Яман. Марказий Америка умумий бозори (1961) – Коста Рика, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Никарагуа. Колумбия, эквадор, Венесуела мамлакатлари ўртасида тузилган эркин савдо ҳудуди (1992 й) – Колумбия, эквадор, Венесуела. Шарқий Кариб ҳавзаси мамлакатлари ташкилоти (1991 й.) – Антигуа ва Барбуда, Доминика, Гренада, Монтсеррат, Сент-Ките ва Невис, Сент-Люсия, Сент-Винсент ва Гренадиналар.

Умумий бозор – иқтисодий интеграциянинг нисбатан ривожланган тури. Интеграциялашган мамлакатлар нафақат товар ва хизматлар эркин ҳаракати ҳақида келишишади, балки ишлаб чиқариш факторлари-давлатлар ўртасида капитал ва ишчи кучлар борасида ҳам алмашувлар қилишади. Умумий бозорнинг иқтисодий интеграциясига қўйидаги дунё ташкилотлари киради: **Форс кўрфазидаги араб мамлакатлари ҳамкорлиги** (1981й) – Баҳрайн, Қувайт, Уммон, Қатар, Саудия Арабистони, БАА; **Анд умумий бозори** (1990) – Боливия, Колумбия, эквадор, Перу, Венесуела; **Лотин Америкаси интеграцион ассотсиатсияси** – ЛАИА (1990й) – Аргентина, Боливия, Бразилия, Чили, Колумбия, эквадор, Мексика, Перу, Уругвай, Венесуела; **Жанубий конуснинг МЕРКОСУР** умумий бозори (1991й) – Аргентина, Бразилия, Парагвай, Уругвай; **Кариб ҳамжамияти ва КАРИКОМ билан Кариб мумий бозори** (1993й) – Антигуа ва Барбуда, Багам ороллари,

Барбадос, Белиз, Доминика, Гренада, Гаяна, Ямайка, Монсеррат, Сент-китс ва Навис, Сент-Люсия, Сент-Винсент ва Гренадиналар, Тринидад ва Тобаго.

Иқтисодий иттифоқ – интеграциянинг олий формаси бўлиб, бунда қатнашувчи мамлакатлар ўз иқтисодий сиёсатларини, шу жумладан пул, солиқ ва ижтимоий сиёсатларини, шунингдек савдога ҳамда ишчи кучи ва сармоя кўчиб юришига нисбатан сиёсатни мувофиқлаштирадilar. Унда божхона тарифлари, товар ва ишлаб чиқариш факторлари, микроиқтисодий сиёсат координатсиялари, валюта, бюджет, пул соҳаларида қонунчиликнинг унификатсияси кўриб чиқилади.

Дунёнинг иқтисодий иттифоқига – Европа ҳамжамияти (ЕС), кейинроқ Европа иттифоқи (1993й) аъзо бўлди. Ҳозирги кунда Европа иттифоқига 27 та мамлакатлар қўшилган. Улар қуйидагилар ҳисобланади: Австрия, Белгия, Болгария, Венгрия, Германия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Литва, Латвия, Кипр, Нидерландия, Португалия, Польша, Руминия, Словения, Словакия, Сербия, Франция, Финляндия, Швеция, Чехия, Эстония, Харватия. **Бенилюкс иқтисодий иттифоқи** (1948й) - Белгия, Нидерландия, Люксембург. **Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)** 1992 й. - Арманистон, Озарбайжон, Беларус, Украина, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон. **Мағриб араб иттифоқи** (1989й) – Жазоир, Ливия, Мавритания, Маракко, Тунис. **Лагос ҳаракат режаси (1973)** – Африка жанубидан Сахарагача бўлган мамлакатлар. **Ману дарёси иттифоқи** (1973)-Гвинея, Либерия, Сьерра-Леоне. **Барбий Африка иқтисодий ва валюта иттифоқи** (1994й) – Бенин, Буркина-Фасо, Кот-д Ивуар, Мали, Нигер, Сенегал, Того.

Тўлиқ иқтисодий интеграция – аъзо мамлакатлар гуруҳлари ягона иқтисодий сиёсатини ўтказилишида қараб чиқилган типлари аралашади. Улар интеграцион иттифоқ чегарасида ҳуқуқий қонунчиликнинг унификатсиясини талаб қилади. Тўлиқ иқтисодий интеграция барча аъзо мамлакатлар учун валюта сиёсатини талаб қилади. Ягона валюта муносабатларида ягона валюта тизими ва ягона валюта механизми мавжуд. Ягона валюта, валюта назоратининг ягона қоидалари, умумий марказий банк ва бошқалар киради. Шунини таъкидлаш керакки, интеграцион жараёнлар макроиқтисодий даражада ҳам, микро иқтисодий даражада ҳам муҳим характерга эга. Шунинг учун бу интеграциянинг икки даражаси параллел равишда ўтади. Улар кўп кесишмайди, бир-бири билан яқинлашади ва бир-бирини тўлдиради. Интеграциянинг макроиқтисодий даражасини эгаллаш анъанаси аниқ интеграцион гуруҳга аъзо мамлакатлар давлатлараро иқтисодий муносабатларини назорат қилишни кўчатиришга тўла мос келади. Ўйналишларнинг турли шакллари, макро ва микро интеграциянинг мос келиши иқтисодий жиҳатдан ҳам, интеграцион бирлашув жиҳатдан ҳам характер касб этади. У ёки бу иқтисодий интеграция типларининг яратилиши ва амал қилишида сиёсий факторлар ҳам катта таъсир кўрсатади.

Жаҳондаги асосий ҳудудий интеграциялашган уюшмалар. Иқтисодий интеграциянинг объектив жараёнлари дунёнинг бошқа

худудларида ҳам ривож топаётир. Масалан, Лотин Америкаси, Осиё ва Африкада ўттиздан зиёд эркин савдо, бож ва иқтисодий итифоқ зоналари фаолият юритмокда. Иқтисодий интеграция ривож топган гуруҳлардан бири-1994 январиди АҚШ, Канада ва Мексика мамлакатларида ташкил этилган шимолий Америка эркин савдо худуди – **НАФТАдир**. Мазкур блок аҳолиси 400 млн. дан ортиқ ва йирик иқтисодий имкониятга эга худудни ўз ичига олган. Бу мамлакатларнинг йиллик маҳсулоти ва кўрсатган хизмати 3 трлн. доллардан ошади. Дунё савдо ҳажмида бу мамлакатлар улуши қарийиб 20% ни ташкил этади.

НАФТА даги интеграциялашув жараёнлари АҚШ, Канада ва Мексикадаги мавжуд технологиялар, ишчи кучлари, капитал ва умумий мол-маҳсулот бозоридаги ҳолатни ЕИга аъзо мамлакатлар бозорига киритишни ҳам ўз ичига олади. НАФТА келишувининг энг муҳим воситаси, бу – унга аъзо учала мамлакатдаги мавжуд интеграция муносабатларида инвеститсион барьерлар ҳамда интеграция бўлаётган маҳсулотлар савдосини 2010 йилгача замонавийлаштириб боришдан иборат.

НАФТА келгусида “Меркосур” (у 1991 йил Аргентина, Бразилия, Уругвай, Парагвай ўртасида ташкил топган) блоки билан савдо-иқтисодий борада интеграциялашувга кўра, 2020 йилларда АҚШ учун асосий интеграцион йўналиш ҳисобланган–**Осиё-Тинч океани худуди (АТР)**нинг “интеграцион тўғон”ини забт этиш мўлжалланган.

XX аср охирларига келиб интеграциялар жараёнининг асосий кучи Осиё-Тинч океани (ОТОХ) худудида бирлашди. Улар ўзларида мавжуд гигант имконият ва кучлар ҳамда 3,5 млрд.га эга бўлган аҳолиси билан катта худудга эга бўлишди. Ушбу худуд ҳисобига ҳозирда 565 турдаги дунё ялпи ички маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва жаҳон экспорти ва импортининг 45%лик улуши тўғри келмокда.

Осиё-Тинч океани худуди интеграцион жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- бу интеграцияга иқтисодиёти ривожланган ва ривожланаётган давлатлар жалб этилади;
- интеграция жараёнлари худудидаги мамлакатлар фирма ва корпорациялари ўртасида асосан макроиқтисодий даражаларнинг юқорилиги;
- интеграция жараёнларининг махсус алоҳида худудларда юқори даражада кечиши;
- интеграцион жараёнлари ҳам юқори тайёргарликда ташкил этилмаган худудларни ривожлантириши;
- мавжуд интеграцион гуруҳларнинг аниқ расмийлаштирилмаганлигидандир.

Осиё-Тинч океани худуди бир қатор субрегионал бирлашмалар, яъни Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ассотсиатсияси (**АСЕАН**). Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти ташкилоти (**АТЕС**) – Австралия, Янги Зеландия эркин савдо худуди, Жануби-Тинч океан форуми (**ЮТФ**), Тинч океани иқтисодий совети (**ТЕС**)дан ташкил топган.

Осиё-Тинч океани худуди жараёнларида асосий ролни Япония ўйнайди. Сўнгги йилларда унинг ёнига **“Осиё йўлбарс”лари** (Жанубий Корея, Тайван, Сингапур, Гонконг) ҳамда АҚШ ва Хитой қўшилди. Ҳозирда интеграция жараёнлари фаоллашаётган яна бир бирлашма Жанубий-Шарқий Осиё (АСЕАН) мамлакатлари бўлиб, у 1967 йилда олти мамлакат-Бруней, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Таиланд негизида ташкил топганди. 1995 йилга келиб, улар сафига Вьетнам ҳам қўшилди. АСЕАН мамлакатлари бир-бири билан ўзаро юқори даражада интеграциялашувга киришдилар ва шу билан бирга Япония, АҚШ, Жанубий Корея, Тайван ва сўнгги йилларда Хитой билан ҳам бу алоқаларни кучайтирган.

1989 йилда ташкил топган **Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти ташкилоти (АТЕС)** жанубий Осиёда иқтисодий интеграция тараққиётини ривожлантирди. Унинг таркибига 21 та Осиё ва Жанубий ҳамда Шимолий Америка мамлакатлари киради. 1997 йилда эса, улар қаторига Россия ҳам қўшилди. АТЕС режасига кўра дунё эркин савдо худудида бу мамлакатлар бож ва ички барьерлар тўловидан озод этилгандир.

Интеграцион жараёнлар ер шарининг турли худудларида, турли континентларда жадал ҳолда ривожланмокда. Яъни, Африка, Яқин Шарқ, Лотин Америкаси, Австралия ва Океания, Марказий Осиёда, 1989 йилда Африка континентининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Маракко, Тунислардан иборат **Мағриб араб иттифоқи** тузилади. 1981 йилда эса Форс кўрфази атрофидаги араб давлатлари (Саудия Арабистони, Қувайт, Қатар, Баҳрейн, БАА, Ўммон)дан иборат ҳамжамият кенгаши (совети) ташкил этилганди. Собиқ Совет Иттифоқи республикалари 1991-1993 йиллар мобайнида Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) доирасида Иқтисодий иттифокни шакллантиришга ҳаракат қилдилар. 1992 йилда эса эрон, Покистон, Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон ва Ўрта Осиё мамлакатларидан иборат Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамият ташкилоти тузилганлиги эълон қилинди.

1996 йилда Россия ва Белоруссия ҳамкорлиги, биров ўтгач 1997 йили Белоруссия ва Россия иттифоқи давтлари, 1995 йилда эса Евроосиё иқтисодий ҳамкорлиги (Россия, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давтлари) божхона иттифоқи ва ягона иқтисодий макон тўғрисида, 1998 йилда Марказий Осиё иқтисодий ҳамкорлиги (Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари) ташкилотини туздилар. Хитой, Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон Тожикистон ва Қирғизистон давлатлари Шанхай иқтисодий ҳамкорлигини кейинчалик эса унинг негизида Евроосиё иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотини барпо этдилар. Келажакда ушбу ташкилотга аъзо бўлиб кириш учун Мўғилистон, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Эрон каби мамлакатлар ўз хоҳиш-истакларини билдиришдилар.

Фойдаланилган адабиётлар

7. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М., 1980.

8. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
9. Анна Баттимер Путь в географии. – М.: Прогресс, 1990.
10. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.
11. Джонсон Р.Дж. География и географы. – Л., 1989.
12. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.
19. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.

Савол ва топшириқлар:

1. Саноат тармоғи нима ва у қайси белгилар асосида ажратилади?
2. Саноат корхоналарини жойлаштиришга қайси омиллар таъсир қилади?
3. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ташкил этиш шакллари қандай ва улар ушбу тармоқ иқтисодиётига қай даражада таъсир кўрсатади?
5. Транспортнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
6. Транспортнинг бошқа хўжалик тармоқлари билан алоқасини тушунтириб беринг.
7. Транспорт мажмуаларига мисоллар келтиринг.
8. Интеграцион бирлашмалар босқичларини айтинг ва уларни таърифланг.
9. Халқаро интеграцион бирлашмаларда кўпроқ қайси интеграция жараёнлари шакллари ривож топади.
10. Европа Иттифоқи (ЕИ) га аъзо мамлакатларни санаб ўтинг.
11. МДХ давлатлари интеграцион тараққиётида қандай имкониятлар мавжуд?
12. Халқаро савдо алоқаларининг халқаро иқтисодий муносабатлар улушида ҳажми қандай?
13. Халқаро савдонинг асосий географик йўналиши ва тенденцияларини тавсифланг.

16-мавзу. Социал география

Режа:

1. Социал географиянинг объекти, предмети ва вазифалари.
2. Социал географиянинг шаклланиш тарихи.
3. Социал-географик тадқиқотлар.
4. Социал географиянинг муҳим вазифалари.

***Таяч сўзлар:** Социал география, социал-географик тадқиқотлар, социал соҳалар, сотсиум, иқтисодий ва социал гегография, социал-иқтисодий муаммола, социал география, “ижтимоий буюртма”.*

Социал географиянинг объекти, предмет ива вазифалари. Инсоният тараққиёти асрлар давомида турли хил фанлар ва уларнинг ютуқлари асосида шаклланиб, ривож топиб келган. Шу нуқтаи назардан фанлар тизимида география фани ҳам ўз мавқеига эга ва унинг ривожига кўплаб янги-янги тадқиқот ва изланишлар бўлиши табиий. Хусусан, кейинги йилларда мустақил республикаларда анъанавий иқтисодий географиянинг социаллашуви ва унинг кенг маънодаги социал географияга айланиб бориш жараёни содир бўлмоқда-ки бу албатта ижобий ҳолатдир.

Ҳозирги замон иқтисодий ва ижтимоий географияси узаро алоқадор бўлган тўрт асосий қисмга, яъни иқтисодий география, ижтимоий – иқтисодий, социал ва сиёсий географияга бўлинади (Солиев А., 1995). Бунда социал география таркибига қуйидаги йўналишлар киритилган.

Социал география аҳолини яшаш тарзи ва шароити, дини, урф-одати, миллий қадриятлари, дам олиши, даволаниши каби кўпгина социал ҳодиса ва воқеаларнинг ҳудудий томонлари ва хусусиятлари туғрисида маълумот беради. Демак, социал география аҳолининг социал (ижтимоий) ва табиий муҳит билан алоқасини ўрганади.

Социал географиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу социал макон тушунчасидир. **Социал макон** деганда, энг аввало, кишиларнинг кундалик муайян ҳудуддаги ҳаётини, ўзаро алоқаларини тушунамиз. Бунда турли касб, миллат, ёш ва жинсдаги аҳолининг яшаш жойи, унинг ҳудудий умумийлиги (сотсиуми) назарда тутилади.

Яна шуни таъкидлаш керакки, социал география таркибига бевосита аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясини киритиб бўлмайди, чунки мазкур йўналиш профессор А.С.Солиев таъбири билан айтганда, “бевосита социал ва ижтимоий-иқтисодий география ўртасида туради ва у иқтисодий географиянинг социаллашуви йўналишидаги дастлабки муҳим бўғин бўлиб хизмат қилади”.

Ҳозирги кунда социал география фани тез ривожланаётган фанлар қаторига киради. тсиал география билан боғлиқ тадқиқотларининг роли ва аҳамияти мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларини ҳал

этишда муҳим аҳамият касб этиб, эндиликда унинг тадқиқот доираси тобора кенгайиб бормоқда. Ушбу фан йўналишининг ноанъанавий соҳаларига тиббиёт географияси, жиноятчилик географияси, дин, туризм, рекреация, фан ва таълим географияси сингариларни киритиш мумкин ҳамда улар социал географиянинг мазмунини янада бойитади, замонавийлаштиради. Айтиш жоизки, замонавий иқтисодий ва социал географияда бевосита аҳоли билан боғлиқ масалаларни ўрганиш муҳим ўрин эгаллади. Айниқса, унинг таркибига кирувчи социал географияда жамият, аҳоли ва унинг социал жиҳатлари билан боғлиқ қонуниятларни ўрганиш катта аҳамият касб этади.

Сўнгги даврларда анъанавий иқтисодий ва социал география фанининг тадқиқот объекти ва предмети сезиларли даражада кенгайиб бормоқда. Авваллари илмий тадқиқотларнинг бош мавзуси сифатида асосида кўпроқ, саноат, қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш кучлари ва уларни ривожлантириш масалалари ётган бўлса, бугунги кунга келиб, аҳоли ва у билан бевосита боғлиқ бўлган жиҳатларни ўрганишга, айниқса, унинг социал жиҳатларни, саломатлиги, дам олиши, даволаниши, турмуш тарзи, урф-одатлари, дини, билан боғлиқ жиҳатларни ўрганишга қизиқиш ортди ва шу борадаги илм изланишларнинг ҳажми ортиб бормоқда.

Жаҳонда XX асрнинг ўрталаридан бошлаб бир қатор иқтисодий фанлардаги “социаллашув” жараёни иқтисодий географияга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бу ҳол кейинчалик аҳоли географиясининг ва у билан боғлиқ тарзда, социал географиянинг шаклланиб боришига замин яратди.

Шуни таъкидлаш керакки, даставвал XX асрнинг 30-йилларидаёқ Н.Н.Баранский “социал география”ни яратиш масаласини кўндаланг қўйган эди ва кейинроқ, унинг муҳим масалаларини (аҳоли географияси, шаҳарлар географияси ва б) ўрганди. Ўша даврдаёқ Н.Н.Баранский: “Иқтисодий - географ нафақат аҳолининг таркиби, жойлашуви, аҳоли манзилгоҳларининг тавсифини, балки унинг руҳияти, урф - одатлари ва маданиятини ҳам билиши керак” эканлигини таъкидлаган эди.

Аҳолининг меҳнат қилиши, дам олиши, руҳий кечинмалари, соғлиғини сақлаш ва бошқа ижтимоий, маданий - маънавий ҳаёт фаолиятлари билан боғлиқ масалалар хорижда ва шунингдек, собиқ Иттифоқ иқтисодий географияси доирасида ҳам ўрганиб келинган. Шунинг учун ҳам Ю.Г.Саушкин ижтимоий географияни иқтисодий географиядан ажратиш, иқтисодий ва социал географияни ривожланишига зид эканлигини, реал борлиқни англашга тўла жавоб бермаслигини, яъни инсонни ижтимоий ҳаёти мураккабликлари билан иқтисодий географиядан “суғуриб” ташлаб бўлмаслигини ҳам уқтиради (Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география, 2003).

Ҳозирги кунда ижтимоий географиянинг тор ва кенг маънодаги талқини профессор А.С.Солиев томонидан эътироф этилган. Олимнинг таъкидлашича, тор маънодаги социал география - бу бевосита инсон ҳаёти билан борлиқ масалаларнинг худудий жиҳатларини, унинг ўзи яшаб турган муҳити билан муносабатини ўрганувчи фандир. Кенг маънодаги ижтимоий география эса ўз

ичига тор маънодаги социал география ва инсоннинг ижтимоий ҳаёт тарзи, маданий, маънавий, рухий ривожланиши масалаларининг ҳудудий қирраларини ҳам қамраб олади.

Социал географиянинг шаклланиш тарихи. Тарихий маълумотларга назар ташласак социал географиянинг ривожланишидаги дастлабки қадамлар хорижда кўзга ташланади. Хусусан, «социал география» тушунчаси XIX асрнинг охирларидаёқ франтсуз мактаби вакили, иқтисодчи ва сотсиологи Ле-Пле томонидан фойдаланилганлиги манбалардан маълум. Яна бир тадқиқотчи Г.С.Дунбарнинг таъкидлашича, ушбу тушунча илк бор П.де Рузьенинг 1884 йилда чоп этилган социал география бўйича изланишларида қўлланилган (Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география, 2003).

Ле-Пле илмий мактабининг таниқли намоёнчаси э.Демолен эса социал географияни “социогеография” тарзида талқин қилади ва унинг моҳияти маҳаллий шарт-шароитлар (шу жумладан табиий шароитлар)ни ижтимоий ривожланишга, “ижтимоий гуруҳ”ларнинг вужудга келишига таъсири сифатида тушунтиради.

1895 йили илк бор социал география тушунчаси э.Реклюнинг “Умумий география”асарида қўлланилди. Бунда у социал географияни табиий шарт-шароитларнинг кишиларни меҳнат ва турмуш тарзига ҳудудий жиҳатдан таъсир этиши маъносида тушунди ва уҳам социал география тушунчасининг моҳиятини аниқ очиб беролмадилар.

XX асрнинг бошларида Нидерландияда география ва социологиянинг уйғунлашувидан вужудга келган “янги фан” - социал география пайдо бўлди. Унинг предмети “жамиятдаги гуруҳлар ва ўзаро алоқадорликларнинг регионал тақсимланишини ўрганиш” деб тушунилади. Мазкур фан тармоғининг айнан Нидерландияда пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Чунки, унинг амалий вазифалари, аҳолиси зич ва ер ресурслари тақчил бўлган Нидерландияда минтақавий режалаштириш масалаларини ҳал этишда ўта долзарб аҳамият касб этди.

Социал географиянинг вужудга келиши ва ривожланишига собик, Иттифоқ географ олим ва тадқиқотчилари ҳам муносиб ҳисса қўшганлар. Бу даврда социал географиянинг ривожланишида шартли уч босқични ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. XX асрнинг 50 - йилларигача бўлган вақтни;
2. XX асрнинг 50 - 70 йиллари;
3. Сўнгги 30-40 йилларни ўз ичига олади ва социал географиянинг назарий ва амалий жиҳатлари айнан мана шу даврда сезиларли тарзда ривожланди. Айниқса, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси бўйича салмоқли ишлар амалга оширилди.

Социал географик тадқиқотларнинг объекти ва предмети, унинг мазмун - моҳияти. Хусусидаги дастлабки аниқ фикр - мулоҳазаларни Р.М.Кабонинг ишларида учратамиз. Жумладан, унинг фикрича “ижтимоий-маданий” география меҳнат фаолияти билан боғланган аҳоли жойлашуви типлари, унинг турмуш тарзи ва ижтимоий-маданий хусусиятларининг ҳудудий

тафовутларини, шунингдек, ҳар бир социал-ҳудудий кишилар гуруҳини ўзида мужассам этган барча элементларнинг мураккаб уйғунлигини ўзида ифодалайди.

Социал географиянинг тузилиши ва вазифаларини М.Ф.Грин янада кенгрок талқин қилди. Унинг фикрича ижтимоий география социал тсиқлга мансуб географик фанлар билан бирга иқтисодий географияни ҳам қамраб олади. Ижтимоий географиянинг бундай кенг маънодаги талқини В.М.Гохман ва С.Я.Ныммик тушунган «Общественная география»га мос тушади.

Ушбу масалага амалий нуқтаи назардан реал ва асосли равишда ёндошган А.А.Долинин “ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг минтақавий хусусиятларини, минтақаларнинг табиати, иқтисодиёти ва демографик вазиятини тавсифловчи нарсаларни жалб этмасдан чуқур ўрганиб бўлмайди, демак бундай тадқиқотларни иқтисодий - географлар муваффақиятли равишда амалга оширишлари мумкин”. А.А.Долинин фикрича социал географиянинг объекти – бу кишиларнинг ўзаро муносабатлари орқали боғланган ҳудудий бирикмаларидан иборат.

Социал-географик тадқиқотлар. Бизнинг фикримизча, тиббиёт, дин, туризм географияси сингари фан йўналишлари чиндан ҳам фанлар қиррасида юзага келган чегаравий йўналишлар бўлсада, уларни география фанлари тизими аниқроғи социал география фани доирасида кўришни маъқул кўрамиз . Чунки, жумладан тиббиёт географиясини оладиган бўлсак , ер юзида касалликларнинг вужудга келиши ва тарқалишида ҳудудий тафовутлар мавжуд экан, мазкур фан асосини географик омиллар ташкил этади.

Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки биз мазкур қўлланмада тор маънодаги социал географияга дахлдор масаларга эътибор қаратдик.

Таъкидлаш керакки, кенг маънодаги социал география борасида олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларни М.Назаров ва З.Тожиевалар қуйидаги тўрт гуруҳга ажратган:

1. **“Социал география** мавжуд эмас, аммо географияда ижтимоий жиҳатларни борлиги шубҳасиздир”-деган фикр тарафдорлари. Ушбу йўналишга мансуб муаллифлар социал география мустақил мавжуд эмаслигини ёқлайдилар. Улар жумласига Алаев э.Б., Ковалев С.А., Ковальская Н.Я., Лаппо Г.М., Лавров С.Б., Сдасюк Г.В., Саушкин Ю.Г., Ткаченко А.А. кабиларни киритиш мумкин, Ушбу олимлар яратган бир қатор асарларда социал ва иқтисодий жиҳатлар бўлинмаслиги ва қатъий бўлишга уринишлар натижасиз бўлиши таъкидланади.

2. **“Социал география** - мустақил фан бўлиб, география фанлари таркибида энг қуйи поғонада жойлашган. Кўп ҳолларда уни аҳоли географиясининг таркибий қисми сифатида кўриш мумкин” деган фикр муаллифлари. Мазкур йўналишга мансуб фикрларга кўра, социал география мустақил бўлиб, географиянинг қуйи иерархик поқонасида, аҳоли географияси таркибига қиради. (Анохин А.А. Костяев А.И. Долинин А.А). Жумладан, А.А.Долинин социал географияни аҳоли географиясининг ўзига хос бўғини сифатида қарайди. Унинг фикрича, социал география одамларнинг ҳудудий

бирикмаларини ижтимоий ривожланиш даражаларини аниқлашда мужассамлашган.

А.А.Анохин- ва А.И.Костяевлар эса социал география турли таксономик тоифадаги районларнинг ижтимоий ҳаётини ҳудудий ташкил этилишини ўрганувчи фан сифатида шаклланди деб ҳисоблайдилар. Социал географияни аҳоли географияси доирасидан анча кенг маънода тушунишларига қарамай, юқоридаги муаллифлар, барибир аҳоли географияси асосларидан келиб чиқадилар (Назаров М.,Тожиева З. Ижтимоий география, 2003).

3. Социал география - мустақил фан бўлиб, география фанлари таркибида ўрта иерархик поғонада, яъни масалан, иқтисодий география билан бир поғонада жойлашган. Учинчи йўналишга мансуб қарашларга кўра, социал география - бу мустақил фан бўлиб, иқтисодий география билан бир даражада тургани ҳолда, ижтимоий географиянинг (кенг маънода) охирги асосий тармоғи ҳисобланади. бундай нуқтаи назарни В.М.Гохман ва С.Я.Ниммиклар ёқлаб чиқишган ва улар бир хил шундай хулосага келишган. Шунингдек, улар ривожланганлик даражасига кўра социал географияни иқтисодий географиядан орқада қоляпти, чунки социал география анча кейин шакллана бошлади деган, фикрдалар. Баъзи бир муаллифлар, масалан С.Нъиммик социал географияни иқтисодий географияга қарамлигини ва шунингдек, социал ва маданий географияни бўлинмаслигини ҳам кўрсатиб ўтади.

4. Социал география - мустақил фан бўлиб, ижтимоий география фанлари таркибида юқори иерархик поғонада жойлашгани ҳолда, ижтимоий географиянинг синоними ҳисобланади; социал (ижтимоий) география таркибига иқтисодий география ҳам кирази.

Тўртинчи йўналишга мансуб фикрга кўра социал географияни барча ижтимоий муносабатларни қамраб олган фан сифатида тушуниш мумкин. Бу ерда “социал” ва “ижтимоий” (общественная) тушунчалари. ўзаро мос ва улар ўзаро синонимлардир. Демак, буларга кўра социал география (ижтимоий география) бошқа социал - географик тармоқлар (аҳоли географияси, сиёсий география, ҳарбий география, тарихий география ва бошқалардан ташқари иқтисодий географияни ҳам қамраб олади. Н.Н.Баранский ҳам социал географияни шундай кенг маънода тушунган ва бундай тушуниш маҳаллий олимларга (Солиев А., Отамирзаев О. ва бошқалар) ҳам хос.

Ҳозирги вақтда кўпчилик муаллифлар томонидан социал география терминини бир вақтнинг ўзида тор ва кенг маънода тушунишнинг зарурати туғилди. У.Мерестенинг фанларни интеграциялашуви концепцияси бўйича, ижтимоий география (кенг маънодаги социал) социал географиянинг синонимидир. Социал география – барча ижтимоий объектлар ва улар ўртасидаги социал ва географик муносабатларни қамраб олган социал географик тизимларни ўрганади.

Фалсафий жиҳатдан таҳлил қилинганда, агарда инсон ва унинг турмуш тарзи, меҳнат қилиши, билим ва дам олиши, соғлиғини тиклаши, ўй-хаёллари, урф-одатлари билан боғлиқ ёки бир сўз билан айтганда кенг маънодаги ижтимоий воқеа-ҳодисалар макон ва замонда мавжуд экан, ўз навбатида

уларни вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг худудий қонуниятларини ўрганиш заруриятининг туғилиши табиий ва ушбу масала, фанлар мантиқига кўра, аввало география фанининг тадқиқот объекти доирасига киради, аниқроғи у билан социал географиянинг шуғулланиши мақсадга мувофиқдир (Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география, 2003).

Социал ёки тор маънодаги ижтимоий географиянинг Ўзбекистонда шаклланиши ва ривожланишига маҳаллий олимлар, хусусан А.С.Солиев, М.И.Назаров, З.Тожиева, Н.Комиловлар ўз хиссаларини қўшдилар. Жумладан, А.С.Солиев ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида эълон қилинган қатор рисола ва ўқув қўлланмаларида анъанавий иқтисодий географиянинг ривожланиш йўналишларини очиқ берган ва шу ўринда мазкур фаннинг социаллашуви (ижтимоийлашуви)га алоҳида урғу берган. А.С.Солиев фикрича, кенг маънодаги ижтимоий география (иқтисодий ва социал география) энг аввало уч блок ёки таркибий қисмдан иборат. Биринчи блокка у иқтисодий география, яъни ишлаб чиқариш географиясини, иккинчи блокка аҳоли билан боғлиқ социал-иқтисодий географик фанларни ва, учинчи блокка эса, тор маънодаги ижтимоий география ёки аниқроғи социал географияни киритади. Шунингдек, А.С.Солиев айрим ҳолларда “социал” тушунчаси тўла “ижтимоий” тушунчасига мос келмаслиги таъкидлаб., биринчи атаманинг ҳам баъзан ишлатилишини мақсадга мувофиқ деб билади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда социал географияга бағишланган қатор ишлар амалга оширилди. А.С.Солиев раҳбарлигида М.Назаров томонидан аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш муаммолари бўйича ёқланган диссертатсия (1996) анъанавий иқтисодий географиядан сотсил география томон муҳим бир қадам бўлди. Бунинг давоми сифатида кейинчалик фан, ва илмий тадқиқотлар географияси (Назарова Х., 1997), тиббиёт географияси (Комилова Н., 1999; 2012), жиноятчилик географияси (Қаюмов А., 2006) бўйича диссертатсиялари ёқланди. Кейинроқ тиббиёт географиясига дахлдор яна бир нечта диссертатсиялар ҳимоя қилинди.

Шундай қилиб, социал география (кенг маънода) - бу география фанлари ва ижтимоий фанлар ўртасидаги интеграция жараёнларида вужудга келаётган география фанлари тизимидан иборат. Хозирги даврда ушбу тизимда фанларнинг уйғунлашуви (синтези) рўй бермоқда ва исоциал жтимоий географиянинг умумий назарияси тез шаклланмоқда. Демак, социал география шаклланиш босқичини бошидан кечирмоқда ва шунинг учун ҳам унинг мустақиллиги ва бир бутунлиги истикболидан далолат беради.

Социал географиянинг мустақиллиги биринчи навбатда, мазкур фан назариясини вужудга келтирилиши билан ва иккинчидан, унинг. атрофида интеграциялашган турли фанларнинг шаклланиши билан таъминланади.

Собиқ Иттифоқ давридан бошлаб ижтимоий география уч асосий йўналишларда ривожланмоқда. Биринчиси, бу ушбу фаннинг ҳозирга қадар шаклланган бўлимларининг (аҳоли географияси, геодемография, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси ва ижтимоий инфраструктура) ривожланишини давом этиши. Иккинчи йўналиш янги шаклланаётган

бўлимларни ўз ичига олади. Буларга тез ривожланаётган рекреация географиясини, турмуш тарзи географияси, маданият географияси ва бошқалар мансуб. Учинчиси, секинлик билан бўлсада, ижтимоий географиянинг умумий назариясини пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Социал географиянинг муҳим вазифаларига қуйидагилар киради:

1) ижтимоий география тармоқларини ривожлантириш, яъни аҳоли географияси ва жойлашуви, хизмат кўрсатиш соҳалари, истеъмол, рекреация ва бошқалар;

2) йирик масштаби социал – географик тадқиқотларни олиб бориш;

3) ижтимоий географиянинг хорижий мамлакатларда ривожланишини ўрганиш;

4) ижтимоий географиянинг барча йўналишларига тегишли бўлган ўзига хос вазифаси, яъни илмий тадқиқотларнинг натижаларини амалиётга тадбиқини кучайтириш.

Ҳозирги даврда социал география шаклланиш жараёнларини бошидан кечирмоқда. Шу сабабдан, айнан шу даврга хос бўлган энг долзарб муаммолар жумласига қуйидагилар киритилади:

а) ижтимоий-географик районлаштириш (принтсиплари, мезонлари, кўрсаткичлар тизими, тадқиқот усуллари, иқтисодий ва бошқа турдаги районлаштириш турлари билан нисбати);

б) аҳолининг турмуш тарзи ва даражаларидаги, ижтимоий тузилмалар ва уларнинг тадрижидаги, ижтимоий соҳаларни ҳудудий ташкил этишдаги районлараро тафовутлар);

с) умумлаштирувчи ва махсус ижтимоий-географик типологиялар (геодемографик вазият, шаҳарлар ва аҳоли жойлашуви тизимлари, қишлоқ жойлар ва бошқалар);

д) тиббий-географик тадқиқотлар ва уларнинг долзарблигини етарлича баҳоланмаслик ва х.к.

Мазкур муаммоларнинг ҳар бири ижтимоий географияни тўла шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.

2. Анна Баттимер Путь в географии. – М.: Прогресс, 1990.

3. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.

4. Джонсон Р.Дж. География и географы. – Л., 1989.

5. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география, 2003.

6. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: Камалак, 2013.

7. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.

Савол ва топшириқлар:

1. Социал географиянинг объекти ва предмети нима?
2. Социал географиянинг фанлар тизимида тутуган ўрни аниқланг?
3. Социал-географик тадқиқотлар нималарни ўз ичига олади?
4. Социал географияни таркибини тушунтиринг?
5. Социал соҳаларни ҳудудий ташкил этиш деганда нимани тушунасиз?
6. Социаллашув жараёнини тушунтиринг?
7. Социал географик тадқиқотларнинг мазмунини изоҳланг?
8. Социал география соҳасидаги йирик олимларни санаб беринг?
9. Социал соҳалар билан боғлиқ муассасаларни жойлашувига қандай омиллар таъсир қилади?
10. Социал география ривожига ҳисса қўшган ўзбек олимларига мисоллар келтиринг?
11. Социал география ривожига ҳисса қўшган рус олимларини кўрсатинг?

17-мавзу. Тиббиёт географияси

Режа:

1. Тиббиёт тизими – тиббиёт географиясининг тадқиқот объекти сифатида.
2. Тиббиёт географиянинг фанлар тизимида тутган ўрни. Тадқиқот объекти ва предмети. Бошқа фанлар билан алоқаси.
3. Замонавий тиббиёт тизимининг тузилиши ва ривожланиши.
4. Нозогеография.
5. Аҳолининг тиббий хизматга бўлган эhtiёжлари, унинг турлари ва қондирилиши даражаси.

Таянч сўз ва иборалар: *Тиббиёт географияси, тиббий-географик баҳолаш, тиббиёт ландшафтишунослиги, нозогеография (инсон касалликлари географияси), тиббиёт картографияси, “тоғ касаллиги”, “денгиз касаллиги” “ўрмон касаллиги”, “чўл касаллиги”, нозоареаллар.*

Тиббиёт географияси география ҳамда тиббиёт фанлари оралиғида вужудга келган фандир. Унинг ривожланиши билан иқтисодий географиянинг социаллашуви (ижтимоийлашуви) жараёнлари янада жадаллашди. Буларнинг натижаси ўлароқ, тиббиёт географияси замонавий иқтисодий ва ижтимоий географиянинг социал қанотидан ўрин олиб, уни янада ривожлантирди.

Тиббиёт географияси – инсон саломатлиги ва турли касалликларнинг вужудга келишига таъсир этувчи омил ва шароитлар, уларнинг мамлакат ҳамда районларда тарқалиш қонуниятлари ва хусусиятларини ўрганади.

Кўпчилик олимлар тиббиёт географиясини мустақил фан тармоғи сифатида вужудга келиши вақтини XIX асрнинг ўрталари деб ҳисоблайдилар. Шу даврдан бошлаб, то ҳозирга қадар тиббиёт географиясининг тадқиқот объекти ва предмети борасида олимлар томонидан турли туман фикрлар билдирилди ва шундай қилиб, мазкур фаннинг предмети муттасил такомиллашиб борди.

Тиббиёт географиясининг объекти кўп қиррали ва мураккаб бўлиши билан бирга, у ўз ичига аҳолининг саломатлик ҳолати ва уни ўзгаришларини, касалликлар ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасини қамраб олади.

Тиббиёт географиясининг кўпчиликка тушунарли бўлган таърифини А.А.Келлер қуйидагича ифодалайди: “Тиббиёт географияси, географик муҳитнинг комплекс табиий, ижтимоий-иқтисодий омилларини аҳолининг саломатлик ҳолатига, инсон касалликларининг вужудга келиши ва тарқалишига таъсири қонуниятларини ўрганади”.

Тиббиёт географиясининг бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари жуда кенг ва хилма хилдир. У, аввало иқтисодий ва ижтимоий географиянинг аҳоли географияси билан чамбарчас боғланган, шунингдек демография, социология, картография, мамлакатшунослик, этнография, социал статистика,

ландшафтшунослик, иқлимшунослик, экология, биогеография, социал экология, эпидемиология, паразитология, социал гигиена ва соғлиқни сақлашни ташкил этиш, курортология, зоогеография каби фанлар билан мустаҳкам алоқаларга эга.

Тиббиёт географиясининг мустақил фан сифатида танилиши (гарчи кўпчилик олимлар томонидан XIX асрнинг ўрталари деб ҳисоблансада), тиббий-географик тадқиқотларга оид масалалар қадимги Шарқ ва Ғарб олимларининг (Ибн Сино, Гиппократ) асарларида ёритилган. Аммо, ҳозирги тушунишдаги тиббиёт географисига оид бўлган дастлабки йирик тадқиқот - «Обобщение всеобщей медитсинской практической географии» немис олими Финке томонидан 1792 йилда амалга оширилди. Бунда, у тиббиёт географиясини жойнинг аҳоли саломатлиги ва касалликларига таъсирини ўрганувчи фан деб ҳисоблади.

Тиббиёт географиясининг ривожланишига хорижий олимлардан Финке, Шнуррер, Буден, Райт, Гирш, Фукс, Мей, Масако, Ратвель, Стемпл, Божё-Гарнье, Лайт ва бошқалар ўз ҳиссаларини қўшдилар.

XX аср бошларига қадар Россияда тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари П.З.Кондоиди, Н.И.Торопов, Н.И.Пирогов, И.М.Сеченов, С.П.Боткин, И.П.Павлов, э.Х.Икавиттс, Н.И.Литуновский, А.Ф.Змеев, П.И.Преображенский, Д.В.Мертсалов, К.П.Андреев, П.А.Бурсев, Н.А.Коржавин, К.С.Моркотун, С.П.Ловсов, Г.И.Архангелский, П.А.Песков, И.А.Песков, Н.И.Августовский, П.И.Шмаков, А.А.Бунге, Е.В.Бек, В.Л.Якимов ва бошқаларнинг ишларида ёритилган.

Собиқ Иттифокда тиббиёт географиясининг назарий методологик асослари, аҳолининг саломатлик ҳолати ва нозогеографик тадқиқотлар, соғлиқни сақлашни ривожланиши, тиббиёт географияси ҳамда тиббий-географик районлаштириш масалалари Д.К.Заболотний, А.А.Шошин, А.П.Марковин, Е.Н.Павловский, А.И.Виноградов, А.В.Яковлев, А.А.Келлер, А.В.Чаклин, Е.И.Игнатов, Б.Б.Прохоров, В.П.Бяков, Е.И.Веселов, Б.В.Вершинский, В.Я.Подольн, А.Д.Лебедев, А.Г.Воронов, А.П.Автсин, П.П.Решетников, Е.Л.Райх, А.П.Айриян, А.А.Половетская, В.П.Поспело, С.И.Белов, Е.С.Фелдман, Б.И.Ходжамбердиев, Т.Е.Болдирев, Н.К.Соколов, С.Е.Шипеленя, О.П.Депин ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида очиб берилган. Бинобарин, Б.Б.Прохоров томонидан Байкал Амур магистрали қурилиши зонаси миқёсида илк бор докторлик диссертатсияси даражасидаги тиббий-географик тадқиқот амалга оширилган.

Ўзбекистонда эса аҳолининг саломатлиги, касалликлар ҳамда соғлиқни сақлаш масалалари бевосита тиббиёт нуқтаи назаридан бажарилган ишлар мавжуд. Ўтган асрнинг 90-йиллдридан бошлаб, Ўзбекистон ва унинг айрим регионлари бўйича тиббиёт муассасаларини ҳудудий ташкил этиш масалалари М.И.Назаров (1996), нозогеографик вазият эса Н.Комиловалар (1999) томонидон илк бор ўрганилган. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ФА География бўлими томонидан 90-йилларда республиканинг тиббий-географик атласига оид ишлар олиб борилган эди.

Шунингдек, мамлакатимизда тиббиёт географияси бўйича 2 докторлик диссертацияси ҳимоя қилинганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Булар, Н.Комилованинг “Ўзбекистон тиббий географик шароитининг ҳудудий таҳлили ва аҳоли саломатлиги муаммолари ” (2012 й.) ва И.Турдымамбетовнинг “Қорақалпоғистон Республикаси Нозогеографик вазиятини яхшилашнинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари” (2016 й.) мавзуидаги докторлик диссертациялари. Ушбу тадқиқотларнинг яқин ўтмишда амалга оширилганлиги республикада тиббиёт географиясининг жадал ривожланиб бораётганини билдиради.

Тиббиёт географиясининг предмети турли даврларда олимлар томонидан турлича ифодаланди. Бунда, кўпчилик тадқиқотчилар табиий географик, ижтимоий-иқтисодий омилларга катта аҳамият берган ҳолда, тиббиёт географиясини география фанлари қаторига қўшса (Е.И.Игнатов, Е.П.Павловский, Б.Б.Прохоров, Е.Л.Райх) бошқалари тиббий омилларнинг устуворлигини таъкидлаб, тиббиёт географиясини тиббиёт фанининг бир тармоғи деб биладилар (Д.К.Заболотний, А.И.Сисгин ва б.).

Тиббиёт географиясининг моҳияти ва вазифаларини илк бор ўрганган Н.И.Торопов (1864): “Ҳар қандай касалликни ер юзаси бўйича тарқалиши масалаларини тиббиёт географияси ўрганади”, деб таъкидлаган. Э.Икавиттс эса, (1885) “Ер шарининг турли мамлакатлари ва халқлари орасида ҳаёт ва ўлим, саломатлик ва касалликларнинг турли туман ҳодисалари тиббиёт географиясининг предметиدير” деган хулосани билдиради. Шунингдек, баъзи бир олимлар, жумладан, Д.К.Заболотнийга: “Тиббиёт географияси тиббиётнинг бир тармоғи сифатида ер юзида турли касалликларнинг тарқалишини ўрганувчи фан”, деб тиббий омилларни устун қўйса, Е.И.Игнатов “Тиббиёт географияси географик муҳитнинг инсон танасига таъсирини ўрганувчи географиянинг бир тармоғидир” деб таъкидлайди. Е.П.Павловский (1955, с.89) ҳам география фанининг муҳим тармоғи бўлган тиббиёт географияси “Ер юзида инсон касалликларининг тарқалиши сабабларини ўрганади” деб масаланинг географик жиҳатларига катта эътибор беради.

Тиббиёт географиясининг ҳозирги ривожланиш босқичида олимлар томонидан унинг нозогеография, саломатлик географияси ва соғлиқни сақлаш географияси каби бўлимлари ажратилади. Шунингдек, В.П.Бяков ва Е.И.Веселовлар собиқ, совет тиббиёт географиясининг қуйидаги асосий йўналишларини ҳам ажратадилар:

- ✓ табиий ва социал-иқтисодий омилларни тиббий-географик баҳолаш;
- ✓ тиббиёт ландшафтшунослиги;
- ✓ тиббиёт мамлакатшунослиги;
- ✓ нозогеография (инсон касалликлари географияси);
- ✓ тиббиёт картографияси.

Тиббиёт географиясининг назарий методологик ва амалий масалаларини ўрганишда собиқ Иттифоқ олимларининг хизматларини таъкидлаш лозим.

Жумдадан, Е.Н.Павловскийнинг касалликларни табиий ўчоқлари ва ландшафт эпидемиологияси ғоялари ва ишланмалари собиқ Иттифоқ тиббиёт географиясининг фундаментал асосларидан биридир. А.А.Шошин ва бошқа муаллифлар томонидан эса, тиббий географиясининг назарий-методологик асослари ишлаб чиқилди (Основы медитсинской географии, М., Л., 1962).

Замонавий тиббий географик тадқиқотларга, аввало мазкур фанга доир назарий-методологик тадқиқотларни тез ривожланиши; тиббий-географик тадқиқотларнинг натижаларини амалиётга қўлланишини кучайтириш; минтакавий тиббий-географик тадқиқотларни авж олиши ҳамда тиббиёт картографиясини тез ривожланаётганлиги хосдир.

Ҳозирги тиббий-географик тадқиқотларда районлаштириш масалалари тобора кўпроқ амалга оширилмоқда. Бинобарин, унинг илмий асослари, тамойиллари А.А.Келлер томонидан 1962 йилдаёқ ишлаб чиқилган эди. Чунончи, тиббий-географик районлаштириш бу комплекс тадқиқотларнинг натижаси бўлиб, аҳолини саломатлик ҳолати, табиий ва социал-иқтисодий шарт-шароитларни инсон саломатлигига таъсири, инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалиши жараёнларини қамраб олади.

Тиббий-географик тадқиқотлар ва уларга бўлган амалий талаб-эҳтиёжлар ҳозирда тиббиёт географияси олдида қуйидаги вазифаларни кўяди:

- табиий шароит (омиллар) ёки уларнинг мажмуаларини аҳоли саломатлигига таъсирини ўрганиш;
- комплекс табиий ва ижтимоий иқтисодий омилларнинг инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалишидаги ролини аниқлаш;
- ландшафтлар ва алоҳида олинган давлатларда инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалиши қонуниятларини аниқлаш;
- тиббий-географик ишланмаларни амалий тадқиқи масалаларини кучайтириш.

Табиатда турли хил ландшафт кўринишлари қуруқлик ва сувликлар, сахро ва ўрмонлар, тоғ ва текисликлар мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида инсонлар ўзига хос фаолият кўрсатадилар. Ҳар бир ландшафт доирасида ташқи муҳит омилларнинг у ёки бу тури инсон жисмига кўпроқ таъсир кўрсатади.

Абу Али ибн Сино ҳам касалликларнинг келиб чиқиши сабабларини аниқлашда ва даволашда ташқи шароитнинг (иқлим, об-ҳаво, турар-жой, овқатланиш) таъсирига алоҳида эътибор қаратган эди.

Ўрта Осиё ҳудудида яшаб ижод қилган машҳур табиблар, жумладан, Абу Бакир ар Розий асарларида кишиларда учрайдиган касалликларнинг аксарият қисми унинг яшаш жойи билан боғлиқлиги қайд этилган. У ҳатто касалхоналар қурилишида жойнинг иқлими, жойлашган ўрни каби жиҳатларга эътибор бериш зарурлигини таъкидлаган. Шунингдек, тиббиёт илмининг асосчиси Гиппократ ўз асарларида турли макон ва манзилларда яшовчи кишилар саломатлигини баҳолашда мазкур жойнинг иқлими, сув ва тупроқ таркиби, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ката аҳамият касб этишини алоҳида

изоҳлаб ўтган. Олимнинг таъкидлашича, инсон умумий табиат оламининг бир қисми бўлиб, унинг ташқи тузилиши ва ички руҳиятини шу табиат шакллантиради. Бу ҳақда Гиппократ шундай деб ёзган эди. “Одам жисмининг табиатини ташқи муҳит белгилайди. Жамият эса ўз қонун қоидалари билан одам табиатини ўзгартириши мумкин”.

Шунга ўхшаш фикрлар ватандошимиз Абу Райҳон Беруний томонидан ҳам илгари сурилган. Унинг ёзишича “Одамлар тузулишларининг ранги, сурати, табиат ва ахлоқи турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, кишилар яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир”.

Инсон саломатлиги ва улар орасида учрайдиган касалликлар ҳудудий тафовутларга эга. XVIII асрда яшаб ижод қилган француз олими Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи тўғрисида” номли асарида “Иқлимнинг ҳукумронлиги барча кучлардан устунроқдир” деган шиорни олға сурган экан.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаёқ тиббиёт мектиорологияси соҳасида рус иқлимшунослари А.И.Воейков, А.П.Соколов, А.А.Каминский каби олимлар тадқиқотлар олиб боришган. Айниқса, бу хусусда тиббиёт географиясида иқлим билан боғлиқ масалаларни ўрганишда рус олими А.С.Берг томонидан ишлаб чиқилган, иқлимнинг синфларга ажратилган тавсифи муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим тиббий географик жиҳатдан мамлакат иқлимини 12 табақага ажратган. У иқлим ва об-ҳавони синфларга ажратиш орқали саломатликнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганишга ҳам эътибор берган. Об-ҳавонинг иқлиқга нисбатан инсон жисмига таъсирини сезиларли, яъни об-ҳавонинг тез-тез ўзгариб туриши билан инсон жисмида маълум маънода ўзгаришлар содир бўлиб туради, айниқса буни баъзи аъзоларимиз жуда тез сеза олади. Шунингдек об-ҳаводаги айрим жиддий ўзгаришларни баъзи касалликларга (бод, радикулит, ревматизм, қон босими хасталиклари) га чалинган кишилар анча олдинроқ пайқайдилар.

Инсон касалликларининг келиб чиқиши ва тарқалишида ёки нозокомплекслар ва нозоареалларни вужудга келишида касалликларнинг ривожланиши билан атроф-муҳит омиллари орасида узвий алоқадорлик мавжуд. Бунда атроф-муҳитнинг табиий ва ижтимоий-иқтисодий омилларини етакчи ролини алоҳида таъкидлаш лозим.

Инсон касалликлари ва унинг турлича нозокомплекслари ва нозоареалларини вужудга келиши ва тадрижий ўзгаришларига таъсир кўрсатувчи омилларга қуйидагилар киради:

Табиий-географик омиллар (иқлим, ер юзаси тузилиши, сув манбалари ва тупроқ, ҳайвониот ва ўсимликлар, регионнинг экологик аҳволи) инсон касалликларини вужудга келишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шунингдек, улар касалликларни ҳудудий тарқалишини белгилаб, нозоареалларни вужудга келишида катта рол ўйнайди.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар (соғлиқни сақлаш тизимини аҳволи, аҳолининг жойлашуви, зичлиги, жинс-ёш ва ижтимоий таркиби, маълумотлилик даражаси, кўчиб юриши, яшаш ва меҳнат шароитлари, шаҳар

ва қишлоқлар тўри ва тизими, транспортнинг ривожланганлик даражаси, урбанизация жараёнлари, регион (ҳудуд) нинг ҳўжалик ихтисослашуви, ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви ва ривожланиш даражаси, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктурасининг ҳолати ва бошқалар) нинг инсон касалликларини келиб чиқишти ва нозоареалларини вужудга келишидаги таъсири кучайиб бормокда.

Нозоареаллар миқёсида аҳолининг касалланиши даражаси ва касалликларнинг тарқалишида табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий омилларнинг ролини аниқлаш замонавий тиббий-географик тадқиқотларнинг долзарб муаммоларидан биридир.

Жойларнинг рельеф хусусиятлари ҳам инсон саломатлигини белгиловчи асосий омиллардан биридир. Баланд тоғ митнақаларида ўз номи “тоғ касаллиги” деб атловчи касаллик кенг тарқалган. Тоғ касаллиги тўғрисидаги маълумотларни испан саёҳи Акоста томонидан ёзиб қолдирилган. Унинг ёзишича 1590 йил Анд тоғлари бўйлаб саёҳат чоғида 4500 метр денгиз сатҳидан баландликда ҳамроҳлари орасида қандайдир касаллик юзага келганлиги, уларнинг юрак уришлари ўзгариб, бош айланиш, нафас сиқиши, бурунларининг қонаши, қулоқларининг шанғилаши каби ҳолатлар кузатилади. Бу тоғ касаллиги бўлиб, 1887 йил француз олими Берт томонидан аниқланган ва бу касалликнинг бош сабабчи деб кислород етишмаслиги билан изоҳлаган. Кейинги йилларда тоғларда яшовчи кишиларнинг юрак фаолиятини ўрганиш натижасида ушбу ҳудудда яшовчилар юраги бошқа ҳудудларга нисбатан анча фарқ қилиши, яъни уларнинг юрак ўнг қоринчаларининг қалинлиги аниқланган. Тоғли ўлкаларда яшовчи кишилар орасида яна куёш уриши, офтальмия, эндемик буқоқ каби касалликлар кўпроқ учрайди.

Денгиз ва бошқа сув ҳавзаларида фаолият кўрсатувчи кишилар орасида кўпинча “денгиз касаллиги” учрайди. Ушбу касаллик кеманинг чайқалиши натижасида юзага келади. Денгиз касаллигининг келиб чиқиши ва ривожланишида асаб тизининг ҳолати муҳим рол ўйнайди.

Ўрмон тайга ҳудудларида ҳам ўз номи билан “ўрмон касаллиги” деб номланувчи касаллик учрайди. Бу касалликда киши жисмида ҳар-хил руҳий ҳолатлар, қарахтлик тинимсиз уйқу, чивинлар ва каналар чақиши билан боғлиқ касалликлар кўп учрайди.

Чўл ва унга яқин ҳудудларда ҳаво ҳарорати ва буғланиш юқорилиги, нисбий намлик эса паст бўлади. Аслида инсон организми учун 18-21 градусли ҳаво ҳарорати, 40-60 фоизли нисбий намлик қулай ҳисобланади. Доимий юқори ҳарорат ва намликнинг меъёрида бўлмаслиги киши танасига салбий таъсир кўрсатади. Бу ҳол ўз навбатида асаб ва гормонал тизимлар боғлиқ касалликларни, шунингдек, қон-томир тизимидаги касалликларни келтириб чиқаради. Бундай шароитда чўл шароитида кўпроқ ҳолсизланиш, дармонсизланиш ва ўта ташналик билан ажралиб турувчи “чўл касаллиги” кўп учрайди. Чўл касаллигига чалиниш натижасида руҳий ҳасталиклар ҳам юзага келиши мумкин. Масалан тропик мамлакатлар аҳолиси орасида астиния

касаллиги тарқалган ва унинг вужудга келиши мазкур мамлакатларнинг табиий шароити билан бевосита боғлиқ.

Инсон сломатлигини белгилашда жойларнинг тупроқ хусусиятлари ҳам етакчи аҳамиятга эга. Чунки, тупроқ таркибида касаллик туғдирувчи бактериялар ва микроорганизмлар ҳаёт кечиради. Тупроқ турли хил микроорганизмлар учун макон ҳисобланади. Ўлат, туляремея, гангрена сингари кўплаб касалликларни ташувчи инфекциялар айнан тупроқда яшайди. Машҳур тиббий географ Шаалё ўз тадқиқотларида сальмонелеларнинг вужудга келиши ва тарқалишини кўпроқ тупроқ омили билан боғлайди. Тупроқни ифлосланиши ўз навбатида сувни ҳам ифлосланишига олиб келади. Тупроқдаги барча микроэлементлар инсон организмга сув орқали ўтади. Шунинг учун йирик аҳоли пунктларида сув ичимлик суви доимо хлор билан тозаланади. Айрим ҳолларда эндемик буқоқ касаллигини юзага келиши сувнинг таркибидаги микроэлементлар билан боғлиқ. А.П.Виноградов тадқиқотларидан маълумки, инсон организми бир кеча кундузда 120 грамм ёд қабул қилиши керак. Бунинг 70 grammi ўсимлик маҳсулотларидан 40 граммини эса ҳайвон маҳсулотларидан олиниши лозим. Демак, инсон ёдни асосий қисмини ўсимликлардан олади. Ёд моддасини эса ўсимликлар сув орқали тупроқдан олади. А.П.Виноградов назариясига кўра тоғ ва кулранг тупроқларда ёд танқислиги мавжуд.

Нозогеография. Тиббиёт географиясининг асосларини яратишга катта ҳисса қўшган йирик олим А.А.Шошин нозогеография, яъни инсон касалликлари географиясини тиббиёт географиясининг таркибий қисмларидан бири эканлигини таъкидлаган.

Тиббиёт географиясининг вужудга келган давридан бошлаб, то ҳозирга қадар бажарилган тиббий-географик тадқиқотларнинг аксариятини бевосита нозогеография билан тушунтириш ҳам етарли бўлмайди. Вахоланки, “Нозогеографиянинг асосий вазифаси инсон касаликларини географик тарқалишининг умумий қонуниятларини очиб бериш, алоҳида олинган касаликларнинг нозокомплекслари ва нозоареалларини ҳамда уларнинг тадрижий ўзгаришларини аниқлаш билан белгиланади. Демак, шундай қилиб, тадқиқот объектининг ўзига хослигига борлиқ ҳолда, нозогеография тиббиёт географиясининг мустақил бўлими ҳисобланади” (Шошин, 1962, 83-б.).

Умуман олганда, тиббиёт географияси аҳоли ва унинг саломатлик ҳолати билан боғлиқ бўлган барча географик жараён ва қонуниятларни ўрганар экан, бунда у энг аввало, географик муҳитнинг аҳоли саломатлигига таъсир кўрсатувчи комплекс табиий ва ижтимоий-иқтисодий омилларига асосий эътиборни қаратади. Улар орасида, айниқса иқлим ва атроф-муҳитнинг аҳоли саломатлигига таъсири, касалликларнинг тарқалиши, аҳолининг жойлашуви, меҳнат ва турмуш шароитлари, урбанизация жараёнлари, регионнинг хўжалик ихтисослашуви хусусиятлари, соғлиқни сақлаш соҳасини ривожланганлик даражаси ва бошқалар жуда муҳимдир. Ҳозирги даврда айниқса ижтимоий-иқтисодий хусусиятга мансуб омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бинобарин, тиббий-географик тадқиқотларнинг муҳим

илмий-амалий натижаси ҳисобланган тиббий-географик атласлар қишлоқ жойларда соғлиқни сақлашни ҳолати ва ривожланига масалалари бўйича А.П.Айриян томонидан Арманистонда, Ф.Г.Григорев томонидан эса Чувашияда (1976 й) chop этилган.

Нозогеографиянинг моҳияти ва вазифаларини тушунтиришда касалликнинг ўзини мазмуни, келиб чиқиш сабаблари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиш лозим. Бу борада кўпгина тадқиқотларни амалга оширган олимларнинг (И.Сеченов, С.Боткин, Аничков, Петров, И.Павлов) фикрича, инсоннинг касалланиши, аввало ўзига хос биологик жараён бўлиб, инсонни атроф-муҳит билан ўзаро таъсирида унинг ҳаёт фаолиятини бузилиши ёки бутунлай тўхташи билан боғлиқдир.

Инсон касалликлари турли-туман бўлиши билан бирга, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳам турличадир. Шу жиҳатдан уларни ўрганиш ва бу борадаги билимларга эга бўлиш касалликларнинг тарқалишини бартараф этишда катта амалий аҳамият касб этади.

Авваламбор, инсон касалликларининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш жуда муҳим масалалардан биридир. Аммо, шу билан бирга касалликларнинг ҳудудий тарқалиши қонуниятларини очиб бериш келажакда пайдо бўлиши (тарқалиши) мумкин бўлган касалликлар ареалларини аниқлаш ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Инсон касалликларининг келиб чиқиши объектив омиллар билан чамбарчас боғлиқ. Бунда, энг аввало инсонни ўраб олган атроф-муҳитнинг бош ролини алоҳида таъкидлаш керак. Бинобарин, Е.Н.Павловскийнинг паразитар (юқумли) касалликларнинг табиий ўчоқлари ҳақидаги ғояси (билимлари) бир қатор инсон ва ҳайвон касалликларининг географик тарқалиши ва эволюцияси ҳақида илмий асосланган хулосалар олиш имконини берди.

Нозогеографик тадқиқотларда нафақат касалликларнинг келиб чиқиши ёки уларнинг тарқалиши қонуниятлари, балки нозокомплекслар, нозоареалларни аниқлаш, тадқиқ этиш муҳим масалалардан биридир. Аммо, амалда бундай нозоареаллар, айниқса нозокомплексларни аниқлаш мураккаб ва тадқиқотчидан чуқур эпидемиологик билимларни ҳам талаб қилади.

Нозокомплекс бу, бир қатор бўғинларни (компонентларни) ўз ичига олган бир бутун тизим сифатида тушунилиши мумкин. Ушбу бўғинларнинг ҳар бири ўзаро бевосита алоқадорликка эга. Улардан бирортасининг ўзгариши дорҳол бошқасига ўз таъсирини кўрсатади. Инсон касалликларидан бирортасига мансуб бўлган нозокомплекс бир томондан, касалликни вужудга келтирувчи (чақирувчи) шарт-шароитларни ва иккинчи томондан, айнанг шу касалликни қабул қилишга мойил организмни ўз ичига қамраб олади. Жумладан, эндемик буқоққа хос бўлган нозокомплекс, энг аввало ушбу касалликка мойил бўлган инсон организми ҳамда сув ва озиқ-овқат маҳсулотларида ёд моддасини етишмаслигини ўз ичига олади. Нозокомплексларни, айниқса юқумли касалликлар бўйича кўплаб ажратиш мумкин.

Нозокомплексларнинг компонентлари ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик содда (инсон-сув ёки озиқ-овқатда ёднинг етишмаслиги) ёки мураккаб (атроф муҳитнинг икки, уч ва ундан ортиқ компонентлари ва инсон организми) кўриниш (тур)ларга эга. Мураккаб нозокомплексларга, кўпинча инсон паразитар касалликлари билан боғлиқ бўлган (безгак, лейшманиоз, кана энтсефалити ва б.) ларни киритиш мумкин. Муайян ҳудуд доирасидаги турлича нозокомплекслар, бевосита инсон касалликлари билан алоқадор бўлган нозогеографик вазиятнинг у ёки бу ҳолатини белгилашда муҳим рол ўйнайди.

Нозогеографик вазиятнинг бош мезонлари ва кўрсаткичларига аҳолининг ўртача умр кўриши, умумий ва болалар ўлими даражаси, аҳолининг касалланиши, турли мамлакат ва районлардаги экологик, санитария-гигиена ва эпидемиологик ҳолатлар киради. (Солиев, Комилова, 1999, 12-б.)

Замонавий нозогеографик тадқиқотларни касаликларнинг нозоареалларини (тарқалиш ҳудудларини) ўрганмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, нозоареал – бу аҳоли орасида муайян бир касаллик тури ҳисобга олинаётган ёки пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳудудни ўз ичига олади. Уларнинг вужудга келиши, майдони, чегаралари табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида турлича шаклланади.

Алоҳида олинган инсон касалликлари нозоареалларининг тадрижий ўзгаришларини тадқиқ этиш натижасида уларнинг вужудга келиши сабаблари ўрганилиб, тарқалиши мумкин бўлган ҳудудлар аниқланади. Бу эса, касалликларнинг аввалдан қачон ва қаерда пайдо бўлишини билишда ва уларга қарши тиббий чора-тадбирларни амалга оширишда катта аҳамиятга эга.

Турлича инсон касалликларининг нозоареалларини ўзаро ҳамда атроф-муҳит омиллари ва шарт-шароитлари билан таққослаш, ўз навбатида уларнинг вужудга келиши, ҳозирги ҳолати ва келгусидаги ўзгаришлари қонуниятлари ҳақида хулосалар олиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат ва ибратли сўзлар. -Т.: Фан, 1993.
2. Алфимов Н.Н. Медицинская география и гигиена // Медицинская география и здоровье. -Л., 1989.
3. Башенин В.А. Общая эпидемиология. -Л.: Медгиз, 1958.
4. Васильев К.Г. и др. Медицинская география. -М.: Наука, 1976.
5. Воронов А.Г. Медицинская география. -М.: Наука, 1981.
- 6.
7. Комилова Н.Қ. Ўзбекистон тиббий географик шароитининг ҳудудий таҳлили ва аҳоли саломатлиги муаммолари: Геог. фан. док. ... дис. автореф. – Т., 2012.
8. Основы медитсинской географии, М., Л., 1962.
9. Прохоров Б.Б. Медико-экологическое районирование и региональный прогноз здоровья населения России. -М.: Изд-во МНЭПУ, 1996.

10. Турдымамбетов И.Р. Социально-экономические особенности улучшения нозогеографической ситуации Республики Каракалпакстан. Автореф. дисс. ... док. геогр. наук.) – Т., 2016.

Савол ва топшириқлар:

1. Тиббиёт географиясининг ўрганиш объекти ва предмети нима?
2. Тиббиёт географиясининг география фанлари тизимида тутган ўрнини тушунтиринг.
3. Нозогеографик вазият нима?
4. Аҳолининг саломатлик ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни санаб беринг?
5. Рельеф хусусиятлари билан боғлиқ келиб чиқадиган касалликларни тушунтиринг?

18-мавзу. Сиёсий география

Режа:

20. Сиёсий география, унинг объекти ва предмети.
21. Сиёсий географиянинг инсон географияси фанлари тизимидаги ўрни ва алоқалари.
22. Сиёсий географиянинг шаклланиши ва унда ғарб олимларининг хизматлари.
23. Сиёсий географиянинг тузилиши. Сиёсий география ва геосиёсат.

Таянч сўзлар: *Амалий геосиёсат, аерократия, блок, геополитика (геосиёсат), геосиёсий дуализм, геостратегия, геоекономика (геоиқтисодиёт), демосиёсат, интеграция, ички денгиз (маре интернум – лот.), ички океан, кўп қутбли дунё, катта майдон (гроссраум), континент (ёки қитъа), кратополитика, макон, POSSIBILITY, сиёсий география, чегара.*

Сиёсий география турли географик макондаги сиёсий ташкилотлар ва уларнинг ҳудудий таркибини ўганишга асосланган таълимотидир. Олимлар сиёсий географияни 3 миқёсда ўрганишади: халқаро миқёс, регионал ёки давлат миқёси ва локал миқёс.

Давлат миқёсидан юқорисида сиёсий географлар кўплаб давлатларни камраб оладиган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти каби ташкилотларни ҳам ўрганишлари мумкин. Давлат миқёсида эса олимлар давлат бошқарув усулининг қандай ташкил этилганлигини кўриб чиқишади. Давлат миқёсидан пастдагисида сиёсий географлар масалан, овоз бериш туманларининг, яъни сайлов округлари чегараларини ўрганишлари мумкин.

Сиёсий географлар шунингдек, дунё сиёсий жараёнларида давлатлар ролининг ўзгаришини ҳам ўрганишади².

Сиёсий география:

Ҳозирги босқичда дунёдаги мамлакатларнинг давлат ва жамият қурилишининг бош белгилари ва хусусиятлари, мамлакатларнинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари;

Мамлакатларнинг сиёсий-географик яъни (геостратегик) микро, мезо ва макро ҳолати, давлат чегараларининг, ҳудудий таркибининг шаклланиш босқичлари;

Мамлакатлар аҳолисининг миллий, ижтимоий-сиёсий-иқтисодий ҳаётдаги роли ва ўрнини;

² Dr Christion Sawyer ap Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.195-P. 244.

Мамлакатларнинг жаҳон ҳамжамиятидаги, халқаро сиёсий, иқтисодий ва нодавлат ташкилотлардаги ўрни, мамлакатларнинг сиёсий мақсадлари ва халқаро муносабатлар тизимидаги иштирокини тадқиқ қилади.

Сиёсий география кенг маънодаги ижтимоий географиянинг бир қисмидир. У иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий ва социал география билан бир қаторда ўзининг алоҳида блокини шакллантирмоқда. Ушбу блокка ҳарбий ва электорал (яни сайловлар) географиясини ҳам киритиш мумкин. Фан яқинда вужудга келмаган бўлсада, МДХ мамлакатлари шу жумладан бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиб бораётган Ўзбекистон учун янги саналади. Ушбу фаннинг айрим масалалари (масалан, сиёсий харита, давлатларнинг сиёсий тузими ва х.к.) иқтисодий-ижтимоий географиянинг қатор курсларида маълум даражада ёритилган бўлсада, у, махсус курс сифатида ўқитилмаган.

Сиёсий географиянинг тадқиқот объекти бўлиб ҳудудий сиёсий тизимлар (системалар) хизмат қилади. Унинг предмети эса муайян мамлакат ёки бутун жаҳон миқёсида жамиятнинг сиёсий-ҳудудий ташкил этилишини ўрганишдан иборат. Шунингдек, бу фан давлатлар ва уларнинг чегаралари (лимология), давлат тузуми, мамурий-ҳудудий тузилиши, мамлакат доирасида сиёсий партия ва кучларнинг жойланиши, ҳудудий таркибини ўрганади. Сўнгги йиллардаги жаҳон ҳамжамияти ва геосиёсий тизимидаги муҳим ўзгаришлар ҳамда давлатларaro ташкил этилган ҳарбий-сиёсий уюшма ёки иттифоқлар сиёсий география тадқиқот предметини янада кенгайтирмоқда.

Мазкур фаннинг тарихи ҳам анча узоқ. Агар кенг кўламда қарайдиган бўлсак, унинг вужудга келиши дастлабки давлатларнинг пайдо бўлишига бориб тақалади, чунки сиёсий география учун давлат (демак, унинг ҳудудий яхлитлиги, чегараси, бошқариш ташкилотлари, ҳарбий ва сиёсий кучлари) асосий мазмун касб этади.

Аммо сиёсий географиянинг фан сифатида шаклланиш тарихи унча узоқ эмас. Даставвал “сиёсий география” тушунчаси, бази малумотларга қараганда, XVIII асрнинг 20-50 йилларида Петербургда (Россияда) хизматда бўлган немис олимлари Г.В.Крафт ва Х.Н.Винтсгеймлар томонидан тилга олинган. Улар ушбу тушунчани география фанининг бир қисми, тарихий география ва статистика (давлатшунослик) билан алоқадорлигини такидлашган. Сиёсий географияни ҳақиқий фан сифатида шаклланишини эса кўпчилик немис географи ва социологи Фридрих Фон Ратцел номи билан боғлайдилар. У 1898 йилда шу номда китоб нашр эттирганлиги учун сиёсий географиянинг “отаси” деб тан олинган. Шу билан бирга Ратцелнинг айнан мазкур асари туфайли швед Р.Челлен “геосиёсат” тушунчасини яратди.

Геосиёсат ҳақида мулоҳаза қилишдан аввал геосиёсат тушунчаси мазмун ва моҳияти, аҳамияти фан сифатида шаклланиши ўқитишнинг зарурати ҳақида маълумотларга эга бўлиш лозим. Бу фан орқали унинг шаклланиши босқичлари асосий категориялари давлатнинг куч-қудратини шаклланиши, сиёсат ва география фани орасидаги алоқадорлик ҳақидаги билимлар эгаси бўламиз. Бу фанни ўрганишда фаннинг ривожланишига фан

сифатида шаклланишида ўзини улкан ҳиссасини қўшган олимлар, сиёсатчилар мавжуд. Геосиёсий йўналишлар, оқимлар геосиёсатнинг ривожланишидаги асосий парадигмалари тўғрисида илмий маълумотлар оламиз.

Геосиёсат – турли сиёсий жараёнларнинг географик шароит (муҳит) га боғлиқ ҳолда ривожланишини ўрганадиган фандир. XX асрда дунё сиёсий харитасининг тубдан ўзгариши, ҳудудий, ижтимоий-экологик ва демографик муаммоларнинг кескинлашуви геосиёсат фанига бўлган эътиборни кучайтириб юборди.

Геосиёсат фанини ўрганиш география, тарих, демография, этнография, диншунослик, экология, социология, ҳарбий фанлар, сиёсатшунослик ва бошқа фанлар бўйича ҳам билимларга эга бўлишни тақозо этади.

Геосиёсат фани сиёсий география асосида шаклланди ва ривожланди. Сиёсий география жаҳондаги давлатларнинг турғун (статик) ҳолатдаги тавсифини тузиш билан шуғулланади. Сиёсий географияни кўпроқ давлатларнинг жойлашиши, ҳудудининг шакли, ўлчамлари, чегаралари, хўжалиги, аҳолисининг саводхонлик даражаси, маданияти қизиқтиради.

Геосиёсат фани сиёсий жараёнларнинг географик макондаги ўзаро алоқаларини, уларнинг ерга ва маданий омилларга таъсирини ўрганади. Геосиёсат фани асосий эътиборини табиий муҳит омилларни ҳарбий-сиёсий, иқтисодий ва экологик ҳавфсизлик мақсадларида фаол фойдаланишга қаратади.

Геосиёсат фанининг ўрганиш объекти: сайёравий (планетар) макон, геосиёсий жараёнлар ва ҳодисалардир. Сайёравий маконга қуруқлик, сувлик (Дунё океани), ҳаво қобиғи, давлатлар ва уларнинг ресурсдари киради.

Инсоният тарихини геосиёсий нуқтаи назардан геосиёсий босқичларнинг ёки маълум бир кучларнинг навбатма-навбат алмашилиб келиши сифатида қараш мумкин. Ҳар бир геосиёсий босқич кучлар мувозанатига, таъсир доирасига ва чегараларига эга бўлади.

Геосиёсий босқичларнинг ривожланиш жараёнида Вена босқичи ўзига хос ўрин эгаллади. Бу босқич Вена конгрессининг (1814-1815) тузилиши билан характерланади. Бунинг асоси сифатида географик ҳудудни назоратда тутиш тамойили олинган.

Бу босқичда жаҳон кучлари маркази сифатида Россия ва Австрия-Венгрия империяси, Британия колониал империяси, Германия империяси (1871 йилдан), XIX асрнинг ўрталаридан жаҳон кучлари маркази сифатида Франция ўзини намоён эта бошлади. 1877 йилдан бошлаб Туркия султони “Усмонли турклар императори” мақомини қабул қилди.

Бу босқичда йирик геосиёсий марказларнинг ҳарбий, сиёсий ва бошқа кўринишдаги низолари, гобир марказнинг ривожланиши (АҚШ, Германия) ёки, аксинча, парчаланиши, ёки таъсир доирасининг пасайиши (Россия, Испания) кузатилади.

Бу босқичдаги энг йирик сиёсий воқеалардан бири иккита йирик иттифокнинг шаклланиши ҳисобланади. Биринчи иттифок “Учлик иттифоқи” ҳисобланиб, унга Германия, Австрия-Венгрия ва Италия кирган эди. иккинчи

иттифоқ Атланта ҳисобланиб, унга Франция, Англия ва Россия давлатлари бирлашган эди.

Учлик иттифоқининг биринчи жаҳон урушида (1914-1918) парчаланиб кетиши Версал геосиёсий босқичининг бошланиши билан ҳарактерланади ва геополитик кучлар нисбатининг тубдан ўзгаришига олиб келди. Кучли сиёсий марказ бўлиб ҳисобланган Германия, Австрия-Венгрия, Россия ва Туркия империялари инқирозга юз тутди. Ушбу давлатларнинг парчаланишидан пайдо бўлган нисбатан кичик давлатларни Версал шартномасининг муаллифлари ўз таъсир доираларига киритишни мақсад қилиб олдилар. Версал шартномаси сиёсий етакчиликни қуруқликда Францияга, денгизда эса Англияга тегишини таъминлаб берди.

Ғолиб давлатлар сиёсатчилари нуқтаи назаридан Россия учун Европада жой йўқ эди. Версал шартномасининг ажралмас қисми ҳисобланган Миллатлар лигаси номидан Германия ва Туркия империялари колониялари ғолиб давлатлар томонидан бўлиб олинди. АҚШ президенти Вилсоннинг режаларига кўра Россия давлати бир неча таъсир доираларга бўлиниши керак эди. Масалан, Кавказ Туркия империясининг бир қисми сифатида, Ўрта Осиё эса бирон-бир Европа давлатининг протекторати қилиниши лозим эди. Россия ва Сибирнинг ўзида эса амалда ҳеч қандай сиёсий кучга эга бўлмаган қарам давлат тузиш кўзда тутилган эди. Шу мақсадда жаҳоннинг 15 та йирик давлати ўз қўшинларини Россия ҳудудига киритди.

Биринчи жаҳон урушида энг катта ютуққа АҚШ буржуазияси эришди. У ўз кучини ҳис қилган ҳолда 1922 йилда Вашингтон конференциясида АҚШ Англия билан бир қаторда ҳарбий денгиз флотига эга бўлиш ҳукуқини қўлга киритди.

Биринчи жаҳон урушида энг катта Миллатлар лигаси ёрдамида ғолиб давлатлар томонидан Германия ва Россия ўртасида Франция ва Англия давлатлари таъсир доирасида бўлган бир гуруҳ давлатлардан иборат “санитар кордон” ташкил этилди ва бу билан икки йирик давлатнинг тўғридан-тўғри алоқаларига чек қўйилди.

Иккинчи жаҳон уруши Версал тинчлигига чек қўйди. Урушнинг барча қийинчиликларини собиқ Иттифоқ ўз бўйнига олди, лекин ушбу урушдан у ҳарбий ва геосиёсий жиҳатдан мустаҳкам бўлиб чиқди. Ўз тарихида биринчи марта Россия атрофида йирик геополитик блокни ташкил этди. Кейинчалик ушбу блокни мафкуравий ва ахборот қуроллари ёрдамида парчалаш учун ярим аср вақт сарфланди.

Посттам босқичи 1945 йилдан бошланди. Берлин шаҳри яқинида жойлашган бу шаҳарчада имзоланган шартнома Германия ва унинг иттифоқчилари устидан қозонилган ғалабадан сўнг Европадаги кучлар мувозанатини ўзида акс эттирди, янги геосиёсий кучларнинг ҳолатини, янги чегараларини аниқлаб берди. Шартнома жаҳоннинг кўп қирраликдан биополар тизимга ўтганлигидан далолат берар эди. Яъни бир томондан, континентал (қуруқлик) кучларини намоён қилувчи собиқ Иттифоқ ва унинг иттифоқчилари, иккинчи томондан, кўпроқ денгиз кучларини ўзида намоён

қилувчи АҚШ ва унинг иттифоқчи геосиёсат оламида тан олинди. Бу икки қутбнинг қарама-қаршилиги Потстам босқичининг мазмунини аниқлаб берди. Унинг аҳамиятга молик томони шунда эдики, иккита йирик қутбнинг қарама-қаршилиги “совуқ” ва ядро урушглари ўртасидаги мувозанатда кечди. Собик иттифоқ иқтисодиёти ташқи ўзгаришлар ва ривожланишларга нисбатан мослашувчанлик даражаси паст бўлганлиги учун инқирозга юз тутди.

Беловеж даври янги давлатларнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Биринчи навбатда жаҳоннинг янги ҳукмдорлари “бархатли” ва маълум кучга таянган ҳолда собик Иттифоқ атрофида, сўнгра Россияда янги жаҳон қоидаларини шакллантирмоқдалар. Улар Версал шартномаси қоидаларига асосланган ҳолда иш юритмоқдалар.

Қадимги даврларданок олимлар географик муҳитнинг инсон сиёсий ҳаётига таъсирини ўрганишга қизиққанлар. Арасту ўзининг “Сиёсат” деб номланган асарида қуйидаги фикрни айтиб ўтган: “Иқлими совуқ бўлган мамлакатларда истиқомат қилувчи кишилар довюрак бўлишади, аммо уларда ҳаёлий орзулар ва ихтиролар қилишга мойиллик йўқ. Шунинг учун ҳам улар бошқа халқларга нисбатан кўпроқ вақт озодликни сақлаб туришади, бироқ ўз қўшинларига бошчилик қилиш ва уларни бошқариш қобилиятига эга эмас, улар сиёсий раҳбарликка мухтождирлар. Жанубий халқлар, аксинча, чуқур ўйлайдиган ва қийин ҳолатлардан чиқиб кетишга устадирлар. Аммо улар ғайратли эмаслар. Шунинг учун ҳам қуллик ва тобелик уларга хос “табиий ҳолатдир”. Оралиқ минтақаларда истиқомат қилувчи юнонлар эса ўзларида Шимол ҳамда Жануб халқларига хос бўлган энг яхши ҳислатларни жо қилганлар”.

Бундай сиёсий назарияда географик детермизм анъаналарига йўл очиб берилган эди. Мазкур ёндашув Жон Боден томонидан ривожлантирилди. У инсоннинг ривожланишига географик муҳит халқ характери ва руҳияти орқали таъсир кўрсатади, деган хулосага келган. Унинг фикрича, инсон ҳаёти учун энг қулай ва яхши шароитлар мўътадил минтақада, 40-50⁰ шимолий кенгликлар оралиғида мавжуд. Айнан мана шу ҳудудларда қудратли давлатлар вужудга келганлигини кўрсатиб ўтади. Жон Боден мустақил давлатларнинг куч-қудрати ва тараққиёти уларни ўраб турган табиий шароитнинг таъсирига бевосита боғлиқ деб ҳисоблаган.

Ш.Монтеске ижтимоий ҳаёт шакларининг ривожланишида иқлим ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб ҳисоблаган ҳамда мамлакат қонунлари унинг географик шароитларига мос бўлиши зарурлигини асослаб берган.

Географик детерминизм ғоялари Германияда XVIII ва XIX асрларда сиёсий географиядан геосиёсатгача бўлган даврни босиб ўтди.

Географик детерминизм (лотинча “детермино” – аниқлайман) ғоясига биноан ижтимоий шароитни мамлакатнинг географик жойлашиши ва табиий шароитини белгилаб беради. Географик детерминизм ғояси вакиллариининг фикрича, кишилик жамиятининг ривожланишини географик шароитнинг хусусиятлари белгилаб беради. Масалан, Риттер дунёни икки қисмга бўлади – сувлик (океанлар) ва қуруқликка. У қуруқлик Шимолий яримшарда, сувлик

эса Жанубий яримшарда асосий майдонни ташкил қилишини таъкидлайди. Шимолда жойлашган қуруқликни “Ески Дунё” (Европа, Осиё) ва “Янги дунё” (Шимолий ва Жанубий Америка) га бўлади. Унинг фикрича, “Ески дунё” ғарбдан шарққа катта масофага чўзилганлиги сабабли иқлимий жиҳатдан бир хилликка эга. “Янги дунё” эса шимолдан жанубга томон катта масофага чўзилганлиги туфайли иқлимий фарқлари жуда катта. Мазкур иқлимий фарқлар Риттернинг фикрича, минтақада истиқомат қилувчи халқлар характериға катта таъсир кўрсатади.

Ўз навбатида ташқи сиёсат турли йўналишлардан иборат. У, авваламбор, бошқа давлатлар билан тинч тотув яшаш, иқтисодий, маданий, фан-техника, глобал экологик муаммоларни ҳал қилишдаги халқаро алоқаларни ўз ичига олади. Ташқи сиёсатнинг бир кўриниши – географик сиёсат, яъни геосиёсатдир. Бу сиёсатнинг мазмунини ҳам икки хил талқин қилиш мумкин: аввалги реакцион маънода ва ҳозирги тўғри мазмунда. Биринчиси, кўпроқ ғарб мамлакатларида алоҳида оқим сифатида, асосан, немис, инглиз ва швед олимлари (Фридрих Ратцел, Рудольф Челлен, Карл Хаусхофер, Альфред Мехен, Хелхорд Моккиндер ва б.) томонидан яратилган бўлиб, у ўта реакцион, ўзга давлатлар ва миллатларни камситиш, уларнинг ҳудудларига таҳдид-тажовуз қилиш, босиб олишни англатади. Айтиш жоизки, айнан ана шундай геосиёсат мамлакатлар ўртасидаги низолар, жангу-жадаллар сабабчи бўлган: немис фашизмнинг Иккинчи Жаҳон урушини бошлаши ҳам ғоявий жиҳатдан реакцион геосиёсатга асосланган эди.

Ер юзининг турли қисмларида мавжуд бўлган ҳудудий келишмовчиликлар асосида турли давлатларнинг биринчи йўналишдаги геосиёсати ётади. Югославия ҳудудидаги жанжаллар, Исроил-Фаластин муносабати, Панжоб ва Кашмир, Тоғли қорабоғ, Чеченистон каби жуда кўп муаммоли ҳудудлар шулар жумласидандир.

Геосиёсатнинг ҳозирги замон, тўғри маъноси у ёки бу давлатнинг жаҳоннинг бошқа мамлакатлари, энг аввало қўшни давлатлар билан тинч-тотув яшаш, улар билан турли соҳаларда ҳамкорик қилишни билдиради. Шунингдек, бу ерда мамлакатнинг жаҳон океанига ва бозорига арзон, қулай, беғараз йўллар орқали чиқиши ҳам назарда тутилади. Ҳозирги геосиёсат бу аввалги ҳудудий сиёсатдан тубдан фарқ қилади ва у давлатларнинг ташқи муносабатини билдиради. Бундай сиёсат ўз навбатида турли тармоқ-соҳа сиёсатларидан ташкил топади.

Мамлакатнинг географик мазмундаги ички сиёсатини минтақавий сиёсат шаклида қабул қилган маъқулроқ гарчи “гео”-ер, ҳудуд, минтақа атамасига тўғри келсада, унинг айнан шу кўриниши тўғрироқдир. Сабаби давлатнинг бундай сиёсатини ҳудудий сиёсат даражасида талқин қилиш баъзан кишилар онгига сингиб қолган тушунмовчиликка, нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Давлатлар ва халқлар ҳаёти унинг бутун хилма-хиллигига кўп даража географик атроф-муҳит ва иқлим сабаб бўлганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар унинг бутун тарихи давомида инсоннинг ижтимоий

шароитларини кузатиб боради. Фридрих Ратцелгача ижод қилган кўп файласуфлар, олимлар, сиёсий арбоблар географик олимлар, сиёсий жараёнлар ва ҳодисаларга эътибор қаратган. Геосиёсатчиларнинг ўзлари кўпинча, Монтескье, Гердер, немис географлари Карл Риттер, Фердинонд Рихтхофен ва бошқа кўзга кўринган олимлар уларнинг аجدодлари эканлигини таъкидлашар эди. Географик мактаб йўлида бурилган ижтимоий тизимлар XIX асрда Г.Т.Бокль, В.Кузен, Э.Ренон, И.Тен ва бошқа каби муаллифлар томонидан вужудга келтирилган.

Қадимда классик уйғонувчилар билан мос равишда географик детерминизм ҳақидаги тасаввурлар, бу инсоният жамиятининг ривожланиши мустасно тарзда географик олимлардан боғлиқ деб ҳисобланар эди, давлат чегараларини ўрнатилиши эса кучли ҳақиқатга асосланади ва бутунлай босиб олишлардан боғлиқ бўлади. Географик муҳитни (биринчи навбатда иқлимни) урф-одатларга, анъаналарига ва айрим умумтарихий жараёнларга таъсири ҳақидаги саволни антик муаллифлар – “тиббиёт отаси” Гиппократ, “тарих отаси” Геродот, Рим тарихчиси Полибий ва бошқалар кўриб чиқишар эди.

Қадимги греклар биринчи бўлиб, географик муҳит таъсирига, инсонни социал мавжудлигига эътибор қаратишди. Бу ҳеч ақлга сиғмайдиган қизиқиш эди, у амалиётда синалган тасаввурлар билан баён қилинар эди. Цивилизатсиянинг ривожланиб бориши, шаҳар-давлатлар сонини ва уларнинг аҳолисини ўсиб бориши биргаликда соф геосиёсий муаммолар ҳам вужудга келар эди: ортиб бораётган аҳоли учун ҳаётни ҳудудни кенгайтириш зарурати, эркин ҳудудларни ўзининг параметри бўйича мустамлакага айлантириш, чегаравий муаммолар ва ҳакозолар. Уларни ҳал қилишда кўпинча қўшнилар билан уруш қилишга тўғри келар эди. Уларга маълум бўлган дунёни иқлимий шароитлар билан мос тарзда бўла бошлашди. Қадимги грек файласуфи Парменид (эр. ав. VI асрда) 5 та ҳароратли зоналар ёки минтақалар назариясини олға сурди: 1 та иссиқ, 2 та совуқ ва 2 та оралиқ.

Парменид назариясига таяниб, Арестотель (эр. ав. 384-322) греклар билан ўрнашган оралиқ зонани кучлилигини таъкидлар эди. Бизнинг давримизга келиб эса иқлимий минтақалар назарияси янгича номлана бошлади. Тарих шимолий кенгликни 20-60-градус оралиғидаги ҳудудда, яъни куруқликнинг катта қисми жойлашган Шимолий ярим шарда вужудга келган деган нуқтаи назар кенг тарқалган. Дунёнинг сиёсий қуввати асосан мўътадил иқлим зоналарида ривожланди ва тортиш кучининг тарихий марказлари жанубдан шимолга бўлган йўналишда ҳаракатланар эди, лекин барибир шу ҳудуд чегарасида.

Гиппократ (эр. ав. 460-370 йиллар) “ҳаво, сувлар ва ҳудудлар ҳақидаги” рисоласида, инсон организми хусусиятларига, аҳоли характерининг хусусиятларига ва ҳаттоки жамоат тузумига географик шароитлар ва иқлимнинг таъсири ҳақидаги фикрни юритган. Кейинчалик географик концепцияларга бир мамлакатларни бошқаришга нисбатан ҳолатини таққослаш учун муҳим хусусиятлар сифатида, куруқлик ва денгиз ҳудуди тушунчаларини қўша бошлашди. Мамлакатларни ички ва ташқи ҳаёти учун

географик шароитлар аҳамиятини Плотон, Полибий, сўнг римликлар Цитсерон ва айниқса Страбон таъкидлашар эдилар.

Антик сиёсий ва географик ғоя мусулмон Шарқидан мерос қилинган эди. Инсоният тарихига табиат таъсирини улкан аҳамиятини араб тарихчиси ва файласуфи Абд-ар-Раҳмон Абу Зайд Ибн Холдун (1332-1406) берар эди. Шимолий Африка мусулмон давлатларининг сиёсий ҳаётида сезиларли рол ўйнаган жамоат арбоби. Ибн Холдун назарияси бўйича жамият сиёсий ҳаётига табиатни белгиловчи таъсирини асосий омил-иқлим ҳал қилади. Фақат иқлими мўътадил минтақалардаги одамлар маданий фаолият билан шуғулланиш қобилиятига эга, жанубда яшовчилар эса (яъни экваторга яқин мамлакатлар), маданиятни ривожлантириш учун ундовчи сабабларга эга эмас, чунки улар на мустаҳкам уйларга, на кийим-кечакка муҳтожлар, озукани эса тайёр ҳолда табиатни ўзидан олишади; совуқ шимол мамлакатлари халқлари эса бутун ўзини қувватини озукани топишга, кийим-кечакни тайёрлашга ва уй-жой қуришга сарфлайдилар; демак уларни фан, адабиёт ва санъат билан шуғулланишга вақти йўқ.

Замонавий сиёсий адабиётларда «геосиёсат» тушунчаси баъзан жуда кенг ва кўп режали талқин қилинади, бунда натижада илмий фан томонидан тадқиқотни барча соҳасини бажарувчи хос хусусиятлардан маҳрум бўлади. Геосиёсат мамлакатларни халқаро-сиёсий вазиятини, халқаро муносабатлар тизимидаги уларнинг ўрни, ҳарбий-сиёсий бирлашмаларда уларнинг қатнашиш шароитларини баҳолаш учун ишлатилади. Умумжаҳон ва регионал баланс кучларини сақланишида ёки ўзгаришида муҳим рол ўйновчи иқтисодий, сиёсий, ҳарбий-стратегик, экологик, ресурсли ва бошқа тадқиқот мажмуаларининг саволларига муҳим аҳамият берилади.

Ўз-ўзидан маълумки, санаб ўтилган аспектлар қайсидир даражада геосиёсатга таалуклидир, лекин бу ҳолатда ўз-ўзидан савол туғилади: худди шунингдек бу саволларни кўриб чиқувчи халқаро муносабатлар ва ташқи сиёсатнинг умумназарий тадқиқотларидан геосиёсат нимаси билан фарқ қилади? Бу борадаги энциклопедиялардаги мавжуд тушунча ва изоҳлар ҳам тўлиқ ҳисобланмайди.

Геосиёсий кузатувлар ҳудудий қамровининг мавзусини, ёндашувларини хилма-хиллигига қарамай, алоҳида мамлакатлар ва регионлардаги барча ўзгаришлар ва ташқи сиёсий, стратегик муаммолар ўртасидаги боғлиқлик ташҳизини киритувчи умумий негизини ажратиш мумкин. Илгари геосиёсий ташҳизнинг “мустақил ўзгарувчилари” қаторига асосан, географик ҳолат, минерал ҳом ашёли ва бошқа табиий ресурсларни мавжудлиги ва чегараланганлиги, мамлакат чегарасини хусусиятлари (рельефи, гидрографик тармоғи, ҳаётий муҳим марказлар чегарасидан узоқлиги ва б) каби миллий параметрлар кирар эди. Бу омиллар аҳамияти ўзгарди, лекин улар тўлалигича ўз ролини йўқотишмади. Геосиёсат фан сифатида ўзининг асосий эътиборини табиий муҳит омилларини сиёсат томонидан фаол қўлам имкониятларини ва унга мамлакатнинг иқтисодий, ҳарбий ва экологик ҳавфсизлиги доирасидаги таъсирини ўрганишга ва очишга йўналтиради. Амалий геосиёсат доирасига

мамлакатнинг ҳудудий муаммолари унинг чегаралари, ресурслардан, инсон ресурсларини ҳам ҳисобга олган ҳолда регионал фойдаланиш ва тақсимлаш билан боғлиқ бўлган барча касаллар киради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда геосиёсатни, географик муҳитни шакллантирувчи (жойлашув характери, рельеф, иқлим, ландшафт, фойдали қазилмалар, экология, демография, ижтимоий стратификация, ҳарбий қудрат) сиёсий бўлмаган омиллар тизими билан сиёсатни таъсир этувчи қонуниятларини ўрганувчи билимлар тармоғи сифатида аниқлаш мумкин. Геосиёсат анъанавий тарзда фундаментал ва амалий билимларга бўлинади; бунда охиргиси, баъзан геостратегия деб номланувчиси, юқорида санаб ўтилган омилларни қамраб олувчи оптимал сиёсий ечимларни қабул қилиш шароитларини кўриб чиқади.

Бунда геосиёсий омилларни ўрганиш ва баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Геосиёсий омилларга қуйидагилар киради:

- географик (географик ўрни, табиий ресурслари);
- сиёсий (сиёсий тузуми, давлат чегаралари, жамиятнинг ижтимоий таркиби, асосий эркинликларнинг мавжудлиги);
- иқтисодий (ишлаб чиқариш кучларининг қуввати ва таркиби, аҳолининг турмуш даражаси, стратегик захиралар ва сафарбарлик қувватлари);
- ҳарбий (қуролли кучларнинг катталиги, қуввати, ҳарбий тайёргарлик ҳолати);
- экологик (чекланган ёки тугайдиган ва тикланмайдиган) ресурсларга бўлган демографик босим, ҳом ашё ресурсларининг камайиши ва тугаши, аҳоли турмуш даражасининг ўзгариши;
- демографик (аҳоли сони, ўсиш суръати, зичлиги ва таркиби);
- маданий-маърифий (конфессалар, миллат ва элатлар, меҳнат анъаналари, илм-фан, таълим, соғлиқни сақлашнинг ривожланганлиги, урбанизация даражаси ва бошқалар). Юқоридаги омилларни геосиёсий жиҳатдан таҳлил қилиш учта йўналишда олиб борилади:

а) ижтимоий-сиёсий вазиятни уларнинг маълум бир ҳудуд ва давр доирасида ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш; б) маълум бир ҳудуд тўғрисидаги ҳақиқий маълумотларни айрим ҳолларда тамомила қарама-қарши тасаввурлар билан таққослаш; в) маконни ўзгартириш бўйича сиёсий стратегияни амалга оширишни башоратлаш.

Умуман, сиёсий география ҳудудни шаклланишида қонуниятларни кузатиш билан шуғулланади, яъни бевосита сиёсий ечимлар билан берилган шундай ҳудудий шароитлар тизими билан, кўриниб турганидек, бу фанларнинг тор доирадан алоқасини рад этиш мумкин бўлмаса ҳам сиёсий география ва геосиёсат турли хил йўналишга эга. Бу алоқа, уларнинг ривожланишидаги маълум синхронлигида намоён бўлади.

Геосиёсий омиллар таҳлилининг муҳим элементи давлатнинг куч-қудрати деганда икки нарсга тушунилади; биринчидан, давлатнинг ўз мақсадига боҳқа давлат сиёсатига ташқи сиёсат орқали таъсир кўрсатиш йўли

билан эришиши; иккинчидан, унинг ўз манфаатларини ўзининг имкониятлари воситада ҳимоя қила олиш имкониятлари тушунилади. Ҳар қандай давлатнинг куч-қудратини қуйидаги омиллар белгилаб беради: давлатнинг географик ўрни; табиий ресурслар; саноат салоҳияти; қуролли кучларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари; инсон ресурслари; миллий хусусият; миллий маънавияти, дипломатия сифати; давлат бошқаруви даражаси.

Шундай қилиб, геосиёсий йўналишлар бу геосиёсий маконни ташкил этувчи жараёнларнинг элементларидир. Геосиёсий макон (сиёсий макон) дейилганда давлат ёки давлатлар иттифоқи томонидан назорат қилиб тариладиган макон тушунилади.

Тарихий жараёнлар кўплаб назариялар асосида геосиёсий хусусиятга эга. Геосиёсат асослари фанининг назарий асослари сифатида назариячи олимлар меҳнати каттадир. Бу классик геосиёсат моҳиятини ҳам асосини уларнинг яратган назариялари ва фикрлари, қарашлари ташкил этади.

Немис ташкилотчилик мактаби унинг Фридрих Ратцел (1844-1904) геосиёсат бошловчиси биринчи бўлиб дунёга геосиёсий нигоҳни (қарашни) асосий йўналишларини ишлаб чиқди. Унинг қарашлари давринизмга ва эволюционизмга асосланган эди. Унинг биологияга қизиқишидан келиб чиққан эди. Биологияда шундай тушунча бор “Яшаш учун кураш”, бу курашда энг кучлиси қолади, бу тушунчани халқларга, давлатларга хатто тирик организмга ўхшаб биологик қонун бўйича ривожланади деб тушунтирди.

Ф.Ратцел давлатни асосий хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритган; мамлакат ҳудудининг катталиги, географик ўрни, чегаралари, ўсимлик дунёси, бошқа ҳудудларга бўлган муносабати. Ратцел ўзининг “Давлат ўзининг ўсиш қонунида” асарида қуйидаги қонуниятларни ишлаб чиқди.

1. Давлат макони маданият ривожланган сари кенгайиб ўсиб боради.
2. Давлат сиёсати (ғоялар, савдо, диний тарғибот ва бошқаларнинг ривожланиши билан бир пайтда амалга ошади).
3. Давлатнинг тараққиёти ва кенгайиши кичик давлатларни қўшиб олиш ва босиб олиш ҳисобига амалга ошади.
4. Давлат чегараси унинг ўсишини таъминлаши қудрати ёки заиф томонлари ўзгаришининг асосий сабабчиси бўлиши мумкин.
5. Давлат ривожланиши давомида ўзини ўраб турган энг муҳим табиат элементлари, қирғоқ чизиклари дарё водийлари тоғлар, текисликлар ва ресурсларга бой минтақаларни қўшиб олишга доимо ҳаракат қилади.
6. Содда (кучсиз) давлатларга ҳудудини кенгайтириш ҳақидаги дастлабки туртки ташқиридан юқори даражали маданият макрказларидан келади.
7. Давлатлар вужудга келади ўсади тараққий этади вақти-соати келганда тирик жонзотлар каби барҳам топади.

Давлатнинг кенгайиши ёки торайиши унинг ички ҳаётида рўй берадиган жараёнлар билан боғлиқ бўлади. У катта давлатларга географик экспонсия (босиб олишга интилиш) га мойиллик мавжудлигини ва бу хусусият аста-

секин сайёравий (планетар) миқёсида кенгайиб боришини аниқлаган. Бундан ташқари у ҳар бир халқ ва давлат ўзининг ҳудуди тараққиёт концепциясига эга эканлигини асослаб берди. Унинг тадқиқотларини асоси ва муҳим жиҳатларидан бири унинг “Географик макон сиёсий куч сифатида геосиёсатнинг асосини ташкил этади” деган хулосасидир. Ҳар қандай давлат учун энг муҳими унинг кўлами географик жойлашиши ва чегараланишидир. Айланиши хусусиятларига кўра давлат бўлиб ҳисобланади. Давлатни организм деб ҳисоблаш мумкин чунки халқни ҳаёти ер билан боғлиқдир ва бу ер халқни боқади. Ратцел ўзининг “денгиз халқларнинг қудратли манбаи” номли китобида таъкидлашча, денгиз давлат сиёсатида энг муҳим аҳамиятга эга чунки денгиз ҳарбий кучларни риожлантиришга ёрдам беради ва денгиз асосий ҳаракатлантирувчи омил бўлиб ҳисобланади. Ратцелнинг назария ва ғояларида ҳозирги замон геосиёсат фанининг изланишлари жойланган деса бўлади.

Геосиёсат фанининг ривожланишида йирик классик сиёсатчилардан Р.Челлен ва К.Хаусхофер жуда катта хисса қўшганлар. Рудольф Челлен (1864-1922). биринчи бўлиб давлат инсон каби сезувчан хис қилувчан ва ўйловчи мавжудотдир деган фикрни айтган. Давлат ер юзасида ўзининг кучига боғлиқ ҳолда мавжуддир. У кураш ҳолатида бўлиб, тирик мавжудотларга ўхшаб сўлади ва ҳалок бўлади деб таъкидлайди.

Яшаш учун кураш Р.Челлен фикрига кўра ҳар қандай давлат организмнинг моҳиятини ташкил этади. Ураш географик маконни эгаллаш мақсадида олиб борилаётган ушбу курашнинг аниқ бир шаклидир.

Челлен швед олими бўлиб геосиёсат тушунчасини биринчи бўлиб қўллаган ва ўз ишлари Ратцел назариясини ривожлантирди. Челлен “давлатнинг ҳаётий шакли” китобида табиий ҳодисаларни одамлардан ажратиб ёки одамларни табиатдан ажратиб табиий ҳодисаларни ўрганиб бўлмайди деган.

Куч-қудрат давлатни ушлаб туриш ва қўллаб-қувватлаш бўйича қонунга нисбатан муҳимроқ асосдир. Чунки қонуннинг ўзи фақат куч орқали ушлаб турилади. қонун давлатга маънавий-ахлоқий элементларни олиб кирса куч-қудрат унинг фаолиятини таъминлайди деб таъкидлайди. Р.Челлен давлат ўз номи билан мақсаддир. У фуқаролари фаровонлигини яхшилашга хизмат қилувчи организм эмас деган хулосага келган. К.Хаусхофер (1896-1946) дунё геосиёсат мактабининг асосчиси ва ташкилотчиси ҳисобланади. Унинг имий ишларида ва изланишларида “Ҳаётий макон” категориясига катта эътибор берилган.

“Ҳаётий макон” тушунчаси (категорияси) нинг шаклланишида Ф.Малтус ишлари ва ғоялари муҳим ўрин тутди. Малтус аҳоли ўсиши биологик қонунлар асосида геометрик прогрессия бўйича озиқ-овқат маҳсулотлари, арифметик прогрессия бўйича ўсади, деган ғояни олға сурган. Шунинг учун аҳолини кўпайиши озиқ-овқат маҳсулотларининг кўпайишига нисбатан тезроқ бўлди. Демак аҳолиси энг кўп ва энг зич мамлакат Германияда урушларнинг олдини олиб бўлмайди шундай шароитда тирик қолиш учун ҳаётий маконни

кенгайтириш зарур деган хулосага келган. К.Хаусхофер бошқа миллий ғоя тарафдорлари каби, немис давлатининг куч-қудратини кучайтиришга ҳаракат қилди. Бу мақсадга эса ўз-ўзидан мамлакат индустриал қудрати ва маданиятини кўтармасдан геосиёсий экспансия қилмасдан эжришиш мумкин эмас эди. Германиянинг Европа қоқ марказида жойлашганлиги уни табиий ҳолда ғарбий денгиз мамлакатлари-Англия, Франция ва келажакда АҚШ га қарши қилиб қўймоқда эди. Шунинг учун ҳам Германиянинг “Атлантика мамлакатлари” билан сиёсий иттифоқ тузиши ҳам ҳаёл ҳисобланар эди. Бунда Франция ва Англиянинг ҳудудий эътирозлари ҳам муҳим ўрин эгаллади. Мана шундай фикр мулоҳазалар К.Хаусхофер геосиёсий қарашларнинг асоси бўлиб хизмат қилди. Катта давлатларнинг кичик авлатлар олдидаги ютуғли жиҳатлари тўғрисидаги Ратцель ғоясини ўзига асос қилиб олиб К.Хаусхофер Германиянинг кўшни кичик давлатлар устидан ҳеч қандай гап-сўзсиз ҳукмронлик қилишини муилоқ ҳақиқат деб, Германиянинг иқтисодий жиҳатдан Россияни ўзига тобе қилиб олишини эса асосий вазифалардан бири деб ҳисоблар эди.

Х.Макиндернинг геосиёсий қарашлари. Хелфорд Макиндер (1861-1977) геосиёсатчилар ичида энг хурматга сазовор бўлган бу олим халқлар тарихини табиий муҳитга кескин боғлиқлигини айтиб ўтган ва юқори юаҳолаган, шунингдек Англия сиёсатида муҳим аҳамиятга эга бўлганига қарамай унинг сафдошлари юқори баҳолашмади.

Макиндернинг таъкидлашича давлатнинг кучли ёки кучсизлиги географик ҳолатга ҳам боғлиқдир. Давлат учун географик ҳолат ўртада ёки марказда бўлса яхши бўлар экан. Бунга мисол қилиб Евросиё ҳудудини кўрсатади. Бу майдон географик ҳолат бўйича бутун дунёни назорат қилиш учун жуда қулай жой.

Бизга маълумки геосиёсий қарашларнинг ривожланишида икки йўналиш муҳим рол ўйнайди: биринчи йўналиш, Англия-Америка йўналиши деб аталади. Бу йўналишда асосий эътибор дунёвий геостратегик концепциялар тузишга қаратилади. Мазкур концепцияда денгиз ва қуруқлик ҳудудлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва алоқалар, уларнинг таркиби ва имкониятлари таҳлил қилинади. Иккинчи йўналиш: континентал (қуруқлик) йўналиши деб аталади. XX асрнинг 40-50-йилларида Германия ва Франция ўзининг энг юқори даражадаги ривожланиш нуқтасига етди. Мазкур йўналиш Европа тсентризм регионал (минтақавийлик) хусусиятлари билан ажралиб туради ва Европа давлатлари ичидаги интеграция муаммоларини ўрганишга алоҳида эътибор беради. Биринчи дунёвий модел Англияда Х.Макиндер томонидан ишлаб чиқилган. У 1914 йилда Буюк Британия қироллик география жамиятида “Тарихнинг географик ўқи” деб номланган маърузасида жаҳон сиёсатининг ўқ минтақалари ғоясини илгари сурди.

Макиндер ўзининг 1919 йилда нашр қилинган “Демократик идеал ва реаллик” номли китобида “ўқ минтақа” ни Хартленд деб атади. Бу ўқ минтақага Россияни ғарбида шарқий ва марказий Европа шарқда эса Тибет ва Мўғилистонни киритди.

Макиндер фикрича денгизни куч-қудрати жаҳондаги кучлар балансида жуда катта аҳамиятга эга бўлса ҳам куруқлик ва ҳаводаги коммуникацияларнинг ривожлантириши денгиз куч-қудрати самарадорлигининг пасайишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам Макиндер “Дунёга ҳукмронлик қилишда континентал давлатларнинг имкониятлари беҳисобдир” деб таъкидлаган.

АҚШ нинг қудратли давлатга айланиши Макиндер контсепциясини қайта кўриб чиқишга ва “Атлантизм” геосиёсат ғоясининг шаклланишига сабаб бўлди. Бунда А.Мехен (1840-1914) ғоялари ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. У “Тарихда денгиз кучлари” ва бошқа қатор асарларида “денгиз кучлари” тушунчаси асосида геосиёсат контсепциясини ишлаб чиқди. Эркин денгиз савдоси билан шуғулланиш А.Мехен ғоясининг асосини ташкил қилади. А.Мехен, АҚШ “денгиз тақдир” га эга бунинг натижасида у аввал Америка қитъасида кейинчалик эса бутун дунёда ҳукмронлик қилади деб ҳисоблаган.

А.Мехеннинг геосиёсий ғоялари тўлиқ ҳолда XX аср мобайнида АҚШ ҳаётга тадбиқ этилди ва юқори даражада ўзининг самарасини берди. “Тарихнинг географик ўқи” энг муҳим ва йирик давлатлар ҳудудлари туташган чизиқлар (ёки Хартленд) Н.Спайкмен ва классик “Атлантизм”. Геосиёсат назарияси ва амалиётига улкан хисса қўшган АҚШ лик олимдир. (1893-1943). У Хартленд потенсиал макон бўлиб мустақил ғояларни ҳал қила олмайди бу вазифаларни шу жумладан дунёга ҳукмронлик қилиш вазифасини Римленд бажариши мумкин деб ҳисоблайди.

Н.Спайкмен дунёни уч қисмга яъни Хатленд, римленд ва олисда жойлашган Африка ва Австралия қитъаларига бўлади. Римлед таркибига ғарбий ва Марказий Европа Туркия, эрон, саудия Арабистони, Узоқ Шарқ мамлакатлар ва Хитой киритилган. Унинг ғоясига кўра ким Римлендни назорат қилса у Европада ҳукмронлик қилади, ким Европани назорат қилса у жаҳон тақдирини ҳал қилади.

Н.Спайкмен АҚШ ни Хартлендга ҳам Римлендга нисбатан ҳам жуда қулай ўринга эга деб ҳисоблайди У Ўрта океан тушунчасини муомалага киритди ва Атлантика дунёси томонидан Римленд устидан ўрнатилган назорат куруқлик кучларини мағлуб бўлишига ва Атлантика дунёси тобе ҳолатга тушушига сабаб бўлди, деган хулосага келган.

У давлат геосиёсий қудратини таъминловчи 10 та мезонни алоҳида ажратиб кўрсатади. Улар қуйидагилардан иборат: 1. Ҳудуд юзасининг тузилиши; 2. Чегараларининг табиати; 3. Аҳоли сони; 4. Фойдали қазилмаларининг мавжудлиги ёки йўқлиги; 5. Иқтисодий ва технологик тараққиёт; 6. Давлат молиявий қуввати; 7. Этник бирлиги; 8. Социал интеграциялашиш даражаси; 9. Сиёсий барқарорлик; 10. Миллат руҳи юқоридаги баҳолаш шкаласидан фойдаланган ҳолда давлатни умумий геосиёсий куч қудратини аниқлаш мумкин. Агар умумий баҳо унча юқори бўлмаса бундай ҳолат ўз-ўзидан ушбу давлатни бошқа давлатлар билан

стратегик иттифоқлар тузишга мажбур қилади. Бу эса мазкур давлат суверинететига маълум даражада путур етказди.

Спайкмен иккинчи жаҳон урушидан сўнг Европа давлатлари мустақиллигининг пасайиши АҚШ мустақиллигини эса ошишини башорат қилган эди. Бу башорат ҳозирда ХХИ асрда ўзининг аниқ ифодасини топмоқда кучларни нисбати борган сари АҚШ фойдасига ҳал бўлмоқда. Афғонистон, Ироқ, Босня, Гертсоговина, Косова ва бошқа давлатларда бўлиб ўтган воқеалар буни тўла тўқис тасдиқламоқда. Римленд-таркибига Ғарбий ва Марказий Европа Туркия, Саудия Арабистони, Ироқ, Токио, Ҳиндистон, Узоқ Шарқ мамлакатлари ва Хитой киритилган ҳудудлар дегани.

Савол ва топшириқлар

- 1.Классик геосиёсат моҳиятини ва асосини нима ташкил этади?
2. Геосиёсий нигоҳни асосий йўналишларини биринчи бўлиб Ким ишлаб чиққан?
3. « Антропогеография « номли асарни ким томонидан яратилган?
4. Ҳар қандай ҳудудий ўзгаришлар ҳаётий ўйин системасига тўғри келади: туғилади, ўсади, ривожланади ва ўлади. Бу қайси олимнинг қарашлари?
5. Давлатни асосий хусусиятлари қаторига қадай хусусиятлар киради?
6. «Давлат ўзининг ўсиш қонунида» асарини ким ёзган?
7. Ратселнинг назария ва ғояларида қандай изланишлар жамланган?
8. Йирик классик геосиёсатчиларнинг санаб ўтин?
9. Давлат инсон каби сезувчан, ҳал қилувчан ва ўйловчан мавжудотдир деган фикр ким томонидан билдирилган?
10. К.Хоусхофер геосиёсий қарашларининг асосини қандай фикр мулоҳазалар ташкил этади?

Географик тузилмалар ва жараёнлар

Режа:

1. Ишлаб чиқариш кучларини, уларни ривожлантириш ва жойлаштириш масалалари.
2. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш шакллари.
3. Эркин иқтисодий зоналар (ҳудудлар).
4. Географик меҳнат тақсимоти ва иқтисодий районларнинг шаклланиши.
5. Иқтисодий географик ўрин.
6. Аҳоли миграцияси жараёнлари.

***Таянч сўзлар:** қонун, қонуният, омил, мужассамлашув ихтисослашув, кооперация, комбинация, солиқ имтиёзи, эркин савдо ҳудудлари, саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари, жойлашуви ва унинг шакллари, аҳоли миграцияси, ташқи миграция, ички миграция.*

Инсон (жамият) эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиат неъматлари ва кучларини ўзига мослаштиришдан иборат иқтисодий жараён ишлаб чиқариш деб юритилади. Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш инсонларнинг маълум мақсадга мувофиқ йўналтирилган фаолияти бўлиб, эҳтиёжларни тўлароқ қондиришга мўлжаллангандир. Бу жараён ишлаб чиқариш омиллари – меҳнат, капитал, ер ва тадбиркорлигининг ўзаро боғлиқ ҳаракат фаолияти натижасида юзага келади ва жамият ишлаб чиқариш кучлари тараққиётини тезлаштиради ҳамда жамият эҳтиёжларини тўлароқ қондириш учун шарт-шароит ҳозирлайди.

Бугунги ишлаб чиқариш иккита йирик бир-бири билан боғлиқ соҳалар: **а) моддий ишлаб чиқариш** – яъни саноат, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа (коммуникация тизими), савдо ва умумий овқатланиш, моддий техника таъминоти (логистика); **б) номоддий ёки ижтимоий-маданий соҳалар** – яъни маданият, таълим тизими, соғлиқни сақлаш, фан, бошқарув уй-жой ва коммунал хизмат, хизмат кўрсатиш (сервис) ва ахборотлар тизимидир.

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб ИТИ таъсирида моддий соҳалардаги, чуқур сифат ўзгаришлари ижтимоий-иқтисодий соҳалар тараққиётига ёки иқтисодиётнинг ижтимоийлашувига кучли таъсир этмоқда. Натижада, моддий соҳаларга нисбатан “мураккаб – сервис” соҳаларининг ЯММ даги ҳиссаси узлуксиз ортиб бормоқда. Бу жараён деярли барча бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун хос бўлиб ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши ва тараққиётида ҳамда уларни мамлакатлар, минтақалар ва

халқаро кўламда ҳудудий жойлашишида ҳам ўзгаришларни юзага келтирмоқда.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг асосий тамойиллари:

- ишлаб чиқариш тизимларини хом-ашё манбаалари, ёкилғи ва энергия ресурслар, истеъмол минтақаларига яқин жойлаштириш;
- юқори самарали бўлган табиий ресурсларни ўзлаштириш ва мажмуали фойдаланиш тизимини барпо қилиш;
- мамлакат ва минтақаларда экологик ҳолатни соғломлаштириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиатдан фойдаланишнинг бошқарув тизимини такомиллаштириш;
- халқаро коммуникация тизимларини ривожлантириш ва қулай геостратегик мавқеидан самарали фойдаланиш асосида халқаро меҳнат тақсимоотидаги иштирокини чуқурлаштириб, кенгайтириб бориш яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш;
- йирик шаҳарларнинг ҳаддан ташқари ривожланишини тартибга солиш, кичик ва ўрта шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тезлаштириш, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги табақаланиш жараёнини бошқариш, иқтисодиёт тармоқлари дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этишдан иборат.

XX аср 50-йилларининг ўрталаридан бошланган илмий-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштиришнинг классик назарияларига бир қатор “тузатишлар” киритди. Бундай тузатишлар: а) саноатнинг ўта янги тармоқлари аввало илмий тадқиқот ва лойиҳалаш-тажриба ишлари билан чамбарчас боғлиқ “илмталаб” соҳаларнинг гуркираб ривожланиши; б) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг саноат асосларига кўчиши – агросаноат мажмуасининг (агробизнес) ривожланиши; в) инфраструктура соҳаларининг миллий даромаддаги ҳиссасининг барқарор ортиб бориши; г) ишлаб чиқариш тизимини тобора транспорт-географик ўринга ва хом-ашёга боғлиқлигининг қисқариб бориш жараёни; д) илмий-тадқиқот ишлари ва лойиҳалаш-тажриба марказлари ролининг ортиб бориши; ж) юқори малакали меҳнат ҳиссасининг тобора кенг роль ўйнаши; з) ижтимоий-экологик омиллар – ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойлашишида сезиларли ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Чунончи, 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ишлаб чиқариш тизимидаги ўзгаришлар кенг суръатда “марказдан қочма” йўналиши (бир мамлакат ва жаҳон хўжалиги доирасида) ва соҳил бўйига тўпланиш негизида порт-саноат ишлаб чиқариш мажмуаларининг юзага келиши ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида катта ўрин тутиши билан боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойлашишига таъсир этувчи умумиқтисодий қонунлар. Қонун – табиат ва жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларнинг (ўзаро алоқадорлигини) барқарор такрорланиб турувчи сабаб-оқибат боғланишларини ифодаласа, қонуният воқеа ва ҳодисаларнинг кетма-

кетлигининг барқарорлигини ва қонунлар мажмуасининг ўзаро уйғунлигини ифодалайди.

Ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг бутун тарихий-географик босқичларида амал қиладиган уларнинг сабабий алоқа ва ўзаро ички боғланишларини ифодалайдиган иқтисодий қонунлар мажмуаси умумий иқтисодий қонунлар дейилади. Иқтисодий қонунлар мажмуаси ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучларнинг характери ва ривожланиш даражаси билан боғлиқлиги, самарали ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши, иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларнинг ошиб бориши, ишлаб чиқариш жараёнларининг умумлашуви ва иқтисодий интеграциясининг чуқурлашуви, давлат монополистик мулки ва иқтисодиётнинг ривожланиши ишлаб чиқариш монополизми ва давлатнинг антимонополистик тадбирлари, давлатнинг иқтисодиётнинг бошқарувига аралашуви, минтақавий режалаштириш ва башорат қилиш ва минтақавий, иқтисодий районлаштириш кабилардан иборат.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кучлари характери ва ривожланиш даражасига мос келиши, жамият тараққиётини тезлаштиради. Айни вақтда, ишлаб чиқариш муносабатлари (моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнларидаги ўзаро муносабатлар мажмуаси) ишлаб чиқариш кучларининг белгиловчи таъсири остида ривожланади.

Бугунги кунда, бозор иқтисодиётига ўтиш ва бозор муносабатларини шакллантириш, мураккаб ва умуминсоний жараён бўлиб объектив заруриятга айланди. Чунки, бозор иқтисодиёти жаҳон цивилизатсиясининг ғоят улкан ютуғи сифатида – иқтисодий ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини узлуксиз таъминловчи иқтисодий тизим эканлигини исботлади.

Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларидан унумли ва самарали фойдаланишни таъминлаш билан шунга мос юксак ишлаб чиқариш муносабатларини ҳам юзага келтиради. Чунки, иқтисодий тараққиёт йўли янги тизим заминидан инсон манфаатини юзага чиқариш, унинг меҳнатини кадрлаш, аҳолининг ночор қатламини социал ҳимоялаш мақсадлари ётади. Бозор иқтисодиёти тажрибаси унинг амал қилиш механизми ижтимоий янгиликларнинг энг самарали воситаси ҳисобланади, у халқнинг ижодий ва меҳнат салоҳиятини тўла ишга туширади, боқимандалик ва текинхурлик кайфиятига чек қўяди. Иқтисодий ташаббус ва ишбилармонликни ривожлантиради. Ҳар бир кишининг миллий бойликни устириш масъулиятини ортиради, ҳар бир кишини бой қилиш орқали жамиятни ҳам бойитиб боради.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий-экологик, табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллари. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда қонуниятлар билан бир қаторда табиий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-демографик ва ижтимоий-экологик омиллар ҳам муҳим ўрин тутди. Ишлаб чиқариш кучларни жойлаштириш омиллари ишлаб

чиқариш корхоналари, корхоналар гуруҳи, миллий хўжалик тармоқларининг оқилона жойлаштириш учун ҳисобга олинмоғи лозим. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги омилларни, уларнинг белгиловчи ролига кўра, 4 гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Табиий омиллар;
2. Ижтимоий-иқтисодий омиллар;
3. Ижтимоий - демографик омиллар;
4. Ижтимоий-экологик омиллар.

1. Ишлаб чиқариш кучларининг табиий омиллари – табиий шароит ва табиий ресурсларнинг иқтисодиётнинг тармоқ ҳамда районларнинг ривожланишига таъсирдан иборат. Бунда ер ресурслари, фойдали қазилмаларнинг жойлашиши, миқдори, сифати, фойдаланиш даражаси, иқлим ва сув ресурслари, ўрмон ресурслари муҳим ўрин тутади.

Айниқса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тармоқларининг жойлашишида табиий шароит-ҳаво ҳарорати, вегетация даври, ёғинлар миқдори ва унинг даври, ер ости сувларининг кўтарилиш даражаси, шамоллар, ер усти тузилиши (рельеф), яйловлар ва уларнинг маҳсулдорлик даражаси, ер фонди ва унинг таркиби, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар, тупроқ таркиби ва табиий унумдорлик даражаси каби омиллар мажмуасининг ўрни каттадир.

Саноатнинг муҳим тармоғи – қазиб берувчи саноат тармоқлари (тоғ-кон саноати) табиий ресурсларга, яъни минерал хом-ашё ресурсларининг - тоғ-геологик шароитлари, руда ва рудали хом-ашёларнинг ер остида жойлашиши даражаси, сифати (руда таркибида - металл миқдори), рангли металллар мажмуаси, нефт ва табиий газ сифати, кўмир (қатламларининг жойлашиш ва қалинлик даражаси кабилар), балиқ-консерва, озиқ-овқат, ўрмон-тселлюлоза корхоналари хом-ашёга боғлиқ ҳолда жойлашади. Айниқса, қора металлургия (чўян, пўлат ва прокат), гидролиз, ўрмон-тселлюлоза, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш корхоналари (1 тонна маҳсулот ишлаб чиқаришга 2 тоннадан 6-7 тоннага қадар хом-ашё талаб қилади) жойлашишида хом-ашёга боғлиқлик кучлидир.

2. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишида ижтимоий-иқтисодий, яъни давлатнинг иқтисодий тараққиёт даражаси, давлат сиёсати, транспорт-географик, денгиз бўйи ҳолати, қўшинчилик ва чегарадошлик (иқтисодий ривожланган ҳудудлар билан) омилларининг ҳиссаси каттадир. Мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёт даражаси илмий-техника инқилоби билан боғлиқ замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш имкониятларини беради. Айниқса, иқтисодиётда муҳим ўрин тутувчи автомобилсозлик, самолётсозлик, атом саноати, электротехника, приборсозлик, контрол-ўлчов, космик-ракета ва бошқалар-автоматлаштириш, робототехника тармоқларининг ривожланишини таъминлайди. Давлатнинг саноатнинг янги ва энг янги тармоқларини ва инқироз ҳамда турғунликка учраган тармоқларини ривожлантиришга қаратилган тадбирлардан иборат сиёсати мамлакат ва унинг минтақаларида ишлаб чиқариш кучларининг барқарор ривожланиш имкониятларини юзага келтиради.

Давлатнинг иқтисодий-ривожлантиришга қаратилган тадбирлари, чунончи янги ресурсли ҳудудларни интенсив ўзлаштириш, ижтимоий-иқтисодий-экологик зўриққан ҳудудларни енгиллаштириш кабилар ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишида сезиларли ўзгаришларга олиб келади. Транспорт-географик ҳолатнинг қулайлиги, денгиз бўйи ҳудудлари, қўшничилик ва чегарадошлик ҳолатлари халқаро меҳнат тақсмотининг чуқурлашуви ва халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланиши билан ишлаб чиқаришни халқаро бозорга чиқиш қулай ҳудудларга, денгиз бўйларига (бу ҳол кейинги йилларда йирик порт - саноат ишлаб чиқариш мажмуаларини ривожланишига олиб келди), ривожланган мамлакатлар билан қўшничилик ва чегарадошлик эса ишлаб чиқариш кучларини чегара ҳудудларида ривожланишига (“Умумий бозор” доирасида) олиб келмоқда.

3. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишида ижтимоий-демографик омиллар – аҳоли сони, аҳоли сонининг кўпайиши, зичлиги, миллий таркиби, меҳнат ресурслари ва унинг сифат таркиби, аҳолининг иқтисодий (малака) таркиби, маълумот даражаси, мигратсион ҳаракатларга тортилиши, аҳолининг ҳудудий жойлашиш тизими (овул, қишлоқ, кичик, ўрта, йирик ва ўта йирик шаҳарлар) катта ўрин тутади.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришда демографик жараёнларнинг бугунги ва истикболдаги ҳолати ҳисобга олинади. Меҳнат ресурслари мавжуд ҳудудларда сермеҳнат иқтисодий тармоқларини, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфраструктураси тизимларини, юқори малакали меҳнат ресурслари мавжуд ҳудудларда замонавий ва ўта замонавий саноат тармоқларини ривожлантиришни тақозо қилади. Аҳолининг ҳудудий жойлашишига мос ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш миграцион жараёнларнинг тартибга солиш ва бошқариш имконини беради. Бу ўринда саноат корхоналарини “филиаллаштириш” орқали ишлаб чиқариш кучларини ҳудудлар бўйича бир текис ривожлантиришдан ташқари экологик муаммоларни ҳам юмшатиш мумкин.

4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий-экологик омиллари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб илмий-техника инқилоби туфайли юзага келган экологик инқирозлар ва саноатнинг энг янги соҳаларининг соф табиий муҳитга бўлган талаби билан боғлиқдир. Аҳоли ўсиши ва ишлаб чиқариш суръатларининг ҳаддан ташқари тезлашуви, унинг тўпланув жараёнининг кучайиши оқибатида атроф-муҳитга таъсири кучайди. Атмосферанинг ифлосланиши, тупроқ ва ер ресурсларининг ярқисиз ҳолга келиши, ўрмон ресурсларининг қисқариши, йирик шаҳарлардаги (мегалополислар) ижтимоий-экологик муаммоларнинг ҳаддан ташқари кучайишига олиб келди. Натижада, ишлаб чиқариш кучларини “енгиллаштириш”, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва инфраструктура соҳаларини мамлакат ҳудудлари бўйича бир текис жойлаштириш, атроф-муҳитга таъсири кучли корхоналар (кимё, нефт-кимё, металлургия ва бошқалар) қурилишини чеклаш сиёсатини амалга оширилиши

иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг бошқа ҳудуд ва мамлакатларга “ифлос” ишлаб чиқариш соҳаларини кўчириш сиёсатини юзага келтирди.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқаришга тобора кенг суръатда камчиқит ва чиқитсиз технологик жараёнларни қўллашдан иборат берк ишлаб чиқариш тизимини тўла жорий қилиш қўлланмоқда.

Умуман, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши ва жойлашишида, бу тармоқлар иқтисодий самарадорлигини оширишда мавжуд табиий ва ижтимоий-иқтисодий-ресурслардан самарали фойдаланишда барча омиллар мажмуасини ҳисобга олиш самарали ҳудудий ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш имконини беради.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар, омиллар ҳисобга олинади. Лекин, маълум тармоқни ҳудудий ташкил этишда барча омиллар эмас, балки улардан фақат айримлари етакчи, ҳал этувчи роль уйнайди. Бу масалани тушуниш учун яратиладиган маҳсулот учун сув ёки электр қуввати, ишчи кучининг қай даражада сарфланиши кўрсатиш кифоя. Бошқача қилиб айтганда каср махражида маҳсулот бирлиги, унинг суратида эса алоҳида-алоҳида омил туради (масалан, 1 тонна шакар олиш учун қанча канд лавлагини ишлатилади, қанча электр қуввати ёки меҳнат сарфланади) туради. Қайси омил бўйича йирик сон чиқса, одатда унинг аҳамияти шунча жойлаштиришда белгиловчи, аниқловчи вазифани ўтайди.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, маълум тармоққа кирувчи барча корхоналар ёки кичик “тармоқчалар” учун биттагина омил тегишли бўлиши мумкин. Жумладан, машинасозлик тармоғига кирувчи баъзи бир корхоналарни жойлаштиришда хом ашё (металл) кўпроқ аҳамиятга эга бўлса, бошқаси учун малакали ишчи кучи муҳим омил ҳисобланади.

Хом ашё омили. Табиийки, барча маҳсулот хом ашёсиз яратилмайди. Аммо айрим маҳсулотларни олиш учун хом ашё бошқаларига қараганда кўпроқ сарфланади. Шунинг учун бунда маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар мумкин қадар хом ашё районларига яқин жойлаштирилади.

Саноатнинг баъзи тармоқлари, масалан тоғ-кон, ўрмон, балиқчилик саноати тармоқларининг жойлашуви бевосита фойдали қазилмалар, хом ашё бўлмаган районларда ривожланмайди. Бундай саноат тармоқларининг жойлашуви бевосита фойдали қазилмалар ёки табиий бойликлар географияси билан белгиланади. Бошқа саноат тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши бироз мураккаброқ тусга эга. Бу борада бир қатор факт ва рақамлар келтириш ўринли. Масалан: 1 т. пахта толасини олиш учун тахминан 3 т. хом пахта, 1 т. писта ёғи учун 3 т. кунгабоқар, 1 т. шакар учун 7 т. канд лавлагини ишлатилади. Ушбу рақамларни нисбий (фоиз) кўринишида бериш фойдадан холи эмас. Чунончи, пахта толасини оқ пахтадан чиқиши 32-33 фоизи пахта ёғининг чигитдан олинishi 19-20, шакарни канд лавлагидан таёрлаш 14-15 фоиз ва шунга ўхшаш.

Минерал ўғитлар ичида калий ўғитни ишлаб чиқариш географияси батамом хом ашё омили билан белгиланади, чунки унинг учун кўп микдорда калий тузи сарфланади. Айни пайтда азот (селитра) ўғитини ишлаб чиқарувчи металлургия марказларига, сув манбаларига яқин, нефть ва газ саноати ривожланган районларда жойлаштириш мумкин. Хом ашёга асосланган саноат тармоқларининг географиясини ўрганиш энг аввало мамлакат табиий шароит ва бойликларни билишни талаб этади. Бу ерда малум даражада географик детерминизм, яни табиий шароитларнинг ишлаб чиқариш тармоқлари жойлашувига тасири бор. Бу тасир қишлоқ хўжалик экинларини ташкил этишда катта аҳамиятга эга - сув, иқлим ва тупроқ шароитлари кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигининг регионал ва зонал хусусиятларини белгилаб беради.

Ёқилғи иссиқлик электр станциялари, қора металлургия саноатининг дастлабки - чўян эритиш босқичини жойлаштиришда асосий рол ўйнайди. Аммо унинг таъсири ҳар доим ҳам етакчи кучга эга эмас. Иссиқлик электростанциялари ёки металлургия заводлари истмол районларида ҳам жойлаштирилиши мумкин. Бундай ҳол нефть ва унинг маҳсулотлари, мазут, табиий газ асосида ишловчи иссиқлик электр станцияларини қуриш таалуқли (ёқилғининг қувурларда келтирилиши иқтисодий жиҳатдан мақўлроқ) бўлади.

Бироқ қора металлургия заводларини жойлаштириш қонуниятлари бир хил эмас. Маълумки, казиб олинadиган темир рудасининг тахминан 4-50 фоизи фойдали, бу деган сўз улардан деярли шунча чўян олиш мумкин. Аммо, бу ўртача рақам ҳамма жойда ҳам бир хил эмас - айрим конларда темирнинг казиб олинadиган рудадаги улуши атига 17-20 фоизини ташкил этади. Бундай конларга Уралдаги Кумирконорни ёки Қорақолпоғистондаги Тебинбулоқ конларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ерларда казиб олинadиган рудани бевосита домна печларда еритиб бўлмайди, зеро унда керакли минералдан кўра фойдасиз жинслар кўпроқ. Шунинг учун бу руда бойитилиб, руда таркибидаги темирнинг (рангли металллар учун бойитиш жараёни айниқса муҳим, чунки уларнинг руда таркибидаги улуши анча паст) миқдори оширилади. Аммо, бу билан ҳам унинг хиссаси етарлича бўлмайди. Шунинг учун металлургия корхоналари кўпроқ хом ашё районида жойлаштирилади.

Ер юзида бой конлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, Курск магнит аномалияси доирасига кирувчи Белгород яқинидаги конларда темирнинг рудадаги улуши 60-65 % гача этади. Бундай рудани тўғридан-тўғри эритиш мумкин. Шунинг учун уларни ташиб бориш учун транспорт харажатлари ва пировард натижада эритилган чўяннинг таннархи унча юқори бўлмайди. Бу эса корхоналарни ёқилғи районида ёки унга яқин жойларда қуриш мумкин.

Бази металлургия заводлари хом ашё ва ёқилғи районлари уртасида жойлашган, зеро мазкур саноат тармоғи учун бу икки омилнинг аҳамияти деярли бир хил. Бунга Эркин мисол бўлиб Череповец металлургия комбинати хизмат қилади. У Печора коксланувчи кўмир хавзаси билан Кола ярим ороли темир рудаси конларининг тахминан ўртасида қурилган. Аммо корхона аниқ икки оралик масофада эмас, у бироз ғарбга тортилган сабаби, Санкт-

Петербург, унинг йирик машинасозлик саноатини пўлат ва прокатга бўлган эҳтиёжини қондиришдир.

Електр қуввати омили ҳозирги замон ишлаб чиқаришни, хатто транспорт ва қишлоқ хўжалигини ҳам электр қувватисиз тасаввур қилиш қийин. Бу соҳанинг ўзига хосусияти шундаки у яратган маҳсулотни яни электр қувватини жамғариб омборхоналарга йиғиб бўлмайди. Ундан айна пайтни ўзида фойдаланиш керак. Бундан ташқари электр қуввати юқори кучланиш тармоқлари (шаҳобчалари) орқали узоқ масофаларга берилиши мумкин. Худди шу мақсадда Конск-Ачинск, экибастуз кўмир хавзаларида ҳам худди шундай мажмуа барпо этилмоқда.

Сув ва иқлим шароити ҳам ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда катта аҳамиятга эга. Сув манбалари айниқса кимё, эғоч-тселюлоза, металлургия заводларнинг фаолиятига сезиларли тасир қилади. Жумладан чўян эритувчи печларни совутиш учун ҳам сув керак.

Сув ва иқлим омилининг аҳамияти қишлоқ хўжалиги учун катта. Чунончи, Ўрта Осиё хусусан Ўзбекистонда ананавий дехқончилик унинг иссиқ шароитида фақат суний суғориш асосида олиб борилади. Пахта мева сабзавот узум ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига сув ҳамда, иссиқ иқлим шароитида саноат корхоналарини очик усулда қуриш, сув ва бошқа алкоғолсиз ичимликлар ип газлама ишлаб чиқаришга ўхшаш тармоқларни кўпроқ ривожлантириш талаб этилади.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари омили. Ўзбекистонда маҳаллий аҳоли табиий кўпайишининг юқорилиги ва унинг мигратсион ҳаракатининг сустлиги меҳнат захираларини кўплаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабли бизда меҳнатга лаёқатли жуда кўп. Уларнинг микдори қишлоқ жойларида суст ривожланган кичик шаҳарларда жуда кўп. Бинобарин, бундай жойларда иш ўринларини кенгайтириш, кўпайтириш янги саноат ва бошқа корхоналар, маданий муассасаларни қуриш зарур.

Истемол омили. Бу омилнинг роли ҳозирги кунда кескин ортиб бормоқда. Истемол фақат халқ хўжалигининг эҳтиёжи билан белгиланмайди. Айниқса, ушбу омил озиқ- овқат корхоналарини ўзига «тортади», яни бундай корхоналар бевосита аҳоли яшовчи масканларда жойлаштирилади.

Бозор иқтисодиёти омили ҳозирги кунда энг муҳим омиллардан. Бу жуда мураккаб тушунча ва иқтисодий муносабатдир. Унга хорижий мамлакатлар, хусусан Европа давлатлари бой тажрибага эга чунки бу муносабат мазкур давлатлардан юз йиллар давомида шаклланиб келган ҳозирги кунда киши бирор иш бошлаш маҳсулот ишлаб чиқаришдан олдин маҳсулотга талаб ва тақлифни ўрганади. Ва шунга қараб иш бошлайди. Зеро, талабсиз маҳсулот яратиш иқтисодий инқирозга юз тутиши муқаррар.

Экологик омил. Ушбу омил кўп саноат тармоқлари ва энг аввало химия, эғоч тселюлоза, гўшт, вино, консерва, чарм заводлари, ИЭС ва бошқа корхоналарнинг жойланишида бевосита этиборга олиниши керак. Ҳозирги кунда айрим саноат корхоналари атроф-муҳитни ифлослашдаги роли катта бўлганлиги сабабли, аҳоли манзилларидан узоқроққа кўчирилмоқда.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг барча шакллари – мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация, комбинация ва бошқалар, айти пайтда ижтимоий ва ҳудудий томонларга эга.

Мужассамлашув ёки ишлаб чиқаришнинг тўпланиши, йиғилиши халқ хўжалигининг барча тармоқлига тегишлидир. Аммо географик жиҳатдан у энг аввало саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспортда намоён бўлади. Саноат учун “нуқта” ёки тугун кўринишида ҳудудий ташкил этиш, қишлоқ хўжалигига ареал ёки минтақавий, транспорт учун эса лентасимон ёки чизик шаклдаги жойлашув хосдир. Ижтимоий объектларнинг ҳудудий ташкил этилиши эса юқоридаги тармоқларнинг жойлашуви билан белгиланади. Мужассамлашувнинг ижтимоий тамойили халқ хўжалигида турлича бўлади. Мужассамлашув саноат мисолида яққол кўринади. Бу борада ишлаб чиқариш фондлари, янги маҳсулот ёки ишчи ва хизматчиларнинг турли корхоналарда йиғилиш соф ҳолда ишлаб чиқариш ёки корхона мужассамлашуви, уларнинг шаҳарлар ва районлар жойлашувини эса урбанистик ва ҳудудий мужассамлашув сифатида кўрсатиш ўринли.

Ихтисослашув ҳам ишлаб, чиқаришни муҳим шакли бўлиб, у меҳнат тақсимооти ва иқтисодий районларнинг таркиб топиши билан чамбарчас боғлиқ. Унинг уч босқич ва уч тури мавжуд. Ихтисослашувнинг уч босқичи деганда корхона, район, шаҳар микёсидаги ихтисослашув тушинилади. Бошқача айтганда, уларнинг ҳар бирига ҳудудий ёки ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида бирор маҳсулотни ишлаб чиқарилиши бириктирилади. Ўз навбатда, ихтисослашув шу корхона, шаҳар ва районларнинг “қиёфасини”, уларнинг меҳнат тақсимоотида тутган ўрнини белгилаб беради.

Ихтисослашувнинг уч тури - бу қисм (детал), технологик ёки ярим маҳсулот ва предметга ихтисослашувидир. Ихтисослашувнинг бундай кўринишлари бир-бири билан узвий боғлиқ ва улар турли ҳудудий босқичда хусусиятга эга бўлади.

Ихтисослашув оқибатида халқ хўжалигининг тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал типлари шаклланади. Шу билан бирга у ташқи транспорт иқтисодий алоқаларини тақозо этади, чунки ишлаб чиқарилган ва маҳаллий истеъмолдан ортиб қолган маҳсулот четга чиқарилади, мазкур районда етишмайдиган маҳсулот эса бошқа жойдан келтирилади.

Ихтисослашув комплекс, ҳар томонлама ривожланиш билан уйғунлашуви керак. Этиборни кўпроқ ҳар бир давлатнинг муҳим қадар атрофлича ривожланишига қаратилмоғи зарур.

Кооперация пировард натижада муайян бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлигидир. Улар фақат бир ёки икки тармоққа тегишли бўлмаслиги мумкин. Кооперацияда ҳудудий birlik, барча ихтисослашган корхоналарнинг бир жойда тўпланиши унча сезилмайди ва аксинча, уларнинг тарқоқ ҳолда жойлашуви кузатилади. Кооперацияда катнашувчи корхоналар сони вужудга келаётган маҳсулотнинг мураккаблигига боғлиқ. Чунончи, машинасозликда аниқроғи енгил ва юк

машиналарини ишлаб чиқариш учун жуда кўп деталлар, эҳтиёт қисм керак. Шу боис бундай машиналарнинг яратилишида юзлаб ихтисолашган корхоналарнинг улуши бор. Масалан, енгил автомобил ёки Лихичев номли завод, Тольятидаги Волга автомобил заводи (Жигули) ва шунга ўхшаш бирлашмалар 200 ва ундан ортиқ корхоналар билан ҳамкорлик қилади. мадомики, асосий якунловчи ёки йиғувчи бош корхона кўп асбоб - ускуналар, детал ва жиҳозлар олар экан, у транспорт географик жиҳатдан қўлай нуктада ўринлашуви зарур.

Комбинация кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан иборат. Аммо бу ерда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги тушунилади. Кооперацияда натижа, пировард маҳсулот бир бўлса, комбинацияда аксинча, яни хом ашё бир бўлиб, ундан олинadиган маҳсулот турличадир. Комбинатлашув маълум бир турдаги хом ашёни чуқур технологик қайта ишлаш, унинг чиқиндиларидан тўла фойдаланган ҳолда барча маҳсулотлар ишлаб чиқаришни англатади. Худди шу маънода комбинация “тўнтарилган” кооперациядир. Масалан, пахта хом ашёсидан турлича таёр маҳсулот олинади.

Эркин иқтисодий зоналар (ҳудудлар). Эркин иқтисодий ҳудудлар (ЭИХ) дунёнинг кўплаб давлатларида кенг ёйилган. XX асрнинг охирларида дунёда турли хилдаги 4 мингдан ортиқ ЭИХ лар мавжуд эди. Гарб мутахассисларининг фикрича 2004 йилга келиб жаҳон товар айланмасининг 30%и турли эркин иқтисодий ҳудудларда рўй берди. Халқаро корпорациялар ўз фаолиятлари учун имтиёзли шароитларни қидириб, ЭИХ ларни кўп фойда олиш мумкин бўлган жой сифатида кўришади. Йирик халқаро корпорациялар эркин иқтисодий ҳудудларда ўз ишлаб чиқаришларини ташкил қилишни экспансияларининг муҳим юналиши деб ҳисоблайдилар.

Эркин иқтисодий ҳудудлар мамлакатнинг бошқа қисмларида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатлантиришнинг ўзига хос тизими қўлланиладиган миллий иқтисодий ҳудуднинг бир қисмидир. Одатда ЭИХлар географик жиҳатдан у ёки бу даражада алоҳида ҳудуддир.

Эркин иқтисодий ҳудудлар уларни ташкил қилувчилар томонидан очиқ иқтисодиёт тамойилларини амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида кўрилади. Уларнинг фаолият кўрсатиши ташқи иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш ва эркинлаштириш билан боғланади. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодиёти ташқи дунёга очиқлиги катта даражада бўлади. Божхона, солиқ ва инвестицион режими эса ташқи ва ички инвестициялар учун қўлайдир.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишнинг муҳим сабабларидан бири шундаки, кўпинча давлат иқтисодиётини капитал оқими учун тўлиқ очишни, ўзига хос инвестиция оқимини ҳамма жойда ишлатишни истамайди. Шунинг учун ҳам махсус ҳудуд сифатида қисман очиқликни ишлатади.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишда иккита концептуал ёндошиш қўлланилади: ҳудудий ва функционал (нуктали). Биринчи ҳолатда

худуддаги барча резидент корхоналар хўжалик фаолиятида имтиёзлардан фойдаланадилар.

Эркин иқтисодий худудларнинг энг оддий кўринишларидан бири эркин божхона (божсиз) худудлари (ЭБХ) ҳисобланади. Бу худудлар эркин савдо худудлари каби биринчи авлод худудларига киради. Улар XVII-XVIII асрлардан буён мавжуд. Бундай худудларни кўпинча бонд омборлари ёки эркин божхона худудлари деб аталади. Эркин божхона худудлари товар олиб кириш ва олиб чиқишда бождан озод қилинади. Улар кўплаб мамлакатларда мавжуд.

Эркин савдо худудлари ҳам дунёда кенг тарқалган. Эркин савдо худудлари АҚШда энг кўп ривож топган. Уларни ташкил қилиш 1934 йилдаги махсус қонунда назарда тутилган. Унинг мақсади савдони рағбатлантириш, савдо операцияларини тезлаштириш, савдо харажатларини камайтиришдан иборат.

Оддий эркин савдо худудлари қаторига йирик халқаро аэропортлардаги махсус “дьюти фри” магазинларини киритиш мумкин. Режим нуқтаи назаридан улар давлат чегараларидан ташқарида деб ҳисобланади. Эркин савдо худудлари қаторига имтиёзли ҳолатга эга бўлган анъанавий эркин портларни киритиш мумкин.

Саноат ишлаб чиқариш худудлари иккинчи авлод худудлари ҳисобланади. Улар эркин савдо худудларига фақат товар эмас, капитал ҳам олиб киритилиши ва уларда фақат савдо билан эмас, балки ишлаб чиқариш фаолияти билан ҳам шуғулланилиши оқибатида эркин савдо худудларининг эволюцияси натижасида вужудга келади.

Саноат ишлаб чиқариш худудлари махсус бож режимига эга бўлган худудларда ташкил қилинади. Уларда экспорт учун ёки импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқилади. Бу худудлар сезиларли солиқ ва молиявий имтиёзларга эга бўладилар.

Экспорт ишлаб чиқариш худудларини ташкил қилиш мантиқи ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти билан белгиланган эди. Ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталарида бу ерда саноат экспортини рағбатлантириш ва хорижий капитал оқими ёрдамида бандлик даражасини ошириш зарурияти туғилган эди.

Техника киритиш худудлари учинчи авлод худудлари ҳисобланади (70-80-йиллар). Улар стихияли тарзда ҳосил бўлади ёки махсус равишда давлат ёрдамида йирик илмий марказлар атрофида ташкил қилинади. Уларда ягона солиқ ва молиявий тизимдан фойдаланувчи миллий ва хорижий тадқиқотчилик, лойиха, илмий-ишлаб чиқариш фирмалари жамланади.

Энг кўп техника киритиш худудлари АҚШ, Япония, Хитойда фаолият кўрсатмоқда. АҚШда уларни технопарклар, Японияда-технополислар, Хитойда-янги ва илғор технологиялар худуди деб аталади.

Жаҳонда энг машҳур ва АҚШда энг йирик “Силикон Велли” номли технопарк жаҳон ҳисоблаш техникаси воситалари ва компьютерлар ишлаб чиқаришининг 20 %ини беради. Умуман АҚШда 80 дан ортиқ бундай

худудлар мавжуд. Японияда махсус ҳукумат дастурлари доирасида илғор илмий ташкилотлар асосида йигирмага яқин технополислар ташкил қилинган. Хитойда ҳам бундай худудлар одатда давлатнинг илм ва техникани ривожлантириш режаларини амалга ошириш пайтида ташкил қилинади. 90-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Хитойда 50 дан ортиқ янги ва илғор технологияларни ривожлантириш худудлари ишламоқда.

Турли молия-иқтисодий, суғурта ва бошқа хизматлар кўрсатувчи фирма ва ташкилотлар учун тадбиркорлик фаолиятининг имтиёзли шароитлари яратиладиган худудлар сервис худудлари деб аталади.

Сервис худудлар қаторига оффшор худудлар (ОХ) ва солиқ гаванлари (СГ) киради. ОХ ва СГ тадбиркорларни қўлай валюта-молия, фискал шароитлар, банк ва тижорат сирларининг яхши сақланиши, давлат бошқарувининг камлиги билан ўзига жалб қилади.

Оффшор компаниялар фаолият кўрсатаётган давлатлар қаторига Лихтенштейн, Панама, Нормандия ороллари, Мен ороллари (Британия), Антил ороллари, Гонконг, Мадейра, Либерия, Ирландия, Швейцария ва бошқалар киради. Охириги ўн йилликда буларга Мальта, Маврикия, Ғарбий Самоа, Исроил, Малайзия (Лабуан ороли) ва бошқа давлатлар қўшилди.

Оффшор худудлардаги саноат, савдо, банк, суғурта ва бошқа компаниялар ё умуман солиққа тортилмайди (Ирландия, Либерия) ёки кичик миқдордаги солиқлар тўлайди (Лихтенштейн, Антил ороллари, Панама, Мен ороли ва бошқалар). Оффшор худудларни ташкил қилувчи давлатлар қўшимча хорижий капитал жалб қилиш, оффшор худудида рўйхатга олинган корхонадан фойда олиш, маҳаллий мутахассислар учун қўшимча иш жойлари ташқиқилиниши орқали фойда кўрадилар. Баъзи маълумотларга қараганда оффшор бизнесда банд бўлган капитал 500 млрд. долл.га етади. Унда қарийиб 2 млн. киши қатнашади ва ҳар йили бир неча минг янги компания рўйхатга олинади.

Мажмуавий худудлар алоҳида маъмурий туманлар худудида умумий ҳўжалик юритиш режимига нисбатан алоҳида, имтиёзли режим ўрнатиш билан ташкил қилинади. Уларга Хитойнинг 5 та махсус иқтисодий худудларини, Бразилиядаги “Мануас” худудини, Аргентинадаги “Оловлиер”ни, саноати ривожланган давлатларнинг кам ривожланган худудларидаги эркин тадбиркорлик худудларини киритиш мумкин.

Турли кўринишдаги эркин иқтисодий худудларнинг ўхшаш томонлари уларда ўзида тадбиркорлар учун божхона, молиявий, солиқ имтиёзлари ва умумий режимга нисбатан устунликлар бўлган қулай инвеститсион иқлим мавжудлигидадир. Турли худудларда имтиёз ва рағбатлантиришлар баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади.

Имтиёзлар туртга асосий гуруҳга ажратилади:

Ташқи савдо имтиёзлари. Бу алоҳида божхона-тариф режимини киритиш (экспорт-импорт божларини камайтириш ёки бекор қилиш) ва ташқи савдо операцияларини амалга ошириш тартибини соддалаштириш;

Солиқ имтиёзлари. Бунда фаолиятнинг маълум кўринишлари солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантирилади. Бу имтиёзлар солиқ базаси (даромад, мулк қиймати ва ҳ.к.), унинг таркибий қисмлари (амортизация ажратмалари, иш ҳақиға харажат, транспорт), солиқ ставкаларининг даражаси, солиққа тортилишдан доимий ва вақтинчалик озод қилиш масалалари;

Молиявий имтиёзлар. У ўз ичига турли шаклдаги субсидияларни олади. Уларга коммунал хизматларнинг арзонлиги, ер майдонлари ва ишлаб чиқариш бинолари, ижара ҳақини камайтириш, имтиёзли кредитлар бериш киради;

Маъмурий имтиёзлар. Корхоналарни рўйхатдан ўтказиш ва хорижий фуқаролар кириб-чиқишини енгиллаштириш, шунингдек турли хизматлар кўрсатиш мақсадида маъмурият томонидан махсус ҳудудлар ажратилиши.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишнинг жаҳон тажрибаси уларнинг умумий ютуқлари, умумий хусусиятлари ва ривожланишининг ўзига хос томонлари ҳақида маълум бир хулосалар чиқаришга имкон беради. Саноати ривожланган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар яхши режалаштирилганлиги ва уларни бошқаришнинг мослашувчанлигига боғлиқдир.

Бу ҳудудларни ташкил қилиш ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан жуда фойдали бўлиб, кўплаб иш ўринларини ташкил қилишда, халқаро товар айирбошлашни жонлантиришда, ташқи савдо алоқалари натижаларини яхшилашда, илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишда катта рол ўйнайди.

Ривожланаётган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар ҳам ўзига хос қатор ўхшашликларга эгадирлар.

Биринчидан, бу давлатларда экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари (ЭИЧХ) кенг тарқалган. Юқорида айтилганидек, ЭИЧХ ташкил қилишга қатор иқтисодий сабаблар, авваламбор, экспорт учун саноат товарлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакатга хорижий капитал, илгор фан ва техника, замонавий техник ахборотлар жалб қилиш зарурияти каби сабаблар туртки бўлади.

Иккинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлардаги хўжалик юритиш режими хорижий ишбилармонлар учун эркинроқ ва имтиёзли бўлади. Бу эркин иқтисодий ҳудудлар орасида халқаро рақобатнинг кучайиши билан боғлиқдир.

Учинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлар фаолияти давомида улар фаолиятининг товар-саноат диверсификацияси рўй беради. Замонавий ИТИ янги ва юқори технология ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган илмталаб ишлаб чиқариш жамланган эркин иқтисодий ҳудудларни илгор ўринларга олиб чиқади.

Ривожланаётган давлатлар орасида Хитойда махсус иқтисодий ҳудудлар сезиларли ривожланди. 80-йилларнинг бошларида махсус ҳудудларга бирлаштирилган кичик-кичик ҳудудлар билан бошлаган Хитой ҳукумати 90-йилларнинг бошларида бундай ҳудудларни юзлаб квадрат километрга ёйди. Малакатда ва хорижда машҳур бўлган “Шенчжен”, “Чжухай”, “Сямень”,

“Шантоу”, “Хайнан”дан ташқари мамлакатда техник-иқтисодий ҳудудлар (йигирмадан ортик) ва янги ва юқори техникани ривожлантириш ҳудудлари - технопарклар ҳам сезиларли ривожланди. Шанхайдаги “Пудун” иқтисодий ривожланиш ҳудудига алоҳида роль ажратилган. Бу лойиҳага кўра “Пудун” ҳудуди бир неча ўн йил мобайнида Шанхайни Осиё-Тинч океани минтақасидаги йирик савдо ва молиявий марказга айлантиради.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилиш Хитой ҳукумати томонидан 70-йиллар охирида эълон қилинган “очиқ эшиклар” ташқи иқтисодий сиёсатнинг ташкилий бир қисми бўлиб қолди. Эркин иқтисодий ҳудудлар ривожлантириш моделини танлашда Хитой раҳбарияти мамлакатнинг жорий эҳтиёжлари ва бундай ҳудудлар ташкил қилишнинг хорижий тажрибаларини эътиборга олди. Сингапур, Тайван ва АҚШ тажрибаси алоҳида эътибор билан ўрганилди. Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишга таёйргарлик даврида улар фаолиятининг бир неча вариантлари таклиф қилинди. Натижада экспортга, хорижий капитални жалб қилишга, шунингдек, ишлаб чиқариш технологиясини яхшилашга юналтирилган ЭИХ танлаб олинди. Махсус иқтисодий ҳудудлар очиқ эшиклар сиёсатини амалга оширган ҳолда, мамлакатнинг бошқа туманларини боғлаб турувчи ролини ўйнай бошлади.

Хитойдаги махсус иқтисодий ҳудудлар ва бошқа имтиёзли инвеститсион иқлимдаги туманлар фаолиятининг амалиёти шубҳасиз муваффақиятга эришди. Хитойлик ва хорижий мутахассислар ЭИХ эришган ютуқлар қаторига аввало, барқарор иқтисодий ўсиш суръати, ҳудудларга кўп миқдорда хорижий инвеститсияларнинг жалб қилиниши, меҳнат унумдорлигининг сезиларли ўсиши ва ниҳоят, аҳоли турмуш даражасининг ўсишини киритишади.

Эркин иқтисодий ҳудудлар муваффақияти ҳақида гувоҳлик берувчи мисоллардан ташқари уларни ташкил қилишда муваффақиятсизликка ҳам учралган. Масалан, Шри-Ланка, Гватемала, Либерия, Сенегал ва бошқа давлатларда турли кўринишдаги эркин иқтисодий ҳудудлар нафақат муваффақиятсизликка учради балки умуман фаолиятини тўхтатди. Бунинг асосий сабабларига сиёсий, иқтисодий, ташкилий сабабларни кўрсатиш мумкин.

Сиёсий сабаблар мамлакатдаги умумий сиёсий беқарорлик, фуқаролар келишмовчиликлари ва бошқалардир. Иқтисодий сабабларга аввало, эркин иқтисодий ҳудудлардаги инвестор нуктаи назаридан жуда мураккаб инвеститсион режим ҳақидаги қонунчилик киради. ЭИХдаги бюрократик башқарув, ҳудудда инвесторларни рўйхатга олишда керак бўлмаган процедуралар мавжудлиги, ҳудуд устунликларини ёмон реклама қилиниши ҳам эркин иқтисодий ҳудудлар тақдирига сезиларли таъсир кўрсатади.

Меҳнат тақсимои – бу тарихан белгиланган ижтимоий меҳнат тизимидир. У жамият ривожланиши жараёнида фаолиятнинг сифат жиҳатдан дифференциацияси натижасида келиб чиқади.

Ҳудудий меҳнат тақсимои жамият тараққиётида меҳнат фаолиятининг сифат жиҳатидан табақаланиш жараёнини ифодалайди ва ишлаб чиқариш кучлари ривожланишига кучли туртки беради. Меҳнат тақсимои моҳиятига

кўра иккига бўлинади, яъни а) бутун жамият миқёсида ва б) ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг турли шаклларидаги ички меҳнат тақсимотидир. Меҳнат тақсимотининг бу икки тури ўзаро алоқадорликда бўлиб, бир-бири билан чамбарчас боғланган.

Худудий меҳнат тақсимоти – ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришнинг асосидир. Айни вақтда худудий меҳнат тақсимоти иқтисодий районларининг шаклланиши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий жараёндир. Шунинг учун ҳам худудий меҳнат тақсимоти районларнинг табиий, ижтимоий-иқтисодий шароитлари билан чамбарчас боғлиқ, хўжалик иқтисослашувининг самарали йўналишларини ифодалайди. Бундай хўжалик иқтисослашуви худуддаги энг қулай ва самарали бўлган алоҳида маҳсулотларни етиштиришга (деҳқончиликда-боғдорчилик, узумчилик, сабзавот-полизчилик каби маҳсулотлар ёки чорвачиликда - сут, гўшт, жун, тухум, парранда гўшти етиштириш, саноатда - металлургия, машинасозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат тармоқлари маҳсулотлари етказиб бериш ва курорт хўжалиги ва бошқалар) ҳатто ана шу маҳсулотларнинг бир тури ёки қишлоқ хўжалик экинларининг бир навини, маълум детални ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаришга ихтисослашув билан боғлиқдир.

Ана шундай хўжалик ихтисослашуви алоҳида шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар – географик меҳнат тақсимоти ёки унинг синоними худудий меҳнат тақсимоти деб юритилади. Худудий меҳнат тақсимоти жуда мураккаб тушунча бўлиб, хўжалик жиҳатидан турлича ихтисослашув даражасидаги худудлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар тизимини ифодалайди. Бундай иқтисодий алоқалар район, мамлакат, жаҳон миқёсида минерал хом-ашё, хилма-хил товарлар алмашуvidан иборат ўзаро фойдали бўлган жараёндир.

Н.Н.Баранский худудий меҳнат тақсимоти тушунчасини “жуда муҳим тушунча, тўғрироғи тармоқларни ҳам, иқтисодий районларни ҳам ўзаро боғлаб турувчи тушунчалар тизими” дан иборат деб ҳисоблайди.

Худудий меҳнат тақсимотининг моддий элементлари районлар ва мамлакатлар, шаҳарлар ва шаҳар агломератсиялари, саноатлашган минтақа, марказ, тугун ва район, қишлоқ хўжалик минтақалари ва районлари, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг хилма-хил шакллари, сиҳат-саломатлик ва дам олиш мажмуаларидан иборат.

Худудий меҳнат тақсимоти моҳиятига кўра-жамият миқёсида тармоқ ва тармоқлараро ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклларидаги (ичидаги) меҳнат тақсимотига бўлинади.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ишлаб чиқариш кучларининг «вақт» мобайнидаги тараққиёт босқичларини ифодалайди. Жамият тараққиётининг муайяни босқичида (неолит даврида) чорвачиликдан деҳқончиликнинг ажралиб чиқиши, кейинроқ ҳунармандчиликнинг ажралиб чиқиши билан меҳнат тақсимоти ижтимоийлашиб, сифат жиҳатидан ривожланиб борди. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши, савдо-сотиғнинг ўсиши билан ишлаб

чиқаришнинг табақаланиши жараёни кучайди ва бугунги мураккаб ижтимоий-худудий меҳнат тақсимотининг шаклланишига олиб келди.

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ меҳнат тақсимои иқтисодиётининг йирик тармоқларига, чунончи, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва инфраструктурадаги бўлиниши ифодалайди. Тармоқлараро меҳнат тақсимои ишлаб чиқаришнинг таркибан мураккаблашиб бориш жараёнидир, чунончи, саноатда ундирувчи ва ишлов берувчи саноат тармоқлари, булар ҳам ўз навбатида ёкилғи-энергетика, металлургия, машинасозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалиги – деҳқончилик ва чорвачиликга, транспорт эса қуруқлик, сув ва ҳаво транспорт тармоқларига, инфраструктура эса ғоят табақалашган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларига бўлинишидир.

Монополиялар, контсернлар, ассотсиатсиялар, корхоналар, жамоа хўжаликлари, фирмалар ва бошқалар ишлаб чиқаришнинг хилма-хил шаклларидаги меҳнат тақсимои - маҳаллий ёки локал меҳнат тақсимоидир.

Бир мамлакат доирасида ривожланадиган, мамлакатнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий имкониятларидан келиб чиққан иқтисодиёт соҳаларининг ихтисослашув жараёни мамлакат меҳнат тақсимои дейилади. Бундай меҳнат тақсимоида мамлакатнинг турли қисмлари ишлаб чиқаришнинг бир ёки бир неча соҳаларига ихтисослашади. Чунончи, собиқ иттифок шароитида 15 та иттифокдош Республикалар иқтисодиётининг ихтисослашувидан таркиб топган Бутуниттифок меҳнат тақсимои шаклланган эди. Бутуниттифок меҳнат тақсимои доирасида Марказий, Шимоли-ғарбий, Урал, Донецк-Днепр бўйи иқтисодий районлари ишлаб чиқариш кучлари ривожланган, саноатлашган районлар ҳисобланса, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон Республикаларидан иборат Ўрта Осиё иқтисодий райони минерал хом-ашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилик) етказиб беришга ихтисослашганлиги билан ажралиб турган.

Ўзбекистон меҳнат тақсимоида Тошкент, Зарафшон ва Фарғона иқтисодий районларининг ишлаб чиқариш кучлари бир мунча ривожланган, саноати тараққий этган, айна вақтда қишлоқ хўжалиги районлари - Сурхондарё, Кашқадарё, Бухоро-Қизилқум, Мирзачўл иқтисодий районлари эса табиий ресурслар жадал ўзлаштирилаётганлиги, қишлоқ хўжалигини истиқболда ривожлантириш имкониятлари ғоят катта эканлиги билан ажралиб туради.

Минтақалараро ёки минтақавий меҳнат тақсимои табиий-географик жиҳатдан яхлит ҳудудлардаги икки ва ундан ортиқ мамлакатлар гуруҳи ўртасида шаклланган ишлаб чиқариш ихтисослашувини ифодалайди. Жумладан, ғарбий Европа мамлакатлари доирасида “Умумий бозор” шаклланган минтақавий меҳнат тақсимотини ифодалайди. Кейинги йилларда бундай минтақавий меҳнат тақсимои Лотин Америкаси, Жануби-Шарқий, Жанубий ва Жануби-ғарбий Осиё, Шимоли-ғарбий, Марказий, Шарқий Африка, Шимолий Америкада шаклланмоқда. Яқин истиқболда Ўзбекистон,

Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Туркменистондан иборат Марказий Осиё минтақавий меҳнат тақсимотиға асосланган иқтисодий бирлашманинг шаклланиши бу минтақадаги мураккаб табиий, ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар ечимларини ишлаб чиқиш ва ҳал қилиш негизида ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш имконини беради.

Халқаро меҳнат тақсимоти (географик) - Халқаро ихтисослашув ва халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси халқаро меҳнат тақсимотнинг мазмун моҳиятини, шакллари аналга оширишни белгиловчи мезонлардир.

Жаҳон хўжалигини ривожлантириш учун биринчи навбатда ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришда самарадорликни кўтариш, шунингдек ишлаб чиқаришда ҳаражатларни камайтиришга интилиш зарур. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланиши жараёнида асосий нарсас, бу шу жараённинг ҳар бир иштирокчиси ўзининг ХМТдаги иштирокидан иқтисодий фойда қидириши ва топишидир.

Ҳар қандай давлатнинг халқаро алмашув жараёнида халқаро меҳнат тақсимотининг устунликларини аналга ошириши – биринчидан, экспорт қилинаётган товар ва хизматларнинг ташқи ва ички бозор нархларидаги фарқни олиш; иккинчидан, арзонроқ бўлган импортдан фойдаланиб, миллий ишлаб чиқаришдан воз кечган ҳолда ички ҳаражатларни камайтириш имконини беради.

Хуллас, XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳонда мисли кўрилмаган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнлар рўй берган бўлиб, улар албатта халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатган.

Халқаро меҳнат тақсимоти уч асосий типлар бўйича аналга оширилиши мумкин ва булар ишлаб чиқариш кучлари тегишли ривожланиш босқичларини акс эттиради: **умумий, хусусий** ва **якка** тартибда.

Умумий типдаги халқаро меҳнат тақсимоти, яъни ишлаб чиқариш соҳалари бўйича (қазиб олиш, қайта ишлаш, саноат, қишлоқ хўжалиги) кўпроқ хўжаликни экстенсив ривожланиш даврига хос ва энг аввало табиий, ишлаб чиқаришнинг табиий – географик шароитлари билан боғлиқ.

Хусусий типдаги халқаро меҳнат тақсимоти маълум соҳалар, уларнинг тармоқлари ва ишлаб чиқариш турларида халқаро ихтисослашувни тақозо этади. Бунда алмашувнинг интернационаллашуви пайдо бўлади ва кенгаяди, савдо ўсиши тезлашади.

Якка тартибдаги халқаро меҳнат тақсимоти алоҳида оператсиялар (деталлар, узеллар, агрегатлар) ва технологик стадияларга ихтисослашувни тақозо қилади. Бу шароитда бозор ҳажми ўсади. Жаҳон савдоси ўзиш суръатида ривожланади (ишлаб чиқаришга таққосланганда). Шунинг учун ҳам халқаро савдода комплектовчи кооперация тартибда, шу жумладан, транс миллий корпорация доирасида (ТМК)1/2 дан кўпроқ маҳсулот товар алмашинуви қайта ишлаш саноатиға тўғри келади.

Иқтисодий районлаштириш - ишлаб чиқаришни самарали ташкил қилишни такомиллаштириш ва ҳудудий режалаштириш асоси сифатида

мамлакатларнинг ҳудудий-иқтисодий мажмуасини ифодалайди. Иқтисодий районлаштириш узоқ тарихга эга. Иқтисодий районлаштириш асосида ҳудудий меҳнат тақсимооти ётади. Ана шу меҳнат тақсимооти орқали мамлакатларнинг айрим қисмлари, яъни табиий-иқтисодий жиҳатдан яхлит ҳудудлари ишлаб чиқаришнинг бир ёки бир нечта иқтисодий самарали бўлган тармоқларига ихтисослашадилар. Натижада, район даражасидаги ва районлараро алоқалар амалга ошади. Мамлакат бу иқтисодий районлар тизими бўлиб, ўз навбатида иқтисодий минтақаларга, иқтисодий кичик районларга бўлинади. Иқтисодий районлар бир-биридан ишлаб чиқариш шароитлари билан фарқланади. Бундай шароитлар:

- а) иқтисодий ривожланиш даражаси;
- б) меҳнат ресурсларининг шаклланиш хусусиятлари;
- в) ишлаб чиқариш тизимининг ихтисослашуви ва контсентратсияси;
- г) транспорт турининг шаклланиши;
- д) ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари ҳамда
- е) табиий-тарихий хусусиятлари билан белгиланади. (Н.Т.Агафонов.,

А.Т.Чистабаев ва бошқалар).

Иқтисодий жиҳатдан қулай районларда йирик ишлаб чиқариш турлари - электро энергетика, металлургия, машинасозлик, кимё, енгил, озиқ - овқат саноати мажмуаларини, ихтисослашган қишлоқ хўжалигини жойлаштириш бутун мамлакат хўжалик мажмуаси учун юқори иқтисодий самара беради. Айни вақтда, иқтисодий районларда самарали ишлаб чиқариш тизимининг шаклланиши мавжуд табиий шароит ва табиий ресурслардан мажмуали фойдаланиш, саноат тармоқларининг ўзаро уйғунлашган ҳолда ривожланишини таъминлаш ва саноат мажмуалари, агросаноат ишлаб чиқариши ва инфраструктура тармоқларини барқарор ривожланиши ҳамда ижтимоий-иқтисодий, экологик муаммолар ечимларини ҳал қилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, иқтисодий районларни сиёсий-маъмурий бўлинишлари доирасида ажратиш ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига ва самарали ишлаб чиқариш тизимини шаклланишига тўсқинлик қилади. Чунки, яхлит табиий - иқтисодий ҳудудларда табиий ресурсларни турли сиёсий-маъмурий бирликлар доирасида бўлиниб қолиши бу ресурслардан оқилона фойдаланишга имкон бермайди. Мамлакатларни табиий, ижтимоий-иқтисодий, экологик ҳамда иқтисодий районлаштириш иқтисодиёт тармоқларининг ривожлантириш ва бошқариш имкониятларини кенгайтиради. Ҳар бир иқтисодий район учун минтақавий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини беради.

Иқтисодий географик ўрин. Иқтисодий географик ўрин - иқтисодий географиянинг аниқ тушунчаси, унинг “калитидир” Чунки, ушбу тушунча орқали корхона, шаҳар ёки бошқа ҳудудий объектларнинг нима учун худди шу жойда қурилганлиги ва нима сабабли шу даражага етганлигини англаб олинади. Шу нақтаи назардан иқтисодий географик ўринни иқтисодий

географик билимнинг ўзига хос усулидир (иқтисодий районлаштириш ҳам худди шундай метод сифатида қараш мумкин).

Иқтисодий географик ўрин - бу маълум бир объектнинг корхона, шаҳар, вилоят, мамлакат ўзидан ташқарида ётган географик объектларга (тоғ, дарё, денгиз, чегара, конлар, йўл ва ҳ.к.) нисбатан жойлашуви ва уларнинг қўрилаётган объектнинг иқтисодий ривожланишга таъсири демакдир.

Бу ерда қуйидагиларга эътибор бермоқ лозим:

- иқтисодий географик ўрин тушунчасида қўрилаётган объект битта, ягона, унинг ташқарисидаги, атрофдагилар эса бир нечта;

- марказ ва ташқи объектлар ўртасида ҳудудий иқтисодий алоқа ва муносабатлар бўлади ва улар бир томонга, яъни қўрилаётган жойга нисбатан тахлили этилади;

- иқтисодий географик ўрин тарихий тушунчадир, чунки маълум бир жойнинг ўрни вақт ўтиши билан қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин;

- иқтисодий географик ўрин турли босқичли (микро, мезо ва макро ўрин) ва ҳар хил таркибий қисмларга эга (гидрогеографик, антропогеографик, транспорт-географик ўрин ва ҳ.к.) ;

- иқтисодий географик ўрин давлат даражасида қўрилганда у сиёсий мазмунга, яъни сиёсий географик ўрин маъносини олади.

Қатор мисолларга мурожат қилайлик: Тошкент вилоятидаги Бекобод шаҳрида республикамизда ягона қора металлургия корхонаси қурилган. Нима учун ушбу корхона айнан шу шаҳарда жойлаштирилган? Сабаби-Бекободнинг иқтисодий географик ўрин қулай: у Тошкент, Мирзачўл, ҳамда Фарғона иқтисодий районларига яқин жойлашган; шаҳар яқинида Фарход ГЭС, қурилиш базаси-цемент заводи ҳам мавжуд; корхона маҳсулоти асосан Тошкент саноати учун керак.

Нима сабабдан Чуст, Нурота, Гиждувон, Хива, Шахрисабз каби шаҳарлар жуда қадимий, бой тарихга эга бўлишига қарамасдан ҳамон катта марказ эмас, яқиндагина вужудга келган Навоий эса тез орада катта шаҳарлар қаерига кирди? Бу саволга ҳам жавобини кўпроқ уларнинг иқтисодий географик ўрнидан қидириш керак.

Ер юзидаги аксарият йирик шаҳарлар уларнинг қулай географик ўрин орқали машҳурдир. Масалан, Истамбул, Сингапур, Александрия, Волгоград, Новосибирск, Шанхай, Санкт-Петербург, Лондон, Рим, Рио-де-Жанейро ва ҳ.к.

Жаҳон геосиёсий харитасида ва ҳамжамиятида Британия, Япония, АҚШ каби давлатларининг юқори даражада тараққий эканлиги ва, айни вақтда, Афғонистон, Непал, Бутанга ўхшаш мамлакатларнинг нисбатан суст ривожланганлигини, қолоқлиги кўп жиҳатдан уларнинг географик ўрни билан изоҳланади. Ўзимизнинг ватанимиз Ўзбекистон бир вақтлар Буюк ипак йўлида, катта карвон йўлида жойлаштирилганда жуда қулай географик мавқега эга. Кейинчалик жаҳон маданияти ва савдосида дегиз ҳамда океанлар аҳамиятининг ошиши натижасида бу қулайлик ўз кучини йўқотди. Ҳозирги

кунда эса юртимиз иқтисодий географик ўрнини яна яхшилашга катта эътибор берилмоқда.

Иқтисодий географик ўрин катта ҳарбий ва сиёсий мазмунга эга. Бунга мисол қилиб, Иккинчи жаҳон урушида Гитлер қўшинларининг Москва ва Сталининградга жон-жаҳди билан ҳужуми ёки Миср Араб Республикасидаги Александриядаги бўлган жангларни келтириш мумкин. Б. Наполеон: “агар Киевни олсам Россияни оёғидан ушлайман, Петербургни забт этсам уни бўғизлайман, Москвани эгалласам Россиянинг юрагини мажонқлайман” деган эди. Машҳур рус (совет) олими Н.Н.Баранский “Днепр Россияни Ўрта денгиз мамлакатига Волга эса уни Осиё малакатига айлантиради”, деб ёзган эди.

Ўзбекистон Республикасининг геосиёсий ва геостратегик маъқеига, уни яхшилаш ва ундан самарали фойдаланиш масалаларига мамлакат Президенти И.Каримов ўзининг “Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (Т., 1997) номли китобида катта аҳамият берилган.

Миграция.

Миграция – латинча кўчаман, жойимни ўзгартираман деган маънони билдиради ва аҳолининг жойлашиши қайта тақсимланиши, таркиби ва сонига таъсир кўрсатади. Миграция жараёнлари характерига кўра ички, ташқи (мамлакатлараро) ва ишчи миграцияларига ИТИ шароитида эса “ақл оқими” йўналишига бўлинади. Миграция жараёнларининг бош сабаблари - иқтисодий, сиёсий, этник, демографик, маданий, диний ва бошқалар бўлиши мумкин.

Миграция жараёни аҳоли ҳудудий ҳаракатининг асосий тури бўлиб, инсон билан табиат ўртасидаги алоқадорлик вужудга келгандан буён шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Аҳоли миграцияси буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб кенг миқёсда амалга ошмоқда. Миграция ташқи ва ички миграцияга тақсимланади. Мамлакатлар аҳолисининг сони ва таркибига бўладиган таъсири нуқтаи назардан ташқи миграцияларнинг аҳамияти бекиёсдир. Ташқи миграция катта ҳажмга эга мамлакатларда, унинг аҳоли сони ва таркибига бўлган таъсири сезиларли оқибатларга олиб келиши мумкин. АҚШ, Канада, Австралия ва бошқа қатор мамлакатлар тарихда миграция сальдосининг аҳамияти табиий ўсиши, жумладан устун бўлган айрим даврлар кузатишганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳозирги вақтда ҳам мазкур мамлакатларда миграция сальдоси аҳоли сонининг ўсишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Исроил давлатида эса миграция сальдоси аҳоли сони ўсишининг деярли 2/3 қисмини таъминламоқда. Юқоридаги мамлакатлар аҳолининг кўчиб келиши бўйича етакчи ҳисобланса, қатор бошқа мамлакатлар, чунончи, Ирландия аҳолисининг кўчиб келиши бўйича дунёда машҳур бўлиб қолган. Ташқи миграциялар ўзларининг хусусиятлари, сабаблари, ҳудудий қамрови давом этиши бўйича бир-биридан фарқ қилади. Миграция хусусиятлари тўғрисида сўз юритганда, аввалом бор, хоҳишига кўра ва мажбурий миграциялар назарда тутилади. Ташқи миграция асосан иқтисодий сабаблар билан боғланган. Бунда янги ерларни ўзлаштириш

мақсадида ҳамда ишчи кучини шартномалар бўйича бошқа мамлакатларга юбориш билан боғлиқ миграциялар катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳудудий қамровига қараб материкларга ва материк ичидаги миграцияларни ажратиш қабул қилинган. Ҳозирги вақтда иккинчи турдаги миграциялар асосий аҳамият касб этади. Давом этиши бўйича доимий вақтинчалик ва мавсумий миграция турлари мавжуд. Шартнома асосида амалага оширилаётган миграциялар вақтинчалик миграциялар деб аталади. Доимий миграциялар уй жойи ва иш жойининг тамомила ўзгариши билан боғлиқ аҳоли кўчишлари билан боғлиқ бўлиб, у миграциялар ичида асосий ўрин эгаллайди.

Инсоният хўжалик ва ижтимоий-маданий фаолиятида рўй бераётган интернационаллашув ва демократиялашув жараёнлари, шунингдек, мамлакатлараро, миллатлараро айрим зиддиятлар, тўқнашувлар, ғавқулдда вазиятлар ва табиий офатлар оқибатида аҳоли ҳамда меҳнат ресурсларининг мамлакат ичида мамлакатлараро кенг миқёсда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши рўй беради. Булар бир томондан, жаҳон тсивилизатсиялаш ва халқаро меҳнат бозорлари, турар жой ва иш жой ташлаш учун яратиб берган ҳуқуқ ва имкониятларидан фойдаланувчи кўпчилик миграциялардан иборат бўлса, иккинчи томондан, ўз хоҳиши билан эмас, балки шароит тақозаси билан туғилиб ўсган жойини ташлаб кетишга мажбур бўлган қочоқлар ҳамда зўраки мигрантлардан иборатдир. Айрим тарихий ерларда мигрантлар оқимининг кўлами ҳамда аҳволининг мураккаблигини жуда катта муаммоларни юзага келтиради. Бу муаммоларни ечиш эса кенг миқёсда халқаро ҳамкорликни тақозо этади.

Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг мамлакатлараро миграциялаш ишчи кучини қабул қилувчи ва уни четга чиқарувчи мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётда даражаларида ҳамда аҳолининг табиий ўсиш суръатларида анчагина тафовутлар мавжуд бўлган чоғда рўй беради. АҚШ, Канада, Австралия каби юқори даражада ривожланган мамлакатлар, Ғарбий Европа мамлакатларнинг кўпчилиги шунингдек, нефтдан катта даромад олиб, иқтисодиёти тез ривожланаётган мамлакатлар (Саудия Арабистони, Баҳрайн, Қувайт, БАА ва бошқ.) иммиграциялаш географик марказлари ҳисобланади.

У бир давлатнинг минтақалари ўртасида рўй берадиган ишчи кучи миграциялашда ва бир неча мамлакатларни қамраб оладиган ташқи миграциядан иборат. Халқаро иқтисодиёт фани ташқи миграция ва унинг сабаблари билан шуғулланади. Халқаро миграция муаммоларини ўрганишда дуч келадиган асосий тушунчалар қуйидагилардан иборат:

- ишчи кучи миграцияси меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга, бир йилдан кўпроқ муддат билан кўчиб ўтиши, бунинг иқтисодий ва бошқа сабаблари бўлиши мумкин;

-**иммиграция** — меҳнатга лаёқатли аҳолининг бирон бир мамлакатга четдан кириб келиши;

-**эмиграция** — меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга чиқиб кетиши;

-миграция сальдоси – мамлакатда бўладиган иммиграция ва эмиграция ўртасидаги фарқ;

-ақлий талофат – юқори малакали кадрларнинг халқаро миграцияси;

-реэмиграция – эмигрантларнинг турғун туриш учун ўз ватанига қайтиб келиши;

-ташқи миграция – агар аҳоли икки давлат ўртасида кўчиб юрса;

-ички миграция – бир давлат доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрса;

-мавсумий ишлар билан боғлиқ миграция мавсумий миграциядир.

Ташқи миграциянинг асосий сабаблари иқтисодий қийинчилик, сиёсий беқарорлик, миллий-диний низо ва урушлардир. Ички миграциянинг сабаблари ҳам шунга ўхшаб кетади ва қуйидагилардан иборат: иқтисодий қийинчилик, мавсумий иш, миллий низолар, урушлар ва бошқалар.

Аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга ва бир давлатнинг ичида бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб юришини бошқариш миграция оқими деб аталади. Миграция оқими мамлакат ёки районлар аҳолисининг сонига сезиларли таъсир этиши мумкин. Инсоният тарихи давомида жуда кўп оммавий ташқи ва ички миграциялар содир бўлган. Буюк географик кашфиётлардан кейин асосий миграция оқими Америка, Австралия ва бошқа янги кашф қилинган ерлар томон бўлган. Оммавий ички миграция давлат дастури асосида амалга оширилади Масалан, Мирзачўлнинг Қозоғистон қўриқ ерларининг ўзлаштирилиши ва ҳ.к.

Халқаро ишчи кучи миграцияси бундан бир неча юз йил илгари пайдо бўлган ва шундан буён бу борада жиддий ўзгаришлар рўй берди. Халқаро миграция муаммолари 60-йилларнинг охирида иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ фаол ўрганишни бошлади. Натижада асосан шундай хулосага келдики, ишчи кучининг халқаро ҳаракати ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида иқтисодий ривожланиши суръатларига таъсир қилади, бу ҳаракатнинг сабаби эса турли мамлакатларда, меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси турлича эканлигидан иборат. Ҳар бир киши ўз меҳнатининг энг сўнгги самарасини олади ва истеъмол қилади деган ақидага асосланувчи неоклассик назария тарафдорларининг эмиграция қабул қилувчи мамлакат фаровонлигини оширишга хизмат қилади, айни бир пайтда эмиграциянинг асл ватани бўлган давлатда иқтисодий ривожланиш сақланиб қолади ёки ҳеч бўлмаса пасаймайди.

Неоклассик тарафдорлари ишчи кучини, айниқса, юқори малакали ходимларни экспорт қилувчи мамлакатда миграция мумкинлигини эътироф этишади. Шу муносабат билан “ақлий талофот”га солиқ солиш ва ундан келадиган даромадни БМТ ихтиёрига ўтказиб, улардан ривожланиш мақсадларида фойдаланиш ғояси кенг муҳокама этилди. Кейинги йилларда жамлашишга мамлакат иқтисодий ривожланишнинг муҳим омили сифатида қарашлик устун кела бошлади. Жамланган инсон потенциалли иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили жамлигидан келиб чиқилса, халқаро мамлакатлар

ўртасида иқтисодий ривожланиш борасидаги суръатлар неча хил эканлигининг сабабларидан бири деб ҳисобласак керак бўлади.

Халқаро мигрантлар асосан 5 тоифага бўлинади.

1. Мамлакатга ошқора киритилган иммигрантлар ва ноиммигрантлар. Кўпдан бери иммигрантларни қабул қилиб келаётган мамлакатлар учун 80-90-йиллар иммиграция юқори поғонага кўтарилган давр бўлди;

2. Шартнома бўйича ишлайдиган хизматча мигрантлар 90-йилларнинг охирида буларнинг сони дунё бўйича 25 млн. кишидан кўпроқ эди. Кўпинча мамлакатлар чет эл ишчи кучига муҳтожлик сезади. Бу ҳолларда ишчи кучи сероб бўлган мамлакатлар: масалан, Осиёнинг баъзи минтақалари, яъни шарқдаги қатор мамлакатлар билан шундай шартномалар ҳақида келишиб олишади;

3. Яширинча келган иммигрантлар 90-йилларнинг охирида буларнинг сони 30 млн. киши ортиқдан эди. Деярли барча саноат ривожланган мамлакатларда яширин иммигрантлар мавжуд. Уларнинг бир қисми чегара орқали ўтса, бошқалари виза муддати тугагандан кейин бегона мамлакатдан чиқиб кетмайди: бундайлар одатда энг кам иш ҳақи тўланадиган иш жойларига ёлланадилар.

4. Бошпана сўраган шахслар. Бундай тоифадаги мигрантлар сони 80-йилларгача жуда оз бўлиб, кейинчалик анча кўпайди. 90-йиллар охирига келиб, 1млн. кишини ташкил этди. Шахслар сиёсий сабабларга кўра, иқтисодий аҳвол туфайли бошпана сўрайди.

5. Қочоқлар БМТ маълумотида кўра, 90-йиллар охирига келиб, дунёда қочоқлар сони 22 млн. дан кўпроқни ташкил этган (Булардан қарийб 4 млн. киши ўз ватанига қайтиб келган бўлса ҳам БМТ ҳомийлигида яшайди). Қочоқларнинг кўпчилиги бугунги кунда махсус лагерларда истиқомат қилади. Бу лагерлар БМТ ёки хусусий агентликлар ҳомийлигидадир. Маълумотларга қараганда, ортиғи бир фоиздан камгинаси ривожланган ғарб мамлакатларидан бошпана топган.

Савол ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг асосий тамойилларига тавсиф беринг.

2. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг дастлабки тамойилари ва унинг намоёндалари қарашларини тавсифланг.

3. Ҳудудий меҳнат тақсимооти — ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг илмий асоси эканлигини тушунтириб беринг.

4. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришга таъсир этувчи омилларга тавсиф беринг.

5. Самарали ишлаб чиқариш жараёни деганда нималарни тушинасиз.

6. Минтақавий режалаштириш ва минтақавий башоратлашга тавсиф беринг.

7. Ишлаб чиқариш кучларини ривожланишига таъсир этувчи табиий омилларга тавсиф беринг.

8. Иқтисодий районлаштириш деганда нимани тушунасиз?

9. Миграция турлари ва “Ақлий талофат” нима?.

19-Мавзу Инсониятнинг глобал муаммолари

Режа.

1. Инсониятнинг глобал муаммолари.
2. Глобал муаммоларнинг ўзаро алоқадорлиги
3. Экологик барқарор ривожланиш концепцияси.

Таянч сўзлар: глобал муаммолар, инсоният, қолоқлик, экологик муаммолар, демографик муаммолар, озиқ-овқат муаммоси.

Глобал муаммолар деганда бугунги тараққиётнинг келажаги, кутилаётган хавф-хатарлари ва унинг асосий сабаблари мажмуйи тушинилади. Глобал муаммолар кўлами дунёнинг турли мамлакат ва минтақаларида турлича. Улар кишиларнинг социал-иқтисодий, сиёсий-ғоявий, ижтимоий-табiiй ва бошқа муносабатларини қамраб олади³.

Инсониятнинг глобал муаммолари - бу шундай муаммоларки улар бутун сайёрамиз аҳолисининг ҳаётii қизиқишларини ўз ичига олади ва уларнинг ечимини барча давлатлар биргаликда ҳал этишлари зарур.

Умуман олганда, глобал муаммолар - оламшумул иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий аҳамиятга эга бўлган, ўз ечимини топишида жаҳондаги барча мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракатларини талаб этувчи инсоният цивилизациясининг энг долзарб масаласидир. Улар жумласига жаҳон термайдур урушининг олдини олиш, халқаро терроризмга қарши кураш ва барча халқлар учун тинчликни таъминлаш, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасидаги тафовутни бартараф этиш, очлик, қашшоқлик, ва саводсизликни тугатиш, ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бораётганлигини тартибга солиш, атроф-муҳит ҳалокатли тарзда ифлосланиб бораётганлигини тартибга солиш, инсониятга керакли ресурслар, яъни озиқ-овқат, саноат хом ашёси, энергия манбалари билан таъминлаш, фан ва техника тараққиётининг салбий оқибатларга олиб келишига йўл қўймаслик кабилар киради. Глобал муаммолар, аввало, жаҳонда кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, илмий-технологик, ижтимоий-маданий жараёнларнинг умумбашарий аҳамият касб этиши туфайли вужудга кедади. Глобал муаммоларни тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Халқаро сиёсий муносабатларда вужудга келган глобал муаммолар. Бу муаммолар жаҳондаги ривожланган ва ривожланаётган, ҳамда қолоқ мамлакатлар ўртасидаги тафовут билан боғлиқ ўзаро сиёсий муносабатларда номоён бўлади.

2. Халқаро иқтисодий муносабатларда пайдо бўлган глобал муаммолар. Бу муаммолар жаҳондаги ривожланган ва ривожланаётган ҳамда қолоқ давлатлар ўртасидаги тафовут билан боғлиқ ўзаро иқтисодий муносабатларда номоён бўлади. Масалан, миллий бозорларни сиқиб қўйиш, қарам ва қолоқ

³В. П. Максаковский Географическая картина мира. Книга I. Общая характеристика мира. М.: Дрофа, 2008. — 1010с

мамлакатлар билан тенгсиз савдо-сотиқ алоқалари, уларнинг ресурсларини арзон нархларда четга олиб кетиш, қарзга ботириш ва шу қабилар.

3. Ижтимоий соҳада вужудга келган глобал муаммолар. Бу муаммолар - жаҳон аҳолиси муттасил кўпайиб бориши натижасида Осиё ва Африка мамлакатларида озиқ-овқат, ичимлик сув танқислиги кучайиб, бу ҳол бошқа мамлакатларда ҳам кузатилаётганлиги, жаҳон аҳолисининг муайян қисми очарчиликни бошлан кечираётгани, саводсизлиги, ахборот технология ва умуман фан-техника тараққиёти самарадорлигидан баҳраманд эмаслиги, бутун инсониятга хавф туғдирувчи касалликлар (масалан, ОИТС, эбола, парранда гриппи) тез тарқалаётганлиги шундай муаммолар.

4. Инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши натижасида вужудга келган глобал муаммолар. Улар жумласига Орол ва Оролбўйи атрофидаги экологик муаммоларни киритиш мумкин.

Айрим манбаларда инсониятнинг глобал муаммолари қуйидагиларга ажратилади. Булар:

- Шимол ва жануб муаммоси*;
- Қолоқликни тугатиш;
- Озиқ-овқат муаммоси;
- Энергетика муаммоси;
- Экология ва барқарор ривожланиш;
- Демографик муаммо;
- Инсон салоҳияти ривожланиши муаммоси;
- Дунё океанидан фойдаланиш. Юқоридаги муаммолар таркибига сўнгги даврларда космосни ўрганиш ва ундан тинчлик мақсадида фойдаланиш, об-ҳаво ва иқлимни бошқариш сингари муаммолар ҳам қўшилмоқда.

Инсоният ХХІ асрга қадам қўяр экан, унинг олдида жуда мураккаб муаммолар вужудга келди, уларнинг асосий қисми таъсир доирасининг миқёси ва аҳамиятига кўра глобал муаммолар номини олди. Қандай муаммоларни глобал муаммо деб ҳисоблаш мумкин? Мазкур саволга мутахассислар томонидан 50 га яқин муаммолар рўйхатга киритилган, бироқ, шундан ўнга яқини билан кўпчилик яхши таниш.

Бутун инсониятни қамраб олган инсониятнинг бутунги куни ва келажагига хавф солувчи, ечимини топишга барча давлатлар ва халқларнинг биргаликда ҳаракатни талаб қилувчи муаммолар глобал муаммолар деб аталади.

Глобал муаммолар - аҳоли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва атроф муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатлар натижасидир. Глобал муаммолар жамики инсониятга, барча мамлакатлар, халқларга таъсир кўрсатади; ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда катта талафотлар, инқирозлар келтириб чиқаради, ечимини топишда умумбашарий миқёсдаги ҳамкорликни, барча

* Шимол ва жануб муаммоси - ривожланган ва ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий муносабатлари билан узвий боғлиқ.

мамлакатлар ва халқларнинг биргаликда ҳаракат қилишини талаб этувчи муаммолардир.

Тинчлик ва қуролсизланиш муаммоси XX аср иккинчи ярми - XXI аср бошида инсониятнинг энг муҳим муаммоси бўлиб келмоқда. Ўтган асрда бўлиб ўтган жаҳон урушлари туфайли 100 млн.дан ортиқ аҳоли ҳаётдан кўз юмди, 1980-1990 йилларда дунё сиёсий картасида бўлиб ўтган ўзгаришлар ҳам инсонлар келажагига катта таъсир кўрсатди.

Айрим мамлакатларнинг харбий рейтинги

№	Давлат номи	Қурол-ли кучлар умумий сони	Самолёт-лар умумий сони	Танклар умумий сони	Вертолётлар умумий сони	Сув ости кема-лари умумий сони	Мудофаа бюджети
1	АҚШ	1.373.650	13.762	5.884	6065	70	587.800.000.000
2	Россия	798.527	3794	20216	1389	63	44.600.000.000
3	Хитой	2.260.000	2955	6457	912	68	161.700.000.000
4	Хиндистон	1362.500	2102	4426	666	15	51.000.000.000
5	Франция	204.000	1305	406	610	10	35.000.000.000
6	Англия	151.000	856	249	347	11	45.700.000.000
7	Япония	248.000	1594	700	659	17	43.800.000.000
8	Туркия	382.000	1018	2.445	455	12	8.208.000.000
9	Германия	180.000	698	543	375	6	39.200.000.000
10	Миср	454.000	1132	4110	257	5	4.400.000.000
11	Италия	247.000	822	200	430	7	34.000.000.000
12	Жан-Корея	627.000	1477	2654	709	15	43.000.000.000
13	Покистон	637.000	951	2924	316	8	7.000.000.000
14	Индонезия	435.000	441	418	147	4	6.900.000.000
15	Исроил	168.000	652	2620	143	6	15.000.000.000
16	Вьетнам	448.000	278	1545	137	6	3.365.000.000
17	Бразилия	334.000	697	469	230	5	24.500.000.000

							0
18	Тайван	257.000	850	2005	345	4	10.800.000.00 0
19	Польша	109.000	465	1065	211	5	9.390.000.000
20	Тайланд	335.000	555	737	294		5.390.000.000

Манба: Глобал фирепоуер наشري

Баъзи давлатларнинг якин ва узоқ масофага учириладиган ракеталарга, ядро қуролига эга бўлиши, “совуқ уруш” билан боғлиқ хавф-хатар сўнгги даврларда ўз ўрнини экстремизм, терроризм, диний-миллий можаролар эгаллади. Тинчлик ва қуролсизланиш, янги жаҳон урушининг олдини олиш муаммоси XX аср иккинчи ярмининг деярли 40 йил мобайнида инсониятнинг энг муҳим муаммоси бўлиб келган. 80 - йилларнинг иккинчи ярми ва 90-йилларда дунё сиёсий харитасида бўлиб ўтган чуқур ўзгаришлар Ғарб билан Шарқ ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган глобал ядро уруши хавфни амалда йўқ бўлишига сабаб бўлди. Бундай ҳолат ушбу хавфни тарқатувчи мамлакатлар Россия ва АҚШ ҳамда НАТО давлатларида ҳарбий-сиёсий соҳада аниқ амалий тадбирларни ҳаётга тадбиқ этиш билан боғланган.

Маълумки, XXI асрда жаҳоннинг кўпгина мамлакатларининг ҳарбий қудрати тобора ортиб бормоқда. Айниқса бугунги кунда АҚШ, Россия, Хитой ҳарбий соҳага ажратилаётган маблағлар буйича дунёнинг етакчи давлатлари каторида туради. АҚШ ҳукумати ҳарбий харажатларга сарфлаган маблағлари буйича жаҳон рейтингда олдинги ўринни эгаллайди ва 2017 йилда унинг ҳарбий харажатлари дунё ҳарбий харажатларининг 36 фоизни ташкил этди. Хитой 13 фоиз кўрсаткичи билан иккинчи, Россия 4.1 фоиз билан учинчи ўринда туради. Бундан ташқари ҳарбий харажатлар ҳажми бўйича Ҳиндистон, Франция, Англия, Япония сингари давлатлар бу борада етакчи ўрин тутди.

Суст ривожланаётган мамлакатларни қолоқликдан чиқариш глобал муаммоларнинг энг муҳимидир. Мазкур муаммонинг долзарблиги дунё сиёсий картасида қолоқ мамлакатлар сони ва салмоғининг катталиги ҳамда мавқеининг ортганлиги билан белгиланади.

Бугунги кунда қолоқ аҳолининг 3/4 қисми Африкада, қолгани Осиёда жойлашган ўндан зиёд мамлакатлар аҳолиси қашшоқ ҳолда яшамоқда. Иқтисодий қолоқлик мазкур мамлакатларда сиёсий беқарорлик, ҳамда ижтимоий тенгсизлик, ирқий ва диний зиддиятларни келтириб чиқармоқда.

Ҳар йили 1,5 млрд киши тиббий хизматдан фойдалана олмайди. Юз милдан ортиқ аҳоли ривожланган мамлакатларда очликдан қийналади.

Болалар ўлими деярли барча ривожланаётган давлатларда ривожланган давлатларга нисбатан юқори. Бугунги кунда жаҳон бўйича 1,3 млрд киши саводсиз бўлиб, уларнинг барчаси ривожланаётган давлатлар ҳиссасига тўғри келади.

Глобал озиқ-овқат муаммоси инсониятнинг энг қадимги муаммоларидан бири ҳисобланади. Очарчилик қадимги даврларда ҳам, ўрта асрларда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам инсонларнинг бошига тушувчи энг катта қулфатлардан бири бўлган. Очарчилик икки шаклда намоён бўлади. Биринчи

шаклда очарчилик сурункали давом этади, унинг натижасида одамларнинг соғлиғи ёмонлашади, тинкаси қуриydi ва ҳар хил касалликларга чалиниш эҳтимоли кучаяди. Очарчиликнинг бу шакли “тўйиб овқат емаслик” ҳам деб аталади. Иккинчи шаклида маълум бир вақтда ер юзасининг маълум бир худудида қурғоқчилик ва бошқа сабаб билан боғлиқ бўлган очарчилик оқибатида миллионлаб, ўн миллионлаб инсонлар ҳалок бўлади.

ФАО (Халқаро озиқ-овқат билан таъминлаш ташкилоти), Халқаро соғлиқни сақлаш ва бошқа ташкилотларнинг маълумотларига кўра инсоннинг бир кунлик озиқ-овқат меъёри 2400-2500 ккал.дан паст бўлмаслиги лозим. Баъзи бир муаллифлар ушбу кўрсаткич 2700-2800 ккал.га тенг бўлиши лозим деб ҳисобламоқдалар. Шу билан бирга, мазкур кўрсаткич инсонларнинг ёши, жинси, меҳнат фаолияти, касб-кори, табиий-иқлимий шароитлари билан алоқадор тарзда ўзгариши мумкин. “Овқатни тўйиб емаслик” ҳолати юқоридаги меъёри 1800 ккал.дан пастга тушганда сезила бошлайди, очарчилик эса ушбу кўрсаткич 1000 ккал.дан кам бўлганда кузатилади.

ФАО нинг маълумотига кўра, Ер юзидаги жами аҳолининг 35 фоизи тўйиб овқатланади, 15 фоизи зарурий миқдордаги каллорияларни қабул қилади лекин, улар оқсилни етарли даражада истеъмол қилмайди. Аҳолининг 20 фоизини оқсилга бўлган талаби қондирилмаган, 30 фоизи сурункаси овқатни тўйиб емаган ёки оч қолган. Ҳозирги вақтда очарчилик 700-800 млн кишини қамраб олган. 1,2-1,5 млн.киши эса тўйиб овқат емаяпти. Ривожланаётган мамлакатларда очарчиликдан йилига 13 млн.дан 18 млн.гача киши ўлмоқда, шуларнинг $\frac{3}{4}$ қисмини болалар ташкил этмоқда.

Шу ўринда айтиш лозимки, жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари аҳолиси яшаш тарзининг оғирлиги, тўйиб овқат истеъмол қилмасликлари, шунингдек, табиий шарт-шароитларининг ўта ноқулайлиги улар орасида турли хасталикларнинг ортиб боришига сабаб бўлмоқда. Чунончи, Сомали, Чад, Нигер, Гайяна, Суринам каби Африка ва Лотин Америкасининг айрим давлатлари бунга яққол мисол бўла олади. Шу туфайли жаҳон аҳолиси орасида очлик ва касалланиш даражасининг асосий қисми ана шу давлатлар ҳиссасига тўғри келмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, **глобал озиқ-овқат муаммоси** озиқ-овқат хавсизлиги масаласи билан узвий алоқадор. Озиқ-овқат хавсизлиги - миллий ва глобал эҳтиёжларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имконияти бўлиб, у мамлакат аҳолисини асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини-ўзи, мустақил таъминлашга қодирлигини ифодалайди. Шунингдек, озиқ-овқат импортига ўта боғлиқликдан ҳалос бўлганлигини англатади. Таъкидлаш лозимки, бу тушунча фақат ички ўзини-ўзи тўлиқ озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш билан чекланмайди. Бунинг учун озиқ-овқат импорти ҳам эътиборга олинади.

Ҳозирги вақтда **энергетика ва хомашё муаммоси** иқтисодиёт ва чиқариш билан боғлиқ бўлган энг долзарб муаммолардан биридир. Мазкур муаммоларнинг кун тартибига биринчи бор чиқиши XX асрнинг

70-йилларида қайд этилди. 1973-1988 ва 2007-йилларда юз берган энергетика инқироzi ва унинг оқибатлари ҳозирги кунгача сезилмоқда. Энергетик инқироз ва ундан кейин чуқурлашган хомашё муаммоси ёқилғи ва хомашёга бўлган талаб ва таклиф нисбати билангина белгиланмасдан, балки уларни қазиб олиш шароитлари, даставвал, кон-геологик шароитларнинг мураккаблашуви ҳамда хомашё қазиб олинаётган ҳудудларда экологик вазиятнинг ёмонлашуви билан ҳам боғлангандир. Энергетика муаммоси Хитой, Ҳиндистон ва Бразилия сингари йирик индустриал мамлакатларнинг жаҳон бозорида тутган ўрнининг ўсиб бориши ва ёқилғи ресурсларига талабнинг янада ортиши сингари омиллар билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Бугунги кунда барқарор тараққиёт дастурига қўплаб давлатлар киради. У 1992 йил Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида қабул қилинди. Унда тугайдиган табиий ресурсларининг заҳиралари ва ҳажми, салоҳияти, улардан оқилона фойдаланиш масаласи илгари сурилган. Тугайдиган табиий ресурслар ҳақида фикр юритилганда эслатиш лозимки, малумотларга кўра нефт заҳираси 40 йилга, табиий газ 60 йилга, кўмир заҳираси 100 йилга, қўрғошин - 21 йилда етади.

Энергетика муаммоси ҳам долзарб глобал муаммолардан бўлиб, унинг моҳияти жаҳон энергетика балансининг аксарият қисми тугайдиган энергия манбаларига тўғри келиши билан изоҳланади.. Яъни, минерал ёқилғи ресурслари (нефт, табиий газ, кўмир, ёнувчи сланец, торф) заҳираларининг камайиши ёки уларни қазиб олиш таннархининг кўтарилиши, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг энергияга бўлган эҳтиёжлари орасидаги тафовут билан боғлиқ муаммони юзага келтиради. Мутахассислар фикрича, бу муаммонинг ҳал этилиши, асосан икки йўл билан ҳал этилади: энергияни тежайдиган технологияларнинг амалиётга кенг жорий этилиши ҳамда қуёш энергияси, шамол, қалқиш, геотермал энергия, биоёқилғи сингари ноанъанавий энергия манбаларидан фойдаланишга босқичма-босқич ўтиш орқали ҳал этилиши мумкин.

Коинотдан тинчлик мақсадида фойдаланиш. Коинот инсониятнинг глобал муҳити бўлиб, бугунги кунда коинот бутун жаҳон мамлакатлари ва халқларининг техник, ҳарбий, иқтисодий, интеллектуал қудрати тўпланган ниҳоятда мураккам ҳудудига айланди. Бу эса барча давлатлар ҳамжиҳатликда коинотдан фойдаланиш масаласи бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири эканлигидан далолат беради. Коинотдан тинчлик мақсадида фойдаланиш ўз-ўзидан ҳарбий дастурларга ҳеч қандай йўл йўқ эканлигини англатади.

Демографик муаммо глобал муаммоларнинг энг муҳими ҳисобланади. Ушбу муаммолар ривожланаётган мамлакатларда юқори даражада туғилиш ва табиий кўпайиш билан, ривожланган мамлакатларда эса жуда паст даражадаги туғилиш ва табиий кўпайиш билан боғланган. Бунинг оқибатида биринчи гуруҳ мамлакатларда аҳоли ва меҳнат

ресурслари сони тез ўсмоқда, иккинчи гуруҳ мамлакатларда эса аҳоли ва меҳнат ресурслари сони паст суръатлари ўсмоқда, улар мураккаб ижтимоий-иқтисодий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Демографик муаммолар ривожланаётган давлатларда аҳолининг тез суръатларда ортиб бориши билан изоҳланади. Демографик муаммолар “демографик қиш” атамаси билан номланувчи ва шу ҳолат кузатилаётган давлатлар учун хос бўлиб, бунда аҳоли ўлими туғилишдан юқори бўлиб, аҳоли ёш таркибида 25 ёшдан ошган аҳоли сонининг юқорилиги билан тавсифланади ва мазкур жараёнлар баъзи Европа мамлакатлари учун хос.

Жаҳон аҳолисининг тез суръатлар билан ўсиб бориши ўз навбатида демографик жараёнларининг нафақат халқаро миқёсда, қолаверса минтақавий даражада тадқиқ этишни тақозо этади. Мазкур масалага боғлиқ равишда дунё аҳолисининг ўлим кўрсаткичлари ва унинг минтақавий тафовутлари кейинги йилларда кишиларнинг тиббий маданияти ва саводхонлик даражасининг ошиши, тиббий хизмат сифатининг бирмунча ортганлиги сабабли анча пасайганлигини алоҳида эътироф этиш мумкин.

БМТ Бош Ассамблеясининг резолюциясида «Жисмоний ва ақлий саломатликни мустаҳкамлаш, фаровонлик ва ўртача умр кўришни ошириш учун аҳолини сифатли тиббий хизмат билан таъминлаш ва ундан фойдаланиш имкониятини кенгайтиришни таъминлашимиз, 2030 йилга қадар гўдаклар, болалар ва оналар ўлими даражасини камайтиришга эришишимиз зарур»* - эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммоси бугунги жаҳон иқтисодиётининг муҳим сифатий кўрсаткичлар билан алоқадор масаласидир. Бунда асосий эътибор инсон салоҳиятига қаратилади. Инсон салоҳияти - инсоннинг муайян шароитларда ўз ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолиятида маълум натижаларга эришиш ҳамда меҳнат фаолияти жараёнида ишлаб чиқаришлаг и ўзгаришлар натижасида пайдо бўладиган янги вазифаларни бажариш учун ўзини такомиллаштиришга қаратилган жисмоний ва ақдий хусусиятлар жамланмаси ҳисобланади.

Маълумки, Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси (ИСРИ) – жаҳондаги турли мамлакатларда турмуш сифатини баҳолаш учун Покистонлик иқтисодчи Маҳбуб ул - Ҳақ бошчилигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган интеграл кўрсаткич бўлиб, ўшбу индекснинг концептуал таркиби Амартия Сен изланишлари асосида яратилган. Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси ҳар йили турли мамлакатларда турмуш даражаси, умр кўриш давомийлиги таълим, саводхонлик даражаси, каби инсон салоҳиятининг асосий хусусиятларини ўлчаш ва таққослаш учун ҳисоблаб чиқилади.

Инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммоси бугунги жаҳон иқтисодиётининг муҳим сифатий кўрсаткичлари билан алоқадор масаласидир. Инсон салоҳияти - инсоннинг муайян шароитларда ишлаб чиқариш,

* Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года

www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru

иктисодий фаолиятида маълум натижаларга эришиш ҳамда меҳнат фаолияти жараёнида ишлаб чиқаришлаг и ўзгаришлар натижасида пайдо бўладиган янги вазифаларни бажариш учун ўзини такомиллаштиришга қаратилган жисмоний ва ақлий хусусиятлар жамланмаси ҳисобланади.

Экологик муаммолар. Инсоният ХХІ асрга қадам қўяр экан унинг олдида қанчадан-қанча муаммолар мавжудлиги кўзга ташланади. Зеро, фан ва техниканинг жадал ривожланиб бориши бир-бири билан чамбарчас боғлиқ қатор жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ана шундай муҳим дунёвий муаммолардан бири бу экологик муаммолардир.

Сўнгги йилларда сайёрамизда инсон фаолияти туфайли қатор экологик*ўзгаришлар содир бўлмоқда: Иқлим ва об-ҳаво ер шарининг барча минтақаларида сезиларли тарзда ўзгариб бормоқда, сув ва тупроқлар таркиби тобора ифлосланмоқда, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турлари камайиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, ер юзида яшовчи барча инсонларнинг соғлигига кескин таъсир кўрсатмоқда.

Бутун Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ҳозирги кунда жами касалликларнинг 80 фоизга яқинроғи экологик муаммолар оқибати эканлигини қайд этади. Шундай экан бундай экологик хавф-хатарни олдини олиш нафақат экологлар, қолаверса, кенг жамоатчилик, шу жумладан географлар олдида ҳам қатор масалаларни кўндаланг қўймоқда.

Умуман, атроф-муҳитнинг ўта ифлосланиб бориши, инсоннинг табиат устидан чексиз ҳукмронлиги инсон экологияси, қолаверса, у билан боғлиқ касалликларнинг ер юзида тарқалиш сабаб ва қонуниятларини тадқиқ этувчи тиббиёт географияси олдида янгидан-янги муаммоларни қўймоқда.

Фан ва техниканинг жадал тараққиёти, инсоннинг табиатга бўлган таъсирининг тўхтовсиз ортиб бориши ва шу туфайли табиий муҳитда юз бераётган қатор салбий ўзгаришлар инсон саломатлигига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Табиий муҳитнинг ифлосланиши, шаҳарлашув жараёни, аҳолининг шаҳарларда ўта тифиз жойлашуви, ижтимоий муҳитдаги салбий ўзгаришлар кишиларда қадим замонларга хос ва мос бўлмаган асаб ва бошқа турдаги касалликларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Шаҳарлашув (урбанизация) жараёнининг жадаллашуви ўз навбатида ҳаво, сув ва тупроқнинг ифлосланиши каби муаммоларни келтириб

*Ma'lumki, ekologiya tushunchasi dastaval 1869 yilda nemis biologi Ernest Gekkel tomonidan fanga kiritilgan edi.Olim "ekologiya" so'zini barcha tirik mavjudotlarning tashqi muhit bilan o'zaro aloqadorligini ifoda etuvchi zoologiyaning (biologiyaning) bir tarmog'i sifatda ishlatdi. Ekologiya so'zi grekcha so'z bo'lib, "oykos"-uy, yashash joyi, logos-fan, ta'limot ma'nolarini anglatadi.

чиқармоқда. Шу билан бирга ҳозирги вақтда шаҳарлар кишилар руҳий ҳолатига салбий таъсир кўрсатувчи шовқин марказлари бўлиб келмоқда. Ер шарига энг шовқинли шаҳар Рио-де Жанейро бўлиб, унинг ўртача шовқин даражаси 85 дБ га тенг. Шовқин асаб тизими, эшитув аъзолари ва юрак фаолиятининг бузилишига сабаб бўлувчи асосий манба сифатида бугунги кунда, айниқса, йирик саноат ва аҳоли ўта зич шаҳарларда юқоридир. Урбанизатсия жараёнининг ривожланиши, шаҳарларнинг йириклашуви, улкан агломератсия, конурбатсия ва мегаполисларнинг вужудга келиши, ишлаб чиқаришнинг юқори даражада мужассамлашуви ва бошқа ҳаётий жараёнларнинг жадаллашуви бундай муҳитда кишиларнинг яшашлари учун жуда катта ноқулайликлар туғдиради. Одатда, йирик шаҳарларда кишиларнинг қон босимлари юқори бўлади, улар орасида асаб таранглиги ҳоллари тез-тез учраб туради. Бундай шароитда ўзига хос хасталиклар вужудга келадики, уни олимлар “урбанит” деб ҳам номлашади.

Дунё мамлакатларида рўй бераётган кўплаб табиий офатлар (сув тошқинлари, зилзилалар, ўрмонларга ўт кетиш ҳоллари, чўллашув жараёни*, озон туйнукларининг кенгайиб бориши) оқибатида турли юқумли ва юқумли бўлмаган касалликлар ортиб бормоқда. Масалан, Ява ороллари ҳудудида сўнгги ўн-ўн беш йил давомида аҳоли орасида тери раки билан касалланиш ҳоллари кескин кўпайиб борган. Бунинг асосий сабаби – мазкур ҳудудда тинимсиз ракеталарнинг учирилиши оқибатида унинг озон қатламида ёриқларнинг кенгайиб бориши қуёшдан келадиган турли хил нурларни тўғридан-тўғри ер юзига кириб келишига шароит яратмоқда. Натижада, кишиларнинг терилари зарарланиб, улар орасида рак касаллигининг ниҳоятда ортиб бориши кузатилмоқда. Шу билан бирга ҳарбий соҳада атом қуроллари синаш ишлари олиб бориладиган ҳудудлар, қайсики кўпгина орол мамлакатлари аҳолиси орасида эса нурланишнинг юқорилиги қайд этилмоқда*.

Чучук сув муаммоси. Чучук сувнинг биосферадаги роли жуда катта. Гидросферада чучук сув миқдори жуда оз бўлиб, у 2,8 фоизни ташкил этади. Чучук сув захираси асосан қутблардаги музликлардир. Жамиятнинг ривожланиши билан аҳолининг чучук сувга бўлган талаби ортиб бормоқда. Дарёларнинг умумий йиллик оқими ер юзи бўйича 50 минг км³.

Қурғоқчил минтақаларда дарёлардан тўлиқ фойдаланилганда уларнинг суви у ерда яшовчи аҳоли ва хўжалик эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмаяпти. Бундай ҳолат Африка, Австралия, Италия, Испания, Мексика давлатлари, Нил, Сирдарё, Амударё ва баъзи бир бошқа дарёларда кузатила бошланди.

* Чўллашув жараёни кўпроқ Африки Кения, Уганда сингари давлатлар учун хос.

* Jumladan, Qozog‘iston Respublikasining Semipalatinsk, Rossiyaning Chelyabinsk, Ukrainaning Chernobil shaharlari atrofida vujudga kelgan noxush ekologik vaziyat bunga misol bo‘la oladi.

Дарёларнинг саноат ва маиший заҳарли моддалар билан ифлосланиши ўсиб бормоқда. Саноат йилига 160 км³ оқова сувларини дарёларга ташлайди. Бу кўрсаткич дарёларнинг умумий сув миқдорининг 10 фоизини, баъзи ривожланган мамлакатларда 30 фоизини ташкил этади. Дарё сувларида йилдан йилга ҳар хил эриган моддалар, заҳарли кимёвий моддалар ва бактерияларнинг миқдори ортиб бормоқда.

Табиатга инсон хўжалик фаолиятининг салбий таъсириларидан бири *чўллашув* ҳодисаларидир. Инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб табиатга маълум миқдорда таъсир этиб келади ва уни кучли даражада ўзгартирди. Олимларнинг таъкидлашича, бугунги кунда Ер шари куруклигининг 60 фоизга яқин қисми маданий ландшафтларга айланган. Статистик маълумотларга кўра ҳар йили чўлланиш ва қурғоқчилик натижасида 42 миллиард АҚШ долларига яқин қишлоқ хўжалиги экинлари нобуд бўлади. Иқтисодиёти асосан қишлоқ хўжалигига ихтисослашган Ўрта Осиё мамлакатларида сув танқислиги аллақачон сезила бошлаган. Бунинг оқибатида эса чўлланиш, шўрланиш сингари ҳодисалар сони тобора ортиб бормоқда. Шунингдек келажакда иқлимнинг тобора исиб бориши ва чўл зоналарининг кўпайиши оқибатида озиқ-овқат маҳсулотлари (буғдой, маккажўҳори, шоли ва ҳ.) етиштирилишига салбий таъсир кўрсатиб, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсида ҳам кенг кўламли кўчишлар кузатилиши мумкин. Мазкур муаммоларни ҳал этиш мақсадида 1994 йил 17 июнь кuni Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан “Чўллашувга қарши кураш тўғрисидаги” Конвенция қабул қилган эди. Мазкур кун халқаро чўллашув ва қурғоқчиликка қарши кураш кuni сифатида тарих зарварақларида сақланиб қолди. 1995 йилдан бошлаб БМТнинг Бош Ассамблеяси 17 июнь кунини нишонлаш ва шу кунни оммавий равишда чўлланишнинг олдини олиш борасидаги тадбирларни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Конвенцияда уни ратификация қилган давлатлар ўртасида халқаро ҳамкорликни ўрнатиш, аҳолини мазкур муаммо юзасидан хабардорлигини ошириш, шунингдек қурғоқчилик оқибатларини бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш назарда тутилган. Шунингдек БМТнинг Бош Ассамблеяси 2010 йил январь ойидан 2020 йил декабрь ойига қадар “БМТнинг чўллашув ва қурғоқчиликка қарши кураш 10 йиллиги” деб эълон қилган.

Сўнгги йилларда жаҳон мамлакатларининг кўпчилигида тоғ-кон саноатининг тез суръатларда ривожланиб бориши ҳам мазкур ҳудудлар экологик ҳолатига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Жумладан, Европа давлатлари ҳудудида жойлашган Рур, Галле Лейпсиг, Эльзас ва Лотарингия ҳавзаларида, республикамизнинг Ангрен-Олмалик саноат райони ҳамда Навоий шаҳри атрофида қазилма ишларининг олиб борилиши оқибатида атроф-муҳит сезиларли тарзда ифлосланган.

Дунё океанига ташланаётган нефт маҳсулотлари, саноат-маиший чиқиндилар, оқова сувлар, радиактив ва турли заҳарли кимёвий моддалар ҳажми йил сайин ортмоқда. Океанлардан нефт қазиб олиш натижасида

йилига 100 минглаб тонна нефт океан сувига тарқалмоқда. Қишлоқ хўжалигида турли пестицидларнинг ишлатилиши тирик организмларни nobud қилиб, аҳоли орасида турли касалликларни келтириб чиқармоқда. Йилида 130 минг тоннадан ортиқ ҳар хил пестицидлар атмосфера орқали ёйилмоқда.

“Иссиқхона самараси”^{*} тушунчаси кўпчиликка яхши таниш. Маълумки, атмосферадаги карбонат ангидрид газини қуёш нурини ўтказди, лекин иссиқликни ушлаб қолиш хусусиятига эга. Унинг миқдори эса саноат корхоналари, энергия манбалари, транспорт воситаларидан ҳавога кўтарилиб, ортиб бормоқда. Демак, иқлим ҳам йилдан-йилга иссиб боради.

Прогнозларга кўра атмосферага чиқарилаётган газлар миқдорининг ортиб бориши ХХІ асрда ёқилғи ресурсларининг (нефт, табиий газ, кўмир) батамом ёқирилиши билан баҳоланади. 2100 йилда ўртача глобал ҳарорат 5,8 градус Цельсийга кўтарилади. Иқлимнинг бундай иссиби жараёни АҚШ, Германия, Голландия сингари мамлакатларга кучли таъсир кўрсатади.

Иккинчи глобал экологик муаммо – Озон қатламининг сийракланиши ёки озон қатламининг емирилишидир. 1987 йилдаги Монреаль протоколида озон қатламини емирувчи фреон газини қисқартириш масаласи кўтарилган эди. Ундан олдинги Вена конвенциясида (1985 й.) ҳам атмосфера ҳавосини ифлосланишини олдини олиш масаласи кўтарилган эди. Бироқ мазкур масала ҳанузгача бутун жаҳон жамоатчилиги олдида турган энг муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Озон қатлами атмосферанинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади, у иқлимга ва ер юзасидаги барча тирик организмларни нурланишдан сақлаб туради.

Озон қуёш нурлари таъсирида кислород, азот оксиди ва бошқа газлар иштирокида ҳосил бўлади. Озон кучли ультрабинафша нурларни ютиб, Ер юзидаги тирик организмларни ҳимоя қилади. Ультрабинафша нурларнинг ортиши тирик организмларга салбий таъсир этади. Ультрабинафша нурлар таъсирида нурланиш одамларда терининг куйишига олиб келади. Бугунги кунда тери раки билан касалланиш ушбу нурлар таъсирида келиб чиқаётганлиги аниқланган.

Ҳозирги даврда хлорфторметанлар (фреонлар)дан кенг фойдаланиш туфайли ҳамда азотли ўғитлар, авиация газлари, атом бомбаларини портлатишлар атмосферада етарли миқдорда озон тўпланишига имкон бермаяпти.

Учинчи глобал экологик муаммо бу кислотали ёмғирларнинг кузатирилиши билан боғлиқ муаммолар бўлиб, бунинг натижасида йирик минтақалар биомассасининг қирилиб кетиш хавфидир.

^{*}Parnik ya'ni issiqxona "samarasi" - bu shunday hodisaki, uning natijasida planetamizning o'rtacha harorati borgan sari ko'tarilib boradi, tungi va kunduzgi harorat o'rtasidagi farq kamayadi. Parnik samarasiga ko'proq er yuzida qazilma yoqilg'i turlarining ayovsiz ishlatilishi, bu yoqilg'ilardan ajralib chiquvchi karbonat angidrid, metan va boshqa gazlarning atmosferaga o'tib, er yuzidan ajralib chiqayotgan issiqlikni oyna kabi qaytarishidir.

Тўртинчи глобал экологик муаммо бу ўрмонлар майдонининг тобора қисқариб бораётганидир. ХХІ аср бошларида ер шарида мавжуд ўрмонларнинг 40 фоизи кесиб юборилди. Биргина Россия ҳиссасига дунёда мавжуд ўрмонларнинг 22 фоизи тўғри келади. Афсуски мазкур ҳудудда ҳам бугунги кунда кесиш ишлари тобора ав; олиб бормоқда.

Хуллас, атроф-муҳитнинг бузилиш даражасининг ортиб бораётганлиги табиатдаги барча мавжудотлар, жумладан инсон саломатлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли табиатни муҳофаза қилиш ишлари кейинги пайтларда янада оммавий тус олмақда. Ҳатто, айрим мамлакатларда давлат томонидан экологик сиёсат юритилаётганлиги ҳам сир эмас. Шунингдек, бу борада қатор қонунлар (табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги биринчи қонун 1273 йилда Англия кироли Эдуард томонидан чиқарилган эди) қабул қилинди, жарималар тизими ишлаб чиқилди, табиатни муҳофаза қилиш давлат идоралари ташкил этилди. Чунончи, шу хусусдаги ишлар доимий равишда БМТнинг атроф-муҳит бўйича махсус ташкилоти ЮНЕП (Кения-Найроби) томонидан назорат этиб борилади.

Экологик ҳалокат - маълум минтақа миқёсида атроф-муҳитда кучли нокулай ўзгаришларга, оғир иқтисодий оқибатларга, аҳоли ва тирик мавжудотларнинг оммавий қирилишига олиб келувчи табиий ёки антропоген таъсирга эга табиат аномалиясидир. Табиий таъсирдаги табиий аномалияга узоқ давом этган қурғоқчилик, жониворларнинг оммавий қирилиши ва бошқалар, антропоген аномалияларга эса, атом электр станцияларда содир бўладиган авариялар, танкерлар ҳалокатлари кабиларни киритиш мумкин. Масалан, Орол муаммоси экологик ҳалокатнинг бир кўринишидир.

Экологик хавф - инсон фаолияти, техноген омилларнинг таъсири, табиий ва антропоген ҳалокатлар, кулфатлар, ҳарбий низо ҳамда бошқалар натижасида табиий атроф-муҳит учун салбий оқибатларнинг юзага келиши.

Экологик хавф масаласини тадқиқ этишда рус олими В.И.Вернадскийнинг роли катта. Олим “агар инсоният яна шу зайлда ўз тараққиётини давом эттиришни истар экан, албатта табиат ва жамият алоқадорлигини чуқур ўйлаши керак, агар жамият ўз ривожланишида табиат қонуниятлари билан ҳисоблашмас экан, бу ҳол бутун Ер юзида тирикликни фожеаси билан тугайди” дея ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган.

В.И.Вернадский ўзининг биосфера эволюцияси концепцияси билан бир қаторда “ноосфера” яъни “ақл қобиғи” назариясини яратди. Ўша даврлардаёқ бу назария француз олимлари Э.Леруа, П. Тейер де Шарден сингари олимлар томонидан яда ривожлантирилди.

Экологик инқироз - атроф-муҳитнинг табиий ресурслари (сув, ҳаво, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) дан ваҳшийларча фойдаланиш ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши натижасида юзага келган, инсоният келажагига хавф солувчи мушкул вазият.

Бугунги кунда бутун инсониятга хавф туғдирувчи касалликлар жумладан, ОИТС, сил, хавфли ўсма касалликлари билан жаҳоннинг айрим мамлакатлари аҳолисининг касалланиш ҳолатлари ҳам тез суръатларда ортиб бормокда. Жумладан, ОИТС кўрсаткичининг ортиб бориши айниқса Африка қитъаси давлатлари учун хос.

Барқарор ривожланиш- ҳозирги даврдаги жамият тараққиётининг энг муҳим моделларидан бири бўлиб, унга кўра энг асосий вазифа ривожланишнинг узвийлигини таъминлашдир. Барқарор ривожланиш иқтисодий, экологик, демографик ва бошқа омилларни ўз ичига олган ҳолда нафақат бугунги авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш, балки келажақдаги авлодлар учун эҳтиёждарнинг кафолатланишини ҳам мақсад қилади.

2015-2016 йилда айрим давлатларда 15-24 ёшгача бўлган аҳолининг ОИТС/ОИВ инфекцияси билан касалланиш ҳолати, фоиз

Худуд	2015 й. Еркактлар	2015 й. Аёллар	2016 й. Еркактлар	2016 й. Аёллар
Бутун дунёда	-	-	-	-
Ривожланган давлатларда	-	-	-	-
Африка қитъаси	3,2	4,7	0,9	1,8
Малави	7,1	11,1	2,4	4,5
Ливия	-	-	-	-
Свазиленд	23,2	34,2	3,8	17,6
ЖАР	14,9	23,6	4	10,4
Лесото	18,9	26,6	6,3	13,9
Ботсвана	17,8	26,8	-	10,2
Намибия	10,7	15,9	6,1	-
Канада	-	-	-	-
АҚШ	-	-	-	-
Россия	-	-	-	-
Белоруссия	0,6	0,6	0,0499	0,2
Украина	1	0,8	0,2	0,6
Латвия	0,9	0,4	0,4	0,3
Туркменистон	-	-	-	-
Ўзбекистон	0,2	0,025	-	-

Манба: <http://демоскопе.ру/weeklй 20161> Ворлд Популатион Дата Шеет

Экологик муаммолар ечими билан БМТнинг Атроф-муҳит дастури (ЮНЕП) шуғулланади. У 1972 йилда ташкил этилган бўлиб, барча мамлакатлар халқлари турмуш дараасини кўтариш, келгуси авлод ҳаёти ва саломатлигига зарар етказмайдиган шарт-шароит яратиш, табиатни асраб-авайлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида амалга оширилаётган ишларни бошқариш, бу соҳада кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш мақсадида ташкил этилган. ЮНЕП атроф-муҳитни муҳофаза қилишда БМТнинг бош органи сифатида глобал экологик дастурларни ишлаб чиқади, экотизимнинг барқарор ривожланишига эришиш борасида изчил фаолият юритади ва сайёрамиз миқёсида табиатни ҳимоя қилишга астойдил кўмаклашади. Унинг вазифалари одамлар истиқомат

қиладиган глобал муҳит ҳолатини ўрганиш, атроф-муҳитдаги хатарли ўзгаришларни баҳолаш, аҳолини ўз вақтида огоҳлантириш ва атроф-муҳит ҳолатини яхшилашга қаратилган конвенцияларни мувофиқлаштириш, мавжуд экологик муаммоларни халқаро меъёр ва қоидаларга таянган ҳолда бюартараф этилишига кўмаклашишдир.

Кейинги глобал муаммо - биологик хилма-хилликни сақлаш муаммоси. Мутахассислар маълумотларига кўра сайёрамиз ўзининг 50 фоиз биологик турларини йўқотиши мумкин. Мазкур муаммони ҳал этишнинг асосий йўлларида бири алоҳидда кўриқланадиган ҳудудларни кенгайтириш бўлиб, бу борада Австрия, Германия, АҚШ, Чехия сингари давлатлар етакчилик қилмоқда. Ушбу кўрсаткичлар Россияда ниҳоятда паст даражада бўлиб, охириги йилларда Россия Федерацияси Қизил Китобидаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турлари сезиларли тарзда ортди.

Глобал муаммолар бир-бири билан узвий боғлиқ. Улардан бирининг ривожини иккинчисининг жам жадал ривожланишига олиб келади. Жумладан экологик муаммоларнинг авж олиши ўз ўрнида демогафик, дунё океани билан боғлиқ муаммоларга ҳам бевосита алоқадор. Инсон фаолияти таъсирида унинг сарҳадлари катта миқдорда нефт ва нефт маҳсулотлари, оғир металллар, турли туман ахлатлар билан ифлосланди. Бир йил давомида дунё океанига бир неча млрд тонна суюқ ва қаттиқ ҳолатдаги ахлатлар, шунингдек оқава сувлар ташланади. Бу эса, унинг экологик жиҳатдан ифлосланишига, биологик жонзотларини қирилиб кетишига олиб келди.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсониятнинг глобал муаммоларига мисоллар келтиринг?
2. XXІ асрда инсоният орасида кенг тарқалган касалликларга мисоллар келтиринг?
3. Глобал муаммоларнинг ўзаро алоқадорлигини тушунтириб беринг?
4. Глобал илмий гипотезалар ва лойиҳалар ҳақида нималар биласиз?
5. Экологик барқарор ривожланиш концепциясини изоҳлаб беринг?

20-мавзу. Инсон географияси ва экология

Режа:

1. Экология, унинг иқтисодий ва ижтимоий география билан алоқаси.
2. Умумий экологиядан ижтимоий экологияга.
3. Ижтимоий экологиянинг шаклланиши ва ривожланиши.
4. Экологик барқарор ривожланиш концепцияси.
5. Иқлимни сақлаш муаммоси. Иқлимни шакллантирувчи омиллар.
6. Табiiй ва кучайган парник эффекти.
7. Иқлим муаммолари бўйича халқаро келишувлар.
8. Ўзбекистонда иқлим ўзгаришлари.

Таяч сўзлар: *Ижтимоий экология, Инсон экологияси, экологик фожеа, антропоэкологик системалар, Барқарор ривожланиш, Рим клуби.*

Фан ва техника ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ижтимоий йўналишдаги тадқиқотларнинг кўлами ортиб бормоқда. Шу жумладан, ижтимоий экологик изланишлар миқёси ҳам жадал ривожланмоқда. Бу борада айниқса аҳоли саломатлиги билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ қилиш ўта долзарб масалага айланмоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, аҳоли саломатлиги ўта мураккаб ва серқирра тушунча бўлиб, Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти уставига кўра, аҳоли (инсон) саломатлиги унинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий (социал) ҳолати билан белгиланади.

Аҳоли саломатлиги ижтимоий борлиқнинг ривожланиши ва ташкил этилиши билан ҳам боғлиқ. Ижтимоий муҳитнинг табиий борлиққа таъсири ортиб бораётган ҳозирги даврда аҳоли саломатлигига тасир этувчи экологик омиллар (ёки геоэкологик омиллар) иқтисодий-ижтимоий шароитлар билан бирлашиб, комплекс тасир этувчи кучга айланиб бормоқда.

Ҳудуднинг саноатлашуви, урбанизация даражаси, транспорт тўрининг зичлиги, ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви ва технологик қуролланиш ҳолати, аҳоли жойланиши, антропоген ва техноген босим маконнинг нозогеографик турланишига, умуман олганда, ижтимоий омил ёки муҳит табиий-экологик шароит билан биргаликда муҳим таъсир этувчи кучга айланган.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида хўжалик соҳаларининг экстенсив тарзда олиб борилиши табиий муҳитнинг издан чиқишига, ижтимоий муаммоларнинг янада чуқурлашувига олиб келмоқда. Шундай минтақалар қаторига Ўрта Осиё мамлакатлари ҳам киради. Минтақанинг экстраарид чўл шароити аҳоли турмуш-тарзига маълум даражада қийинчилик туғдириши билан бирга инсон таъсирида кучли деградацияга учрамоқда.

Минтақа аҳолисининг саломатлиги ва ижтимоий фаолиятини салбийлашувида Орол денгизи фожеаси асосий ўринга кўтарилмоқда. Денгизнинг 500 км радиус қисмидаги атрофи жаҳон ҳамжамияти томонидан

“Экологик фожеа” худуди деб эътироф этилган. Хоразм вилояти ҳам бевосита ушбу ҳудуд доирасида жойлашган.

Аҳоли саломатлиги инсон тараққиётини белгиловчи асосий кўрсаткичлардан биридир. Ушбу муаммо ҳудуднинг экологик тизими билан чамбарчас боғлиқ бўлишига қарамасдан, уни географик ўрганиш масалалари яқин ўтмишга бориб тақалади. Хусуан, бундай тадқиқотлар ҳозирда кўпгина ривожланаётган мамлакатларда шаклланиш босқичида бўлса, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари, шу жумладан, МДХ мамлакатларида анча тараққий этган.

Аҳоли сонининг ортиб бориши ҳамда унга мутаносиб равишда табиий муҳитга бўлган таъсирнинг кучайиши ўтган аср давомида ўнглаб бўлмас турли даражадаги экологик муаммоларни инсоният олдида кўндаланг қилиб қўйди. Янги асрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан “Минг йиллик барқарор ривожланиш” концепцияси ишлаб чиқилди. Унда атроф-муҳит, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, саводхонлигини ошириш, саломатлигини тиклаш, оналик ва болалик муҳофазаси, болаларни ақлий ва жисмоний ривожланишини таъминловчи ва яна бир қатор ижтимоий масалалар ўрин олган.

Инсон экологияси фани антропоэкологик системаларнинг келиб чиқиши, яшаши ва ривожланиши қонуниятларини ўргатади.

Антропоэкологик системалар – муҳит билан динамик мувозанатда бўлган ва шу муносабат орқали ўз эҳтиёжларини қондирадиган одамлар жамоасидир.

Антропоэкологик системаларнинг табиий экосистемалардан асосий фарқи – унинг таркибида одамлар жамоаларининг мавжудлигидир. Маълум ҳудудда яшайдиган одамлар жамоасининг фаоллиги уларнинг атроф-муҳитга кўрсатадиган таъсир даражаси билан аниқланади. Аҳоли сонининг ортиб бориши билан бирга озик маҳсулотларига, хом ашёга, сув ресурсларига, чиқиндиларни жойлаштиришга эҳтиёжлар ҳам ортиб боради. Бу эса, ўз навбатида табиий муҳитга таъсирни кучайтиради, биотик ва абиотик омиллардан фойдаланишни жадаллаштиради.

Соғлиқни сақлаш чораларининг яхши йўлга қўйилиши, тиббиёт фанининг қўлга киритган ютуқлари, инсонларнинг ўртача умр кўриш муддатининг узайиши, болалар ўлимининг камайиши натижасида сайёрамизда аҳоли сонининг жадал ўсиши – XX асрнинг асосий демографик ўзига хослигидир.

1999 йилда аҳоли сони 6 миллиардга етди. XX асрнинг ўзида аҳоли сони 4,4 млрд га кўпайди, XX асрнинг фақат охириги 12 йилининг ўзидаёқ аҳоли сони 1 млрд га ортди.

Аҳоли сонининг тез ўсиши унинг муҳитга антропоген таъсирини (қишлоқ хўжалигининг, саноатининг, транспортнинг жадал ривожланиши, шаҳарлар эгаллаган ҳудудларнинг ортиши) янада кучайтиради. Аҳолиси жуда кўп бўлган мамлакатларда аҳоли сони ўсишини чеклаш, оилани режалаштириш чоралари амалга оширилмоқда. (масалан, Хитойда ва Ҳиндистонда).

Антропоэкологик системаларда инсонлар ва табиий муҳитнинг ўзаро таъсири икки хил йўналишда кечади:

1) айрим индивидларнинг ва бутун жамоанинг биологик ва ижтимоий кўрсаткичлари ўзгаради;

2) муҳитнинг ўзи ҳам одамларнинг эҳтиёжини қондириш жараёнида ўзгара боради.

Инсон экологиясини ўрганишда муҳит биогеографик хусусиятларининг одамлар популяциясининг биологик ўзгарувчанлигига таъсири, антропоэкологик системаларда инсоннинг саломатлиги масаласи катта аҳамиятга эгадир. Одам экологик омилларнинг таъсир объекти бўлиши билан бирга ўзи ҳам муҳитга таъсир қилади. Одамнинг экологик омил сифатида ўзига хослиги, унинг табиатга таъсирининг онгли, мақсадга мувофиқли ва кучли бўлишидир.

Ҳар қандай биологик тур чекланган энергетик ресурсга эга шунинг учун унинг табиатга таъсир этиш имконияти чеклангандир. Яшил ўсимликлар Қуёш энергиясидан фойдаланади, бошқа организмлар эса ўзидан аввалги озик даражасининг органик моддалари энергияси ҳисобига яшайди.

Одам ўзининг онгли фаолияти жараёнида жуда кучли энергия манбалари – ядро ва термоядро реакцияларини яратди. Натижада инсоннинг имкониятлари жуда кенгайди. У сайёранинг ҳар қандай экологик бўшлиқларини эгаллай олиш қудратига эгадир.

Инсоннинг экологик омил сифатида ўзига хослиги яна унинг фаолияти фаол, ижодий характерда эканлигидир. Инсон ўз атрофида сунъий муҳит ярата олиши ҳам унга бошқа экологик омиллардан ажратиб туради.

Инсон учун ташқи муҳитнинг асосий омилларидан бири овқатдир. Овқат туфайли организмда сарфланадиган энергия ўрни тўлдирилади, хужайра ва организмнинг пластик алмашилиши таъминланади. Инсон учун бир сутка давомида камида 2500 ккал энергия зарур, бу энергия асосан углеводлар, ёғлар ва оксиллар ҳисобига тўлдирилади. Енгил ҳазм бўладиган ҳайвон, қуш ва балиқ маҳсулотлари оксилнинг асосий манбалари ҳисобланади.

Овқат сифатли ва калорияга бой бўлиши, унда оксил, ёғ ва углеводлардан ташқари витаминлар (айниқса, организмда синтезланмайдиган витаминлар) етарли бўлиши зарур.

Организм учун ферментларни фаоллаштирувчи оксиллар ва биологик фаол моддаларнинг таркибий қисмига кирувчи минерал моддалар (На, К, Са, П ва бошқалар) ҳам зарурдир. Тўйиб овқат емаслик ёки овқатнинг таркибида зарур моддалар етишмаслиги организмда ҳар хил функциялар бузилишига сабаб бўлади. Масалан, овқат таркибида оксил ва витаминлар етишмаслиги ўсиш ва ривожланишнинг сусайишига сабаб бўлади.

Океанлардан узоқлашган континентал ҳудудларда, масалан, Марказий Осиёда, ташқи муҳитда, шунинг натижасида овқат таркибида ҳам ёд етишмайди. Натижада қалқонсимон безнинг фаолияти бузилади. Бундай бузилишларнинг олдини олиш учун ош тузининг таркибига албатта ёд қўшилиши лозим.

Инсониятнинг экологик ихтисослашиши – табиий ва сунъий муҳит омиллари инсонга доимо таъсир кўрсатади. Сайёранинг турли жойларида ҳар хил табиий омилларнинг таъсирида инсоният ривожланиши тарихи давомида

ер шари аҳолисининг экологик ихтисослашиши натижасида одамларнинг адаптив (мослашгари) типлари келиб чиққан.

Адаптив тип – яшаш шароитига биологик реакция нормаси бўлиб, инсоннинг ўша шароитга яхши мослашишини таъминловчи морфологик, функционал, биокимёвий, иммунологик белгилар комплексининг ривожланиши билан таърифланади. Ҳар хил иқлимли ҳудудларда яшовчи халқларнинг овқатланишида ҳам ўзига хосликлар мавжуд. Шу туфайли уларнинг ҳазм ферментлари синтезида, ажратилишида ва сифатида ҳам мосланувчанлик ўзгаришлари кузатилади.

Инсонларнинг қуйидаги адаптив типлари фарқ қилинади: арктик, тропик, ўрта иқлим зоналари, баланд тоғлик, чўл ва чалачўл адаптив типлари.

Арктик адаптив тип. Совуқ иқлим ва кўпроқ ҳайвон маҳсулотлари билан озиқланиш шароитида шаклланади. Арктика халқлари ҳазм системасида ўсимликлар таркибидаги С витаминни кам истеъмол қилишга мосланиш хусусияти ривожланган. Арктик адаптив типнинг характерли белгиларига тананинг суяк-мускул системаси яхши ривожланганлиги, қонда оқсил, ёғларнинг кўп миқдорда бўлиши ва бошқалар киради. Арктик тип учун энергия алмашинувининг кучлилиги ва терморегуляциянинг яхши ривожланганлиги ҳам характерлидир.

Тропик адаптив тип. Иссиқ ва нам иқлим, озиқ рационидида ҳайвон оқсили нисбатан кам шароитда шаклланади. Экологик шароитнинг хилма-хиллиги ҳам бу типнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам субтропик ва тропик минтақаларда яшовчи аҳоли ирқий, этник жиҳатдан хилма-хил гуруҳларга киради. Негроидлар учун характерли белгиларга тананинг узунчоқ шакли, мушак массасининг камлиги, оёқ ва қўлларнинг узунлиги, кўкрак қафаси торлиги, тер безларининг кўп бўлиши ҳисобига тернинг кўп ажралиши каби белгилар характерлидир.

Тоғ адаптив типи. Бу типнинг шаклланишида асосий аҳамиятга эга бўлган экологик омил – гипоксия (ҳавонинг таркибида кислороднинг миқдори камлиги ҳодисаси) ҳисобланади.

Баланд тоғликда яшовчи аҳолида унинг қандай ирққа киришидан қатъий назар моддалар алмашинуви жадал, кўкрак қафаси кенг, қонда эритроцитлар кўп бўлиши кузатилади.

Марказий Осиё аҳолиси орасида тоғ адаптив типига мансуб популяциялар ҳам учрайди (Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудлари). Сахро, яримсахро, **чўл адаптив типи** куёш нурланиши кучли, иссиқ, қуруқ, ўта континентал иқлим шароитида шаклланади. Бу тип учун иссиқликнинг, кўп ажралиши, тер безларининг яхши ривожланиши, сувнинг кўп истеъмол қилиниши характерлидир. Марказий Осиё ҳудудида яшовчи кўпчилик аҳоли шу адаптив типга киради.

Шундай қилиб, тарихий ривожланиш жараёнида инсоният экологик омиллар таъсирида ихтисослашиб, бир-биридан айрим белгилари билан фарқ қилувчи адаптив (мослашган) типларга ажралган.

Адаптив типлар ирқий мансублигидан қатъий назар, турнинг генофонди билан белгиланувчи мослашиш механизмлари асосида, конкрет экологик муҳитга мослашиш натижасида шаклланган. Антропоген экосистемалар, уларнинг инсон саломатлигига таъсири. Энг муҳим ҳозирги замон антропоген экосистемаларига шаҳарлар, қишлоқлар, транспорт коммуникациялари киради.

Шаҳарларда табиат муҳитининг ўзгариши яққол намоён бўлади. Саноат ва турмуш чиқиндилари тупроқда, сувда, ўсимликларда микроэлементларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлади, шаҳар аҳолисининг зичлиги натижасида юқумли касалликлар кенг тарқалади. Ҳавонинг ифлосланганлиги натижасида, ер юзасига ултрабинафша нурларнинг анча миқдори етиб келмайди. Ёруғлик етишмаслиги эса Д авитаминозини кўпайтиради.

Қишлоқ экологик системалари ўз хусусиятлари жиҳатидан шаҳар экосистемасидан анча фарқ қилади. Қишлоқда ҳайвон ва ўсимлик турларининг хилма-хиллиги кузатилади. Ҳайвонлар орқали юқадиган юқумли ва паразитар касалликлар қишлоқда кўпроқ уч-райди.

Ҳозирги авлод кўз ўнгида маҳаллий ва регионал экологик инқироз вазиятлари кузатилмоқда. Бунда инсон томонидан ўзгартирилган табиатнинг ижтимоий тараққиётга таъсирининг кескин ортиши кузатилади.

Инсоният тарихида экологик инқирозлар кўплаб кузатилган. Уларнинг натижасида миллионлаб гектар ерлар чўлга айланган, минглаб ўсимлик ва ҳайвон турлари қирилиб кетган, ўрмонларнинг майдони қисқарган, гуллаб яшнаган тсивилизатсиялар инқирозга юз тутган.

Атроф муҳитдаги катта қўламидаги салбий экологик ўзгаришлар ХВИИ асрдан бошланган ва XX асрнинг бошларига келиб ер юзидаги экологик системаларнинг 20% бузилган. XX асрнинг иккинчи ярмига келиб қисман ва тўла бузилган экосистемалар ҳиссаси 63% дан ошди.

1960-йиллар охирида ривожланган ғарб мамлакатларда атроф муҳитнинг ифлосланишига қарши кучли жамоатчилик ҳаракати вужудга келган, дастлабки экологик қонунлар қабул қилинган, мингта яқин экология ва ривожланиш масалалари билан шуғулланадиган ташкилотлар тузилди.

1968- йили 10 та давлатдан 30 кишидан иборат фан, маданият, маориф, бизнес вакиллари “Рим клуби” деб номланган нодавлат ташкилотини тузишди. Клуб аъзолари инсониятнинг ҳозирги ва келажакдаги мураккаб аҳволини муҳокама қилиш ва инқироздан чиқиш йўлларини ўрганишни асосий мақсад деб белгиладилар. 1972 -йил 13 -мартда Рим клуби учун тайёрланган «Ўсиш чегаралари» маърузаси эълон қилинди. Маърузада сайёрамиз келгуси экологик ҳолатини башорат қилиш бўйича глобал модел таҳлил қилинган. Моделда сайёрада ўсишни ва унинг чегарасини белгилайдиган беш асосий омил: аҳоли сони, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариши, табиий ресурслар, саноат ишлаб чиқариши ва атроф муҳитнинг ифлосланиши асос қилиб олинган. Маърузада аҳоли сонининг ортиши суръатлари ва истеъмол модели ўзгармаса XXI асрнинг 30-йилларига келиб чуқур экологик инқирозлар башорат қилинган.

Рим клубининг эълон қилинган кейинги глобал моделларида (1974; 1990; 1992) янги шароитлар ҳисобга олинган, ўсиш истиқболларига, экологик ҳалокат хавфига қарашлар ўзгарган.

1972 йил 5 июнда Стокгольмда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Атроф муҳит бўйича биринчи Умумжаҳон Конференцияси ўтказилди. Унда 113 давлат вакиллари қатнашдилар. Конференцияда экологик йўналтирилган социал-иқтисодий ривожланиш ғояси олдинга сурилган бўлиб, унга мувофиқ аҳоли турмуш даражасининг ортиши яшаш муҳитининг ёмонлашиши ва табиий системаларнинг бузилишига йўл қўймаслиги лозим.

Экологик ривожланиш давлатлар ўртасидаги муносабатлар ва иқтисодиётдаги чуқур ўзгаришлар, ресурсларни тақсимлаш ва фойдаланиш стратегиясида, дунёнинг ривожланишида туб бурилишни кўзда тутди. Экологик ривожланишнинг асосий талаблари Конференцияда қабул қилинган 26 принтсипдан иборат “Стокгольм декларация”да келтирилган. Бу принциплардан бирида “Ҳар бир инсон қулай атроф муҳитда яшаш ҳуқуқига эга, унинг сифати эса инсонларни муносиб ҳаёт кечиришга ва тараққиётга эришадиган даражада бўлиши керак” деб таъкидланади. Қабул қилинган “Тадбирлар режаси” 109 банддан иборат бўлиб, унда алоҳида давлатлар ва халқаро ҳамжамият ўртасида атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ташкилий, сиёсий ва иқтисодий масалалари ёритилган. Халқаро ташкилотлар фаолиятини оширишга алоҳида эътибор кўрсатилган. Конференция қарори билан унинг очилиш куни 5 июн Бутунжаҳон атроф муҳитни муҳофаза қилиш куни деб белгиланди.

Конференциядан сўнг, белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун БМТнинг Бош ассамблеяси атроф муҳит бўйича маҳсус дастури – ЮНЕПни тузди. ЮНЕП биринчи навбатда энг долзарб муаммолар – чўллашиш, тупроқлар деградацияси, чучук сув захираларининг камайиши, океанларнинг ифлосланиши, ўрмонларнинг кесилиши, қимматли ҳайвон ва ўсимлик турларининг йўқолиши муаммолари бўйича таклифлар ишлаб чиқиши керак эди. Бутунжаҳон атроф-муҳит жамғармаси ташкил этилди. Жамғарма БМТга аъзо давлатларнинг бадали ҳисобига ривожланаётган мамлакатлардаги турли экологик муаммоларни ҳал қилиш бўйича лойиҳаларни молиялаштириши белгиланди.

Стокгольм Конференциясидан кейин жаҳон ҳамжамияти экологик йўналтирилган тараққиётга эришиш бўйича дастлабки қадамларни ташлади. 1975 йили аҳоли сони 4 миллиард, 1987 йили 5 миллиарддан ошди. Дунёнинг турли чеккаларидаги экологик инқироз вазиятлари чуқурлашди. Орол денгизининг қуриши, Шимолий Африка мамлакатларидаги қурғоқчилик, Чернобил АЕС ҳалокати, океанларнинг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши, “озон туйнуклари” муаммолари чегара билмаслиги, регионал ва глобал оқибатлари билан намоён бўлди.

1983 йили БМТ Бош Котибининг ташаббуси билан Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича халқаро комиссияси тузилди. Норвегия бош вазири Г.Х. Брунтланд бошчилигидаги комиссия 1987-йили “Бизнинг умумий

келажимиз” деб номланган маърузани эълон қилди. Ушбу ҳужжатда йирик экологик муаммоларни иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муаммолардан ажралган ҳолда ҳал қилиб бўлмаслиги баён қилинди. Комиссия атроф муҳит учун ҳавфсиз бўлган иқтисодий-экологик ривожланиш даврига ўтиш зарурлигини ёқлаб чиқди. Маърузада илк бор жамиятнинг барқарор ривожланиш йўлига ўтиши зарурати рад қилиб бўлмайдиган ҳулосалар асосида исботлаб берилди.

Барқарор ривожланиш деганда ҳозирги авлодлар ҳаётининг эҳтиёжларини келгуси авлодлар эҳтиёжларини қондиришга зарар етказмасдан амалга ошириладиган ривожланиш тушунилади. Барқарор ривожланиш мазмун бўйича экологик ривожланиш тушунчасига жуда ҳам яқиндир.

1992 йилнинг 3-14 июн кунларида Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида БМТнинг Атроф муҳит ва ривожланиш бўйича Конференцияси бўлиб ўтди. Унда 179 давлатларнинг раҳбарлари, ҳукумат вакиллари, экспертлар, нодавлат ташкилотлари, илмий ва ишбилармон доиралар вакиллари қатнашдилар. Бу вақтга келиб жаҳонда оламшумул воқеалар рўй берди. 1991 йили Шарқий Европа ва собиқ Иттифоқдаги тоталитар система инқирозга учради. Жаҳон уруши ҳавфи кескин камайди ва жуда катта молиявий ресурслардан тинчлик мақсадларида фойдаланиш имконияти вужудга келди.

Бундан ташқари Конференция доирасида Иқлим ўзгариши бўйича чегаравий Конвенция ва Биологик хилма-хилликни сақлаш Конвенциялари тайёрланди. 27 принципдан иборат “Рио декларация” халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унга кўра давлатлар бошқа мамлакатларнинг муҳитига зарар етказадиган ҳар қандай фаолият учун жавобгарликни тан олиши, экологик қонунчиликнинг самарадорлигини ошириш, фалокатлардан огоҳлантириш, экологик ҳавф манбаларини бошқа давлатлар ҳудудига ўтказмасликка чақиради.

Иссиқхона самараси ва глобал ишиш.

1. Географлар саноатлашувнинг ёйилиши ҳамда истеъмол ва ифлосланишдаги ортиш ўртача глобал температуранинг ортишига сабаб бўлаётганлигидан ҳавотир олишмоқда.
2. Иссиқхона самарасига атмосферада ернинг ҳароратини ортишига олиб келадиган, радиацияни иссиқликка айлантирадиган буғни ҳосил қиладиган карбонат (II) оксиди ва метан газини каби саноат чиқиндилари сабаб бўлмоқда.
3. Глобал ишиш назарияси ер ҳароратининг ортиши, кутб музликларининг тезлик билан эриб кетиши ва натижада денгиз сатҳини кўтарилишига сабаб бўладиган каби салбий оқибатларга олиб келади.⁴

Ўзбекистон Республикаси Рио декларацияни ратификация қилди. Ўзбекистон Иқлимнинг ўзгариши тўғрисидаги Конвенция ва Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенцияларга қўшилди. 1998 йили Барқарор ривожланиш Концепцияси тайёрланди. 1999 йили Барқарор ривожланишнинг

⁴ Dr Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.183-P.

Миллий стратегиясини ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикасида барқарор ривожланишни таъминлаш устувор масалага айланди.

90 йилларда алоҳида давлатлар, жаҳон ҳамжамияти, ҳалқаро ташкилотлар “XXI асрга Кун тартиби”ни амалга ошириш бўйича ҳаракатларни амалга оширдилар. 2000 йили Нью-Ёркда Минг йилик Саммити бўлиб ўтди ва унда “Минг йиллик Декларация” қабул қилинди. Минг йиллик ривожланиш мақсадларига эришиш бўйича жаҳоннинг барча мамлакатларида саъйи-ҳаракатлар бошланди.

XXI асрга келиб, атроф муҳитга таъсир суръати юқорилигича қолмоқда. Дунё океанининг ифлосланиши, чўллашиш, биологик хилма-хилликнинг камайиши, чучук сув етишмаслиги ва бошқа муаммолар тезкор чоралар кўришни талаб этади. Аҳоли сонининг ўсиш суръатлари юқорилигича қолмоқда. Экологик ҳавфсиз, барқарор ривожланиш йўлидаги саъйи-ҳаракатлар ўзининг ижобий натижаларини ҳам бермоқда.

Ҳозирги вақтда табиат ва инсон ҳаётининг экологик ҳавф остида қолиш жараёни янада мураккаблашиб, мушкуллашиб бормоқда. Атроф-муҳит билан жамият ўртасидаги алоқалар мувозанатининг бузилиши табиий ҳолатга путур етказмоқда. Ер юзи табиатининг барқарорлиги, турғунлиги ва унинг ўзига хос қонунларини инсоният томонидан бузилишининг асосий сабабларидан бири кишиларнинг атроф-муҳит муҳофазаси ҳақидаги билимларининг етишмаслиги ҳамда табиатнинг келажакдаги экологик ҳолатини кўра билмасликларидир.

Экологик вазиятни тубдан яхшилаш учун экологик сиёсатга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин бўлган вазирликлар, корхона ва ташкилот раҳбар кадрларининг фаолиятида ижтимоий-экологик вазиятга тўғри баҳо бериш, уни химоя қилиш, сақлаш ва такомиллаштириш каби тушунчаларни қалбдан ҳис этишни шакллантириш, яъни уларда экологик муаммоларга муҳим ижтимоий-сиёсий иш сифатида қарашни тарбиялашдир. Ушбу раҳбар кадрларида табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини тўғри ечиш ва башорат қилишни уддалаш, юзага чиқиши мумкин бўлган ижтимоий-иқтисодий зиддиятларни олдини олиш шароитларини яратиш каби ҳислатларни барпо этиш ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Даниель М., Хериост П. Введение в социальную экологию. – М., 1993.
2. Бгаба-Церера В.Р. и др. Социальная экология. – М., 1996.

Савол ва топшириқлар:

1. Инсоннинг табиатга таъсирининг ҳозирги замон босқичи хусусиятларини тушунтиринг.
2. Экологик билимларни ривожлантириш зарурияти сабабларини очиб беринг.

3. Барқарор ривожланиш тушунчасининг вужудга келиш шарт-шароитларини тушунтиринг.

4. Барқарор ривожланиш бўйича қандай конференциялар ўтказилган ва уларда қандай ҳужжатлар қабул қилинган?

5. Ўзбекистонда барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича қандай ҳужжатлар, қарорлар мавжуд?

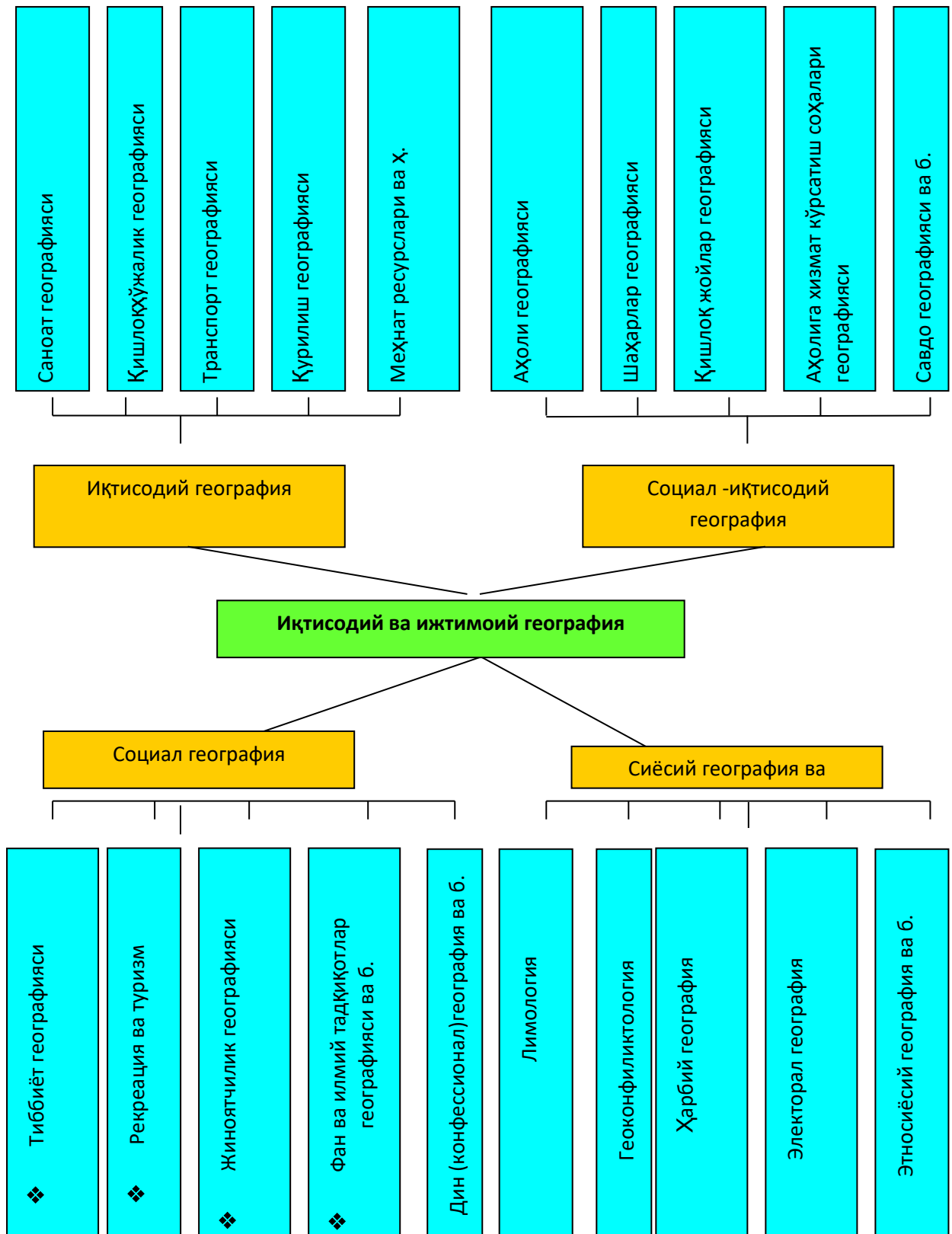
6. Яшайдиган жойингиз (шаҳар, қишлоқ, туман)ни экологик барқарор ривожлантириш масалаларини ўрганиб чиқинг ва реферат ёзинг.

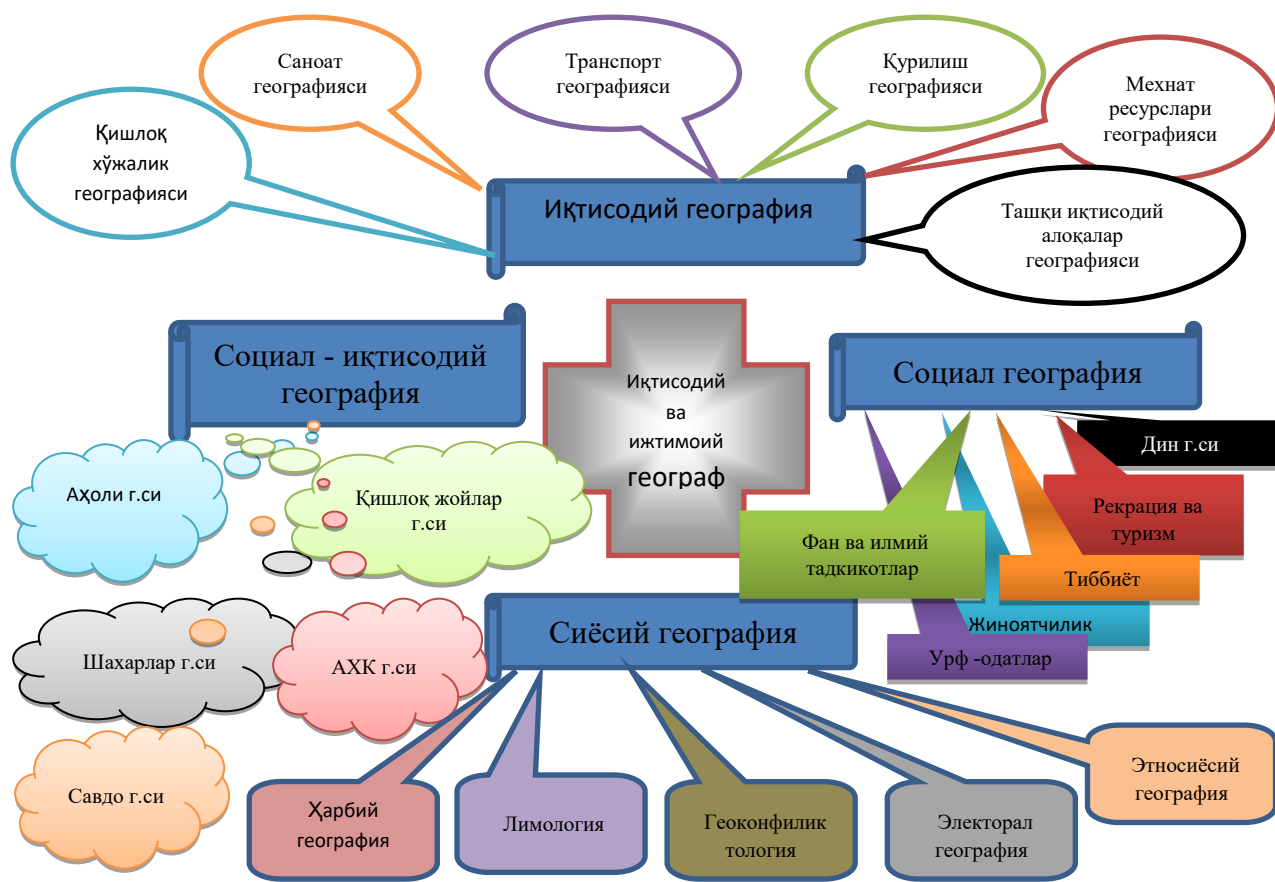
1-Амалий машғулот.

Берилган чизма Иқтисодий ва ижтимоий география

географиясининг ички тузилиши бўлиб талабалар билан биргаликда таҳлил қилиб ўрганиб чиқиш ва савол жавоб асосида қайта таҳлил қилиш.

Инсон географиясининг ички тузилиши (А.Солиев бўйича)

4-илова

Б.Б.Б. жадвали

№	Биламан	Билмоқчиман	Билиб олдим
1			
2			
3			
4			
5			

2-Амалий машғулот.

Қуйидаги географ олимларга таъриф беринг!

	Исми-шарифи	Туғилган давлати, санаси	Машҳур асари ёки саёҳати	Вафот этган йили
	Фридрих-Генрих-Александр Гумбольдт	Германия, Берлин, 1769 14 сентябр	Жанубий Америка бўйлаб саёҳати	6май, 1859й
	Карл Риттер	Пруссиянинг Кведлинбург шаҳрида, 1779й	“Африка” “Азии”	1859
	Иоган Генрих фон-Тюннен	Маълумотлар билан тўлдилинг?		

Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский 	П.П Семёнов- Тяншанский	Маълумотлар билан тўлдилинг?		
---	--	------------------------------------	-------	-------

3- Амалий машғулот.

1. «SWOT-таҳлил» методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength) – кучли томонлари

W – (weakness) – заиф, кучсиз томонлари

O – (opportunitu) – имкониятлари

T – (treat) – тўсиқлар

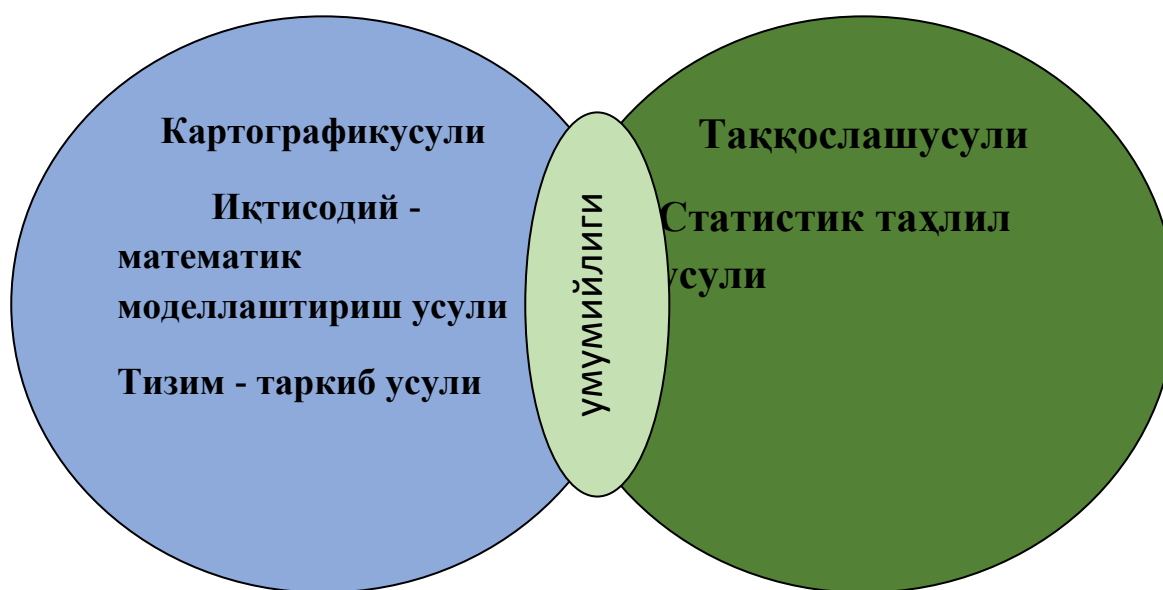
I. Мазкур вазиятда географик методларнинг ўзига хос жиҳатларини SWOT таҳлил қилинг (кичик гуруҳда).

 методнинг кучли томони	 Методнинг кучсиз томони
 методнинг имкониятлари	 Тўсиқлар

2. Венн Диаграммаси (инглиз файласуфи Джон Венна номи билан аталган).

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Намуна: “Инсон географияси” фанидан

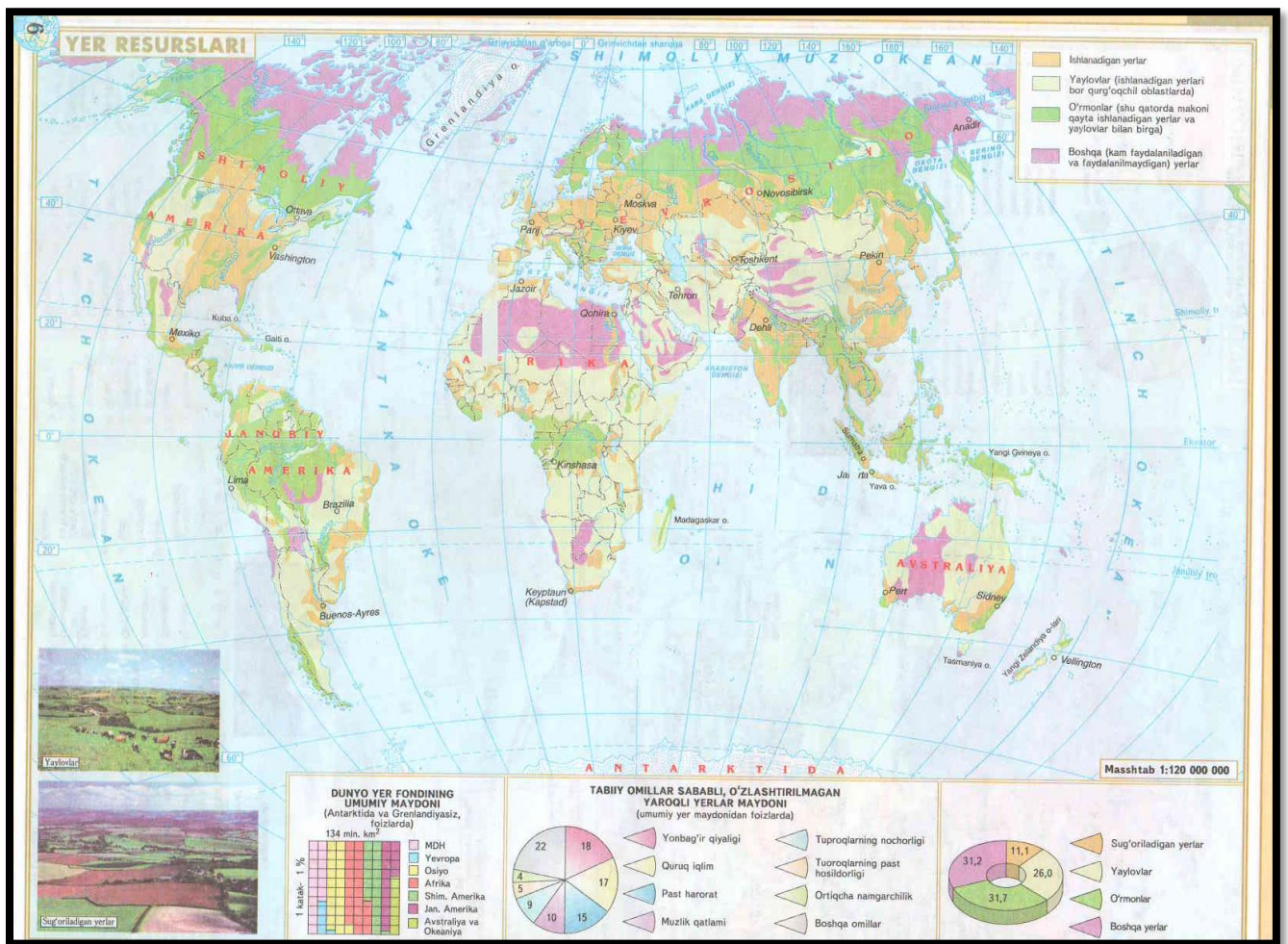

**3. Географик усулларга мисоллар келтиринг ва қуйидаги
чизмани тўлдилинг, таҳлил қилиб чиқинг?**

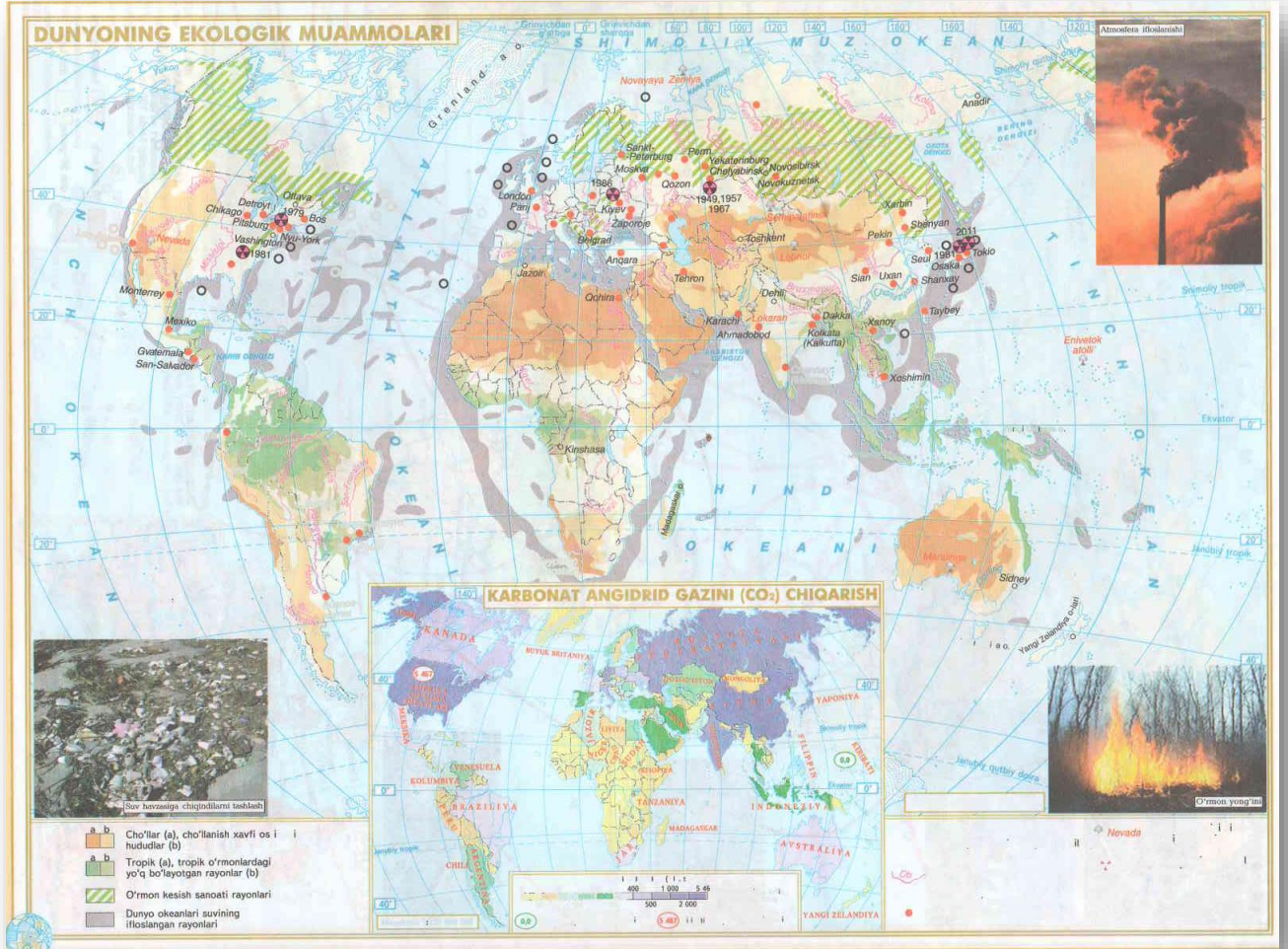

4-Амалий машғулот.

Барча талабалар берилган Ер ресурслари, Ўрмон ресурслари ва Дунёнинг экологик муаммолари атласидан фойдаланиб, ўрганиш ва таҳлил қилиб чиқиш.

DUNYONING EKOLOGIK MUAMMOLARI

5-Амалий машғулот

Гуруҳларга бўлинган ҳолда кўрсатилган саволларга умумий маълумотларни бериш ва талабаларни билим савиясини мустаҳкамлаш.

- + *Ерда инсоннинг тарқалиши ҳақида умумий маълумотларни беринг?*
- + *Аграр инқилоб ва унинг оқибатлари ҳақида нималар биласиз?*
- + *Осиё, Африка ва Европа мамлакатларида шаҳарларнинг вужудга келиши ва илк цивилизацияларнинг шаклланиши ҳақида маълумотлар келтиринг?*
- + *Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиёнинг ва Ўзбекистоннинг ривожланишидаги роли ҳақида нималарни биласиз?*
- + *Географик меҳнат тақсимотини шаклланиши ҳақида маълумотлар беринг?*
- + *Европа мамлакатларида саноат инқилоби ва унинг турли минтақаларнинг иқтисодий ривожланишига таъсири ҳақида нималар биласиз?*

6-Амалий машғулот

1. Аҳолини жадаллик коэффициенти қуйидаги формула асосида ҳисобланади.

$$K_{ж} = \frac{n+b}{z} \cdot 1000$$

бу эрда $K_{ж}$ - жадаллик коеф.

n - келганлар сони

b - кетганлар сони

z - аҳоли пунктининг уртача сони

$$K_y = \frac{n}{b} \cdot 1000$$

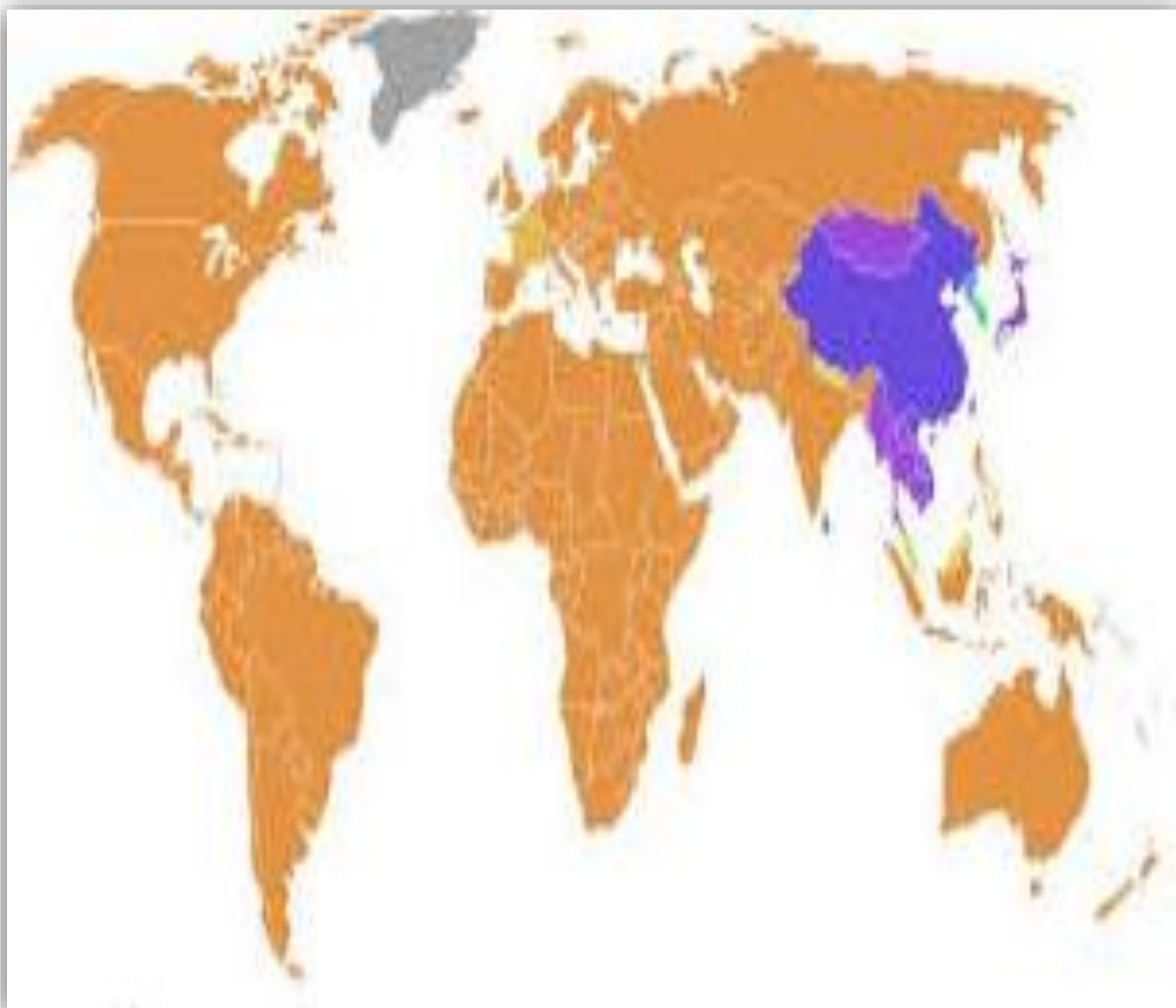
K_y - бу эрда утроклик коэффициенти. Агар аҳоли жадаллик коэффициентини ҳисоблаш маълум аҳоли пунктлари аҳолисини сонининг неча % ҳаракатда эканлигини аниқлашда эрдам берса K_y - коэффициенти эса маълум пункдаги аҳоли 1000 та кишига келиб кетган аҳоли сонини аниқлаш имкони яратилади.

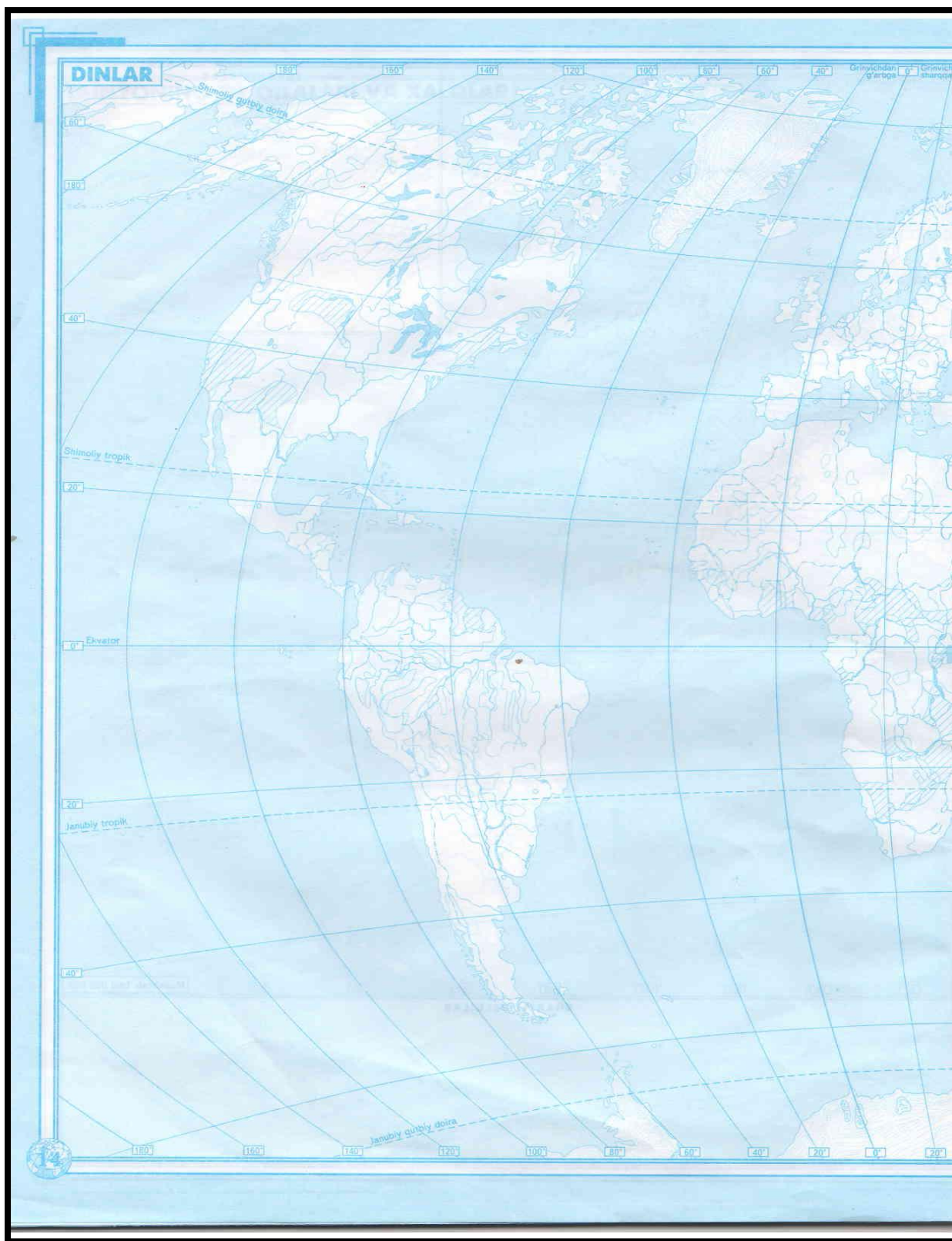
2. Аҳоли зичлигини аниқлаш.

7-Амалий машғулот.

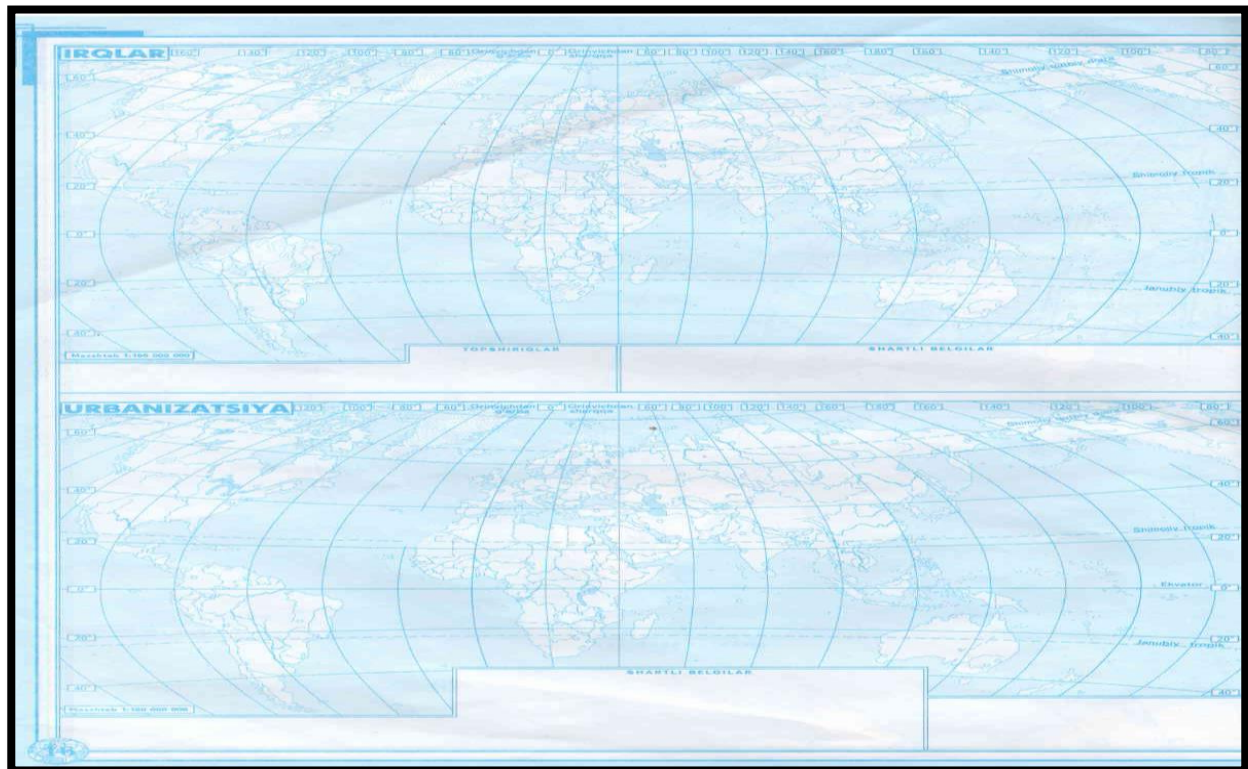
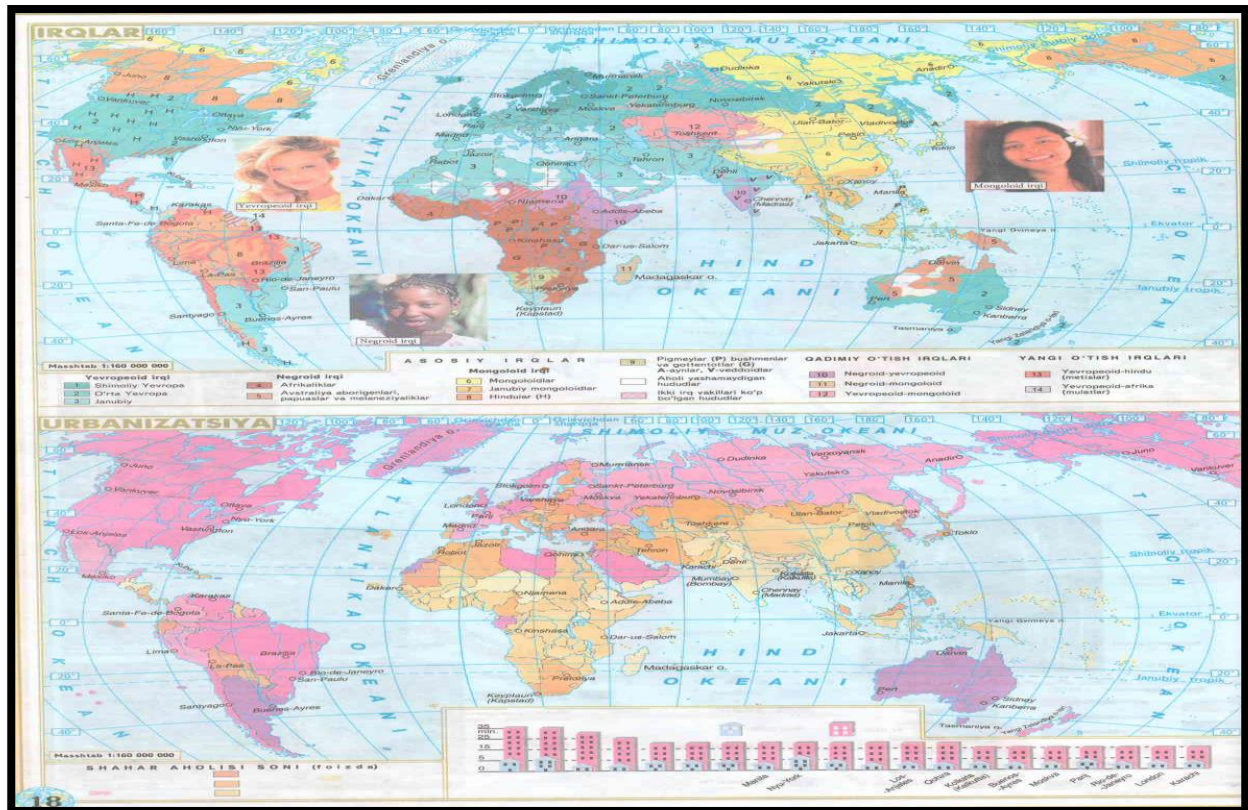
Ҳар бир талаба Дунёнинг тил оилалари ва Халқлар атласидан фойдаланиб, уни таҳлил қилиб ўрганиб чиқиш. Олинган малумотлар асосида Ўзбекисондаги барча яшовчи халқларни таҳлил қилиб унинг контурли картасини хомакисини тузиб жойлаштириб чиқиш.

2. Буддизм дунё харитасини таҳлил қилиб талабалар томонидан тегишли хулосаларга эришиш

Жаҳон аҳолисининг ирқлари.

8-Амалий машғулот.

УРБАНИЗАЦИЯ.

1. Амалий машғулот: Ҳар бир талабалар орасида ўзи яшайдиган Шаҳар ёки ҳудудининг урбанизация жараёни ҳақида маълумотлар ёки кўрсатмаларни тақдим этиш ва ўзаро фикр алмашиш

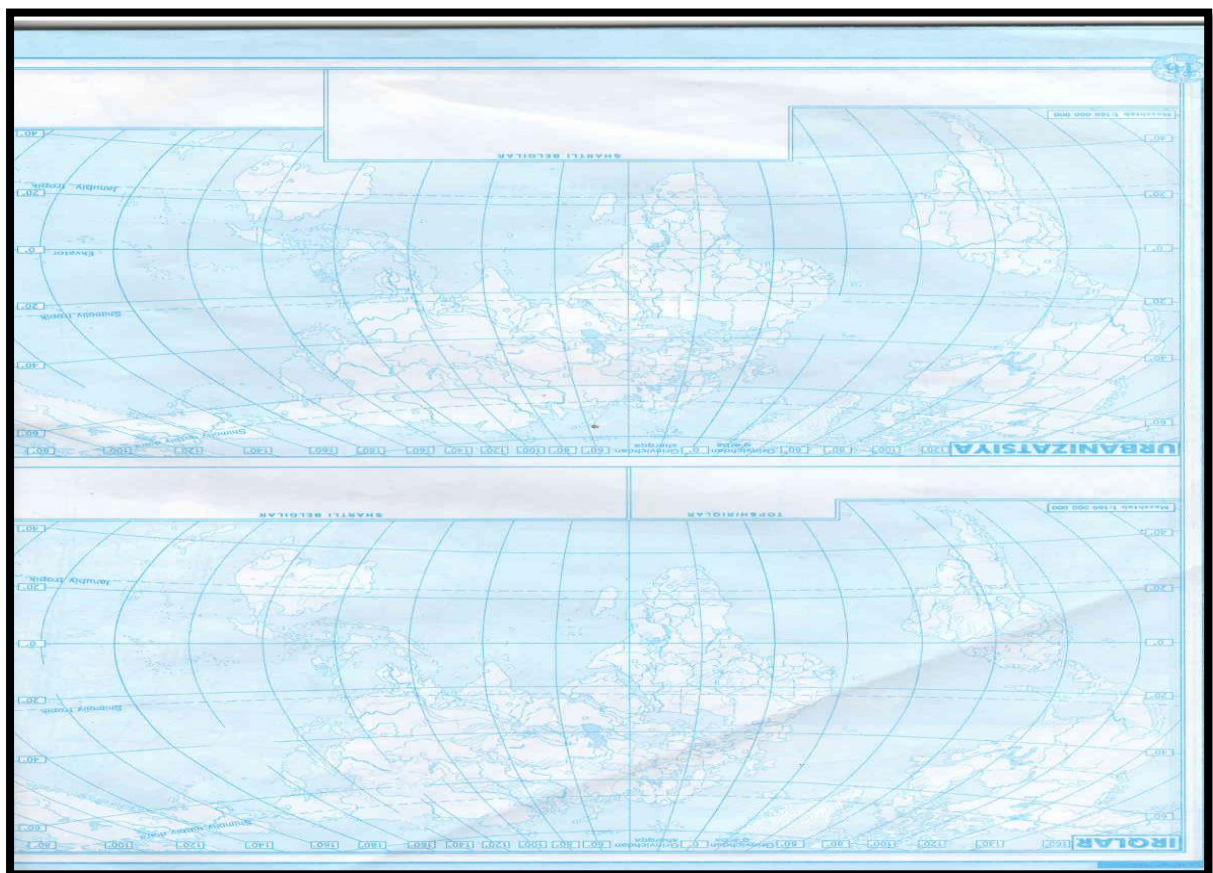
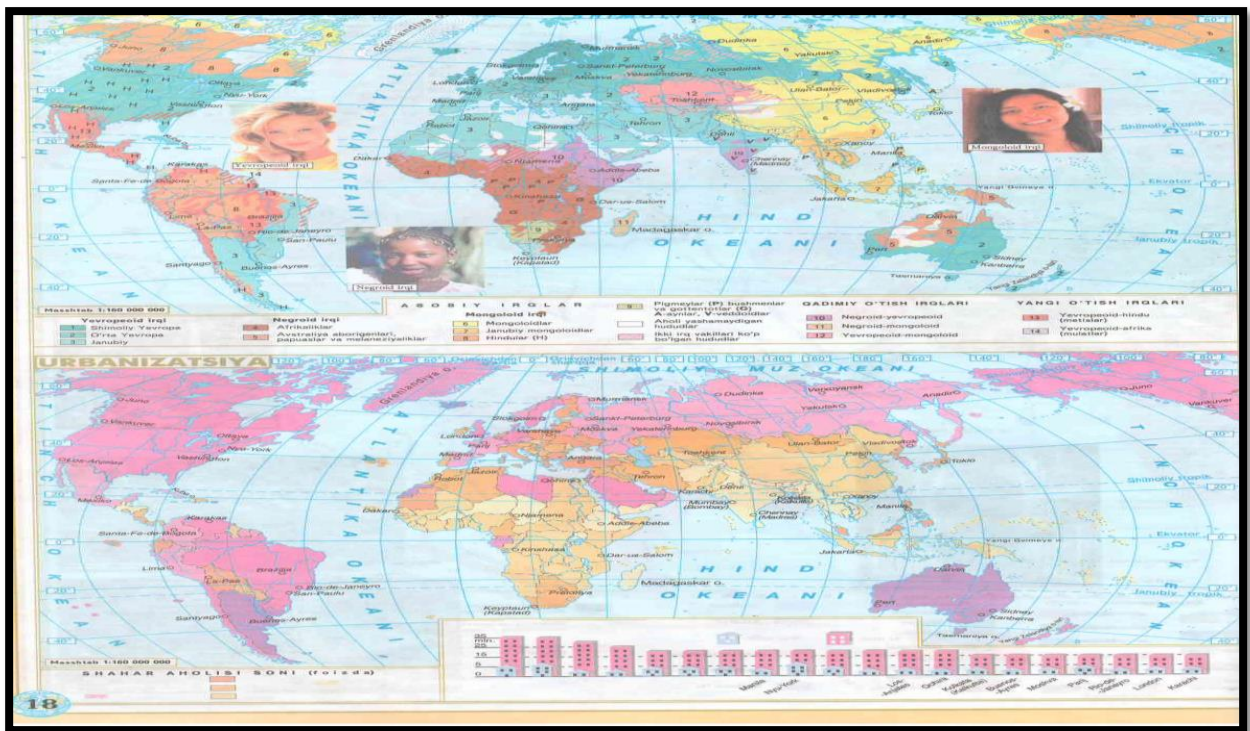
а.

б.

2. Шаҳарлашиш жараёнига боғлиқ бўлган муҳит ёки антропоген таъсирлар ҳақида талабалар ўзаро фикр алмашиш ва билим ҳамда кўникмаларини шакллантириш?

9-синф атласидан фойдаланиб Жаҳоннинг йирик шаҳар
агломерацияларини аниқлаш ва ўлчамига кўра гуруҳлаш.

9- Амалий машғулот.

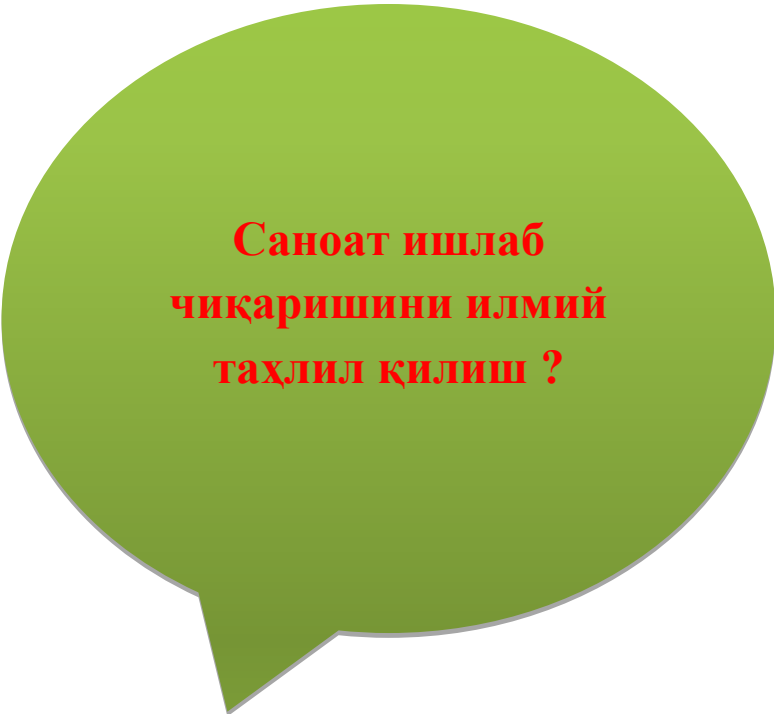
Талабалар орасида мавзу бўйича савол – жавобларни шакллантириш.

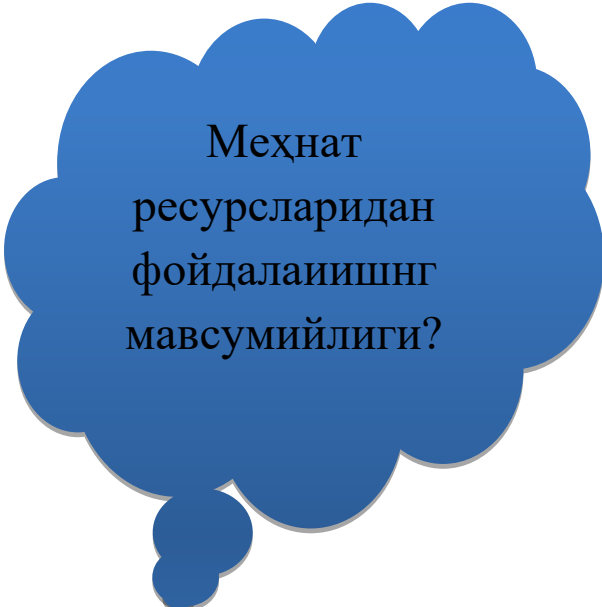
А.Вебер ?

Транспорт турлари?

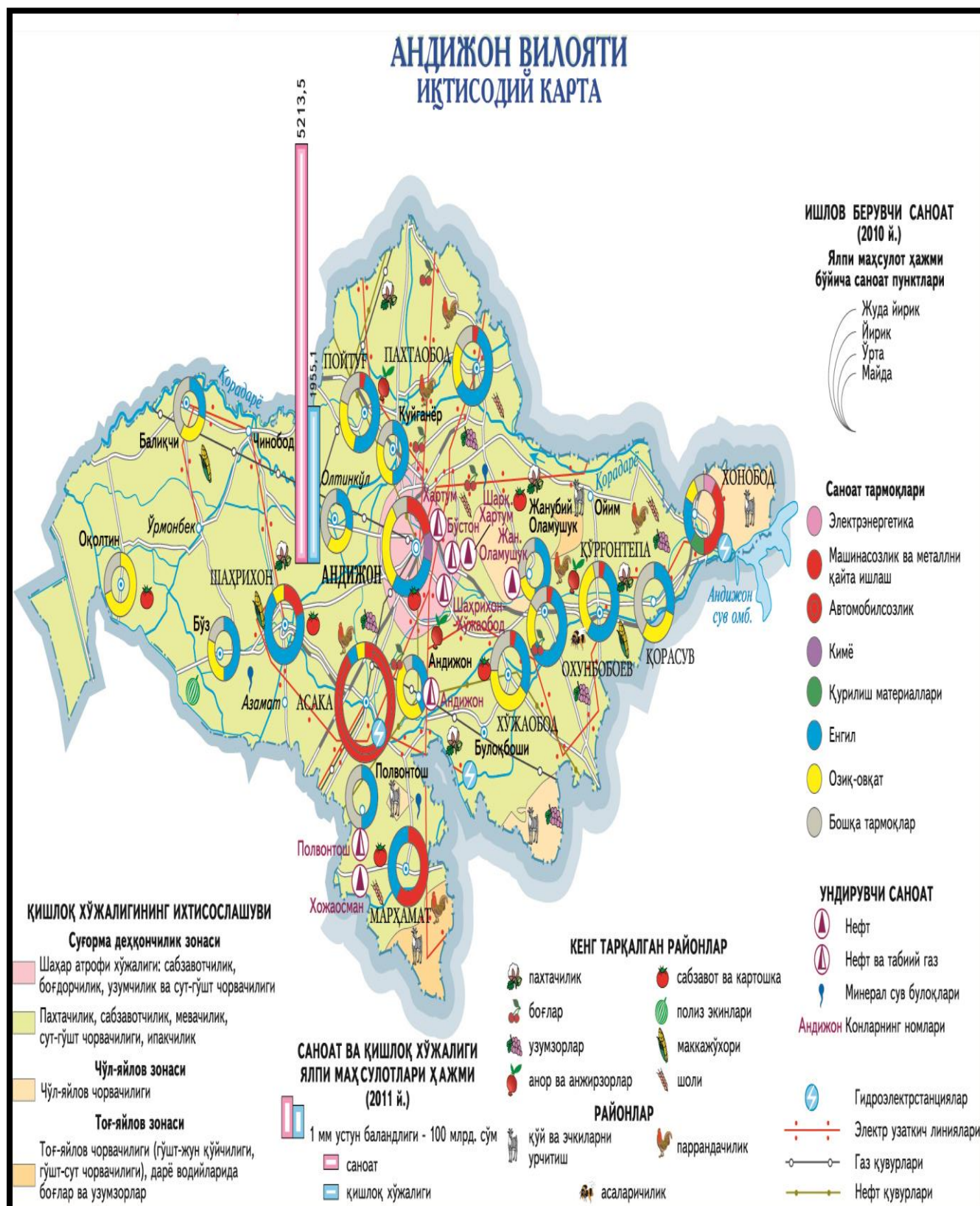

**Саноат ишлаб
чиқаришини илмий
таҳлил қилиш ?**

**Меҳнат
ресурсларидан
фойдаланишнинг
мавсумийлиги?**

Ўзбекистон Республикаси вилоятларининг иқтисодий географик жиҳатдан таҳлил қилиш.

БУХОРО ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм
 ■ саноат ■ қишлоқ хўжалиги

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик, сут-ғўшт чорвачилиги
- Пахтачилик, дончилик, ипакчилик, боғдорчилик, асаларичилик, сут-ғўшт чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

- Чўл-яйлов чорвачилиги (қорақўлчилик ва қўйчилик)

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- ингичка тонали пахтачилик
- боғлар
- сабзавот ва картошка
- маккажўхори
- ёнғоқзорлар
- ўрмонлар
- саксовул

РАЙОНЛАР

- Қорақўл қўйларини урчитиш
- туячилик
- паррандачилик
- асаларичилик
- ипакчилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.) Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

- Жуда йирик
- Йирик
- Ўрта
- Майда

Саноат тармоқлари

- Электрэнергетика
- Ёқилғи
- Қора металлургия
- Машинасозлик ва металл қайта ишлаш
- Кимё ва нефт-кимё
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

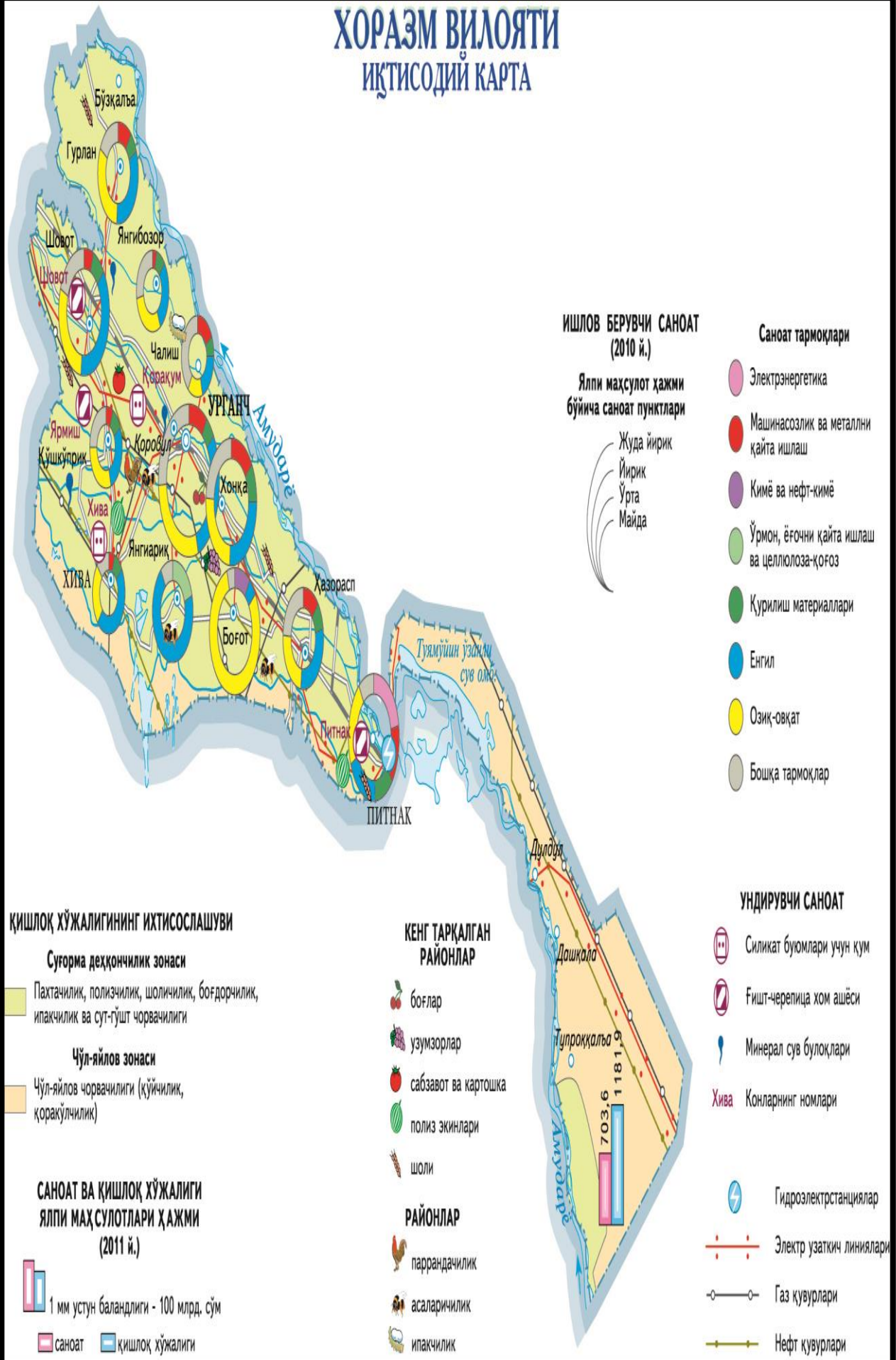
УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Нефт
- Нефт ва табиий газ
- Табиий газ
- Графит
- Гипс
- Оҳактош
- Минерал ранглар
- Минерал сув булоқлари
- Газли
- Конларнинг номлари

- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефт қувурлари

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ

ИҚТИСОДИЙ КАРТА

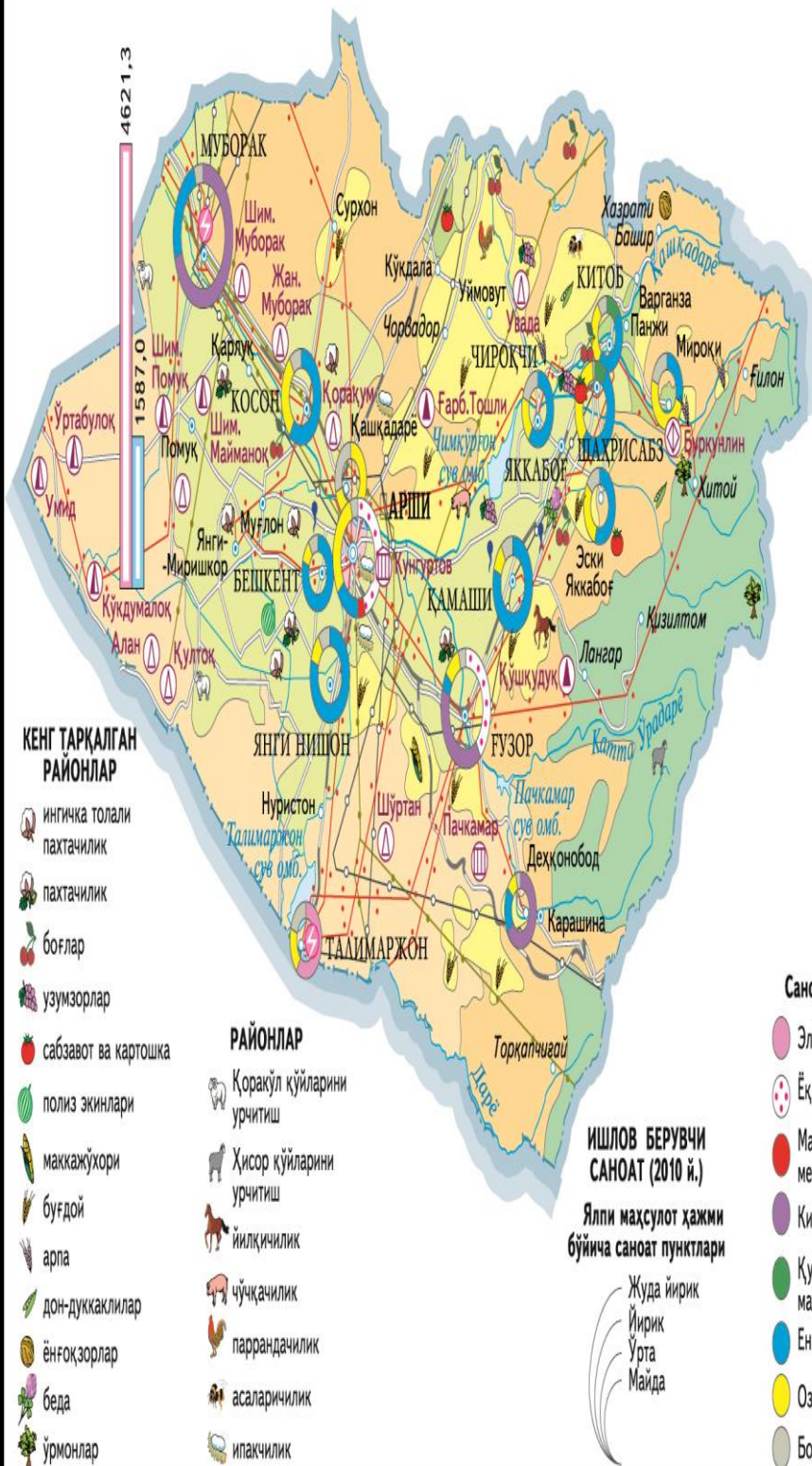

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ
ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

■ саноат
■ қишлоқ хўжалиги

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Пахтачилик, дончилик, боғдорчилик, ипакчилик, асалариччилик, сут-гўшт чорвачилиги
- Сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик, меваччилик, асалариччилик, сут-гўшт чорвачилиги

Лалми деҳқончилик зонаси

- Донли экинлар, баъзи ерларда техник экинлари ва гўшт-сут чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

- Чўл-яйлов чорвачилиги (асосан қорақўлчилик)

Тоғ-яйлов зонаси

- Тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут чорвачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар
- Қўриқланадиган ерлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Нефт
- Нефт ва табиий газ
- Табиий газ
- Керамзит хом ашёси
- Мармар
- Минерал сув булоқлари
- Қорақўм Конларнинг номлари

Саноат тармоқлари

- Электрэнергетика
- Ёқилғи
- Машинасозлик ва металл қайта ишлаш
- Кимё ва газ-кимё
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

- Иссиқлик электрстанцияси
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефть қувурлари

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Сугорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик, сут-гўшт чорвачилиги
- Пахтачилик, дончилик, ипакчилик, сут-гўшт чорвачилиги, мевачилик
- Пахтачилик, дончилик, сут-гўшт чорвачилиги, сабзавотчилик ва мевачилик

Чўл-яйлов зонаси

- Чўл-яйлов чорвачилиги

Тоғ-яйлов зонаси

- Тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги, гўшт-сут чорвачилиги), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Сугорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: боғдорчилик, узумчилик, қўйчилик, гўшт-сут чорвачилиги
- Пахтачилик, ипакчилик, мевачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Тамакичилик, ипакчилик, сабзавотчилик, сут-гўшт чорвачилиги

Лалми деҳқончилик зонаси

- Донли экинлар, баъзи ерларда техник экинлари ва гўшт-сут чорвачилиги

Чўл-ййлов зонаси

- Чўл-ййлов чорвачилиги (асосан қорақўлчилик)

Тоғ-ййлов зонаси

- Тоғ-ййлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги, гўшт-сут чорвачилиги), дарё vodiylarida боғлар ва узумзорлар

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- пахтачилик
- боғлар
- узумзорлар
- сабзавот ва картошка
- полиэкинлари
- маккажўхори
- буғдой
- арпа
- дон-дуккаклилар
- писта
- тамаки

РАЙОНЛАР

- Қорақўл қўйларини урчиши
- чўқчачилик
- паррандачилик
- асаларичилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

- Жуда йирик
- Йирик
- Ўрта
- Майда

Саноат тармоқлари

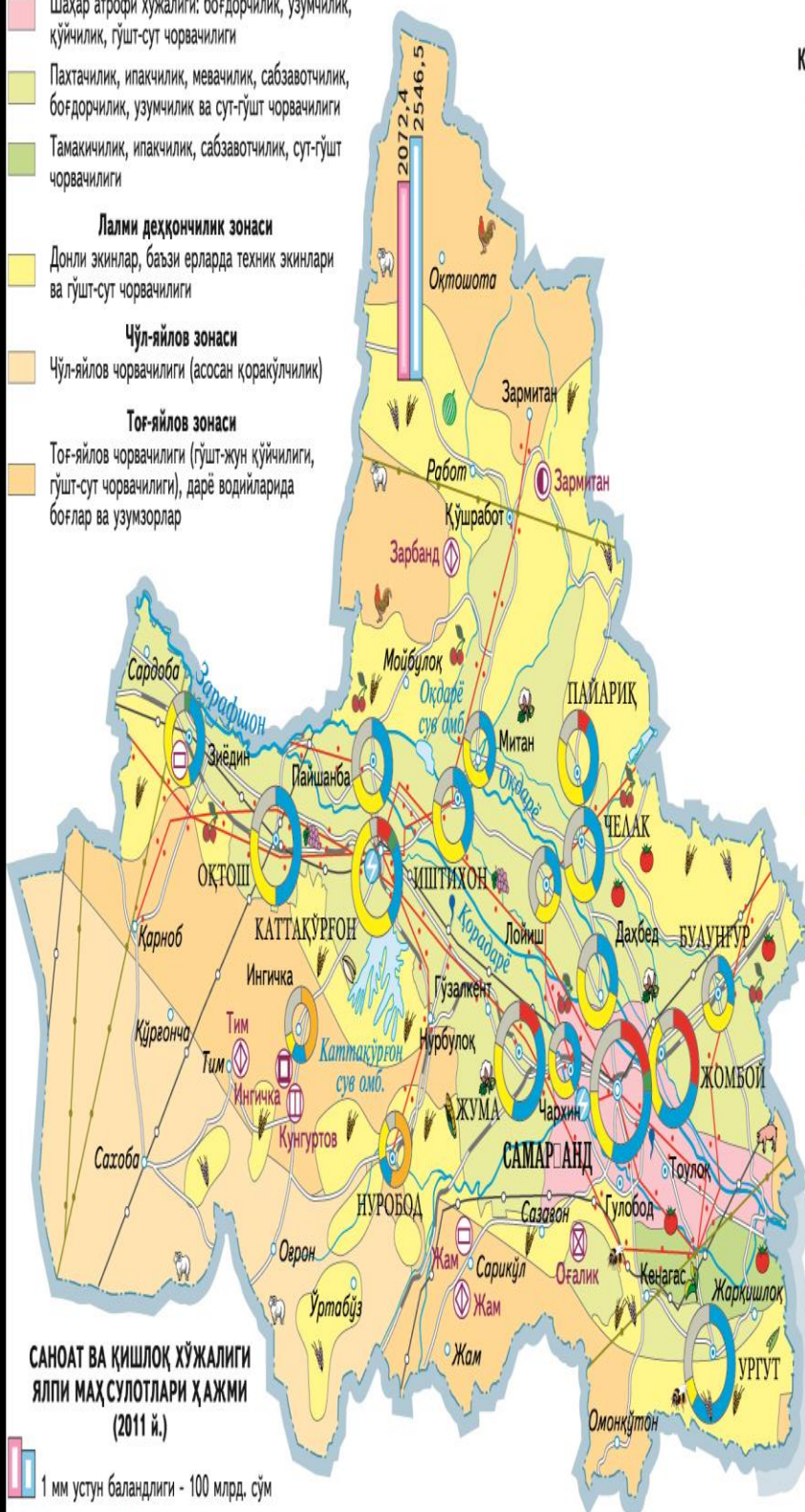
- Рангли металлургия
- Машинасозлик ва металл қайта ишлаш
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Вольфрам рудалари
- Олтин
- Гипс
- Оҳақтош
- Мармар
- Қурилиш тоши
- Минерал сув булақлари
- Зарбанд Конларнинг номлари
- Гидроэлектрстанциялар
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефть қувурлари

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

- 1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм
- саноат
- қишлоқ хўжалиги

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ
ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 мм устун баландлиги - 100 млрд. сўм

■ саноат

■ қишлоқ хўжалиги

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

Дончилик, пахтачилик, боғдорчилик,
узумчилик ва ипакчилик, сут-ғўшт
chorvachiligi

Лалми деҳқончилик зонаси

Дончилик, ғўшт-сут chorvachiligi

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми
бўйича саноат пунктлари

Саноат тармоқлари

- Электрэнергетика
- Машинасозлик ва металл қайта ишлаш
- Кимё ва нефть-кимё
- Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Қум-шағал материаллари
- Ғишт-черепица хом ашёси
- Минерал сув булоқлари
- Конларнинг номлари
- Иссиқлик электрстанцияси
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефть қувурлари

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- пахтачилик
- боғлар
- сабзавот ва картошка
- полиз экинлари
- маккажўхори
- шоли

РАЙОНЛАР

- асаларичилик
- балиқчилик

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

**ИШЛОВ БЕРУВЧИ
САНОАТ (2010 й.)**
Ялпи маҳсулот ҳажми
бўйича саноат пунктлари

Саноат тармоқлари

- Ёқилғи
- Рангли металлургия
- Машинасозлик ва металл қайта ишлаш
- Кимё
- Қурилиш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Сугорма деҳқончилик зонаси

- Шаҳар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Дончилик, пахтачилик, боғдорчилик, ипакчилик ва сут-гўшт чорвачилиги
- Сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, ипакчилик, асаларичилик ва сут-гўшт чорвачилиги

Лалми деҳқончилик зонаси

- Донли экинлар, баъзи ерларда техник экинлари ва гўшт-сут чорвачилиги

Чўл-яйлов зонаси

- Чўл-яйлов чорвачилиги

Тоғ-яйлов зонаси

- Тоғ-яйлов чорвачилиги (гўшт-жун қўйчилиги, йилкичилик), дарё водийларида боғлар ва узумзорлар
- Қўриқланган ерлар

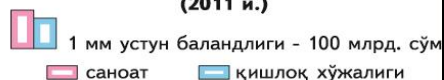
КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

- боғлар
- сабзавот ва картошка
- полиз экинлари
- буғдой
- арпа
- дон-дуккакдилар
- ёнғоқзорлар
- беда
- ўрмонлар

РАЙОНЛАР

- чўқчачилик
- асаларичилик
- паррандачилик

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

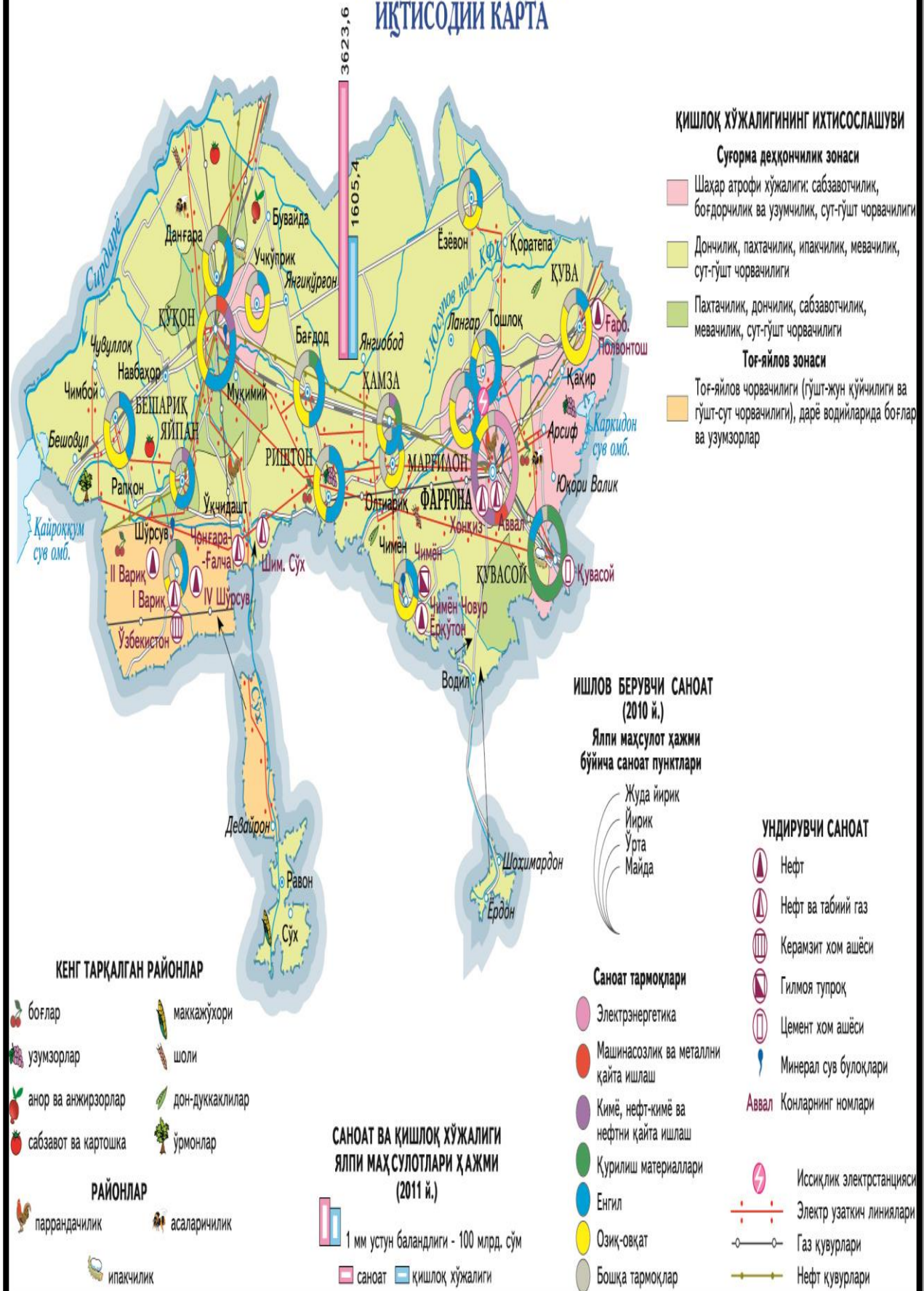
УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Полиметалл рудалари
- Олтин
- Волластонит
- Ранг-баранг тошлар
- Керамзит хом ашёси
- Оҳактош
- Базальт
- Минерал сув булоқлари

Жалойир Конларнинг номлари

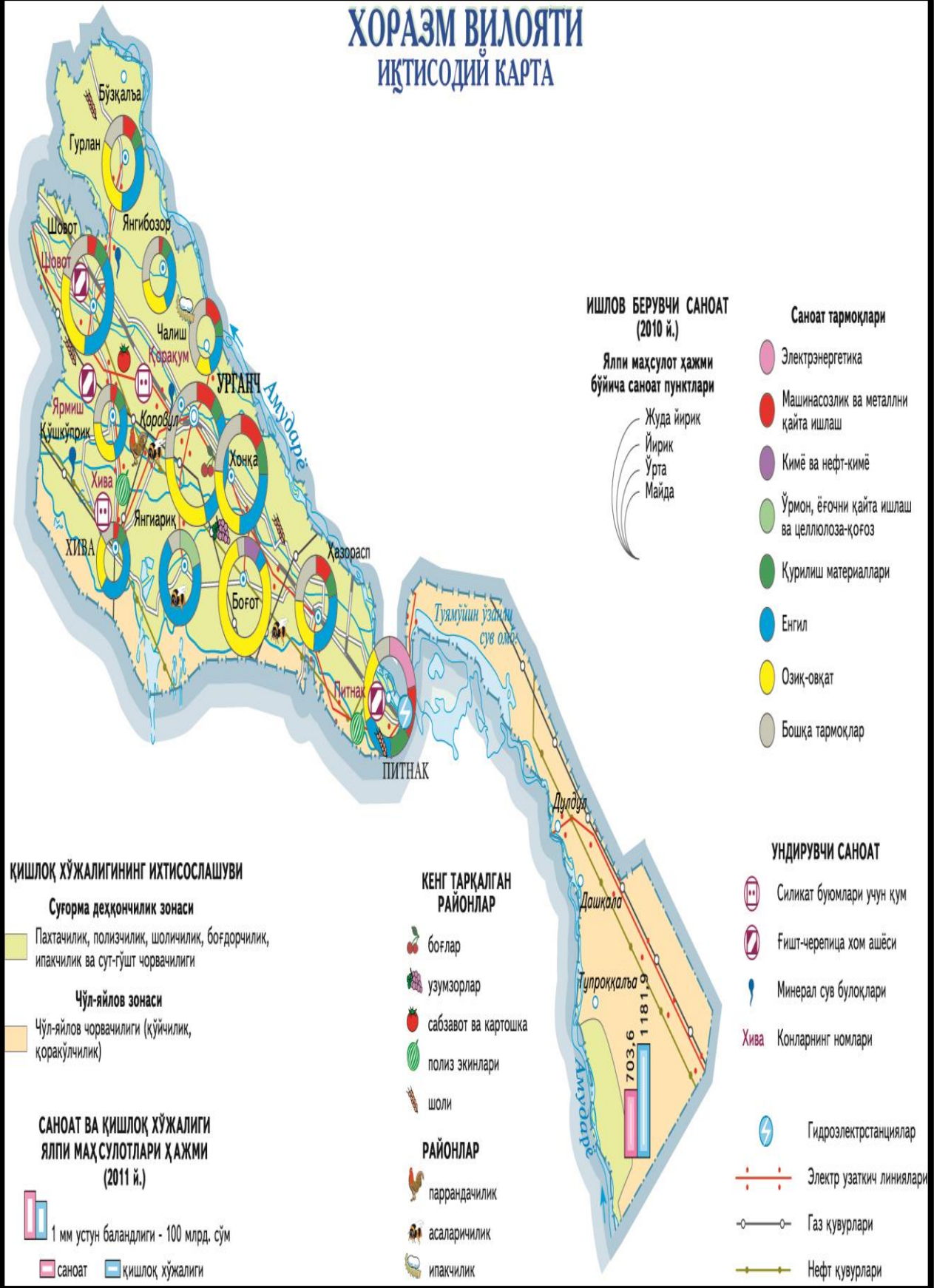
- Электр узаткич линиялари
- Газ қувурлари
- Нефт қувурлари

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

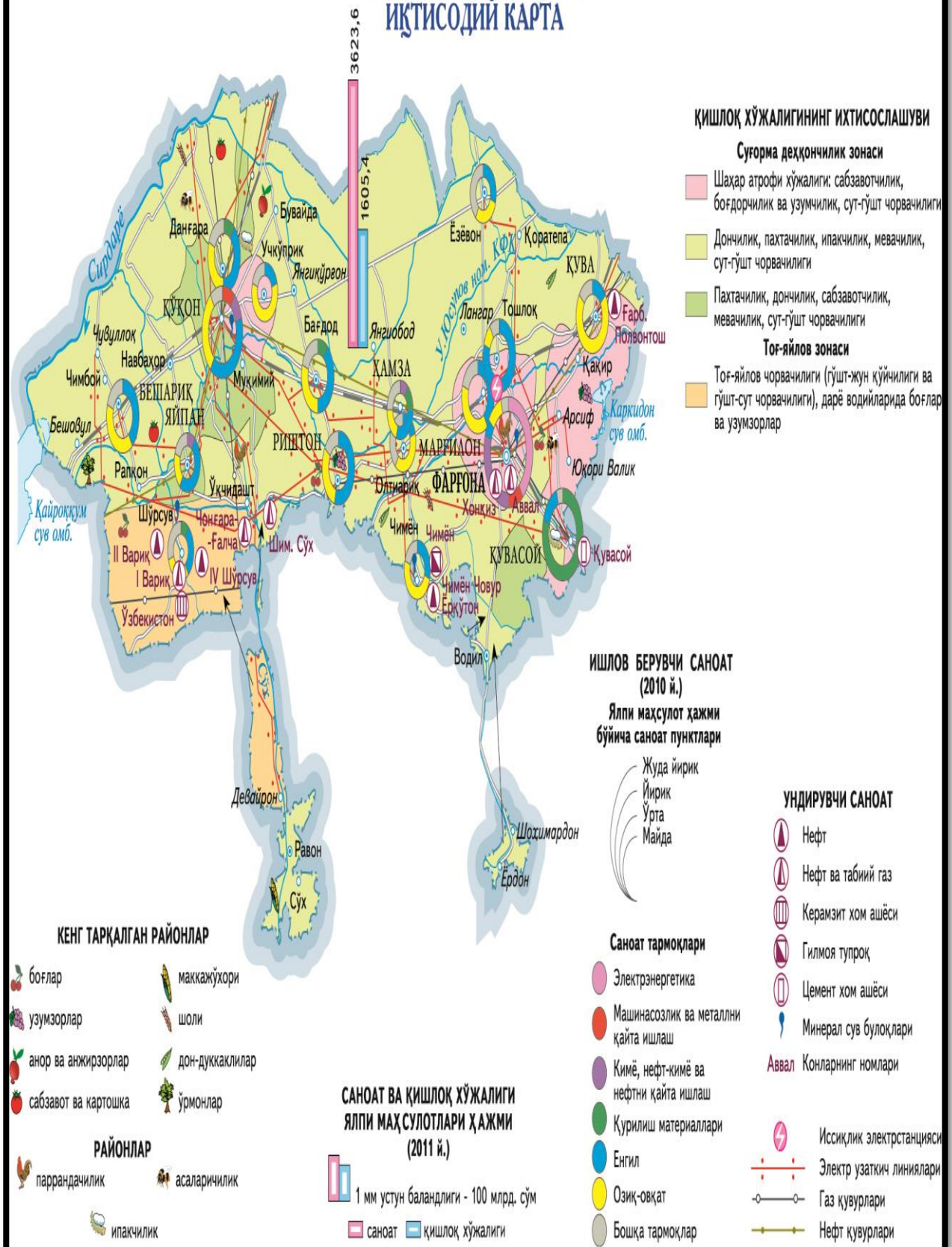

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ

ИҚТИСОДИЙ КАРТА

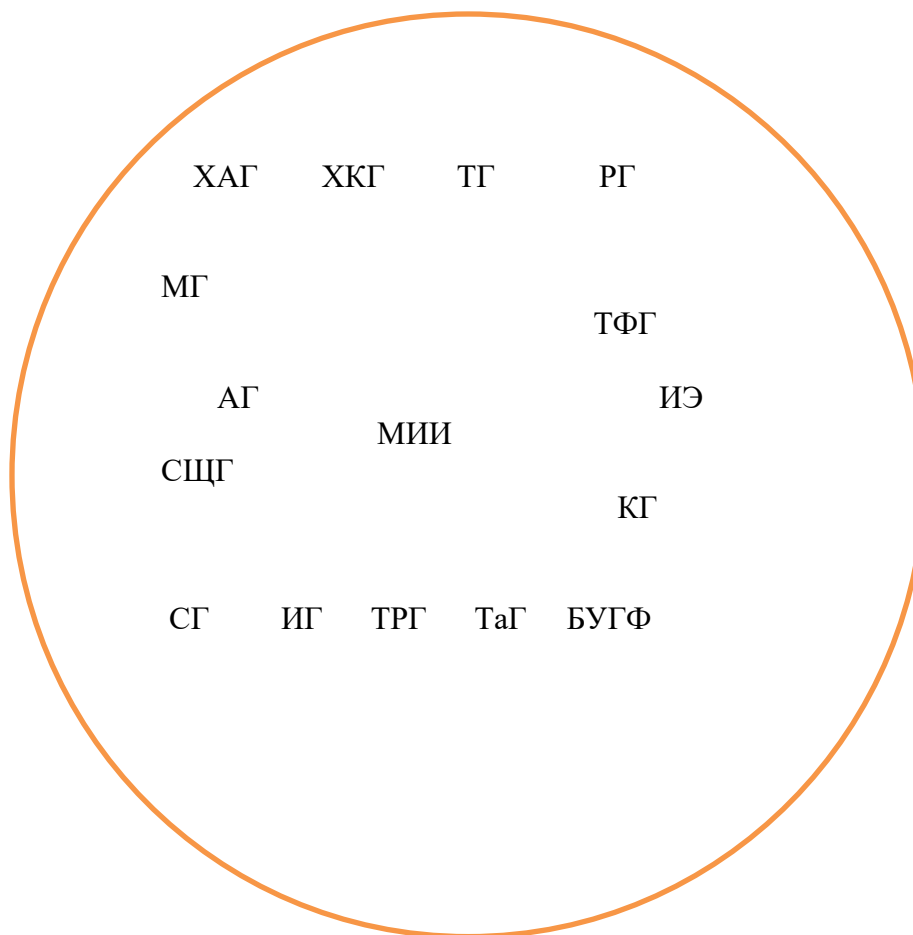
ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

10- Амалий машғулот.

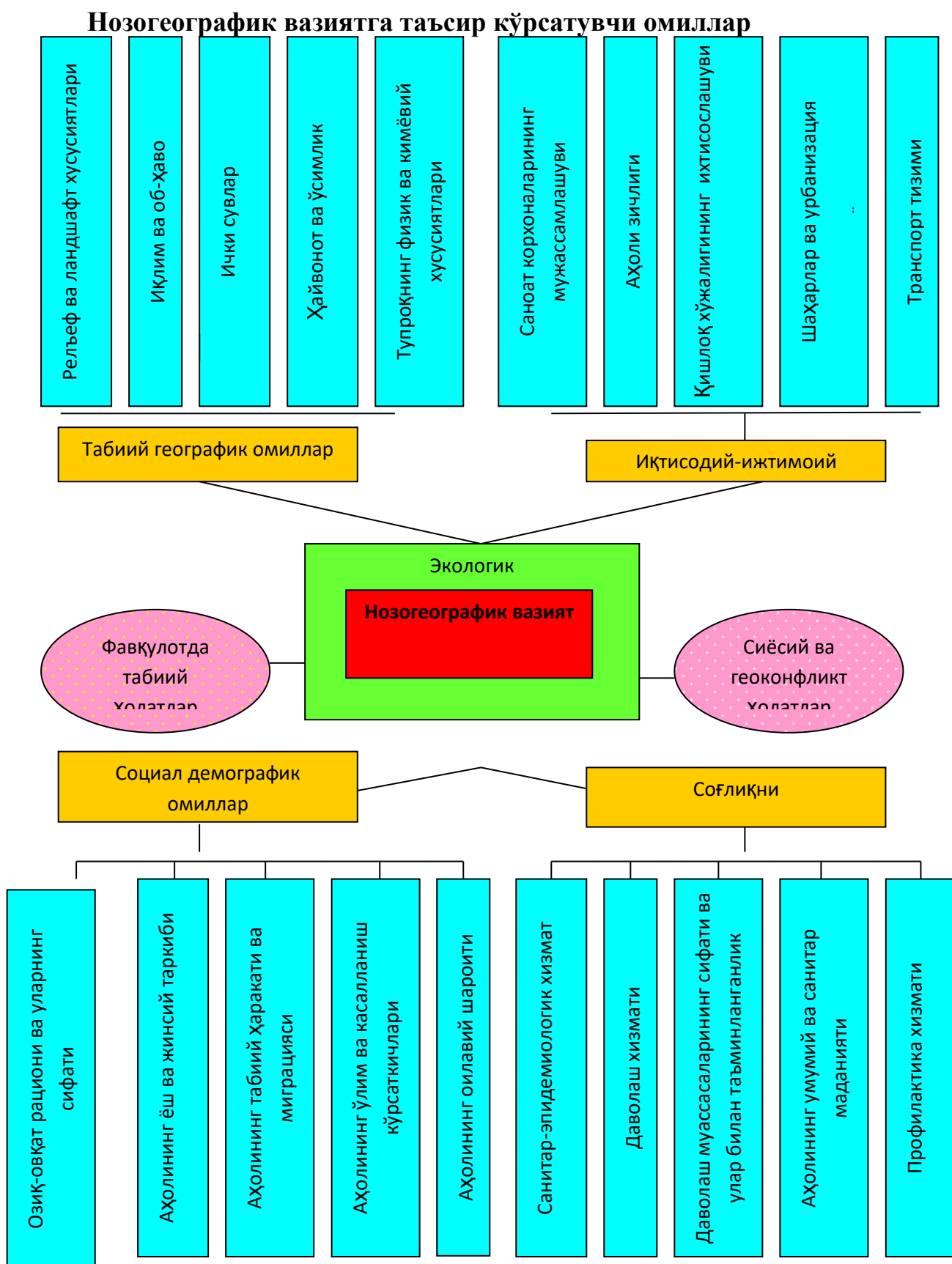
Берилган жадвални талабалар билан биргаликда ўрганиб таҳлил қилиш ва қайта ишлаш.

2-расм. Социал географиянинг таркибий тузилиши (Воронин В.В., Шарыгин М.Д. бўйича): МУГ-минтақавий умумий география; ИГ-иқтисодий география; СГ-социал география; ШГ-сиёсий, ҳарбий география; АГ-аҳоли географияси; МГ-маданий география; ХАГ-хулқ-атвор географияси; ХКГ-хизмат кўрсатиш географияси; ТГ-тиббиёт географияси; РГ-рекреация географияси; ТФГ-таълим ва фан географияси; ИЭ-ижтимоий экология; КГ-конфeциoнал география; ТРГ-табиий ресурслар географияси; ТаГ-тарихий география; БУГФ-бошқа умумий географик фанлар.

11-Амалий машғулот.

Нозогеографик вазиятга таъсир кўрсатувчи омиллар схемасини ҳар бир талаба ўрганиб, шахсий фикрлар асосида баҳс мунозараларни олиб бориш.

12-Амалий машғулот .

(тарқатма материаллар)

Жаҳон мамлакатларининг сиёсий-географик тузилиши

№		Давлатноми	Майдон им, км ²	Аҳолис и, млн,ки ши	Аҳоли зичлиг и, 1 км ²	Прогноз		ЯИМ млн. \$	Пулбирл иги	Пойтахт и	Давлаттузуми	Бошқарувш акли
						2025 йил	2050 йил					
Африка												
	И.	ШимолийАфрика	8525244	193	23	253	310					
1	1	Жазоир	2381741	34	14	43	56	17,8	Динор	Жазоир	Президентреспу бликаси	Президент
2	2	Миср	1001450	73	73	96	118	316300	Фунт	Қоҳира	Президентликре спубликаси	Президент
3	3	ҒарбийСахара	266000	0,5	2	0,80	0,90		Песта	Ел-Аюн	Президентреспу бликаси	Президент
4	4	Ливия	1759540	6	4	8	10	37480	Динор	Триполи	Жумҳурият	МуаммарКа дафи
5	5	Марокаш	446550	32	71	39	45		Дирҳам	Работ	Конститутсионм онархия	Қирол
6	6	Судан	2505813	39	15	54	72	76190	Динор	Хартум	Республика	Президент
7	7	Тунис	164150	10	62	12	13		Динор	Тунис	Президентреспу бликаси	Президент
	И И.	ҒарбийАфрика	6141634	283	46	419	616	891389				
8	1	Бенин	112622	9	80	15	23	8338	Франк	Порто- Ново	Республика	Президент

9	2	Буркина-Фасо	274122	15	54	24	38	15740	Франк	Уагадугу	Республика	Президент
10	3	Гамбия	10402	2	134	2	3	2799	Далас	Банжул	Республика	Президент
11	4	Гана	238305	23	96	33	48	48270	Седи	Аккра	Президентлик республикаси	Президент
12	5	Гвинея	245857	10	41	16	25	19500	Франк	Конакри	Республика	Президент
13	6	Гвинея-Бисау	36125	1,7	47	3	5	1250	Песо	Бисау	Республика	Давлаткенга ши
14	7	Кабо-Верде	4033	0,50	122	1	1	585480	Ескудо	Прая	Республика	Президент
15	8	Кот-д-Ивуар	322463	20	63	27	36	24780	Франк	Ямасукро	Президентлик республикаси	Президент
16	9	Либерия	11370	4	34	7	13	2903	Доллар	Монравия	Республика	Давлаткенга ши
17	10	Мавритания	1030700	3	3	5	6	5534	Угия	Нуакшот	Исломреспубликаси	Президент
18	11	Мали	1240142	12	10	21	34	11000	Франк	Бамако	Республика	Президент
19	12	Нигер	1267000	14	11	26	53	9716	Франк	Ниамей	Республика	Президент
20	13	Нигерия	923768	144	156	205	282	125700	Найра	Абужа	Республика	Президент
21	14	Сенегал	196200	12,4	63	18	25	18360	Франк	Дакар	Республика	Президент
22	15	Серра-Леоне	71740	5,3	74	8	11	3335	Леоне	Фритаун	Ҳарбийтартиб	МуаққатМил. Бошқ. кенгаши
23	16	Того	56785	6,6	116	10	14	8684	Франк	Ломе	Республика	Президент
	И И И.	Шарқий Африка	6484105	294	46	439	650	138944,17				
24	1	Бурунди	27834	8.5	306	15	28	4001	Франк	Бужумбура	Республика	Президент
25	2	Жибути	23200	0.8	36	1	2	1570	Франк	Жибути	Президентлик республикаси	Президент

											спубликаси	
26	3	Замбия	752614	12	15	15	18	9409	Квача	Лусака	Президентреспу бликаси	Президент
27	4	Зимбабве	390300	13	34	16	19	24370	Доллар	Хараре	Президентреспу бликаси	Президент
28	5	Кения	582600	37	64	51	65	34680	Фунт	Найроби	Президентликре спубликаси	Президент
29	6	Коморороллари	2170	0.70	318	1.00	1.50	469.7	Франк	Морони	Президентликре спубликаси	Президент
30	7	Маврикий	2040	1.30	618	1.40	1.50	15680	Рупия	Порт - Луи	Республика	Президент
31	8	Мадагаскар	587041	18	31	28	42	14560	Франк	Антанан ариву	Республика	Президент
32	9	Маётга	374	0.20	524	0.5	0.6	501800	Франк	Мамотсу	Денгизортиху д	ФрансияПре зиденти
33	10	Малави	118484	12	110	21	31	8581	Квача	Лилонгв е	Президентреспу бликаси	Президент
34	11	Мозамбик	802000	20	25	28	37		Метикал	Мапуту	Республика	Президент
35	12	Реюньон	2502	0.80	319	1.0	1.1	4570	Франк	Сен- Дени	Франсияденгизо ртидепартаменти	Префект
36	13	Руанда	26340	9.3	355	15	22	10430	Франк	Кигали	Республика	Президент
37	14	Сейшелороллар и	405	0.10	190	0.10	0.16	632580	Рупия	Виктори я	Республика	Президент
38	15	Сомали	637657	9.1	14	15	26	4597	Шиллинг	Могади шо	Республика	Президент
39	16	Танзания	945050	39	41	57	82	23710	Шиллинг	Додома	Президентреспу бликаси	Президент
40	17	Уганда	236600	29	118	56	117	39390	Шиллинг	Кампала	Республика	Президент

41	18	Еритрея	125000	4,9	41	7,7	12	4154	Бир	Асмера	Республика	Президент
42	19	Ефиопия	1221894	77	70	109	146	54890	Бир	Аддис-Абеба	Республика	Президент
	ИВ	Марказий Африка										
	.											
43	1	Ангола	1246700	16	13	26	43	23170	Кванза	Луанда	Республика	Бирпалатали парламент
44	2	Габон	267667	1,3	5	1,7	2,1	7966	Франк	Либревил	Президентреспубликаси	Президент
45	3	Камерун	475440	18	38	26	33	30170	Франк	Яунде	Президентреспубликаси	Президент
46	4	Конго	342000	3,8	11	6	10	2450	Франк	Браззавил	Республика	Президент
47	5	КонгоДемократикРеспубликаси	2345410	63	27	108	187		Зоир	Киншаса	Президентликреспубликаси	Президент
48	6	СанТомеваПринсипи	964	0,20	161	0,2	0,3	211080	Добра	Сан-Томе	Республика	Президент
49	7	МАР	199436	4,3	7	5,8	7,6	4248	Франк	Банги	Президентликреспубликаси	Президент
50	8	Чад	1284000	11	8	18	29	15660	Франк	Нжамена	Республика	Президент
51	9	ЕкваториалГвинея	28051	0,5	18	0,8	1,2	1551	Еквеле	Малабо	Президентреспубликаси	Президент
	В.	Жанубий Африка										
52	1	Ботсвана	582	1,8	3	1,7	1,7	15050	Пула	Габароне	Республика	Президент
53	2	Лесото	30355	1,8	59	1,7	1,6	5892	Лотин	Масеру	Конституционмонархия	Қирол

54	3	Намибия	824269	2,1	3	2,6	3,0	14760	Ренд	Виндхук	Республика	Президент
55	4	Свазиленд	17363	1,1	65	1,0	0,8	6018	Лилонген	Мбабане	Конституционм онархия	Қирол
56	5	ЖАР	1223410	48	39	52	55	491400	ранд	Претори я	Республика	Президент
Америка												
	И.	Шимолий Америка										
57	1	Канада	9970610	33	3	38	42	102300	Доллар	Оттава	Парламентарфед ератсия	Премер- Министр
58	2	АҚШ	9363200	302	31	349	420	11750000	Доллар	Вашингт он	Федеративреспу блика	Президент
	И И.	Марказий Амер ика										
59	1	Белиз	22963	0,3	14	0,4	0,6	1885	Доллар	Белмопа н	Монархия	Британиямо нархи
60	2	Гватемала	108889	13	123	20	28	59470	Кетсал	Гватемал а	Президентлик республикаси	Президент
61	3	Гондурас	112100	7,1	63	10	12	18790	Лемпира	Тегусига лпа	Президентлик республикаси	Президент
62	4	Коста-Рика	51100	4,5	88	5,6	6	37970	Калон	Сан- Хосе	Президентлик республикаси	Президент
63	5	Мексика	1958201	107	54	125	132	1006	Песо	Мехико	Федеративреспу блика	Президент
64	6	Никарагуа	129494	5,6	43	7,5	9,8	12340	Кордоба	Манагуа	Республика	Президент
65	7	Панама	77100	3,3	44	4,2	5,0	20570	Балбоа	Панама	Президентреспу бликаси	Президент
66	8	Салвадор	21393	6,9	327	9,0	11,9	32350	Калон	Сан- Салвадо	Президентлик республикаси	Президент

										р		
	И И И.	Карибденгизихавзаси										
67	1	АнтигуаваБарбуда	442	0,10	195	0,10	0,16	769	Доллар	Сент-Джонс	Конститутсионмонархия	британиямонархи
68	2	Антилороллари	960	0,20	248	0,2	0,2	2500	Флорин	Виллемстад	Мухторият	Бошвазир
69	3	Багамороллари	13864	0,3	24	0,4	0,5	5295	Доллар	Нассау	Б.Британияраҳбарлигидагиҳамдўстлик	Британиямонархи
70	4	Барбадос	431	0,30	647	0,3	0,3	16400	Доллар	Брижтаун	Монархия	Генерал-губернатор
71	5	Гаити	27750	9,0	323	11,5	14,3	12050	Гурд	Порт-о-Пренс	Республика	Президент
72	6	Гваделупа	1780	0,50	274	0,5	0,5	3513	Франк	Бастер	Франсияденгизортидепартаменти	Префект
73	7	Гренада	344	0,10	288	0,1	0,1	44750	Доллар	Сент-Жоржес	Конститутсионмонархия	Генерал-губернатор
74	8	Доминика	754	0,10	93	0,1	0,1		Доллар	Розо	Парламентреспублика	Президент
75	9	ДоминиканРеспубликаси	48442	9,4	192	11,9	14,7	55680	Песо	Санта-Доминго	Республика	Президент
76	10	Куба	110860	11,2	101	11,5	10,8	33920	Песо	Гавана	Республика	Давлаткенгашираиси
77	11	Мартиника	1100	0,40	368	0,4	0,4	6117	Франк	Форт-де-Франс	Франсияденгизортидепартаменти	Префект
78	12	Пуерто-Рико	9100	3,90	445	4,1	3,8	68950	Доллар	Сан-Хуан	АҚШнингмаъмурийхудудбирлиги	АҚШПрезиденти

											и	
79	13	Сент-ВинсентаГренада	389	0,10	286	0,10	0,10	900	Доллар	Кингстаун	Конститутсионмонархия	Британиямонархи
80	14	Сент-КристваНевис	261	0,05	180	0,10	0,10	342320	Доллар	Бастер	Конститутсионмонархия	Британиямонархи
81	15	Сент-Лусия	616	0,20	315	0,2	0,2	900	Доллар	Кастри	Конститутсионмонархия	Британиямонархи
82	16	ТринидадваТабаго	5130	1,40	270	1,5	1,6	11480	Доллар	Порт-оф-Спейн	Республика	Президент
83	17	Ямайка	10957	2,7	244	3,0		11130	Доллар	Кингстон	Конститутсионмонархия	Британиямонархи
	ИВ	ЖанубийАмерика										
84	1	Аргентина	2778417	39	14	46	54	483500	Песо	Буенос-Айрес	Республика	Президент
85	2	Боливия	1098581	10	9	13	16	22330	Боливиано	Сукре	Республика	Президент
86	3	Бразилия	8511965	189	22	229		1492	Реал	Бразилиа	ФедеративРеспублика	Президент
87	4	Венесуела	912100	28	30	35	42	145200	Боливар	Каракас	Республика	Президент
88	5	Гаяна	214969	0,8	4	0,8	0,6	2899	Доллар	Жоржтаун	Республика	Президент
89	6	Гвиана	91000	0,2	2	0,3	0,4		Франк	Каенна	Регион	ФрансияРеспубликасиПрепфекти
90	7	Колумбия	1141748	46	41	56	62	281100	Песо	Богота	ПрезидентликРеспубликаси	Президент

91	8	Парагвай	406752	6,1	15	8	10	29930	Гуарани	Асунсон	Президентлик спубликаси	Президент
92	9	Перу	1285215	28	22	34	39	155300	Нуевосол	Лима	Республика	Президент
93	10	Суринам	163820	0,5	3	0,5	0,5	163820	Гулденёк ифлорин	Парамар ибо	Республика	Президент
94	11	Уругвай	176200	3,3	19	3,5	3,6	49270	Песо	Монтеви део	Республика	Президент
95	12	Чили	756626	17	22	19	20	169100	Песо	Сантьяго	Республика	Президент
96	13	Еквадор	283600	14	48	18	20	49510	Сукре	Кито	Республика	Президент
Осиё												
	И.	Ғарбий Осиё										
97	1	Озарбайжон	86600	8,6	99	10	12	30010	Манта	Баку	Республика	Президент
98	2	Арманистон	29800	3,0	101	3,4	3,4	136550	Драм	Ереван	Демократик республика	Президент
99	3	Баҳрайн	695,15	0,80	1098	1,0	1,2	13010	Динор	Манама	Монархия	Амир Шайх
100	4	Грузия	69700	4,5	65	4,1	3,2	14450	Лари	Тбилиси	Президентлик спубликаси	Президент
101	5	Исроил	20770	7,3	332	9,3	11,2	129000	Шекел	Тел- Авив	Парламентар республика	Президент
102	6	Иордания	89206	5,7	64	7,7	9,8	25500	Динор	Оммон	Конститутсион монархия	Подшоҳ
103	7	Ироқ	434924	29	66	43	62	54400	Динор	Боғдод	Президентлик спубликаси	Президент
104	8	Яман	527970	22	42	37	58	16250	Риал	Сана	Республика	Президент
105	9	Қатар	11437	0,9	80	1,1	1,4	19490	Риал	Доха	Мутлак монархия	Амир
106	10	Кипр	9251	1,00	111	1,1	1,1	15710	Фунт,	Никосия	Президентлик республикаси	Президент

6									лира		спубликаси	
107	11	Қувайт	17818	2,8	156	3,9	5,1	48000	Динор	Ел-Қувайт	Конститутсионм онархия	Амир
108	12	Ливан	10400	3,9	377	4,6	5,0	18830	Фунт	Байрут	Республика	Президент
109	13	БАА	83657	4,4	53	6,2	8,4	63670	Дирҳам	Абу-Даби	Федератсия	Амирлик
110	14	Уммон	306000	2,7	9	3,1	3,9	38090	Риал	Маскат	Мутлақмонархия	Султон
111	15	Фаластин	26000	4,00	666	6,2	8,8		Динор	Ғазо		
112	16	СаудияАрабистони	2200000	28	13	36	50	310200	Риал	Ер-Риёд	Мутлақтеократик монархия	Қирол
113	17	Сурия	185200	20	108	28	35	60440	Фунт	Дамашқ	Президентлик республикаси	Президент
114	18	Туркия	779452	74	94	88	89	508700	Лира	Анқара	Республика	Президент
	И И.	Марказий ва Жанубий Осиё										
115	1	Афғонистон	652090	32	49	50	82	21,5	Афғони	Қобул	Ислом давлати	Президент
116	2	Бангладеш	143998	149	1035	190	231	275700	Така	Дакка	Парламентар республика	Президент
117	3	Бутан	47000	0,9	19	1,1	1,3	2638	Нгултрум	Тхимпху	Конститутсионм онархия	Қирол
118	4	Ҳиндистон	3287732	1132	344	1391	1747	3319000	Рупия	Деҳли	Федератив Республика	Президент
11	5	Ерон	1648000	71	43	88	100	516700	Риал	Теҳрон	Ислом республик	Президент

9											аси	
12 0	6	Қозоғистон	2717300	16	6	17	17	118400	Тенге	Остона	Президентреспу бликаси	Президент
12 1	7	Қирғизистон	198500	5,2	26	6,6	8,1	8495	Сом	Бишкек	Республика	Президент
12 2	8	Малдив	300	0,30	1020	0,40	0,50	1391	Рупия	Мале	Президентреспу бликаси	Президент
12 3	9	Непал	147181	28	189	36	43	39530	Рупия	Катманд у		
12 4	10	Покистон	796095	169	213	229	295	347300	Рупия	Исломоб од	Республика	Президент
12 5	11	Тожикистон	143100	7	50	9,4	11,4	7950	Сомоний	Душанбе	Республика	Президент
12 6	12	Туркменистон	488100	5	11	6,6	7,4	27600	Манга	Ашхабод	Президентреспу бликаси	Президент
12 7	13	Ўзбекистон	448,9	27	59	33	37	47590	Сўм	Тошкент	Республика	Президент
12 8	14	Шри-Ланка	65610	20	306	21	20	80580	Рупия	Коломбо	Президентликре спубликаси	Президент
	И И И.	Жануби-ШарқийОсиё										
12 9	1	Бруней	5765	0,40	65	0,5	0,6	6842	Доллар	Бандар- Сери- Бегаван	МустақилСулто н	Султон
13 0	2	ШарқийТимор	14925	1,0	70	1,7	3,0		Рупия	Дили		
13 1	3	Ветнам	329600	85	257	104	117	227200	Данг	Ханой	Республика	Президент

13 2	4	Индонезия	1919400	232	122	271	297	827400	Рупия	Жакарта	УнитарРеспу блика	Президент
13 3	5	Камбоджа	181035	14,4	79	20	26	26990	Риел	Пномпен	Конститу тсионм онархия	Қирол
13 4	6	Лаос	236800	5,9	25	9	12	11280	Кил	Вентян	Республика	Президент
13 5	7	Малайзия	332,8 минг	27	82	35	41	229300	Ринггит	Куала- Лумпур	Конститу тсионм онархия	Қирол
13 6	8	Мянма	676577	50	74	55	59	105400	Чжа	Янгон	Республика	Бошвазир
13 7	9	Сингапур	622	4,60	6785	5,3	5,3	120900	Доллар	Сингапу р	Республика	Президент
13 8	10	Таиланд	513115	66	128	70	69	524800	Бат	Бангкок	Конститу тсионм онархия	Қирол
13 9	11	Филиппин	299765	89	296	120	150	430600	Песо	Манила	Президент респу бликаси	Президент
	ИВ	ШарқийОсиё										
14 0	1	Хитой	9597000	1318	138	1476	1437	7262000	Юан	Пекин	Сотсиалистик Давлат	ХХР раиси
14 1	2	ШимолийКоре я	120538	23	193	26	26	40000	Вона	Пхенян	Суверен Сотсиал истик Давлат	Президент
14 2	3	ЖанубийКорея	98480	49	487	49	42	92500	Вона	Сеул	Республика	Президент
14 3	4	Монголия	1566000	2,6	2	3,1	3,4	5332	Тугрик	Улан- Батор	Республика	Президент
14 4	5	Тайван	36002	23	636	23	19	576200	Доллар	Тайбей	Республика	Президент

14 5	6	Япония	377535	128	338	119	95	3745000	Ена	Токио	Конститутсионм онархия	Император
Европа												
	И.	ШимолійЕвропа										
14 6	1	БуюкБритания	244100	61	251	66	69	1782000	Фунт- стерлинг	Лондон	Парламентармон архия	Қирол (Қиролича)
14 7	2	Дания	43075	5,5	127	5,6	5,5	174400	Крона	Копенгаг ен	Конститутсионм онархия	Қиролича
14 8	3	Ирландия	70,3	4,4	62	4,9	5,1	126400	Фунт	Дублин	Республика	Президент
14 9	4	Исландия	103000	0,3	3	0,3	0,4	9373	Крона	Рейкяви к	Парламентаррес публика	Президент
15 0	5	Латвия	63700	2,3	35	2,2		26530	Лат	Рига	Республика	Президент
15 1	6	Литва	65200	3,4	52	3,1	2,9	45230	Лит	Вилнюс	Республика	Президент
15 2	7	Норвегия	387000	4,7	12	5,2	5,8	183000	Крона	Осло	Конститутсионм онархия	Монарх
15 3	8	Финландия	338145	5,3	16	5,6	5,7	151200	Евро	Хелсинк и	Парламентаррес публика	Президент
15 4	9	Шветсия	449964	9,1	20	10	11	255400	Крона	Стокгол м	Конститутсионм онархия	Монарх
15 5	10	Естония	4500	1,3	30	1,20		19230	Крона	Таллин	Республика	Президент
	И И.	ҒарбийЕвропа										
15 6	1	Австрия	83500	8,3	99	8,8	9,0	225900	Евро	Вена	ФедеративРеспу блика	Президент

157	2	Белгия	30500	11	348	11	11	316200	Евро	Брюссел	Конституционм онархия	Бошвазир
158	3	Германия	357041	82	230	80	71	2362000	Евро	Берлин	ФедеративРеспу блика	Президент
159	4	Лихтенштейн	157	0,04	221	0,04	0,04	870	Франк	Вадус	Конституционм онархия	Княз
160	5	Люксембург	2,6 минг	0,50	180	0,5	0,6	27270	Евро	Люксемб ург	Конституционм онархия	БуюкЛюксе мбурггертсо ги
161	6	Монако	1,95	0,030	33104	0,04	0,04	940	Евро	Монако	Конституционм онархия	Княз
162	7	Нидерландия	41548	16,4	394	17	17	481100	Евро	Амстерд ам	Конституционм онархия	Монарх
163	8	Франсия	551000	62	112	66	70	1737000	Евро	Париж	ПрезидентРеспу блика	Президент
164	9	Швейсария	41288	7,5	182	8,1	8,1	251900	Франк	Берн	ФедеративРеспу блика	Президент
	И И И.	ШарқийЕвропа										
165	1	Белорус	207600	9,7	47	9,0	7,8	70500	Рубл	Минск	Президентреспу блика	Президент
166	2	Болгария	110912	7,7	69	6,6	5,0	61630	Лев	София	Президентликре спублика	Президент
167	3	Венгрия	93032	10,1	108	9,6	8,9	149300	форинт	Будапеш т	Парламентаррес публика	Президент
168	4	Молдавия	33700	4,0	118	3,7	3,0	8581	Лей	Кишине в	Республика	Президент
16	5	Полша	312683	38,1	122	37	31	463000	Злотий	Варшава	Республика	Президент

9												
170	6	Россия	17075000	142	8	129	109	1408000	Рубл	Москва	Федеративреспублика	Президент
171	7	Румыния	237500	22	90	20	17	171500	Лей	Бухарест	Республика	Президент
172	8	Словакия	49035	5,4	110	5,2	4,7	78890	Крона	Братислава	Республика	Президент
173	9	Украина	603700	47	77	42	33	299100	Гривна	Киев	Республика	Президент
174	10	Чехия	78864	10,3	131	10,2	9,4	172200	Крона	Прага	Республика	Президент
	ИВ	ЖанубийЕвропа										
	.											
175	1	Албания	28748	3,2	110	3,5	3,5	17460	Лек	Тирана	Демократикреспублика	Бирпалатали парламент
176	2	Андорра	465	0,10	173	0,1	0,1	2113	Евро	Андорра – ла-Веля	Суверен-Парламенткнязлиги	ФрансияПрезидентиИспанияепископи
177	3	БоснияиГерсеговина	51129	3,8	75	3,7	3,1	26210	Динор, Евро	Сараево	Президентреспублика	Президент
178	4	Гречия	131957	11,2	85	11	11	226400	Евро	Афина	Республика	Президент
179	5	Испания	504,70	45	90	46	44	937600	Евро	Мадрид	Конституционмонархия	Қирол
180	6	Италия	311230	59	197	59	56	1609000	Евро	Рим	Парламентарреспублика	Президент
181	7	Македония	25713	2,0	80	2,0	1,7	14400	Динор	Скопје	Республика	Президент

182	8	Малта	316	0,40	1288	0,4	0,3	7223	Лира	Валетта	Республика	Президент
183	9	Португалия	91985	10,7	116	10,4	9,3	188700	Евро	Лиссабон	Республика	Президент
184	10	Сан-Марино	61	0,03	508	0,04	0,04	1000	Евро	Сан-Марино	Республика	Президент
185	11	Сербия	88361	9,5	108	9,6	9,3	43,46 млрд.	Динар	Белград	Парламентарреспублика	Президент
186	12	Словения	20250	2,0	99	2,0	1,9	39410	Толар	Любляна	Республика	Президент
187	13	Хорватия	56538	4,4	79	4,3	3,8	50330	Куна	Загреб	Парламентарреспублика	Президент
188	14	Черногория	13,8 минг	0,6	45	0,6	0,6		Евро	Подгорица	Демократикдавлат	Президент
АвстралияваОкеания												
189	1	Австралия	7682300	21	3	25	28	61700	Доллар	Канберра	Федерал-парламентар	Британиямонархи
190	2	Вануату	14800	0,2	19	0,4	0,5	5788	Вату	Порт-Лива	Республика	Президент
191	3	Гуам	541	0,20	315	0,2	0,3	3200	Доллар	Аганя	Ўз-ўзини бошқариш	Губернатор
192	4	ҒарбийСамао	2831	0,20	66	0,2	0,2	1008	Тала	Апия	Конститутсионмонархия	
193	5	Кирибати	811	0,10	132	0,1	0,2		Доллар	Байрики	Республика	БританияҚироличаси
194	6	Маршалороллари	181,3	0,10	370	0,10	0,10	94400	Доллар	Мажуро	Республика	Президент
19	7	Микронезия	702	0,10	154	0,10	0,10	216	Доллар	Паликир	Федеративреспу	Президент

5											блика	
19 6	8	Науру	21	0,01	667	0,02	0,02	75000	Доллар	Ярен	Республика	Президент
19 7	9	ЯнгиЗеландия	268680	4,2	15	4,7	5,0	92510	Доллар	Веллингтон	Конститутсионм онархия	Британиямо нархи
19 8	10	ЯнгиКоледония	19100	0,2	13	0,3	0,4	3158	Франк	Нумеа	Франсиямулки	Олийкомиссар
19 9	11	Палау	508	0,02	44	0,02	0,03	182700	Доллар	Корор	Президентлик республика	Президент
20 0	12	Папуа- ЯнгиГвинея	462840	6,3	14	8,6	11,2	11900	Кинаа	Порт- Морсби	Конститутсионм онархия	Монарх
20 1	13	Полинезия	4200	0,3	65	0,3	0,4	4580	АфрикаФ ранки	Паести	Франсияденгизо ртиавтономху ду	Олийкомиссар
20 2	14	Соломон	28370	0,5	17	0,7	1,0	866	Доллар	Ханиара	Конститутсионм онархия	Британиямо нархи
20 3	15	Тонга	748	0,1	135	0,1	0,1	258520	Паанга	Нукуало фа	Конститутсионм онархия	Монарх
20 4	16	Тувалу	26	0,01	379	0,01	0,02	12799	Доллар	Фунафут и	Конститутсионм онархия	Британиямо нархи
20 5	17	Фижи	18333	0,9	47	0,9	0,9	5173	Доллар	Сува	Республика	Президент

13- Амалий машғулот

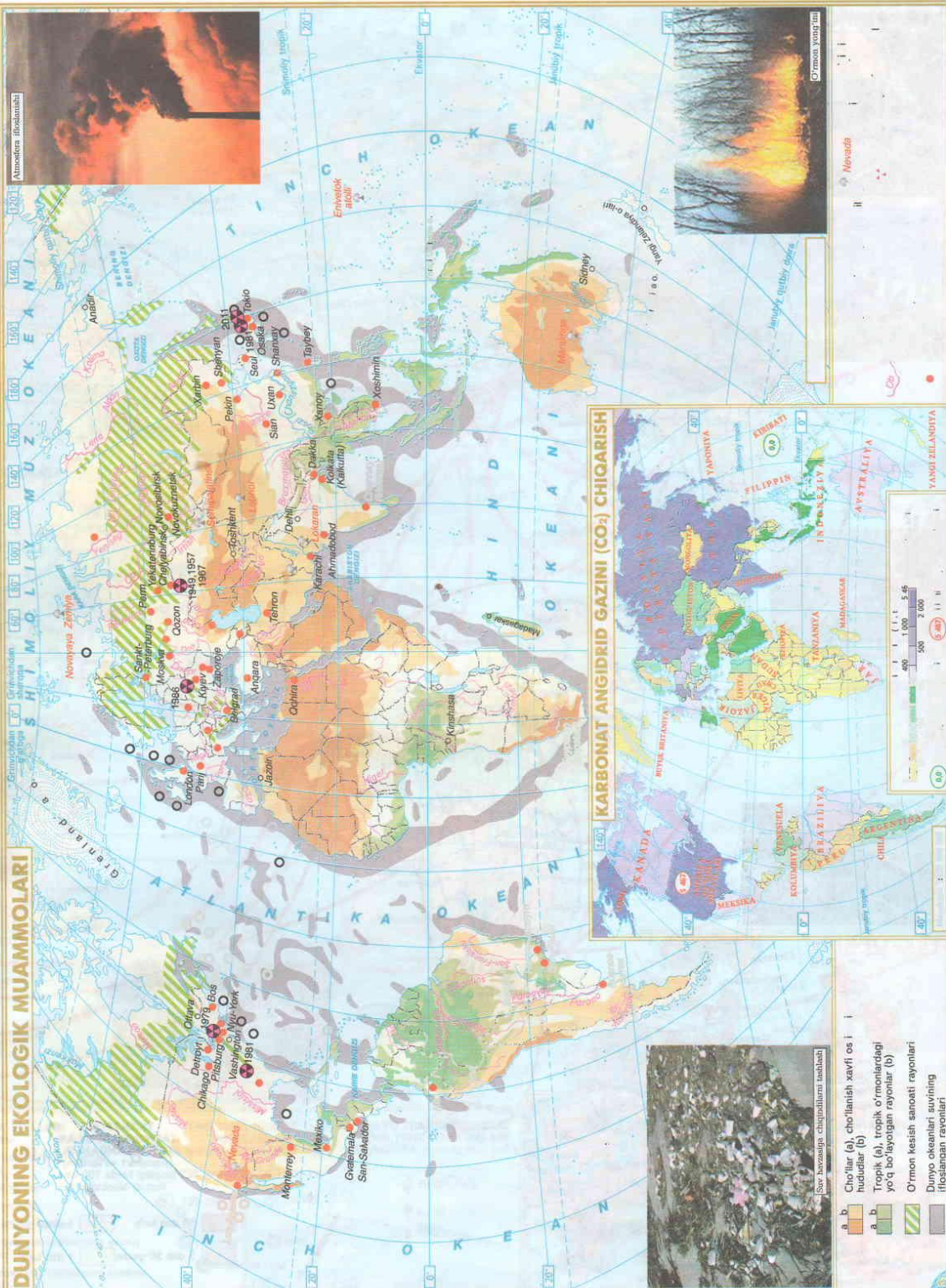
1. Амалий машғулотнинг мазмуни қуйидагича берилган. Саволлар барча талабар орасида тенг тақсимланади ва маълум вақт оралиғида жавоб беришга тайёорланадилар. Талабалар ўзаро савол жавобни шакллантирадилар.

1. Ҳудудий меҳнат тақсимоти назарияси ким томонидан яратилган?
1. Географик меҳнат тақсимотининг ҳудудий меҳнат тақсимотидан фарқи нимада?
2. Ю.Г.Саушкин ҳудудий меҳнат тақсимотини қандай босқичларини курсатиб берди ?
3. Ҳудудий меҳнат тақсимоти асосида нима этади ва қайси омиллар
4. сабабларига кура бир жой хўжалиги муайян соҳага ихтисослашади?
5. Табиий шароит ҳудудий меҳнат тақсимотига қандай таъсир курсатади?
6. Ҳудудий меҳнат тақсимоти қандай ижтимоий ишлаб чиқаришни шакллари билан бе восита боғлиқ ?
7. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг қандай шакллари мавжуд?

14-Амалий машғулот

**ТАЛАБАЛАР БИЛАН ДУНЁНИНГ ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРИ
КАРТАСИНИ ЎРГАНИБ ҚАЙТА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ.**

DUNYONING EKOLOGIK MUAMMOLARI

III. ГЛОССАРИЙ

Абиотик муҳит[юн. *a* - инкор маъноси, *bios* – ҳаёт] – 1) тирик организмларни ўраб турган нотирик жисмлардан иборат муҳити; 2) тирик организмларнинг фаолияти билан боғлиқ, бўлмаган табиат ҳодисалари.

Абиотическая среда[от греч *a.* значение отрицания, *bios* – жизнь] – 1) неживое физическое окружение живых организмов; 2) природные явления, не связанные деятельностью живых организмов.

Abiotic environment[Greek *a* - particle with negative meaning, *bios*–life]– not alive physical surrounding of living organisms; 2) natural phenomena irrelevant with activity of living organisms.

Агломерация [лот. *agglomerare* -кушиш, йиғиш] – кўплаб шаҳар ва аҳоли яшаш жойларининг бир-бирига туташиб, бир шаҳарга айланиш жараёни. шаҳар а.си – макони ва функциялари муштарак, умумий ижтимоий-иқтисодий ва экологик тизимни ташкил қилувчи шаҳар типидаги турар жойлар гуруҳидир.

Агломерация [от лат. *agglomerare*– присоединять, накапливать]– процесс фактического слияния многих городов и населенных пунктов в единое городское поселение. городская а.– пространственная и функционально единая группировки поселений городского типа, составляющая общую социально-экономическую и экологическую систему.

Agglomeration[latin *agglomerare* –to join, to accumulate]– process of actual confluence of a number of cities and settlements into one urban settlement. urbanized a. –is a dimensionally and functionally integrated group of urbanized settlements within a general socioeconomic and ecological system.

Аллерген[аллергия ва юн. *genos* – туғилиш, келиб чиқиш] – аллергия, яъни организм реактивлигини кучайтириб, унинг таъсирчанлиги ошиб ёки камайиб кетишига олиб келадиган ҳолатни юзага келтирувчи модда (ёки бирор бошқа агент, мас., ўсимлик чанги).

Аллерген [от *аллергия*и гр. *genos*– рождение, происхождение]– вещество (или любой другой агент, напр., растительная пыльца), вызывающее аллергию, т. е. состояние повышенной реактивности организма, приводящее к понижению или повышению его чувствительности.

Allergen [Greek *allergy* and *genos*– birth, origin] – matter (or any other agent, e.g., vegetative pollen) provoking an allergy - an abnormal state of

hyperreactivity of an organism resulting in depressing or heightening sensitivity.

Актропоген ландшафт–хусусиятлари инсон фаолиятига боғлиқбўлган ландшафт. Мақсадли ёки аввалдан мўлжалланмаган ўзгаришларига кўра атайин ўзгартирилган ва бехосдан ўзгарган ландшафтларга фарқланади (иккинчиси баъзан “антропоик Ландшафт” номи билан юритилади). Булардан ташқари, маданий ландшафтлар (ўз эҳтиёжларини қондириш учун инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли онгли равишда ўзгартирилган ва керакли ҳолатда сақлаб туриладиган) ва нораціонал фаолият ёки кўшни ландшафтларнинг номақбул таъсири остида пайдо бўлган номаданий ландшафтлар мавжуддир (таназзулга юз тутган ландшафт бу қаторда энг охирги ўринни эгаллайди).

Антропогенный ландшафт– ландшафт, свойства которого Обусловлены человеческой деятельностью. По соотношению целенаправленных и непреднамеренных изменений различают Преднамеренно измененные и непреднамеренно измененные ландшафты (вторые иногда именуются «антропическими»). различают также культурный ландшафт (сознательно измененный хозяйственной деятельностью человека для Удовлетворения своих потребностей и постоянно поддерживаемый в нужном для него состоянии) и акультурный, возникающий в Результате нерациональной деятельности или неблагоприятных воздействий соседних ландшафтов (крайним членом в этом ряду выступает деградированный ландшафт).

Anthropogenous landscape– landscape the characteristic features of which are conditioned by human activity. According to the relations between targeted and unpremeditated changes, there can be distinguished premeditatedly changed landscapes and unpremeditatedly changed landscapes (the latest sometimes are called “anthropic”). There also can be distinguished a cultural landscape (premeditatedly changed by human economic activity conducted in accordance with his needs and permanently maintained in necessary conditions) and non-cultivated landscape emerged in result of irrational activity or unfavorable impact of the neighboring landscapes (the lowest in this row is a degraded landscape).

Антропоген омил – инсон ва унинг фаолияти томонидан организмларга, биогеоценоз, ландшафт, биосферага кўрсатиладиган таъсир.

Антропогенный фактор – влияние, оказываемое человеком и его деятельностью на организмы, биогеоценоз, ландшафт, биосферу.

Anthropogenous factor –impact of the humans and their activity on organisms, biogeocenosis, landscape, biosphere.

Антропосфера [юн. *anthropos*–одам ва *sphaire*–шар, курра] – инсон фаолияти тарқалган чегара, сфера. Тақ.- *ноосфера*.

Антропосфера [от гр. *anthropos*– человек и *sphaire*– шар]– сфера, пределы распространения человеческой деятельности. Ср. *ноосфера*.

Anthroposphere[Greek *anthropos*–human being and *sphaire*– ball] – sphere and limits of spreading of human activity. Compare: *noosphere*.

Ареал[лот. *area*–майдон, макон] –ўрганилаётган объектлар ёки ходисалар тарқалган ҳудудёки акватория (турнинг А., ландшафт типи А., антропоген таъсирнинг А.).

Ареал [лат. *area*– площадь, пространство] – территория или акватория, в границах которых распространены рассматриваемые объекты или явления (А. вида, А. типа ландшафта, А. антропогенного воздействия).

Areal [Latin *area*–area, space] – territory or water area within which the considered plants or phenomena (А. of species, А. of landscapes, А. of anthropogenous impact)are abundant.

Арид иқлими [лот. *aridus*–қуруқ]–атмосфера намлиги паст, ҳаво ҳарорати эса баланд ва сутка давомида катта тебранишларга ҳосқурғокчил ҳудудлар иқдими.

Аридный климат [от лат. *aridus* – сухой] – сухой климат областей с недостаточным атмосферным увлажнением, высокими температурами воздуха и с большими суточными колебаниями.

Aridclimate[Latin *aridus* – dry] – dry climate in districts with pooratmosphere humidity and with high temperature of air as well as with great daily fluctuations.

Артезиан сув[фр. Артуа вилояти номидан келиб чиққан] – сув ўтказмайдиган қаттиқ қатламлар ўртасида жойлашган ва сув босими баланд бўлган ер ости сув ҳавзаларини ҳсил килувчи сувлар. Сув босими ортиб кетганда ўз-ўзидан ер юзига кутарилиши ёки фаввора каби отилиб чиқиши мумкин.

Вода артезианская [по названию фр. провинции Артуа] – вода, залегающая между водоупорными слоями и образующая водонапорные

подземные бассейны. При избыточном давлении может самопроизвольно изливаться на поверхность или фонтанировать.

Water artesian[named from Artua, French province] – waters deposited between waterproof strata and forming water-pressure underground basins. In event of over pressure, it can spontaneously pour out on a surface or gush.

Атмосфера[юн. *atmos*– **буғва** *sphere*–шар] –ер ва бошқа фазовий жисмларнинг газсимон қобиғи. Ер юзасида у асосан азот (78,08%), кислород (20,95%), аргон (0,93%) сув бут (0,2-2,6%), карбонат ангидрид газидан (0,03%) ташкил топган.

Атмосфера [от гр. *atmos*– пар и *sphere*– шар] – газообразная оболочка Земли и других небесных тел. У самой поверхности Земли в основном состоит из азота (78,08%), кислорода (20,95%), аргона (0,93%), водяного пара (0,2-2,6%), углекислого газа (0,03%).

Atmosphere[Greek *atmos* –steam and *sphere*– ball] – gaseous outer cover of the Earth and other celestial bodies. At the very earth surface it mainly consists of nitrogen (78,08%), oxygen (20,95%), argon (0,93%), water steam (0,2-2,6%), carbonic acid gas (0,03%).

Атмосферанинг “ўчоқли” ифлосланиши–“ўчоқли” ифлосланиш ибораси ифлослантирувчи моддаларнинг юқори, қисқа муддатли концентрациясини тавсифлаш учун фойдаланилади. Ифлослантирувчи манбалар яқинида турган одамлар улар таъсирига дучор бўлади. Автотранспорт гавжум ҳаракатланадиган шаҳар кўчалари, шунингдек шаҳарлардаги атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқарадиган саноат корхоналари атмосфера ифлосланиши “ўчоғи” ҳисобланади.

“Очаговое” загрязнение атмосферы– термин “очаговое” загрязнение используется для описания высокой краткосрочной концентрации загрязняющих веществ, воздействию которых подвергаются люди, находящиеся вблизи источников загрязнения. “Очагами” загрязнения атмосферы являются городские улицы с интенсивным движением автотранспорта, а также расположенных в городах промышленные предприятия, выбрасывающие в атмосферу загрязняющие вещества.

“Hot spot” atmospheric pollution – Term “hot spot” pollution may be used to describe a short-term pollution of high concentrations to which the population may be exposed when it is located closely to the pollution sources. “Hot spot” atmospheric pollution includes urban streets with intensive traffic and industrial

stacks situated in cities emitting into air the contaminating substances.

Атроф (инсонни қамраган) муҳит— одамларга ва уларнинг ҳўжалигига биргаликда ва бевосита таъсир этувчи абиотик, биотик ва ижтимоий муҳитлар мажмуаси. А.м. тушунчаси *атроф табиий муҳит* тушунчасидан бирмунча кенгрокдир, чунки у ўз ичига ижтимоий ҳамда техноген муҳитларни (уйлар, корхоналар, йўллар ва бошқ.) ҳам камраб олган тушунчадир.

Окружающая (человека) среда— совокупность абиотической, биотической и социальной сред, совместно и непосредственно оказывающих влияние на людей и их хозяйство. Понятие О.ч.с. более широкое в сравнении с *окружающей (человека) природной средой*, поскольку включает социальную и техногенную (дома, предприятия, дороги и др.) среды.

Environmental conditions (surrounding humans) – complex of abiotic, biotic and social environmental conditions that are jointly and directly influencing on people and their households. The concept of E. c. is broader in comparison with *natural human environment*, as it includes social and technogenic environment (buildings, enterprises, roads, etc.).

Атроф-муҳит (ёки унинг компонентлари) ҳолатини баҳолаш— реал, аниқҳолатни стандартлаштирилган ўзгарувчан кўрсаткичларбўйича идеал ва муваққат меъёр билан таққослаш.

Оценка состояния окружающей среды (**или** ее компонентов)— соотнесение реальной ситуации с идеальной и временной нормой по стандартизированным переменным.

Assessment of the environment (or its components)- is a correlation between a real situation and a perfect and temporary norm under the standardized variables.

Атроф-муҳит шароитини яхшилаш (тиклаш)— атроф-муҳитнинг юқорироқ энергетик даражага ўтиши, автохтон ривожланиш ёки инсон фаолияти натижасида муҳит сифатининг яхшиланиши.

Улучшение (восстановление) окружающей среды— переход окружающей среды на более высокий энергетический уровень, повышение качества среды в результате автохтонного развития или деятельности человека.

Improvement (recovery) of the environment— transferring of the environment to a higher energetic level, improvement of the environmental quality in result of autochthonous development or human activity.

Атроф-муҳитга таъсир килувчи омил— атроф-муҳитнинг салбий ўзгариши ва шунга ўхшаш оқибатларга олиб келувчи ҳар бир таъсир ёки унинг таркибий қисми (элементи).

Фактор воздействия на окружающую среду— любая составная часть (элемент) воздействия на окружающую среду, способная приводить к отрицательным изменениям окружающей среды или последствиям этих изменений.

Factor of the environmental impact— any aspect (element) of the environmental impact that may bring to negative changes of the environment or consequences of these changes.

Атроф табиий муҳит— инсонга бевосита ёки билвосита таъсир этувчи табиий абиотик ва биотик омиллар мажмуаси.

Окружающая природная среда— совокупность естественных абиотических и биотических факторов, прямо или косвенно влияющих на человека.

Natural environment—complex of natural abiotic and biotic factors having direct or indirect impact on people.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш— табиий бойликларни сақдаш ва улардан унумли, оқилона фойдаланишга асосланган жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлигини таъминлашга қаратилган давлат ва жамият томонидан олиб бориладиган тадбирлар тизими.

Охрана окружающей природной среды— система государственных и общественных мер, направленных на обеспечение гармоничного взаимодействия общества и природы на основе сохранения и воспроизводства природных богатств, рационального использования природных ресурсов.

Environmental protection—system of state and social measures on harmonic interaction between society and nature on the basis of conservation, reproduction and rational use of natural resources.

Аҳоли саломатлиги—инсоний ҳамжамоанинг асосий хусусияти, унинг

хар бир аъзосининг мослашув реакцияларини ҳамда бутун ҳамжамоанинг конкрет минтақанинг муайян шароитларида ўзининг ижтимоий ва биологик функцияларини мукаммал руёбга ошириш қобилиятини ақс эттирувчи табиий ҳолати.

Здоровье населения— основное свойство человеческой общности, ее естественное состояние, отражающее индивидуальные приспособительные реакции каждого члена общности людей и способность всей общности наиболее эффективно осуществлять свои социальные и биологические функции в определенных условиях конкретного региона.

Health of population—basic characteristics of a human commonality, its natural state reflecting individual adaptation of each co-member of a commonality of people and capacity of a whole commonality to realize its social and biological functions with the most effectiveness in particular conditions of a concrete region.

Биоиклимий зона—кент бир турдаги макроиқлим натижасида ўсимлик ва тупроқнинг турли намуналари яшайдиган географик ҳудуд.

Биогеоклиматическая зона—географическая область, имеющая подобные образцы перехода энергии, растительности и почв результате широко однородного макроклимата.

Biogeoclimatic zone—a geographic area possessing similar patterns of transition of energy, vegetation and soils as a result of a widely homogenous macroclimate.

Гигиена[юн.*hygienos*—шифобахш, соғлиқ келтирувчи] — тиббиётнинг касалликлар профилактикаси, инсон атрофидаги муҳитни унинг иш қобилияти ва умри давомийлигига бўлган таъсирини ўрганувчи, касалликлар олдини олиш ва аҳоли саломатлигини таъминловчи шароитлар яратишга доир тадбирлар ишлаб чиқувчи бўлими.

Гигиена[от гр. *hygienos*— целебный, приносящий здоровье] —раздел профилактической медицины, изучающий влияние окружающей человека среды на здоровье человека, его работоспособность и продолжительность жизни, разрабатывающий мероприятия, направленные на предупреждение болезней и создание условий, обеспечивающих здоровье населения.

Hygiene[Greek *hygienos*—salubrious, giving health] — a branch of preventive medicine, studying the environmental impact on human health, workability and lifetime duration, designing measures, directed on preventing of illnesses and

creation of all conditions to provide the health of population.

Гидросфера– Ер юзидаги барча сувларнинг жами.

Гидросфера– совокупность всех вод Земли.

Hydrosphere– total quantity of all waters on the Earth.

Глобал ифлосланиш–ифлосланиш манбаидан жуда узоқмасофада, сайёранинг деярли барча нукталарида аён бўлувчи атроф табиий мухитнинг ифлосланиши.

Глобальное загрязнение– загрязнение окружающей природной среды, обнаруживаемое вдали от источников загрязнения, практически в любой точке планеты.

Global contamination– the environmental contamination observed far from polluters, practically in any spot of a planet.

Депрессия[лот. *depressio*–тушкунлик]–*географияда* кенг маънода ер сиртининг ҳар қандай пасайиши, денгиз сатҳидан паст ётувчи ботикликлар, товоқсойлар.

Депрессия[от лат. *depressio*– подавление] – в *географии* в широком смысле – любое понижение земной поверхности; в узком смысле – впадина, котловина, лежащая ниже уровня моря.

Depression [Latin *depressio*–suppression] – in *geography*, in a broad sense, it means any depression of a surface; in narrow sense–cavity, hollow lying below the sea level.

Ер ресурслари–табиий ресурсларнинг асосий турларидан бири – ишлаб чиқариш воситалари ва жамиятнинг турли хўжалик эҳтиёжларини кондириш манбаи сифатида фойдаланилаётган, ёки фойдаланилиши мумкин бўлган ер массивларининг йиғиндиси.

Земельные ресурсы– один из главных видов природных ресурсов – совокупность земельных массивов (почв), используемых или доступных для использования в качестве средства производства и источника удовлетворения разнообразных хозяйственных потребностей общества.

Land resources–one of the basic natural resources – a collection of land massifs (soils) used or accessible for usage as production facilities and a source of sufficing of various economic needs of community.

Географик детерминизм[лот. *determinare*–белгилаш] –жамият ривожланиши қонуниятлари ва унинг ҳўжалик фаолиятини табиий шароит хусусиятлари ҳамда жойнинг географик ўрни билан асослаб берувчи концепция.

Детерминизм географический[от лат. *determinare*– определять] – концепция, объясняющая закономерности развития общества и его хозяйственной деятельности особенностями природных условий и географического положения местности.

Geographical determinism[Latin *determinare*– to determine] — a concept which is accounting for regularities of a society development and its economic activity by features of natural surroundings and geographic position of an area.

Географик ёндашув–табиий қонуниятларни билиш мақсадида ходисаларнинг фазовий муносабатларини ўрганувчи иллий йўналиш.

Географический подход– общенаучный подход, рассматривающий явления в пространстве в целях познания природных закономерностей.

Geographical approach–general scientific approach considering phenomena for cognosibility of natural regularities.

Географик омиллар– муайян жой учун хос бўлган омиллар. Атамақаерда рўй бераётганлигидан келиб чиққан ҳолда инсон фаолиятининг атроф муҳитга таъсирини баҳолашда қўлланилади.

Географические факторы– Факторы, специфичные для определенного местоположения. Термин используется при оценке воздействия деятельности человека на окружающую среду в зависимости от того, где это происходит.

Geographic factors–Factors specific for location of a site. The term is used in assessment of the environmental impact of human activities depending upon its specific location.

Зарарли модда–инсон саломатлиги ва у яшайдиган муҳитга хавф туғдирадиган ҳар қандай модда.

Вредное вещество– Любое вещество, которое ставит под угрозу человеческое здоровье и среду его обитания.

Hazardous substance- Any matter that poses a threat to human healthand/or the environment.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг экологик сарф-хаража**ТЛАРИ**– корхоналар атрофидаги муҳит атмосферасига ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, оқоваларни оқизишни камайтириш (технологияни мукаммаллаштириш, пировард маҳсулот таркибини ўзгартириш, тозалаш иншоотларни қуриш ва ҳ.к.) га қаратилган тадбирларга ажратиладиган харажатлар.

Издержки экологические общественного производства– затраты на мероприятия, снижающие выбросы и сбросы загрязняющих веществ в окружающую предприятие среду (совершенствование технологии, изменение состава исходных материалов, строительство очистных сооружений и т.п.).

Ekological costs of public production– costs on measures for reducing of emissions and discharges of pollutants into environmentsurrounding the plant, (improvement of technology, changing the composition of host materials, construction of the waste water treatment facilities, etc.).

Инсонни қамраган атроф-муҳитнинг сифати– инсон ва атроф-муҳит ўртасидаги барқарор ўзаро муносабатни, муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифловчи экологик ва антропоцентрик тушунча. И.қ.а.м.с. ўлчамлари одатда унинг соғломлигини кўрсатувчи ҳолат бўлиб хизмат қилади. У нисбий тушунча бўлиб, аҳолининг ҳар хил гуруҳларида турлича бўлади, вақт мобайнида организмнинг адаптациявий ўзгарувчанлигига, ҳамда унда салбий оқибатларнинг йиғилиб боришига қарабўзгаради.

Качество окружающей человека среды– экологическое и антропоцентрическое понятие, отражающее устойчивое взаимоотношение человека и *окружающей среды*,характеризующее специфику этой среды. Критерием К.о.ч.с., как правило, выступает состояние его здоровья. К.о.ч.с. - понятие относительное: различно для различных групп населения, меняется во времени как в связи с адаптационными изменениями организма, так и из-за накопления в нем негативных последствий.

Quality of human environment– ecological and anthropocentric concept reflecting stable relationship between a man and an *environment* characterizing specificity of this environment. As a rule the human health is considered as a criterion of Quality of human environment. Q.h.e. is a relative concept: it is different for various groups of population, it varies in time, both in connection with adaptive variations of *an* organism as well as with accumulation of negative

consequences in it.

Иқлим—об-ҳавонинг маълум жой учун унинг географикўрни билан белгиланадиган кўп йиллик статистик режими.

Климат — многолетний статистический режим погоды, характерный для данной местности с ее географическим положением.

Climate—a long-term statistical regime of weather, characteristics for this area with its geographic position.

Иқлимга мослашиш— организмларнинг (инсон, ҳайвонот, ўсимликлар) ўзгарган географик (асосан иқлимий) шароитларда яшашга қуникиши.

Акклиматизация [от лат. *ad*— к, при и гр. *klimatos*— наклон]— приспособление организмов (человека, животных, растений) к изменившимся географическим (преимущественно климатическим) условиям существования.

Acclimatization[Latin *ad*—to, at and Greek *klimatos*— slope] – adaptation of organisms (human beings, animals, plants) to varied geographic (predominantly climatic) conditions of existence.

Касбий хасталик—номақбул шароитда меҳнат қилиш ва касбий фаолиятнинг зарарлилиги оқибатидагина ёки асосан шулар таъсирида пайдо бўладиган хасталик.

Заболевание профессиональное— болезнь, возникающая исключительно или главным образом в результате неблагоприятных условий труда и профессиональных вредностей.

Professional disease—a disease originated exclusively or primarily as a result of unfavorable working conditions and unhealthy professional activity.

Лалми ерлар—суғориладиган деҳқончилик ҳудудида қишлоқ хўжалик экинлари суғоришсиз етиштириладиган ерлар.

Богара [от туркий] — земли в зоне орошаемого земледелия, на которых сельхозкультуры возделываются без полива.

Bog(h)ara [Turkish] —lands in a zone of irrigated agriculture, on which agricultures are cultivated without watering.

Ландшафт—ўзаро таъсир этувчи табиат ёки табиий ва антропоген компонентлардан, ҳамда пастроқ таксономик табақали мажмуалардан

ташкил топган табиий худудий мажмуа.

Ландшафт– природный территориальный комплекс, состоящий из взаимодействующих природных или природных и антропогенных компонентов, а также комплексов более низкого таксономического ранга.

Landscape–a natural territorial complex composed of interacting natural or natural and anthropogenous components, and also complexes of lower taxonomic rank.

Пестицидлар [лот. *pestis*–мараз ва *caedere*–ўлдирмоқ]–ўсимлик ва хайвонларнинг касаллик ҳамда зараркунандаларига, бегона ўтлар, дон ва дон маҳсулотлари, ёғоч, пахта, жун, тери ва ҳ.к.ларнинг зараркунандаларига, одам ва хайвонлар орасида хавфли касалликлар таркатувчиларга қарши курашишда фойдаланиладиган кимёвий моддалар.

Пестициды [от лат. *pestis*– зараза и *caedere*– убивать] – химические вещества, используемые для борьбы с вредителями и болезнями растений, сорняками, вредителями зернопродуктов, древесины и т.д., а также с эктопаразитами домашних животных, переносчиками опасных заболеваний животных и человека.

Pesticides [Latin *pestis*–infection and *caedere*– to kill] – chemical agents used for control over pests and illnesses of plants, weeds, pests of corn products, timber etc., and also for ectozoons of home animals, carriers of dangerous diseases of animals and human beings.

Санитар-гигиеник меъёрлар–одам саломатлигига зарарли таъсирни камайтириш мақсадида ишлаб чиқилган энг юқори ва энг паст миқдор ва/ёки сифат кўрсаткичлари. Баъзи ифлослантирувчи (масалан, канцероген) моддалар учун санитар-гигиеник меъёрлар экологик меъёрларга қараганда қатъийроқ бўлиши мумкин.

Санитарно-гигиенические нормы– Максимально или минимально допустимые количественные и/или качественные показатели, разработанные с целью снижения вредного влияния на здоровье человека. Санитарно-гигиенические нормы для некоторых загрязняющих веществ (таких, как канцерогенные) могут быть более строгими, нежели экологические.

Hygiene standards–The maximum or minimum permissible quantitative and/or qualitative indicators established with the aim of limiting of harmful influences on the man's health. Hygiene standards for some pollutants (such as

carcinogenic substances) can be stricter than the environmental standards.

Саноат чиқиндилари – ишлаб чиқариш жараёни натижасида олинган ёки чиқарилган кераксиз материаллар. Саноат чиқитлари суюқ чиқитлар, балчиқ, қаттиқ ва хавфли чиқиндилар сингари тоифаларга ажратилади.

Промышленные отходы – Ненужные материалы, полученные в результате производственного процесса или удаленные из него. Промышленные отходы разделяют на многочисленные категории, такие, как жидкие отходы, ил, твердые и опасные отходы.

Industrial wastes – Unwanted materials produced in or expelled from the industrial process or operation and categorized under a variety of headings, such as liquid wastes, sludge, solid wastes, and hazardous wastes.

Сув истеъмоли – сувдан аҳоли, саноат ва қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун уни сув манбаларидан айириб олган ходда фойдаланиш. Қайтариладиган (олинган сувнинг яна сув манбасига қайтиши) ва қайтарилмайдиган (буғланиш, фильтрация ва х.к. сарфланадиган) С.и. ажратилади.

Водопотребление – использование воды на нужды населения, промышленности и сельского хозяйства с изъятием ее из водных объектов. Различают: возвратное В. (с возвращением забранной воды в источник) и безвозвратное В. – с расходом ее на испарение, фильтрацию и т.п.

Water consumption – usage of water for the needs of population, industry and agriculture with withdrawal of it from water objects. There are distinguished: revocable W.c. (with return of the collected water to a source) and irrevocable W.c. – with expenditure of it for vaporization, filtration, etc.

Табиий газ – турли геологик-геокимёвий шароитларда табиий равишда пайдо бўлувчи газлар аралашмаси (асосан углеводород). Асосий компоненти – метан (99 % гача). Эркин ҳолатда газ, газ конденсати ва нефть-газли қатламларда ҳамда эриган ҳолатда нефть ва ер оста сувларида учрайди.

Газ природный – естественно образующаяся в различных геологическо-геохимических условиях смесь горючих газов (преимущественно углеводороды). Основной компонент – метан (до 99%). Встречается в свободном состоянии, образуя газовые, газоконденсатные и нефтегазовые залежи, а также в растворенном состоянии в нефти и в подземных водах.

Natural gas—a mixture of fuel gases (mainly hydrocarbons) naturally forming in various geological and chemical conditions. Basic component is methane (up to 99%). It is met in free condition making up gaseous, gaseous and condensate as well as oil and gaseous deposits and also dissolved in crude oil and in underground waters.

Табиий офат—вайронагарчиликка олиб келувчи, одатда тўхтатиб бўлмайдиган табиий ҳодиса:зилзила, сув тошқини, сел, тайфун, вулқон отилиб чиқиши, курғокчилик, чўллашиш, зараркунандаларнинг оммавий равишда кўпайиши, чанглатувчи ҳашаротларнинг ҳосилга хатар етиш даражасида камайиши ва ҳ.к.

Бедствие стихийное— любое разрушительное, как правило, непредотвратимое природное явление: землетрясение, наводнение, тайфун, извержение вулкана, засуха, опустынивание, массовое размножение вредителей, отсутствие насекомых-опылителей, угрожающее урожаю и др.

Disaster natural—any destructive, as a rule, unavoidable natural phenomenon: earthquake, flooding, typhoon, belching of a volcano, drought, desertification, mass breeding of the wreckers, absence of insects—pollinators threatening to a crop, etc.

Табиий ресурс (сув, ҳаво, тупроқ ва ҳ.к.) сифати— унинг тавсифларининг инсон эҳтиёжлари ёки технологик талабларига (ресурснинг тозалиги, унда фойдали компонентларнинг мавжудлиги) мос келиши даражаси.

Качество природного ресурса (воды, воздуха, почвы и т.д.)— степень соответствия его характеристик потребностям человека или технологическим требованиям (чистота ресурса, содержание полезного компонента и т.п.).

Quality of natural resource (water, air, soil etc.) a degree of conformity of its characteristic features to needs of a man or technological requirements (purity of resource, contents of a useful components, etc.).

Тупроқнинг шўрланиши—асосан грунт сувларининг бўғланиши, ўзак жинсларининг шўрлиги билан тупроқда эриган тузларнинг тўпланишини (шўрхокланишини) келтириб чиқарувчи жараён.

Засоление почв— процесс накопления растворимых солей в почвах (солончаковый процесс), вызываемый преимущественно испарением

грунтовых вод, соленостью материнских пород.

Soils salinization—process of accumulation of dissoluble salts in soils (saliniferous process) caused predominantly by vaporization of ground waters, salinity of mother rocks.

Урбанизация—шаҳарларнинг ўсиши ва ривожланиши, шаҳар аҳолиси мавқесининг мамлакат, ҳудуд, жаҳон миқёсида ўсиши.

Урбанизация— рост и развитие городов, увеличение удельного веса и роли городского населения в стране, регионе, мире.

Urbanization—a growth and development of cities, a specific gravity increase and a role of urban population in a country, region, world.

Хариталаштириш [юн. *chartes*—варақ, *grapho*—ёзмок] —объект ёки ҳолатларнинг бир ёки бир нечта хариталар орқали картографик моделини барпо этиш жараёнлари мажмуи. Дала (мас., ландшафт съёмкаси), камерал (аэрофото тасвирга тушириш, космос материаллари, статистик маълумотлар ёрдамида) услублари ёки уларнинг йиғмаси ёрдамида олиб борилиши мумкин.

Картографирование [от гр. *chartes*— лист для письма, *grapho*— пишу] — совокупность процессов создания картографической модели объекта или явления в форме одной или нескольких *карт*. Может проводиться полевыми (напр., ландшафтная съёмка), камеральными (по аэрофотоснимкам, космическим материалам, с помощью статистической информации) методами или с помощью их комбинирования.

Mapping [Greek *chartes*—a sheet for the letter, *grapho* — I write] — a collection of processes of making the cartographical pattern of object or phenomenon in a form of one or several *maps*. Can be conducted by field (e.g., landscape shooting), camera (aerophotos, space materials, with the help of the statistical information) methods or with the help of their combination.

IV. ФАН УЧУН ХОРИЖИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТ

Асосий адабиётлар

1. Medical Geography Melinda S. MeadeMichael Emch THE GUILFORD PRESS New York London© 2010 The Guilford Press A Division of Guilford
2. ISBN 978-1-60623-016-9 (hardcover: alk. paper) 1. Medical geography. I. Emch, Michael. II. Title. RA792.M42 2010
3. 614.4'2—dc22Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Ж.1.-Т.: А.+одирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. - 304 б.
4. Абу Бакр Ар-Розий. Касалликлар тарихи. –Т.:А.+одирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. -251 б.
5. Ахмедов Э., Саидаминова З. Ўзбекистон Республикаси. +исқача маълумотнома. –Т.: Ўзбекистон, 1998. -130 б.
6. Будёко М.И. Влияние человека на климат.-Л.: Гидрометеоздат, 1972. -46 с.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт қафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-326 б.
8. Каримов И.А.Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: Ўзбекистон, 1998. -186.
9. Комилова Н.+. +ишлоқ аҳолиси ва унинг саломатлиги //Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №5.-Т.,1998.34-37 б.
10. Назаров М. Территориальная организация медицинского обслуживания населения в сельской местности (на примере Наманганской области). Автореф. дисс. канд. геогр. наук. –Т., 1996. -18 с.
11. Солиев А.С. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. –Т.; 1995. -52 б.
12. Солиев А., Комилова Н. Аҳоли саломатлигининг географик хусусиятлари ва нозогеографик вазият//ЎЗМУ хабарлари, 2000. № 1., 12-17 б.
13. Солиев А., Комилова Н. Медицинская география ариднўх территорий//Проблемы освоения пустынь.-Ашхабад, 2000, № 4., 54-60 с.
14. Солиев А.С., Ҳамроев В.Х., Комилова Н. Тиббиёт географиясининг баъзи бир масалалари//Ўзбекистон География жамияти ахбороти, XVIII том.-Т., 1997. б. 77-79.

Қўшимча адабиётлар

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно- терминологический словарь. - М., 1980.
2. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
3. Анна Баттимер Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
4. Баранский Н.Н.Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
5. Clark, G.L., M.P. Feldman and M.S. Gertler (eds) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. (Oxford; New York: Oxford University Press, 2003).

Интернет сайтлар:

1. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
2. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
3. <http://stat.uz>.
4. <http://ziyo.net>.